

EMAKEELE SELTSI
AASTARAAMAT

62
2016

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA
EMAKEELE SELTS

EMAKEELE SELTSI AASTARAAMAT

Peatoimetaja Mati Erelt

62
2016

Teaduste Akadeemia Kirjastus
Tallinn 2017

Emakeele Seltsi aastaraamat 62 (2016) /
The Year Book of the Estonian Mother Tongue Society 62 (2016)

Toimetuskolleegium Riho Grünthal (Helsinki), Cornelius Hasselblatt (Groningen),
Tuomas Huomo (Turku-Tartu), Helle Metslang (Tartu), Karl
Pajusalu (Tartu), Raimo Raag (Uppsala), Kristiina Ross
(Tallinn), Urmas Sutrop (Tartu), Lembit Vaba (Harjumaa),
Jüri Viikberg (Tallinn), Tiit-Rein Viitso (Tartu), Eberhard
Winkler (Göttingen)

Toimetus Mati Erelt peatoimetaja
Sirje Mäearu toimetaja

Toimetuse aadress Emakeele Selts
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn

telefon 644 9331
e-post es@eki.ee

Trükk trükikoda Pakett

ISSN 0206-3735 (trükis)
ISSN 2228-1215 (võrguteavik)

Emakeele Selts on asutatud 1920. aastal
Emakeele Seltsi aastaraamat ilmub 1955. aastast

Emakeele Seltsi aastaraamat on registreeritud andmebaasides:
ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences)
Linguistic Bibliography Online (Bill)
Linguistics and Language Behavior Abstracts (ProQuest)
MLA International Bibliography (Modern Language Association)
Scopus (Elsevier)

Täistekstid veebis:
www.kirj.ee
www.emakeeleselts.ee
www.cceol.com

Emakeele Seltsi aastaraamatu väljaandmist on rahaliselt toetanud riiklik programm
„Eesti keel ja kultuurimälu II (2014–2018)“ ning Haridus- ja Teadusministeerium

© Emakeele Selts

SISUKORD

Merilin Aruvee

Tekstikeskne keeleõpetus põhikoolis: teoreetiline taust, vastutuse jagamine ja metoodika	9
Text-centered L1 instruction: Theoretical background, responsibility, methods	36

Külli Habicht, Külli Prillop

Polüfunktsionaalne <i>pidama</i> -verb XVII sajandi kirjakeeles	38
The multifunctional verb <i>pidama</i> in 17th-century written Estonian.....	60

Heli Laanekask

Johann Samuel Friedrich Boubriigi süntaksiloengud Tartu ülikoolis	62
Johann Samuel Friedrich Boubrig's lectures on syntax at the University of Tartu	120

Kadri Muischnek, Kaili Müürisep

Eesti keele sõltuvuspuude pank ja selle keeleteoreetilised lähted	122
The Estonian Dependency Treebank and its theoretical basis	145

Vilja Oja

Ema ja isa rahvakeelsed nimetused.....	146
Estonian vernacular words for 'mother' and 'father'	165

Riina Reinsalu

Avalduste tekstistrateegiad	167
Textual strategies of applications	183

Andriela Rääbis

Pakkumised argitelefoni vestlustes	185
Offers in everyday telephone conversations	206

Evar Saar

<i>Udsali ja Adsele</i>	207
<i>Udsali and Adsele</i>	221

Meeli Sedrik

<i>Paa(-paa), pibi, poppa ja (h)äbä</i>	223
<i>paa(-paa), pibi, poppa and (h)äbä</i>	243

Carl Eric Simmul

<i>Kokkuvõttes eri sõnaliikide vahel</i>	244
<i>kokkuvõttes 'in summary' between different parts of speech</i>	265

Lembit Vaba

<i>Alternatiivseid etümoloogiaid III. Nuuter ja pess</i>	267
<i>Alternative etymologies III</i>	278

ÜLEVAATEID

Valve-Liivi Kingisepp

<i>õ-tähe teest meie kirjakeelde</i>	281
<i>The journey of the letter õ into written Estonian</i>	292

Jüri Valge

<i>Jaan Tõnissonist ja eesti keelest</i>	293
<i>Jaan Tõnisson and the Estonian language</i>	312

RINGVAADE

Emakeele Seltsi 97. tegevusaasta (2016)

<i>(Killu Paldrok)</i>	315
------------------------------	-----

2016. aastal Emakeele Seltsi üritustel peetud ettekanded

<i>(Killu Paldrok)</i>	323
------------------------------	-----

2016. aastal Emakeele Seltsile saadetud või kingitud kirjandus

<i>(Annika Oherde)</i>	329
------------------------------	-----

2016. aastal manalateele läinud Emakeele Seltsi liikmed	333
<i>In memoriam</i> Jaak Peebo (Jüri Valge).....	334
Emakeele Seltsi juubilarid 2016. aastal	338
Emakeele Seltsi liikmete nimestik seisuga 31.12.2016	340
Lühendid	346

TEKSTIKESKNE KEELEÕPETUS PÕHIKOO LIS: TEOREETILINE TAUST, VASTUTUSE JAGAMINE JA METOODIKA

MERILIN ARUVEE

Annotatsioon. Tänapäeva keeleteadusliku mõtte ja rakenduslingvistika uuemate suundade mõjul on eesti keele õpetamine muutunud tekstikeskseks, püüdes seejuures endiselt tagada ka kirjaliku keele omandamist, k.a õigekeelsust. Teisalt on keeleteaduses tähtsustumas grammatika, mida vaadatakse hierarhiliste ja leksikat hõlmavate tarinditena. Grammatika omandatakse sellisena tekstidest, kuid nüüdisaegne loomulik keskkond ei suuda tagada korrastatud kirjakeele omandamist – see on endisest enam kooli vastutusel. Metaanalüütiline kirjandust uuriv artikkel käsitleb selle taustal tekkinud küsimusi, andes ülevaate tänapäevastest rakenduslingvistika teooriatest ja uurimusest, millele tekstikeskne õpetus tugineb, ning kirjeldab eesti keele kui esimese keele õpetuse arenguvõimalusi. Artikkel loob raami uurimustele, mis keskenduvad tekstitööle ja keeleliste konstruktsioonide (k.a sõnavara) suunatud omandamisele eesti keele ning teiste ainete tundides.

Võtmesõnad: sotsiolingvistika, emakeeleõpetus (L1 omandamine), kirjaoskus, funktsionaalne grammatika, tekst

1. Sissejuhatus

Tänapäeva põhikooli eesti keele õpetuses arendatakse suhtluspädevust ning keeleteadmiste andmise kõrval püütakse lihvida ka keeleoskust. Kõike seda tehakse suuresti autentsete tekstide toel, mistõttu käibivate riiklike õppekavade (PRÕK 2011; GRÕK 2011) eesti keele ainekavu nimetataksegi tekstikeskseks (vt Kerge 2010a, 2010b; Lepajõe 2010). See tuleneb omakorda viimase poolsajandi keelekäsitlustest ja uuematest rakenduslingvistilistest uurimustest ja teooriatest. Niisugusel taustal seatakse artiklis eesmärk rikastada emakeeleõpetust kompaktsel teoreetilismetoodilisel kirjeldusel tekstikesksest õppeviisist, millele selle valdkonna uurimused tugineda saaksid. Artiklis kirjeldatakse asjakohast teooriat

metaanalüütiliselt ning esitatakse tänapäevase õpikäsituse taustal peamised tekstikeskse õppeviisi põhimõtted, näited meetodite kohta, sõlmküsimumused ning uuringu- ja arenguvajadused.

Esiteks vaadeldakse kirjaoskuse vastutuse sõlmküsimumust. Riiklik õppekava näeb nimelt ette, et üks tagatavatest üldpädevustest on suhtluspädevus (Soodla jt 2013: 94), mida siinne artikkel näeb kirjaoskuse kontekstis. See tähendab, et tekstiõpetus käib kõigis ainetes (*ib.* 97; Kerge 2012: 591), selle elluviimine vajab aga eraldi uurimist ja täpsustamist. Nii on artiklis esmatähtis probleem, milline on kirjaoskuse omandamise teoreetiline taust ja kuidas peaks olema sellekohane vastutus põhikoolis jagatud.

Uurimisprobleemi aitavad lahendada küsimused, millele vastab artikli teine peatükk. Osa 2.1 „Keel omandatakse tekstidest“ kirjeldab, kuidas omandatakse lingvistiline kirjaoskus ning kuidas on see seotud tekstikeskse lähenemisega. Osa 2.2 „Žanrid on dünaamilised“ uurib, kuidas seostub lingvistiline kirjaoskus žanritega ning kuidas õpetada tekstiliike lingvistilise kirjaoskuse toetamiseks. Osa 2.3 „Kirjaoskuse jagatud vastutus“ käsitleb küsimust, miks peaks kirjaoskuse tagama kõigi õppeainete vastutusel, ning toob esile probleemid, mis seda takistavad – otsitakse vastust küsimusele, milline peaks olema uuring, mis neile probleemidele lahendust pakub.

Teiseks võtab artikkel fookusesse tekstitöö ja õigekeelsuse üheaegse omandamise. Näiteks peavad Martin Ehala (2010: 84) ja Krista Kerge (2010a, 2010b) kõige olulisemaks õpetada koos keeleteadmisi, praktilisi oskusi ning tekstitööd. Kersti Lepajõe leiab, et tekstide funktsionaalsest käsitlusest jääb vajaka. Tekstide ja kirjutamise kommunikatiivsetest eesmärkidest õpikutes ei räägita ning teksti ja lugeja suhetele ei pöörata piisavalt tähelepanu. (Lepajõe 2011: 38) Nii võib väita, et tekstide ja õigekeelsuse kui õppevaldkondade ühitamine vajab põhjalikumat uurimist ja suuremat metametodoloogilist tuge. Seetõttu on artikli teine probleem tekstikeskse lähenemise tagamaad ja metoodika, mis aitaks samal ajal žanri- ja tekstitööga tagada õigekeelsuse valdamist kui võrdtähtsat eesmärki.

Teise uurimisprobleemiga tegeletakse alaküsimumi pidi kolmandas peatükis. Osa 3.1 „Mõtlemise areng ja tekstikeskne lähenemine“ küsib, kuidas toetab tekstikeskne lähenemine mõtlemise arengut, ning vastusena kirjeldab sobivaid meetodeid. Osa 3.2 „Grammatika on tähenduslik“ vaatleb, kuidas nähakse rakenduslingvistikas grammatika ja tekstide seost, ning vastab küsimusele, mida vajab emakeeleõpetus, et tekstikeskne

õpe ja grammatikapädevus ühendada. Osa 3.3 „Leksikogrammatika ja korpusekeskne õppeviis“ tutvustab, mil viisil saaks korpuste abil toetada tekstikeskset lähenemist ja keeleteadlikkuse arengut, ning esitab mõne asjakohase näite.

2. Kirjaoskuse vastutus

2.1. Keel omandatakse tekstidest

Järgnev püüab seostada lingvistilise kirjaoskuse omandamist ja tekstikeskset lähenemist ning kirjeldab teoreetilisi tagamaid selle küsimuse taustal.

Eesti keele õpetus tugineb sotsiokognitiivsele pedagoogikale (Kerge 2010b), mis näeb keelt ühtaegu sotsiaalsuse ja mõtlemise-tunnetuse tegurina ja ühiskonna ideoloogia kandjana. Keel saadab inimest suhetes ja toimingutes, mis väljenduvad tekstidena. Nii on lingvistika huviorbiidis tekstid ja tekstikorpused, sest keelt on hakatud nägema tema toimimises ja muutumises. Sedamööda on keeleõpegi tekstikeskseks muutunud; üksikute osaoskustega tegeledes teadvustatakse, et tekst on alati osa mingist toiminguahelast. (Kerge 2010a)

Keeleõppe keskmes on niisiis tekstitoimingud ja tekstid, mida käsitletakse erinevate ühiskonnas toimimiseks vajalike tekstiliikide ehk žanritena (Kerge 2010a; Kerge, Uusen 2010), üksteisest lahutamatute ja põimunutena. Põhikooli eesti keele õpikud on tekstirikkad, neis on palju autentse keelekasutuse näiteid, mida loetakse ja mudeldatakse ning mille kirjutamist harjutatakse (vt II ja III kooliastme eesti keele õpikuid: Piits jt 2012, 2013; Ratassepp 2012; Puksand, Bobõlski 2012a, 2012b, 2013, 2014, 2016).

Niisugune praktika tuleneb otseselt keele omandamise teooriatest, mis rõhutavad kõige enam autentsete tekstide kohalolu ja nende kaudu õppimist. Dorit Ravid ja Liliana Tolchinsky kirjaoskuse raamkontseptsioonis (2002) toonitatakse, et lingvistilise kirjaoskuse ehk keelepädevuse tagab võimalikult eripalgeline ja rikas autentne tekstimaailm. Lingvistilist kirjaoskust, mis on vilumuse kõrgemale astmele jõudnud, nimetavad nad *retooriliseks paindlikkuseks* (ingl *rhetorical flexibility*) või *retooriliseks kohanemisvõimeks* (ingl *rhetorical adaptability*). See lähtub omakorda Dan Slobini ideest olla *retooriliselt väljendusrikas* (ingl *rhetorically expressive*), mis tähendab võimet kohaneda nõudlikumaski suhtlusolukorras, valides sobilikud ja mõtet täpselt edasi andvad keelevahendid (*ib.*: 420).

Mahuka lingvistilise korpusuuringu tulemused on samuti tõestanud keelelise sisendi ja väljundi omavahelist seost, sest registritele omased keelejooned kanduvad täiskasvanu tekstide eeskujul üle õpilastekstidesse. Näiteks hakkavad üliõpilased esialgu küll kobades ja eksides kasutama samasuguseid konstruktsioone, mida nad on kohanud teadustekste lugedes. (Biber jt 2002: 461) Kokkupuute tugevnedes meisterlikkus kasvab, ning mida kvaliteetsem ja rikkalikum on õpilase lugemisvara, seda kvaliteetsem on ka tema enda loodud tekst.

Siit selgubki: keeleõpetus on tekstikeskne, sest keel omandatakse terviktekstide kaudu, neid kuulates, lugedes ning kirjutades ja kõneledes ning suhestades ja vahendades.

2.2. Žanrid on dünaamilised

Selles osas uuritakse, kuidas tagab tekstiliikide õpetus lingvistilise pädevuse, ning kirjeldatakse metoodilisi võimalusi, mis aitaks tekstiliike keeleteadlikult õpetada.

Tekste võetakse vastu mitmesugustes sotsiaalsetes olukordades ehk kontekstides. Michael A. K. Halliday näeb kontekste, milleks tekste luuakse, situatsioonitüüpidenä. Ühes kultuuris kasvanud inimesed tunnevad neid tüüpe (Halliday 1978: 100) ja oskavad nende abil ühiskonnas suhelda. Seega võib žanre näha ühe situatsioonitüübi kultuuriomase tekstilise ilminguna ehk nagu James Martin seda väljendab: „... register (hõlmates tegevusvälja, toimeviisi ja -mooduse) kontekstualiseerib keele, mis on omakorda kontekstualiseeritud žanrina“¹ (Martin 1997: 7). Seega on keeletoimingud kultuuri- ja olukorrasidusad ning keelevahendite valik neist sõltuv.

Retoorilise žanriteooria koolkonna esindaja Carolyn Miller nimetab žanrit *sotsiaalseks aktiks* ehk *toiminguks* (ingl *social act*, Miller 1984). Žanr pole seega rangelt piiritletud tekst, vaid dünaamiline, muutudes olenevalt olukorrast. Sama nendib ka Hallidayle toetuv Norman Fairclough (2003: 67–73), jagades žanrid *situatiivseteks* ja *üldžanriteks* (ingl *situational and disembedded genres*), mis tähendab, et žanrite üldised mudelid eksisteerivad vaid abstraktsioonina. Reaalses suhtlussituatsioonis võtavad žanrid täpse kuju olenevalt olukorrast, eesmärgist ja vastuvõtjast. Nii ei

¹ Merilin Aruvee tõlge. Originaal: „... register (encompassing field, tenor and mode) contextualizes language and is in turn contextualized by genre“.

saagi õpetada mingeid kindlaid žanrimudeleid (Miller 1984: 165; Dean 2008: 3), vaid need tuleb olukorra ja eeskjuu järgi taasluua. Tingimata on vajalik tutvuda võimalikult paljude eri laadi žanrinäidetega. Mõttetu oleks kirjutada uudist etteantud skeemi alusel, kui pole loetud mitmesuguseid uudisetekste eri liiki meediumites ja suhtlusolukordades, või rääkida intervjuust, teadvustamata, et see on üldistus, mis hõlmab lehe-, raadio- ja teleintervjuu kõrval värbamisintervjuud tööjõu- või tööotsingul jpm.

Žanrite valdamine tähendab paindlikku keelekasutust ja head olustikunõuetust (Raidlepp 2015: 12), seetõttu peab emakeeleõpetuses arendama žanriteadlikkust, mis kujuneb võimalikult paljusid eri liike tekste vastu võttes. Selle kõrval ei tohi unustada žanri toimingulist olemust, mis suunab analüüsima eri autorite ja ise oludes loodud sama liiki tekste.

Just žanririkkus on ka leksikogrammatika omandamise põhialus. Joan Bybee väidab, et keel on (nagu Hallidaygi arvates) kasutusega ladestuv kogemus. Sujuv keelekasutus ei tugine mitte grammatikale selle abstraktses tähenduses, pigem moodustavad varasemad sõnumid meie peas mahuka lao, mida kasutatakse uute sõnumite loomeks ja mõistmiseks. (Bybee 1998: 421). (Leksikogrammatikast pikemalt all.) Kui ladu on kehv, ei saa teha piisavalt täpseid valikuid ning sõnum ei pruugi mõjule pääseda. Rikkalik keeleladu ei jäta aga sõnumikoostajat eesmärgi elluviimisel hätta.

Žanriteadliku keeleõppe metoodika keskendub autentsetele tekstidele, mida uuritakse põhjalikult: vaadeldakse nende sotsiaalset konteksti ja eesmärki; võrreldakse tekste, leitakse ühis- ja erijooni, hinnatakse mõjuvust, rolli ja vastukaja ühiskonnas (Dean 2008). Žanrite põhjalik analüüs aitab õpilastel näha ja järeldada, kuidas iga kindel olukord teksti mõjutab.

Selle metoodika arendajad Peter Knapp ja Megan Watkins (2010: 167–170) esitavad ühe viisi, kuidas žanri- ja grammatikaõpetus ühendada 5. klassis.

Toitumisteema juures vaadeldakse emakeeletunnis retsepte. Uuritakse retsepti pealkirja, teksti eesmärki ning tutvutakse retsepti ülesehituse, info esituse ja järjestusega. Vaadatakse illustratsiooni ning arutletakse selle eesmärgi üle.

Žanri õppimist alustatakse teksti ülesehituse analüüsist ehk liigutakse laiemalt kitsamale: esmalt luuakse kontekst, seejärel analüüsitakse keelevahendite valikut.

Järgnevalt loetakse retsepti tekst läbi. Õpetaja palub joonida tegusõnad, mis kirjutatakse tahvlile (*jahuta*, *kuumuta* jne). Uuritakse, milliste nimisõnade kohta tegusõnad käivad ehk leitakse sihitised (*jahuta riis*, *kuumuta vedelik*). Õpetaja püüab suunata õpilasi märkama tegu- ja nimisõna vahelist seost.

Vanemates astmetes võib siinkohal lauseliikmeid määrata ning suunata ka öeldise ja sihitise vahelist seost märkama; analüüsida saaks osa- ja täissihitise kasutust, et näidata, kuidas täis- ja osasihitise puhul tähendus erineb (vrd *lisa veidi suhkrut*; *lisa suhkur*).

Nüüd leiavad õpilased tegevust täpsustavad sõnad ehk viisimäärused (*sega ettevaatlikult*, *silu hoolikalt*) ning põhjendavad nende sõnade vajalikkust.

Siin võib paluda teksti ette lugeda ilma täpsustusteta ning arutleda, mis juhtuks, kui neid sõnu ei oleks, või lasta ette näidata, kuidas käib ettevaatlik segamine ja kuidas lihtsalt segamine.

Viimaks otsitakse välja tegevuse järjestust edasi andvad sõnad ehk ajamäärused (*esmalt*, *viimaks*). Õpilased kirjutavad leitud sõnaliigid kolmeveerulisse tabelisse. Koduse ülesandena tuleb tabeli abil kirjutada üles õhtusöögi retsept, mida järgmises tunnis analüüsitakse.

Kirjutamisülesannet ei anta ilma olukorda kontekstualiseerimata, samuti on oluline kirjutamiseesmärk ja keelevahendite valik. Järgmises tunnis analüüsitakse tehtud töid koos.

Pärast kirjutiste kompositsiooni ülevaatamist palub õpetaja kindlaks teha, kas tekstis esineb sina-vormi. Uuesti vaadeldakse eelmise tunni retsepti ning mõeldakse teksti vastuvõtjale ja sellest lähtuvalt verbikasutusele. Õpilased peavad põhjendama verbi vormi valikut, ütleva, miks pole sina-vormi vaja ning kuidas antakse edasi teksti vastuvõtja isikut. Korrigeeritakse tekstid ja tehakse üldistus nii retsepti kui ka juhendava tekstitüübi kohta.

Näha on, kuidas žanriteadlikkus ja grammatikapädevus käivad käsikäes. Õpitakse dialoogivormis: küsimuste toel avastatakse, kuidas on grammatilised valikud teksti eesmärgi teenistuses.

Samasugust mudelit saab korrata teistegi tekstiliikide puhul. Kõige olulisem on õpetajal läbi mõelda, mis on teksti eesmärk, kes on selle vastuvõtja, ning eeltööna vaadelda teksti grammatilisi tunnuseid ja viisi, kuidas siduda tekstivalik aine eesmärkidega.

Žanrite kui korduvate situatsioonitüüpide õpetamisel ei tohiks unustada konventsionaalsust ja olukorradesksust. Teksti analüüsides peaks lähtuma teksti üldisest kontekstist, vastuvõtjast, suhtluseesmärgist ning ühes kompositsiooniga peaks käima ka keelevahendite valiku analüüs, mis žanri olemuse määravad. Ülaltoodud väike näide aitab mõista põhimõtet, kuidas lingvistilist kirjaoskust toetada.

2.3. Kirjaoskuse jagatud vastutus

Järgnevalt keskendutakse küsimusele, miks peaks kirjaoskust õpetama kõigi õppeainete vastutusel. Antakse ülevaade probleemidest, mis seda takistavad, ning kirjeldatakse uuringut, mis sellele probleemile lahendust pakuks.

Õpilased puutuvad valdkonniti kokku mitmesuguste žanritega, sest suulise klassitöö kõrval omandatakse valdav osa õpitavast just eri ainetes (kirjakeelseid) tekste lugedes ja kirjutades. Olukord on laiemalt teadvustunud alates sellest, kui hakati propageerima ainekirjaoskust, millega muutus emakeeleõpetuse vastutusalala, ilma et tekstiõpetuse ja kirjakeele õpetamise metoodika muudes ainetes oleks tagatud (vt Krogh 2012: 2–4). Eestis peetakse vajalikuks, et teisteski ainetes juhitaks tähelepanu õigekirja- ja grammatikareeglite normipärasele rakendamisele (Soodla jt 2013: 101), kuigi nende õpetamine ja õigekeelsuse peenemad nüansid on keeleõpetuse ülesanne. Esimese aasta üliõpilaste keeleoskuse uuringutes soovitatakse tekstitöö ja funktsionaalse keeleoskuse arendamine lisada kõigi erialade õpetajakoolituse kavadesse, mida seni tehtud ei ole (Ehala jt 2010: 65, 2015: 70). Kuidas seda aga teha, kui pole teada, mismoodi peaksid keelt käsitlema teiste ainetes õpetajad või millist liiki tekstide omandamist saab emakeeleõpetaja teiste ainetes osana eeldada?

Euroopa keeleõppe raamdokument² (EKR 2007) küll nimetab tekstiliigid, mida peaks keeleõppija tundma, et ühiskonnas täisväärtuslikult

² Krista Kerge (2007) leiab, et EKR haakub emakeeleõpetuse muutunud olemusega, sest praegune emakeeleoskaja on 20 aasta taguse ajaga võrreldes teistsuguses olukorras ning varem loomulikult omandatud tekstitoimingud on taandumas, mistõttu peab selle osa kirjaoskusest tagama kool. Eestis pole harjutud mõtlema, et Euroopas omandatakse kogu haridus emakeelest olenemata ühes klassiruumis. Nii pakub EKR sobiva raami ka emakeeleõpetuse jaoks, sest ühiskonnas tegusa liikmena peavad riigikeeles toimima kõik olenemata sellest, kas eesti keel on emakeel või teine keel.

toimida (samasugust loendit sisaldab ka põhikooli eesti keele ainekava (PRÕK 2011), millest lähtuvad õpikud), kuid ei ole kindlaks määranud, kuidas vastutus kirjakeele omandamise eest tegelikult jaotub. Ellen Kroghi uurimisrühm on uurinud tekstide kasutuse ja loome õpetamist ning kvalitatiivselt analüüsinud Taani, Norra ja Rootsi õpetajate päevikuid, kusjuures õpetajaid konsulteeriti uuringu käigus pidevalt. Krogh leidis kolm eesmärgiti erinevat õpetamisdiskursust: strateegiline, rituaalne ja suhtluskeskne. Kõige enam varieerib tekstitööd suhtluskeskne õpetaja, pürgides tekstitöö õpetamisel harituse saavutamise poole (Krogh 2012: 25). Tekstitööd mõjutavad seega peamiselt õpetaja seatud eesmärgid, ainuüksi tekstivalik ei peegelda, mis meetodil ja eesmärgil teksti käsitletakse.

Eestis oleks selle taustal vaja täpsemalt uurida, kas ja milliseid tekste eri ainete õpetajad kasutavad ja millest see oleneb. Milline on tekstide kasutamise ulatus, õppe-eesmärgid, tekstitöö juhendamise käik, ülesanded ja selle õppetöö tulemused kõigis ainetes?

Sellise uuringu eesmärgiks võiks seada tekstitöö sisu täpsustamise, mis annaks teavet tekstiliikide õpetamise vahekorra ja õppetegevuste kohta, toetaks teiste ainevaldkondade tekstitööd ning aitaks arendada jagatud vastutusel kirjaoskuse metoodikat. Peamine uurimisküsimus on: kuidas kasutatakse põhikoolis autentseid terviktekste? Alaküsimustena tuleks saada vastused selle kohta, millest lähtub õpetaja tervikteksti valikul; mis eesmärgil teksti või selle terviklikku katkendit kasutatakse; mis rollis on tekst tunnis: kas käsitus piirdub infoallikana või on tekst õppimise objekt; milliseid tekstitöö ülesandeid õpetaja annab ning mis on õpitegevuse eesmärk, tulemus ja kuidas hindab õpetaja saavutatut.

Neile küsimustele annaks kõige selgema vastuse etnograafilist laadi uurimus, mis vaatleks tekstitööle keskendunud koolitunde ja tunni-materjale või analüüsiks õpetajate päevikuid (vt Ellen Kroghi uuringust eespool). Andmeid saaks täiendada etnometodoloogilise uuringuga, intervjuerides õpetajaid, paludes neil vaadeldud tunde kommenteerida ning tunni eesmärgi, teksti rolli, õpilaste tegevust ja tulemusi ning kogu õppeprotsessi selgitada. See aitaks kinnitada tekstivaliku kriteeriume ja didaktilisi eesmärgi. Eelkirjeldatud uurimuse tulemusel joonistuksid välja tekstikäsitusviisid koolitunnis ning nende didaktiline tagamaa. Uuring võimaldaks järeldusi teha nii õppekava- ja metoodikaarenduse kohta kui ka täiendada õpetajakoolituse kavasid ülikoolides.

Eelnev arutlus ilmestas, kuidas lingvistiline kirjaoskus areneb inimese tekstimaailma rikkuse najal. Et aga tekste omandatakse igalt elualalt, peaks neid koolis kõigi õppeainete vastutusel õpetama. Selle idee jaoks oleks aga vaja ülal pakutud uurimus teoks teha.

3. Tekstitöö ja õigekeelsuse üheaegne omandamine

3.1. Mõtlemise areng ja tekstikeskne lähenemine

Siinkohal näidatakse, kuidas tekstikeskselt keelt õpetades areneb ka mõtlemine, ning tutvustatakse lähemalt meetodeid, mis seda toetavad.

Nüüdisaegne õpetus tugineb konstruktivistlikule pedagoogikale, mille järgi uued teadmised ehitatakse üles varem individuaalselt omandatule ehk tuntule (Richardson 2003: 1; Kikas 2013: 27; Ehala jt 2014: 25; Kalantzis, Cope 2016). Samast lähtekohast on võrsunud ka muutunud õpikäsitus (EEÕS 2020), mis räägib innovaatsilisest õpikeskkonnast ja õpilaskesksest, väljendudes aktiivõppemeetoditena, nagu näiteks projekt-, probleem- ja avastusõpe, mille puhul õpetaja tegutseb juhendajana ning õpilased juhivad ja suunavad õppimist ise (Viive-Riina Ruusi ettekanne 2015³; Põlta, Aava 2016).

Aktiveeritus tähendab ka mõtlemise aktiivsust. Kognitiivses arengus eristatakse tava- ja teadusmõistelist mõtlemist, millest viimane tähendab kõrgemat taset ehk võimet abstraktsest mõistest ja selle definitsioonist aru saada ning osata mõistet kategoriseerida. Teadusmõistete omandamine käib olemasolevate tavamõistete toel ehk lihtsustatud teadmised korrigeeritakse ja viiakse järgmisele tasemele. Teadusmõiste omandamiseks on vaja uus teave *enda omaks mõelda*. Seda toetavad just nimelt erinevad aktiivõppemeetodid ja ühine arutelu tunnis. Et aga uus info mõtestatakse mõtlemistaseme kohaselt, võidakse keerukas ja arengutasemele mittevastav teave pähe õppida või siis kohandatakse senise kogemusega, mis võib tähendada lihtsustatud või vääral kujul mõistmist. (Kikas 2013: 27–29) Krista Kerge (2005: 27–58) toob esile sama: ühiselt tekstide üle arutledes on kasu mitmekordne, sest samu tekste võetakse vastu eri alustelt; iga-sugune dialoog klassis on õppimine ja areng.

³ Viive-Riina Ruusi ettekanne „Muutunud õpikäsitus“ ühenduse Loovharidus seminaril „Loovharidus Eesti moodi IV. Õpetaja on loov“ 7. märtsil 2015; <http://loovharidus.ee/muutunud-opikasisitus/>.

Õpilase vähese aktiveerituse pärssivat mõju mõtlemisele näitab tänapäevalgi asjakohane Nikolai Rummeli uurimus, kus leitakse, et eesti keele tundides on õpilased *nõrgalt hõivatud*, st nende aju ei tööta piisavalt (Rummel 2008/1971: 88). Mitmed Rummeli informandid kurdavad igavust, sest emakeeletundides toimub tuim reeglite päheõppimine (Rummel 2008/1971: 110–116) – õpitakse mõtestamata. Hilisemad uuringud ei anna rõõmustavamaid tulemusi (Tärk 2008; Roio 2011). Rummeli uurimist korranud Tiina Tärk nendib, et kehvade õpitulemuste põhjused on reeglite rohkus, õpilaste loid ja pealiskaudne suhtumine ning nõrk töö- ja mõttepeinge. (Tärk 2008) Maire Roio tulemuste järgi on õpilaste arvates eesti keele tunnid üpris igavad, mitte kuigi rasked, ent vajalikud (Roio 2011: 53–54). Raskeimaks peetakse reeglite õppimist (*ib.*: 65), kuid lisänäidete toomine on põnev (*ib.*: 41). Veebiotsingud on aga meelistegevus nii kirjanduses kui ka keeles (*ib.*: 62).

Näib, et Rummeli ligi poolsajandi tagune väide kehtib nüüdki. Rummel rõhutas, et keeletunde aitab aktiveerida loomuliku keeletaju kasutamine: tavamõisteline mõtlemine keelest viiakse teadusmõistelisele tasandile. Selleks sobilik õppeviis oleks keelenäidete uurimine ja reeglite avastamine, s.o induktiivne õppeviis. (Rummel 2008/1971: 118) Martin Ehala sekundeerib Rummelile ja küsib provotseerivalt: kui palju abstraktset grammatikaõpetust üldse vaja on? Ta leiab, et teaduslikul tasemel käsitlust toetaks analoogia tõhusam rakendamine. (Ehala 2012) Lev Vögtski mõtlemise teooriat arendanud psühholoog Aaro Toomela toob aga esile, et kuigi me ei vaja praktiseerimiseks teooriaid ega abstraktsioone, aitavad need meil nähtusi paremini mõista, kategoriseerida ja süstematiseerida ning edasi arendada (Toomela 2013: 21–22; 9). Sellest tuleks keeleõppeski analoogia ja induktsiooni kõrval juhinduda, lähtudes lapse olemasolevatest teadmistest ning juhtides ta mitmesuguste tekstinäidete toel abstraktseid keeleteadmisi avastama.

Emakeeletund ei tohiks olla koht, kus laps oma loomuliku keeletaju reeglirägas unustab ning edaspidises elus tekste koostades ebaleb, vaid vastupidi: loomulik keeletaju peaks tugevnema ning otsimis- ja avastamispüüdi saama innustust. Nii võiks õpilased esialgu oma sõnu kasutades ja loomuliku keeletunde järgi õpetaja esitatud näidetes mingit seaduspära näha, arutleda omavahel õpetaja suunamise toel. Isegi kui esialgu ei osata õigeid mõisteid kasutada, ei tuleks põhjendusi valeks pidada, vaid juhatada nähtuse kohta täpsemat infot otsima. Tänapäevased keeleallikad pakuvad

selleks küllalt võimalusi, nt Keeleressursid, Keeleveeb, e-keelenõu, Eesti Keele Instituudi jt veebilehed, WordNet, rakendustena eesti keele süntesaa-tor, teaurus, emotsioonidetektor. Veebiotsingu tulemusi kokku võttes saab õpetaja õpilastes kujundada uuritud nähtusest teadusmõistelise arusaama.

Ilmestagu eelnevat näide, kus aastaid Kiltsi põhikoolis eesti keele õpe-tajana töötanud Mari-Vivian Ellam kirjeldab⁴, mismoodi nägi välja tund, kus õpilased esimest korda reegliõppimisel induktsiooni ehk iseavastamist kasutasid ning kaashäälikuühendi reeglit õppisid.

Esiteks palusin õpilastel jagada sõnad kahte rühma. Üks rühm sõnu oli täis- ja teine kaashäälikuühendiga. Esmalt tuli mõelda välja, mille põhjal on sõnad rühmades. See saavutati.

Häälestuseks on õpetaja valinud rühmitamisülesande. Suur sõnadevahe-line erinevus aitab eesmärgi kergesti saavutada ning nii on tähelepanu haaratud ja valmisolek õppimiseks olemas. Õpetaja liigub edasi raskema ülesandega, et õpilastele parajat mõttepinget pakkuda.

Jagasin õpilastele sõnapaarid (*homme-homme, lõpp-lõplik*) ning küsisin, mida nad märkavad. Läks natuke aega, kuni nad taipasid, et ühes sõnas on kahekordne, teises ühekordne häälik. See ei tulnud üldse kergelt. Kuulsin enne igasuguseid huvitavaid vastuseid.

Soovisin teada, miks on osades sõnades ühekordne häälik. Vastusega läks pikalt aega. Viis korda pakuti eri hetkedel, kuna sõna on mitmuses (üks ka oli: *kuppel-kuplid*, viitasin, et teised ju ei ole). Püüti läheneda sisuliselt, nendel hetkedel, kui üldse püüti, sest nad jäid ootama, millal tunniga edasi minnakse.

Kui ülesanne läheb raskemaks, kaotavad õpilased huvi, kuigi on selgelt näha, et õpilased püüavad mõelda. Kui tulemuseni ei jõuta, jäädakse ootama, millal õpetaja selgitama asub ning tunniga edasi läheb. Niisiis on õpilased harjunud, et õpetaja on tunnis aktiivsem osapool ning see, kes uut õppesisu avab ja selgitab.

Andsin vihjeid – see ei ole seotud sisuga, vaid häälikutega. Vastuseid ei tulnud.

⁴ 2016/2017. õa sügissemestril peetud „Tekstikeskse keeleõpetuse“ loengu järel jagas magistrant Mari-Vivian Ellam meilitsi oma kogemust induktsiooni kasutamise kohta tunnis. Üliõpilase nõusolekul on esitatud väljavõtteid tema meilist.

Õpetaja püüab õpilaste mõttetegevust ergutada, kuid õpitav jääb kättesaamatuks. Ta astub radikaalse sammu.

Ütlesin: „Me ei jätka, kuni see on välja mõeldud.“ See aitas: järsku mõisteti, et mina ei jokuta, vaid asi on neis. Silmaga paistis, kuidas ükshaaval aktiveeruti ja pingeliselt mõtlema hakati.

Hoolimata sellest, et õpetaja seekord vastuste andmisest keeldub, ei ole õpilastel siiski võimatu ise lahendust leida. Seega ei tasu õpilaste võimet iseavastamisel alahinnata.

Nad sõnastasid end kohmakalt ja valesti, järsku said nad justkui aru, et ei tea sedagi, mis see kaashäälikuühend täpselt on. Õpilased mõtlesid pingsalt, ent järeldusele ei jõutud. Kuid nad püüdsid päriselt aru saada.

Kuigi selles tunni etapis võib juba tunduda, et õigem oleks õpetajal selgitama asuda, ei ole see siiski nii. Õpetaja jälgib arutelu ning ootab sobivat momenti sekkumiseks ja suunamiseks. Näeme, kuidas õpilastel puuduvad õiged teadusmõisted enese väljenduseks.

Lõpuks tuli väike valguskiir ühelt õpilaselt, kelle emakeel on albaania keel: seal ei ole teist *m*-i, sest *m* on *l*-i kõrval. Haarasin sellest. Küsisin iga sõna kohta tahvlil, milline täht ei luba algvormis olevat kaashäälikut kahekordselt kirjutada.

Induktsioon kaasas ka teise emakeelega õpilase, sest järeldusviis on üldine ning selle näite puhul ei ole vaja sügavaid teadmisi õpitavast keelest, vaid loogikat.

Sõnastasime koos reegli. Selleks pidime uuesti meelde tuletama, mis on kaashäälikuühend. Kui äge ja õpetlik tund see oli! Ma sain teada, et neil on näiteks segadus klusiilide ja kaashäälikutega ja nägin, et selline ise avastada laskmine on ülihea õpetusviis.

Õpilased jõudsid selle tunni jooksul tavamõiste juurest teadusmõisteni. Samuti aitas induktsioon ja ühine arutelu õpetajal sügavamalt näha, mis on puudulike teadmiste taga. Nii saab õpetaja meetodeid ja õppetegevusi paremini kavandada, võttes arvesse õpilaste tegelikke vajadusi. Ebaedu põhjuseks on niisiis õpilase passiivne roll tunnis ja ülevastutav õpetaja. Deduktiivse meetodi vahetamine induktiivse vastu aitab areneda nii õpilasel kui ka õpetajal. Tunni lõpul on õpetaja väga olulise tunnetuse võrra rikkam.

Ma olen viis aastat V klassis kaashäälikuühendi reeglit õpetanud ja alati imestan 9. klassi eksamiks neid valmistades, et sellest poleks nagu kuuldudki. Tuleb välja, et nad ei olegi kunagi üldse aru saanud, millest juttu on. See pilk õpilase silmis, kui tal tõesti „koidab“, on õpetajana nii nauditav vaadata. Ma polnud seda ammu näinud.

Eelnevast on selgelt näha, et avastamine, õpilase aktiveerimine, õpitava *enda omaks mõtlemine*, nagu Kikas eespool toonitab, on mõistmise võti.

Teiseks õpilaskeskseks meetodiks on induktsooniga haakuv avastusõpe, mille algataja Jerome Bruner peab oluliseks õppimisteguriks inimloomule omast uurimis- ja nuputamistahet (Bruner 1961: 1). Avastusõpe lähtub õpilase huvist ja püstitatud küsimusest, mille vastus saadakse iseseisvalt ja eesmärgipäraselt mingit nähtust uurides, õpetaja roll on seejuures suunav ja abistav. Avastusõpe ei tähenda üksnes uurimistöid, vaid ka üksikuid ülesandeid või õppetegevusi.

Elektroonilisi keeleallikaid võib kasutada mis tahes küsimuse tekkimisel klassis või ka mahukama uurimistöö tegemiseks. Õpitavat uurides saavad õpilased end tegevuses hoida.

Vabariigi presidendi 24. veebruari kõne käsitlese juures sobiks pärast teksti läbi lugemist ja üldise arvamuse kujundamist uurida ka teksti võtmesõnu. Viimase teada saamiseks tuleb tekst kopeerida mõne sõnasagedusrakenduse aknasse (näiteks lehel webcorplive.co.uk) ning leida kõige sagedasem sõna. Vastuseks tuleb „ei“. Järgnevalt võib ühe sõna asemel vaadelda kahesõnaliste konstruktsioonide esinemust. Siit edasi võib tegevus jätkuda võtmesõnade ümbruse ja lausete uurimisega, mille põhjal saab teha sügavamaid järeldusi, kuidas teksti vormivalik sisu loob. Võrdluseks võib praeguse presidendi kõne võtmesõnu kõrvutada president Ilvese või Meri omadega ning leitu üle arutleda.

Ka vormiõpetus annab küllalt võimalusi isetegutsemiseks. Õpilased võivad veaohlike sõnade kohta teha korpuses või Google'is otsinguid. Sõnaraamatust õigete vastuste leidmise järel mõistavad õpilased, et guugeldamise asemel aitavad paremini hoopis keeleallikad.

Harva või vananenud sõna mõistmiseks võivad õpilased uurida vanu sõnastikke, vana kirjakeele või ilukirjandustekstide korpust. Niisugune tegevus ei võta kaua aega, kuid parandab keeleteadlikkust ja seab õpilased aktiivsesse rolli, kujundades teadlikumad ja aktiivsed keelekasutajad, kes oskavad ise vastuseid leida ja keelt avaramalt näha.

Et kasutatavast keelest mõtlemine jõuaks teadusmõistelisele tasemele, peaks tunnis olema kesksel kohal tekstide avastamine ja suhtluskoostöö, mida saab ellu viia mitme mõtlemist aktiveeriva meetodiga, nagu näiteks induktsioon ja avastusõpe, mis aitavad soorituspinget üleval hoida.

3.2. Grammatika on tähenduslik

Allpool püütakse rakenduslingvistika teooriate najal selgitada grammatika ja tekstide seost ning tuua esile, mida vajab emakeeleõpetus, et tekstikesket õpetust koos grammatikapädevusega rakendada saaks.

Tänapäeva rakenduslingvistika ei näe grammatikat enam tekstist eraldatuna. Funktsionaalse keelekäsitluse looja Michael A. K. Halliday nimetab grammatikat semantiliseks, leides, et grammatika on tähenduse loomise vahend (Halliday 2005/1979). Tema teooria järgi valitakse keelised konstruktsioonid teadlikult teksti eesmärgi silmas pidades (*ib.*). Halliday järgi on keelel kolm põhi- ehk metafunktsiooni: kujutus- ehk tähistusfunktsioon (ingl *ideational function*), suhtlusfunktsioon (ingl *interpersonal function*) ja tekstuaalne funktsioon (ingl *textual function*) (Halliday 2005: 2; Halliday, Matthiessen 1999). Tekstuaalne funktsioon hõlmab teist kaht, sest tekstide abil omandatakse keelt, tunnetatakse ja suheldakse, kuid ta sisaldab ka viisi, kuidas oma mõtet tekstina mõistes seostatakse (kompositsioon ja sidendus). Iga sõnum või tema osa kätkeb neid funktsioone, millest omakorda lähtuvad valitud grammatilised konstruktsioonid.

Halliday nimetab süntaksi ja sõnade vahelist seost leksikogrammatikaks (Halliday 1985), kuna sõnade ja grammatiliste struktuuride vahel kordub sageli kindel esinemismuster (Hunston, Francis 1999). Sama fenomeni on suulise ja kirjaliku inglise keele korpusuuringuga kirjeldanud Douglas Biber. Mitmemõõtmelise analüüsi (ingl *multi-dimensional analysis*) abil tuvastas ta registritele omased grammatilised erijooned, mis omakorda moodustavad avaramaid lingvistilisi dimensioone (Biber 1988; vt ka Hennoste, Muischnek 2000). See kinnitab Halliday suunda: grammatika ei seisa tekstist ega sõnadest lahus (Halliday 1975, 2005; Sinclair 1991; Hunston, Francis 1999). Eesti keele tekstivaldkondi analüüsinud Heidi Meieri (2003) ning Krista Kerge ja Hille Pajupuu jt uuringud (vt tulemusi viidatuna Kerge, Pajupuu 2010) kinnitavad Biberi leide: tekstivaldkonnad erinevad teatud grammatiliste tunnuste poolest. Eri allkeelte

tekstiliikide ja mitut liiki autoritekstide rühmitus formaalsuse (ühemõttelisuse), leksikaalse tiheduse, nominaalsuse, verbilisuse ja stiilidominandi (ladususe) järgi näitab, kuidas žanr kui sotsiaalse olukorra konfiguratsiooni väljendusviis keelevahendite valikut kõige olulisemal määral mõjutab (Kerge, Pajupuu 2010; Puksand, Kerge 2012), olenedes samas tugevasti noore keeleomandaja east (Kerge jt 2014a, 2014b).

Leksikogrammatilisi seoseid tekstides on korpusmeetodil uurinud ka Csilla Weninger (2010), Randi Reppen ja Shelley Staples (2016) jt, kelle töö tulemused kirjeldavad tekstide grammatika ja sõnavara seoseid, mis aitavad grammatikat paremini mõista (Peppard 2010).

Randi Reppen ja Jack Richards arvavad, et hoolimata tänapäevastest arusaamadest keeleteadmiste kohta on grammatikaõpetus endiselt päevakorral, sest pigem keskendutakse grammatilistele teadmistele, mitte grammatilistele oskustele, kuigi mõlemad moodustavad grammatikapädevuse (Reppen, Richards 2014: 5). Grammatilise oskusena nähakse siinkohal suhtluspädevust. Nii õpetades ei keskenduta mitte üksikutele sõnadele ega lausetele, vaid tekstile, sest muidu omandatakse küll grammatilised teadmised ehk reeglid, kuid need ei haaku autentse igapäevakeele ja suhtlusega, mistõttu ei osata grammatikareegleid suhtluse huvides eesmärgipäraselt kasutada. Et selline teadlikkus ja oskus tekiks, tuleks grammatikat käsitada osana tekstiloomest (Ehala 2010: 2; Reppen, Richards: 2014: 6), teiste sõnadega: arendada keelekasutaja retoorilist paindlikkust kui oskust keelevahendeid teadlikult hinnata ja valida (Ravid, Tolchinsky 2002).

Kuigi põhikooli õpikud (vt nt Puksand, Bobõlski 2012a, 2012b; Ratassepp 2012) kasutavad üha enam induktiivset reegliõpetuse meetodit, mida on juba mitukümmend aastat efektiivsemaks peetud (Remmel 2008/1971: 121; Ehala 2012: 623–624), ja on näiterohked, võib eesti keele õpetuse probleemkohaks pidada seda, et siiski ei süveneta piisavalt žanrite lingvistilisse eripärasse ehk olukohasesse kompositsiooni ja stiili: iseäralikke grammatilisi jooni, tunnuseid ja eriomast sõnavara analüüsitakse ning uuritakse vähe. Pigem ei osata grammatikat, sh lauset, muuteparadigmat ja vormimoodustust, otseselt tekstiliikidega seostada, mida kinnitab ka näiteks Margaret Raidlepa magistritöö (2015), kus ühtlasi leitakse, et ligi pooled õpetajad eelistavad liikuda tekstinäitest reegli juurde ehk kasutavad induktsiooni (*ib.*: 61). See kõik osutab, et õpetajad mõistavad tekstikeskse lähenemise üldisi printsiipe, kuid induktiivne keeleõppemetoodika vajaks

tõhusa teadliku keelekasutuse nimel veel arendamist – kasutaja keeleteadlikkus on kirjakeele definiitseid tunnuseid (Kerge 2003).

Kuna gümnaasiumis (GRÕK 2011) on süsteemne grammatikakäsitlus asendatud vajaduspõhisega (vt Kerge 2010b; Ehala jt 2014: 9), siis peaks just põhikoolis keskenduma keelesüsteemi kirjelduse kõrval grammatikale autentsetes tekstides, uurima ja avastama grammatika rakendumist tekstiliikides, lastes õpilasel konstrueerida nii lingvistilised teadmised (Ehala 2010: 2) kui ka osati neile toetuva žanripädevuse.

Teksti ja grammatika koosõppe metoodika kui üks kitsaskohti vajab ületamiseks täpsemat tekstiliikide ja grammatiliste konstruktsioonide vaheliste seoste kindlakstegemist.

3.3. Leksikogrammatika ja korpusekeskne õppeviis

Järgnevalt tutvustatakse korpusekeskset õppeviisi kui tekstitöö ja keeleteadlikkuse toetajat. Antakse ülevaade uuringutest, mis selle meetodi tõhusust tõestavad, ning esitatakse meetodite näiteid.

Gena Bennetti (2013: 7) järgi võimaldavad korpused empiirilist analüüsi loomuliku keele kohta; annavad ligipääsu mahukale ja süstematiseeritud tekstikogule; kasutavad analüüsiks arvuti abi ning pakuvad mitmesuguseid kvalitatiivse ja kvantitatiivse analüüsi viise. Korpused võimaldavad mahukat andmeanalüüsi, mida käsitsi oleks väga raske teha. Korpuste abil saab õppida fraseoloogiat, leksikogrammatikat, registrierinuvusi, eri eesmärkidel kasutatavat keelt ja üksikuid keelenüansse. (*ib.* 8–11)

Korpusuuringute tulemused pakuvad koolikonteksti jaoks, nt õpiku koostajatele, vajalikke andmeid ning võimalust autentset keelt uurida. Inglise keele kui teise keele õpetuses on korpuste kasutamisest kirjutatud juba 1980. aastate lõpul (Johns 1988). Mitmes uuringus keskendutakse korpusekeskse keeleõppe metoodikale ning selle efektiivsusele (Wichmann jt 2013). Cambridge'i keeleõpikute koostamisel on ligi kümmekond aastat lähtutud korpusuuringutest, et tuua õpikutesse autentse keele näiteid ja ilmestada seda, kuidas mingi keelekonstruktsioon suhtlussituatsioonis avaldub (vt Carter jt 2000).

Kahjuks ei jõua korpusuuringu tulemused ega ka leksikogrammatiliste seoste kirjeldus siiski sageli koolitundi ega õpikutesse (Koprowski 2005: 331; Kitsnik 2006: 104). Mark Koprowski uuris kolme keeleõpiku leksi-kaalseid fraase ja leidis, et kolmandik neist on juhuslikult valitud ega ole

keeleõppe seisukohalt olulised, nt grammatiline funktsioon (Koprowski 2005). Nii võib keeleõppe kuivaks ja mõttetuks muuta, elavad keelenäited aga turgutaks loomulikku keeletunnetust. Õpikukoostajatel on kohustus pakkuda autentset keelelist materjali ning võtta arvesse lingvistiliste uurimuste tulemusi (Sinclair 1991: 39; Koprowski 2005: 331).

Korpusotsingud ja leksikogrammatiline analüüs annab keelest täpsema pildi. Näiteks harjutatakse tavaliselt kõneviise või tegumoodi verbi muutmise kaudu ning põgusalt vaadatakse tegumoe ja kõneviisi väljenduslikke eesmärke. Siinse artikli tarbeks otsiti Keeleveebist sõna „lubama“ oleviku umbisikulise tegumoe vorme; selleks vaadati kolme registrit: ajakirjandustekste (Eesti Päevaleht), jututubasid ja doktoritöid. Allpool võrreldakse 23 esimese lause eitust ja jaatust.

Tabel 1. Sõna *lubama* oleviku umbisikulisest tegumoes

Register	<i>Lubatakse</i>	<i>Ei lubata</i>
EPL	14	6
Jututoad	8	16
Doktoritööd	21	2

Ilmneb, et umbisikulise tegumoe eitust esineb selle sõna puhul kõige enam jututubades. Üsna tavaliseks osutub lause, kus *ei lubata* esineb koos *da*-infitiiviga: *enam ei lubata vigiseda ka; mul ei lubata siin enam olla*. Vestlejad on enamasti noored ning räägitakse endast ja oma kogemustest, sageli mainitakse selle sõna eitusvormi puhul tegevusi. Ajalehetekstides on aga *da*-infintiivi kõrval kasutuses osastavas käändes nimisõnaline sihtis: *Sarneti sõnul ei lubata üksnes rahalist sissemakset, vaid investeeritava summa kasutamine sätestatakse ostu-müügi lepingusse tehtavate muudatustega*. Niisiis on neis tekstides juttu ka esemetest ja nähtustest, mida teismeliste vestluses aga sel moel ei leidu. Vormide leksikogrammatiline analüüs annab täpsemat teavet, mida vaadeldavate konstruktsioonidega tekstides väljendatakse. Just seesuguste näidete viimine õpikutesse ja nende seostamine asjakohaste korpuspõhiste harjutustega aitaks keeleteadlikkust parandada. Kui keemiatunnis paeluvad õpilasi laboritöö ja katsed, siis keele laboriks on tekstikorpused.

Leksikogrammatiline õppeviis on universaalne, kaasates ka teise emakeelega õppija (kes tänapäeval on sageli samas klassis), sest töö peamine

meetod on uurida keelenäiteid ja teha nende põhjal järeldusi grammatika toimimise kohta. Tekstivalikul tuleks aga arvestada õppija võimeid ja eakohasust: noorematele sobivad jutustavad ja kirjeldavad tekstid, hiljem lisanduvad selgituste ja argumentatsiooni analüüs (Langer 1985). Tekstid erinevad domineeriva ajavormistiku, sidenduse, sõnaliigikoosluse jm tunnusjoonte poolest. Ühe võimalusena aitab vormivalikut ja tähendust koos õpetada ning mõtestada konstruktsioonigrammatika, mida tutvustab Kaia Kivitoa oma magistritöös (2015). Selles uuritakse mitmesuguste harjutustega näiteks teksti käändekasutuse tähendusi ning õpetatakse juhendavat teksti kirjutama: *juhata loomaia külastaja põhjavärvast elevantideni (ib. 67)*. Ühtlasi areneb selle meetodi abil oskus tekste kriitiliselt hinnata ja eri liiki tekste meisterlikumalt kirjutada. (Kivitoa 2015: 41)

Korpuste kasutamise kontekstis on leksikogrammatilise keeleõpetuse tõhusust uurinud Liu ja Jiang (2009), kes kasutasid poole aasta vältel avastusõppest lähtuvat andmepõhist õpet (ingl *data-driven learning*) ehk juhatasid õpilased korpuse abil grammatilisi struktuure uurima. Tulemus oli positiivne, õpilased hindasid autentse materjali ja konteksti kohalolu. Samas aga möönavad autorid, et radikaalne meetod, kus õpilased peavad ise toime tulema korpusest saadud andmetega, võib mõnele õpilasele raskusi tekitada (Liu, Jiang 2009: 75).

Jason Peppard kasutas andmepõhise õppe mõõdukamat varianti, kus keelematerjal oli enne ette valmistatud. Ta tegi katse ja õpetas grammatilisele struktuurile keskendunud kursust paralleelselt funktsionaalse leksikogrammatilise kursusega ning võrdles pärast õpilaste tulemusi. Leksikogrammatiline kursus oli efektiivsem, sest sõnade ja konteksti abil oli grammatilisi seoseid parem selgitada. (Peppard 2010: 46)

Bennett (2014: 8–11) lihtsustas andmepõhise õppe viise veelgi ja esitas kahese mudeli.

Isegi lihtsam viis võib võtta palju aega, ent võib pakkuda õpilastele vaheldust. Igasugune meetod ei tohiks muutuda üksluiseks, nii ei tasu ka andmepõhist õpet ainsana kasutada.

Tabel 2. Andmepõhise õppeviisi keerukus

Raskem viis	Lihtsam viis
Küsi küsimus.	Küsi lihtne ja selge küsimus.
Vali register.	Tee ise konkordantsid, vali need näiteks ajalehest.
Vali korpus.	Kohanda read.
Vali konkordantsi programm, millega kvantitatiivset analüüsi teha.	Vähenda ridu.
Analüüsi ridu kvalitatiivselt, jooni alla 2–3 sõna paremalt ja vasakult.	Valmista ridade põhjal harjutused ja tööta klassi või grupiga.
Tee harjutusi ja tegevusi.	

Korpusotsingud aitavad paremini näha ka keelereeglite rakendumist. Reegel võib kehtida töövihiku näitelausete puhul, kuid mitte reaalses tekstiolukorras. Näiteks selgitatakse sageli⁵ sidesõna *kui* komareeglit nii: koma tuleb *kui* ette siis, kui sellele järgneb öeldis, ja ei tule, kui tegemist on võrdlustarindiga. Päring Keeleveebi korpusest (Eesti Päevaleht 1995–2007) kuvab aga lause, mis võib tekitada segadust.

Tagasiostulepinguna vormistatud laenult maksab laenuvõtja intressi väärtpaberite ostu- ja müügihinna vahena: ta ostab need tagasi kallimalt kui müüs.

Nii ei saa selline lihtsustatud reegel tegelikult toimida, sest ka kõrvallause võib olla võrdluslause. Sama lause võiks lõppeda ka sõnadega *kallimalt(,)* *kui ta selle müüinud oli*. Pääseteena võib kasutada Ehala pakutud algoritmimist (2012: 626): „Kas *kui* alustab kõrvallauset? – Jah. – Järelikult koma tuleb.“

Praegu võivad korpuspäringud anda vastuseks liiga keerulisi lauseid, seega tuleks luua pedagoogiline, õpilaste sisendkeele korpus. Reppen ja Richards soovivad grammatika õpetuses kasutada pedagoogilisi korpuse (2014: 10–11). Inglise keele kohta on nii õppijakeele kui ka sisendkeele korpuse (MICASE, MICUSP, COCA jt), mida on lihtne kasutada ja mis

⁵ Ei ole liialdus väita, et paljud otsivad keeleküsimustele vastust Google’ist või foorumitest (nt oli 23.03.2017 Google’is tehtud „kui koma“-päringu neljas vastus Delfi Naisteka foorumist <http://naistekas.delfi.ee/foorum/read.php?35,10685847>). Ka Tallinna ülikooli eesti keele kirjaliku väljendusoskuse loengute kuulajad vastavad igal aastal kursuse alguses küsimusele keeleallikate kasutamise kohta, et pigem leitakse vajalik vastus guugeldades. ÕS-i kasutab umbes 10% kuulajatest.

sisaldavad mitmesuguseid metaandmeid. Sotsiokognitiivsest aspektist lähtuv korpusuuring peab üksikute konkordantside otsimise asemel vajalikumaks koostada rohkete metaandmetega terviktekstikorpus (Scott 1997; Biber jt 1998: 30), mille žanrivalik võimaldaks teha adekvaatseid järeldusi tekstide grammatiliste tunnuste, sõnavara ja õigekirja kohta, mida eesti keele ainekava ette näeb.

Eestis on sellise korpuse vajadusele osutanud Helin Puksand ja Krista Kerge (2012), kes viitavad, et õpikute eakohase kvaliteedi analüüs ei ole võimalik, kui pole teada üldhariduse pakutav sisend (nt õpivara jm koolitekstide sagedussõnastik). Sama ilmneb õpilaste sõnavara arengu uurimisel: selle kvaliteeti ei saa hinnata, kui puudub võrdlus nimetatud sagedussõnastikega (Kerge jt 2014a).

Sellise ainekäsitlemise jaoks on vaja täita lüngad tekstiliikide leksikogrammatilise eripära uurimises. Hoolimata Eestiski populaarsest korpusuurimisest ei ole meie korpuste fookuses otseselt eesti keele õpetus parema grammatikapädevuse kontekstis. Esimese suurema sammuna on loomisel emakeeleõppija korpus EMMA (Sõrmus, Lepajõe 2014), mis võimaldab tulevikus autentseid õpilastekste uurida ja tulemusi ka eesti keele õpivarasse tuua. Sisendkeele tekstide lisamist praegu aga eesmärgiks ei seata (*ib.* 213).

Õpitekste, sh ka autentseid rekontekstualiseeritud tekste ja nende keelelist eripära, on uuritud nii keerukuse kui ka sõnaliigitasakaalu poolest (Puksand, Kerge 2012), ent õpilasele suunatud autentsete tekstide leksikogrammatilist eripära seni Eestis uuritud ei ole, kuigi Meieri, Kerge ja Pajupuu jt eelviidatud uurimismaterjal pakub selleks häid lähtekohti.

Sisendkeele korpuse loomine ja korpuspõhine leksikogrammatiline õppeviis põhikooli eesti keele tundides tooks esile grammatiliste struktuuride avaldumise tekstiliigiti, mis vähendaks abstraktset grammatikakäsitlust, aitaks keele struktuuri ja toimimist paremini mõista ning avardaks žanripädevust, abistades ka õpikukoostajaid. Ka aitaks see õpet individualiseerida ja kaasata teise emakeelega õpilasi, sest eesti koolis ei õpi vaid eesti emakeele kõnelejad. Korpuspõhine leksikogrammatiline keelekäsitus aitaks parandada keeleteadlikkust ning võib muuta keeleõpetuse tähendusrikkamaks ja õpilaskesksemaks.

4. Kokkuvõte

Artiklis otsiti kirjanduse toel vastuseid kahele sõlmküsimusele: 1) kuidas toetada lingvistilise kirjaoskuse arengut ja jagada vastutus kirjaoskuse omandamise eest; 2) kuidas võimaldada grammatika ja tekstide koosõpet ning millised on vajakajäämised praeguses tekstikeskses keeleõpetuses. Kirjanduspõhisele arutlusele lisati sobivate õpimeetodite näiteid.

Tekstikeskne eesti keele õpetus lähtub peamiselt funktsionaalsest keelekäsitlusest ja kogemuslikust keeleomandamistestooriast nende mitmesugustes aspektides. Keel, st õigekeelsus ja stiilitunnetus omandatakse tekstidest, mis on kultuurilise taustaga sotsiaalsed toimingud. Mitmepalgeline tekstimaailm tagab lingvistilise kirjaoskuse, mis realiseerub suhtluses, seega võib öelda, et õigekeelsuse omandamine autentsete tekstide analüüsile ehitatuna või sellega toetatuna on suhtluseesmärkide saavutamiseks tarvilik.

Tekstid avalduvad žanritena, olukorra- ja kultuurisidusate tekstidena, niisiis peaks žanriõpetuse eesmärgiks olema žanriteadlikkus ehk oskus näha teksti, sh keelevahendite valiku ja ülesehituse taga konteksti, vastuvõtjat ja suhtluseesmärki. Seda aitavad kujundada näidete keskne õpe, kus keelevalikuid ja ülesehituserinevusi uuritakse ja märgatakse ning leitud keelevahendite abil olukorra- ja eesmärgipärane tekst kirjutatakse.

Kirjaoskuse vastutuse jagamisel on piirimärgid eesti keele ja teiste ainete vastutuse vahel paika panemata, mille tõttu on vaja etnograafilist laadi uurimust, mis annaks täpsemat teavet eesti koolitundide tekstikäsitlusviisi kohta; tuvastama peaks tekstiõpetuse täpsed eesmärgid, õppetegevused ja tulemused aineti. Seesugune uuring annaks suuniseid õpetajakoolituse ja üldhariduse õppekavaarenduseks ning aitaks luua kirjaoskuse õpetamise metoodikat kõigi ainete vastutusel.

Teadusmõistelisele tasemele jõudmiseks ja soorituspinge ülal hoidmiseks peaks eesti keele tunnis olema kesksel kohal tekstide avastamine ja suhtluskoostöö, mida saab ellu viia mitme mõtlemist aktiveeriva meetodi, nagu näiteks induktsiooni ja avastusõppe abil. Ühtlasi tugevdaks see keele avastamise metoodikat, mis aitaks toetada ka mitmekeelse klassiruumi head toimimist.

Emakeeleõppija sisendkeelekorpuse loomine ja selle analüüs aitaks täita senised lüngad tekstiliigi ja grammatika ühitamisel. Sisendkeele korpusuuringu tulemusel saaks tekstiliike kirjeldada grammatiliste konstruktsioonide esinemuse järgi, nii väheneks abstraktne grammatikakäsitlus

veelgi ning avarduks grammatika- ja žanripädevus. Ühtaegu abistaksid uurimistulemused ja kasutajasõbralik korpus õpikukoostajaid. Seejuures oleks vaja ka uusi metoodikakirjeldusi, sest korpusanalüüs kui uus õppeviis eesti keeles vajaks täpset juhendamist ja harjumist, kuid töö autentse keelematerjaliga võib teha keeleõpetuse tähendusrikkamaks ning õpilaskesksemaks.

Eelnev lõi teoreetilise raami uuringute jaoks, mille keskmes on teksti- töö koolitunnis. Teooriat rikastati praktiliste näidetega ja kirjeldati, kuidas koos õpetada žanri kompositsiooni ja keelekonstruktsioone, mismoodi läheneda keelele uurivalt ning kuidas kasutada õppetöös tekstikorpuseid. Praktika elluviimiseks oleks aga vaja täpsemaid sammsammulisi metoodilisi juhendeid, õppematerjale ning katsetusi, mis võiks pakkuda huvitavaid uurimisvõimalusi Tartu ja Tallinna Ülikooli eesti keele ja kirjanduse õpetaja eriala magistrantidele.

Kirjandus

- Bennett, Gena R. 2013.** Using Corpora in the Language Classroom. Corpus Linguistics for Teachers. Ann Arbor. Michigan University Press.
- Biber, Douglas 1988.** Variation Across Speech and Writing. Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511621024>.
- Biber jt 1998** = Douglas Biber, Susan Conrad, Randi Reppen. Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use. Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511804489>.
- Biber jt 2002** = Douglas Biber, Susan Conrad, Randi Reppen. Developing linguistic literacy: perspectives from corpus linguistics and multi-dimensional analysis. – Journal of Child Language 29, 449–488.
- Bruner, Jerome 1961.** The act of discovery. – Harvard Educational Review 31, 21–32. <https://digitalauthorshipuri.files.wordpress.com/2015/01/the-act-of-discovery-bruner.pdf> (04.01.2017).
- Bybee, Joan L. 1998.** The Emergent Lexicon. – Chicago Linguistic Society 34 (2). Eds. M. Catherine Gruber, Derrick Higgins, Kenneth S. Olson & Tamra Wysocki, 421–436.
- Carter jt 2000** = Ronald Carter, Michael McCarthy, Rebecca Hughes. Exploring Grammar in Context: Upper Intermediate and Advanced. Cambridge University Press.
- Dean, Deborah 2008.** Genre Theory: Teaching, Writing, and Being. NCTE.
- EEÕS 2020** = Eesti elukestva õppe strateegia 2020. 2014. Haridus- ja Teadusministeerium, Eesti Koostöö Kogu, Eesti Haridusfoorum. Tallinn:

Haridus- ja Teadusministeerium. <https://www.hm.ee/sites/default/files/strateegia2020.pdf> (22.02.2017).

Ehala, Martin 2010. Lõimingust eesti keele õpetuses. – Lõiming. Lõiminguvõimalusi põhikooli õppekavas. Koost. ja toim. Juta Jaani, Liisa Aru. Tartu Ülikooli haridusuuringute ja õppekavaarenduse keskus, 75–101.

Ehala, Martin 2012. Kui vajalik on grammatika? – Keel ja Kirjandus 8–9, 614–628.

Ehala jt 2010 = Martin Ehala, Krista Kerge, Kersti Lepajõe, Kadri Sõrmus. Kõrgkoolide üliõpilaste eesti keele oskuse tase. Uuringukokkuvõte. Tartu Ülikool. Tartu. <http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:102739>.

Ehala jt 2014 = Martin Ehala, Triinu Laar, Karin Soodla, Kadri Sõrmus, Maigi Vija. Gümnaasiumi praktilise eesti keele kursuste metoodika õpik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <http://dspace.ut.ee/handle/10062/41077>.

Ehala jt 2015 = Martin Ehala, Krista Kerge, Kersti Lepajõe, Kadri Sõrmus. Kõrgkoolide üliõpilaste eesti keele oskuse tase. Kordusuuring. Uuringu kokkuvõte. Tartu Ülikool. Tartu. <http://dspace.ut.ee/handle/10062/48709>.

EKR 2007 = Euroopa keeleõppe raamdokument. Õppimine, õpetamine ja hindamine. Tartu: HTM, ERÜ, EKSA. https://www.hm.ee/sites/default/files/euroopa_keeleeõppe_raamdokument.pdf (04.01.2017).

Fairclough, Norman 2003. Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research. London, New York: Routledge.

GRÕK 2011 = Vabariigi Valitsuse 6. jaanuari 2011. a määrus nr 2 „Gümnaasiumi riiklik õppekava“ lisa 1 (muudetud sõnastuses). https://www.riigiteataja.ee/aktilisa/1290/8201/4021/2m_lisa1.pdf (04.01.2017).

Halliday, Michael A. K. 1978. Language as Social Semiotic. London: Edward Arnold.

Halliday, Michael A. K. 1985. An Introduction to Functional Grammar. London & New York: Routledge.

Halliday, Michael A. K. 2005 (1979). Modes of meaning and modes of expression: types of grammatical structure and their determination by different semantic functions. – On Grammar. Collected Works of M. A. K. Halliday 1. Ed. Jonathan Webster. London, New York: Continuum, 196–218.

Halliday, Michael A. K. 2005. On matter and meaning: the two realms of human experience. – Linguistics and the Human Sciences 1 (1), 59–82.

Halliday, Michael A. K., Christian M. I. M. Matthiessen 1999. Construing Experience through Meaning: A Language-based Approach to Cognition. London: Cassell.

Hennoste, Tiit, Kadri Muischnek 2000. Eesti kirjakeele korpuse tekstide valiku ja märgendamise põhimõtted ning kahe allkeele võrdluse katse. – Arvutuslingvistikalt inimesele. Toim. Tiit Hennoste. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 1.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 183–317.

- Hunston, Susan, Gill Francis 1999.** Pattern Grammar: A Corpus-driven Approach to the Lexical Grammar of English. Amsterdam: John Benjamins. <http://dx.doi.org/10.1075/scl.4>.
- Johns, Tim 1988.** Should you be Persuaded – Two Samples of Data-Driven Learning Materials. http://wordsmithtools.com/wordsmith/corpus_linguistics_links/Tim%20Johns%20and%20DDL.pdf (29.06.2016).
- Kalantzis, Mary, Bill Cope 2016.** Pedagogy – New Learning. <http://newlearningonline.com/learning-by-design/pedagogy> (23.12.2016).
- Kerge, Krista 2003.** Keelenormi tänapäevane olemus. – Õiguskeel 5, 26–34.
- Kerge, Krista 2005.** Rühma- ja paaristöö ühiskonnaprotsesside ja tekstiteadmiste taustal. – Eesti keele ja kirjanduse õpetamisest koolis. Koost. Mari Kadakas. Toim. Katrin Kalamees. Abiks õpetajale. Riiklik eksami- ja kvalifikatsioonikeskus. Tallinn: Argo, 54–64.
- Kerge, Krista 2007.** Euroopa keeleõppe ühtne raamistik ja emakeel. – Oma Keel 1, 27–39.
- Kerge, Krista 2010a.** Tekstikeskne keeleõpetus põhikoolis. – Põhikooli valdkonnaraamat „Eesti keel ja kirjandus“. Koost. Mari Kadakas. <https://oppekava.innove.ee/tekstikeskne-keeleepetus/> (02.01.2017).
- Kerge, Krista 2010b.** Keeleõppe sotsiokognitiivsest paradigmast. – Gümnaasiumi valdkonnaraamat „Eesti keel ja kirjandus“. Koost. Mari Kadakas. http://oppekava.innove.ee/wp-content/uploads/sites/6/2016/10/Keele%C3%B5ppe_sotsiokognitiivsest_paradigmast.pdf (02.01.2017).
- Kerge, Krista 2012.** Let's talk linguistics. – Keel ja Kirjandus 8–9, 581–596.
- Kerge, Krista, Hille Pajupuu 2010.** Text-types in speech technology and language teaching. – Analysing data > Describing variation. Proceedings of the XXVIII International Conference of AESLA. Eds. Jorge L. Bueno Alonso, Dolores Gonzáles Álvarez, Úrsula Kirsten Torrado, Ana E. Martínez Insua, Javier Pérez Guerra, Esperanza Rama Martínez & Rosalía Rodríguez Vázquez. Vigo: Universidade de Vigo (Servizo de Publicacións), 380–390.
- Kerge, Krista, Anne Uusen 2010.** Toimingu- ja tekstikeskne maailm. – Tekstid ja taustad VI. Tekstiuurimus ja kool. Toim. Krista Kerge. (= Eesti keele ruum. Emakeeleõpetuse Infokeskuse toimetised 5.) Tallinn: TLÜ, 95–111.
- Kerge jt 2014a** = Krista Kerge, Anne Uusen, Halliki Põlda, Helin Puksand. Loovkirjutiste süntaksimuutujate areng teismeeas. – Emakeele Seltsi aastaraamat 59 (2013). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 46–76.
- Kerge jt 2014b** = Krista Kerge, Anne Uusen, Halliki Põlda. Teismee loovkirjutiste sõnavara ja selle hindamine. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 10. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-

- Maren Sepper. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 157–175. <http://dx.doi.org/10.3176/esa59.03>.
- Kikas, Eve 2013.** Tunnetusprotsessid, motivatsioon ja uskumused. Nende iseärasused ja arengu toetamine kolmandas kooliastmes. – Õppimine ja õpetamine kolmandas kooliastmes. Üldpädevused ja nende arendamine. Toim. Eve Kikas, Aaro Toomela. Tallinn: Eesti Ülikoolide Kirjastus, 27–47. https://www.hm.ee/sites/default/files/oppimine_ja_opetamine_iii_kooliastmes.pdf.
- Kitsnik, Mare 2006.** Keelekorpused ja võõrkeeleeõpe. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 2. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 93–107. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa2.07>.
- Kivitoa, Kaia 2015.** Konstruktioonigrammatika põhimõtete rakendamine teises kooliastmes. Teooria ja harjutusvara. Magistritöö. Tallinna Ülikool, humanitaarteaduste instituut. Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Knapp, Peter, Megan Watkins 2010.** Genre, Text, Grammar. Technologies for Teaching and Assessing Writing. New Delhi: Orient Blackswan.
- Koprowski, Mark 2005.** Investigating the usefulness of lexical phrases in contemporary coursebooks. – English Language Teaching Journal 59 (4), 322–332. <http://dx.doi.org/10.1093/elt/cci061>.
- Krogh, Ellen 2012.** Writing in the literacy era: Scandinavian teachers' notions of writing in mother tongue education. – L1 – Educational Studies in Language and Literature 12 (special issue). A contribution to the inescapability of language. Eds. Iris Pereira, Brenton Doecke. 1–28.
- Lepajõe, Kersti 2010.** Eesti keele ainekava koostamise alused ja olulisemad muutused. <http://oppekava.innove.ee/eesiti-keele-ainekava-koostamise-alused-ja-olulisemad-muutused/> (02.01.2017).
- Lepajõe, Kersti 2011.** Kirjand kui tekstiliik. Riigieksamikirjandite tekstuaalsed, retooirilised ja diskursiivsed omadused. (= Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 31.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <http://dspace.ut.ee/handle/10062/22444>.
- Langer, Judith A. 1985.** Children's sense of genre. – Written Communication 2, 157–187.
- Liu, Dilin, Ping Jiang 2009.** Using a corpus based lexicogrammatical approach to grammar instruction in EFL and ESL contexts. The Modern Language Journal 9, 61–7.
- Martin, James R. 1997.** Analysing genre: functional parameters. – Genre and Institutions: Social Processes in the Workplace and School. Eds. Frances Christie, James R. Martin. London: Cassell, 3–39.
- Meier, Heidi 2003.** Essee asend allkeelte tekstitüübivõrdluses. Magistritöö. Tallinna Pedagoogikaülikool, filoloogiateaduskond, eesti filoloogia osakond. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.

- Miller, Carolyn 1984.** Genre as social action. – *Quarterly Journal of Speech* 70 (2), 151–167. <http://dx.doi.org/10.1080/00335638409383686>.
- Peppard, Jason D. I. 2010.** Towards a Functional-Lexicogrammatical Syllabus. A dissertation. The School of Humanities of the University of Birmingham. Birmingham: University of Birmingham. <http://asian-efl-journal.com/Thesis/Thesis-Peppard.pdf> (02.07.2016).
- Piits jt 2012** = Liisi Piits, Kaja Sarapuu, Terje Varul. Eesti keele õpik 5. klassile: uus õppekava. Tallinn: Avita.
- Piits jt 2013** = Liisi Piits, Kaja Sarapuu, Terje Varul. Eesti keele õpik 6. klassile: uus õppekava. Tallinn: Avita.
- PRÕK 2011** = Vabariigi Valitsuse 06.01.2011. a määruse nr 14 „Põhikooli riiklik õppekava“ lisa 1. <https://www.riigiteataja.ee/akti/1290/8201/4020/1m%20lisa1.pdf#> (04.01.2017).
- Puksand, Helin, Reet Bobõlski 2012a.** Koma. 5. klassi eesti keele õpik. Tallinn: Koolibri.
- Puksand, Helin, Reet Bõbõlski 2012b.** Peegel 1. 7. klassi eesti keele õpik. Tallinn: Koolibri.
- Puksand, Helin, Reet Bobõlski 2013.** Punkt. 6. klassi eesti keele õpik. Tallinn: Koolibri.
- Puksand, Helin, Reet Bõbõlski 2014.** Peegel 2. 8. klassi eesti keele õpik. Tallinn: Koolibri.
- Puksand, Helin, Reet Bõbõlski 2016.** Peegel 3. 9. klassi eesti keele õpik. Tallinn: Koolibri.
- Puksand, Helin, Krista Kerge 2012.** Õpiteksti analüüs kirjaoskuse omandamise kontekstis. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 57 (2011). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 162–217.
- Põlda, Halliki, Katrin Aava 2016.** Muutunud õpikäsituse keeleline konstrueerimine. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 12. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 201–217.
- Raidlepp, Margaret 2015.** Emakeele õigekirja ja grammatika õpetamise viisid III kooliastmes. Magistritöö. Tallinna Ülikool, eesti keele ja kultuuri instituut. Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Ratassepp, Priit 2012 (2010).** Lausetest tekstini. Eesti keele õpik 8. klassile. Tallinn: Avita.
- Ravid, Dorit, Liliana Tolchinsky 2002.** Developing linguistic literacy: a comprehensive model. – *Journal of Child Language* 29, 417–447.
- Rommel, Nikolai 2008 (1971).** Eesti keel õpilase pilguga. – Nikolai Rommel eesti keelele ja koolile. Artikleid ja bibliograafia. Koost. Viivi Maanso. Toim. Krista Kerge. (= Eesti keele ruum. Emakeele Infokeskuse toimetised 3.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 76–139.

- Reppen, Randi, Jack C. Richards 2014.** Towards a pedagogy of grammar instruction. – *RELC Journal* 45 (1), 5–25.
- Reppen, Randi, Shelley Staples 2016.** Understanding first-year L2 writing: a lexico-grammatical analysis across L1s, genres, and language ratings. – *Journal of Second Language Writing*, 17–35.
- Richardson, Virginia 2003.** Constructivist pedagogy. – *Teachers College Record* 105 (9), 1623–1640. http://www.learningdomain.com/constructivist_pedagogy.pdf (02.01.2017). <http://dx.doi.org/10.1046/j.1467-9620.2003.00303.x>.
- Roio, Maire 2011.** Emakeeleõpetus õpilaste arvamuses. Magistritöö. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, eesti keele osakond. Tartu: Tartu Ülikool.
- Scott, Mike 1997.** PC analysis of key words and key key words. – *System* 25 (2), 233–245. http://lexically.co.uk/downloads/corpus_linguistics/PC%20Analysis%20of%20Key%20Words%20-%20and%20Key%20Key%20Words.pdf (02.01.2017). [http://dx.doi.org/10.1016/S0346-251X\(97\)00011-0](http://dx.doi.org/10.1016/S0346-251X(97)00011-0).
- Sinclair, John 1991.** *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford University Press.
- Soodla jt 2013** = Piret Soodla, Olga Luptova, Helin Puksand. Suhtluspädevus. – Õppimine ja õpetamine kolmandas kooliastmes. Üldpädevused ja nende arendamine. Toim. Eve Kikas, Aaro Toomela. Tallinn: Eesti Ülikoolide Kirjastus, 94–110. https://www.hm.ee/sites/default/files/oppimine_ja_opetamine_iii_kooliastmes.pdf (07.05.2017).
- Sõrmus, Kadri, Kersti Lepajõe 2014.** Eesti keele kui emakeele õppija tekstikorpuse EMMA. – Uurimusi keele omandamisest, õpetamisest ja korpusetest. Toim. Krista Kerge. (= Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 16.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 205–227.
- Toomela, Aaro 2013.** Arengust, õppimisest, õpetamisest, pääsukestest. – Õppimine ja õpetamine kolmandas kooliastmes. Üldpädevused ja nende arendamine. Toim. Eve Kikas, Aaro Toomela. Tallinn: Eesti Ülikoolide Kirjastus, 9–26.
- Tärk, Tiina 2008.** Eesti keel tänase õpilase pilguga: Nikolai Remmeli katse 2008. – Nikolai Remmel eesti keelele ja koolile. Artikleid ja bibliograafia. Koost. Viivi Maanso. Toim. Krista Kerge. (= Eesti keele ruum. Emakeele Infokeskuse toimetised 3.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 140–151.
- Weninger, Csilla 2010.** The lexico-grammar of partnerships: corpus patterns of facilitated agency. – *Text and Talk* 30 (5), 591–613. <http://dx.doi.org/10.1515/text.2010.029>.
- Wichmann jt 2013 (1997)** = *Teaching and Language Corpora*. Applied Linguistics and Language Study series. Eds. Anne Wichmann, Steven Fligelstone, Tony McEnery, Gerry Knowles. London & New York: Routledge.

**Text centered L1 instruction:
Theoretical background, responsibility, methods**

MERILIN ARUVEE

L1 teaching in Estonia has become text-centered, which stems from functional language theory and modern understandings of literacy that see a rich textual environment as the guarantee of both linguistic literacy and literacy in general. This prompts questions of methods, teaching principles, and approaches: what is the main focus of text instruction in L1 classrooms versus other subjects? Which methods allow text work and simultaneous development of grammar ability? This meta-methodological article focuses on those two main research questions and views them within the framework of constructionist pedagogy theories. The article describes the corpus-based lexico-grammatical approach to language teaching as one potential solution.

According to the conceptual framework of linguistic literacy, people acquire language from the linguistic environment surrounding them. Texts are formed within social situations and are viewed as genres which vary in contexts. Genres are taken in and produced systematically in school and therefore design linguistic literacy.

The responsibility for teaching literacy lies on every school subject, and in order to guarantee the fulfilment of this goal, clear landmarks between L1 and other subjects have to be set. This has not yet been done in Estonia. An exhaustive study which identifies the texts and teaching aims regarding text work in L1 and other subjects would provide an answer to the question.

Second, more effort must be made to create learner-centered classrooms, beginning from the known and moving towards new knowledge; this lies at the heart of constructionist pedagogy and cognitive development. One possibility is to improve inquiry-based learning, inductive reasoning and analysis of situative genres around us.

Third, Estonian L1 teaching requires more intensive corpus-based research in order to connect genres to grammatical features and more thorough methodological instructions in order to analyze texts from the perspective of linguistic features.

Fourth, many researchers and theorists declare that bringing corpora into classrooms offers authentic text material, which simplifies language analysis and connects the linguistic features to genres. The corpus-based lexicogrammatical approach has been proven to be more effective than abstract grammar teach-

ing. Linguistic corpus research emphasizes corpora as a legitimate resource of authentic language which should be used by textbook publishers and teachers to tighten the connection between the language classroom and applied linguistics. The Estonian language lacks both a pedagogical intake language corpus and a thorough lexicogrammatical corpus study of L1 teaching, which could solve this issue, offering the tools for connecting authentic texts and their linguistic features.

Key words: sociolinguistic, systemic-functional language theory, L1 acquisition, linguistic literacy, text, functional grammar

Merilin Aruvee
humanitaarteaduste instituut
Tallinna Ülikool
Narva mnt 25
10120 Tallinn
merilin.aruvee@tlu.ee

POLÜFUNKTSIONAALNE *PIDAMA*-VERB XVII SAJANDI KIRJAKEELES¹

KÜLLI HABICHT, KÜLLI PRILLOP

Annotatsioon. Artiklis käsitletakse *pidama*-verbi leksikaalse ja grammatilise tähenduse vormierinevusi XVII sajandi eesti keeles. Lähenemine on kasutus- põhine ja materjal pärineb vana kirjakeele tekstidest. Selgub, et juba vanima kirjakeele perioodil on *pidama*-verbi lihtmineviku vormide hulgas sagedasim *pidi*-vorm kasutusel selgekujulise modaaltähenduste väljendajana. Lähemalt vaadeldakse grammatiliste *pidama*-konstruktsioonide kasutust XVII sajandi põhjaeesti autorite Heinrich Stahli ja Christoph Blume eesti-saksa rööptekstides, et jälgida *pidama*-konstruktsioonide 400 aasta tagust grammatiseerumise seisu ja tollaste modaalkonstruktsioonide seoseid. Analüüsil eristatakse dünaamilisi, deontilisi, episteemilisi modaalkonstruktsioone ning lisaks ka deontilise ja episteemilise modaalsuse vahealal paiknevat usutekstidele omast ETTEMÄÄRATUSE tähendust. Postmodaalsetest kategooriatest on selles materjalis esindatud vaid vahendav evidentsiaalsus. Kõige sagedamini esinevad materjalis grammatiseerumise kaudu omavahel seotud ETTEMÄÄRATUSE ja episteemilise VAJALIKKUSE funktsioon. Artiklis tuuakse välja vormi ja funktsiooni seoste põhjal kujunevad kasutusjuhtude rühmad ning hinnatakse saksakeelsetele rööptekstidele tuginedes *pidama*-konstruktsioonide võimalikku võõr mõjulisust.

Võtmesõnad: vana kirjakeel, morfosüntaks, modaalsus, evidentsiaalsus, grammatiseerumine, *pidama*-verb, eesti keel

1. Sissejuhatus

Artiklis võtame vaatluse alla eesti keele ühe keskse (modaal)verbi *pidama* vormide kasutuse XVII sajandi esimese poole põhjaeesti tekstides. Praeguses kirjakeeles on kaks *pidama*-verbi, mis vormiliselt eristuvad

¹ Uurimust on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus) ning projektid „Eesti vana kirjakeele ressursid“ (EKKM14-298), „Eesti keele ajaloo tervikkäsitlus“ (EKKM14-345) ja „Kirjakeele morfosüntaksi varieerumise integreeritud mudel: pilootuuring eesti keele näitel“ (PUT 475).

teineteisest lihtmineviku tunnuse poolest (vt ka Erelt 2001). Leksikaalse tähendusega *pidama*-verbi 'hoidma; korraldama; hoolima; (midagi mil- lekski) arvama' lihtmineviku tunnuseks on *-s(i)-*, modaalse tähendusega *pidama*-verbi 'kohustatud olema' puhul aga *-i-*. See erinevus ilmneb ajalooliselt ainult põhjaeesti keeles, kuna lõunaeesti keeles ei kasutata lihtminevikus ühegi sõna puhul analoogiatunnust *-s(i)-*. Artikli üks ees- märk ongi jälgida *pidama*-verbi vormilist kahestumist põhjaeestilise vana kirjakeele andmetele tuginedes.

Teine eesmärk on avada algsest leksikaalsest tähendusest gram- matiseerudes eemaldunud modaalse *pidama*-verbi konstruktsioonide kasutusvõimalusi XVII sajandi religioossetes tõlketekstides, et selgitada sedakaudu *pidama* modaal tähenduste kujunemist ning nende omavahe- lisi seoseid. Ühtlasi jälgime, missuguseid vorme XVII sajandi autorid modaalstruktsioonides eelistasid ja kuidas see toetab *pidama*-verbi vormide eristumist.

Modaalsed *pidama*-konstruktsioonid on eesti keeles ka enne saksa- mõjulise vana kirjakeele aega olemas olnud. Sellele osutavad nii vanad rahvalaulud kui ka sugulaskeelte analoogsed konstruktsioonid. Näiteks liivi keeles on netsessiivse tähenduse (KOHUSTUSE) edasiandmiseks kasu- tusel defektiivsed abiverbid *pidīm* ja *pidīks*, mis esinevad koos *ma*-infi- nitiiviga nagu eesti keeleski: *ma pidīm jarā lā'mō* 'ma pean ära minema', *sa pidīks oppōm* 'sa peaks õppima'. Nagu eesti keeles, on ka liivi keeles olemas verb *pi'ddō* 'hoidma, pidama', kuid selles on vokaalidevaheline *d* palataliseerimata, mistõttu ei saa palataliseeritud *d*-ga vorme *pidīm* ja *pidīks* pidada *pi'ddō*-verbi paradigmasse kuuluvaks ja ka liivi keele puhul tuleb rääkida kahest eri verbist (Viitso 2014: 197–201). Soome keeles on *pidama*-verbil samuti nii leksikaalne ('hoidma; meeldivust tundma') kui ka grammatiline kasutus. Tõlgendus oleneb sellest, missuguse isiku-, aja- või kõneviisivormiga on tegu. Ennekõike esineb *pidama* soome keeles netsessiivkonstruktsioonis, väljendades kohustust, sundust ja sündmuse tõenäosust (episteemiline modaalus). (ISK 2004: 1497–1500) Konstrukt- siooni tüüpilised osalised on genitiivis agent, abiverb *pitää* ja I infinitiiv (eesti keeles on selle vasteks *da*-infinitiiv), nt *minun pitää mennä* 'ma pean minema'. Seega on soome kohustust väljendav konstruktsioon vor- milt eesti omast erinev, funktsioonidelt aga osaliselt sarnane. Modaalne *pidama*-konstruktsioon on olemas ka eesti rahvalauludes, nt *Tamm aga kasvis taeva'esse*, .. *pidi pilved pillutama*, kuu *pidi* lööma kui es tükis

(ERLA: Lihula. H II 2, 414/5 (546), 1889); *See Madli, madala vaimu, võttis see lapse süleje, **pidi** viskama vedeje* (ERLA: Kadrina. H II 55, 815/25 (14) 1896); *Jüri tahtis taeva minna, **pidi** aga põrgusse pugema!* (ERLA: Koeru. H II 13, 202 (29), 1888); *Jo **pidin** pea menema, ammu teele astumaie* (ERLA: Lüganuse. H IV 4, 29 (10), 1892).

Modaaltähendusterikas usutekstide keel on tinginud *pidama*-konstruktsioonide osalt saksa keelest mõjutatud lisandumist ja sedakaudu ilmselt ka modaaltähenduste mitmekesisustumist eesti keeles. Niisiis oletame, et *pidama*-verbi spetsiifiliste modaalseste kasutuste puhul on võimalik rääkida kontaktimõjulisest grammatiseerumisest, mida on varem täheldatud nt *saama*-konstruktsioonides (Metslang 2017; Tragel, Habicht 2017). Peame *pidama*-verbi kui sagedat, polüseemset ja erinevate grammatiliste kasutustega seotud tuumverbi (vt Tragel 2003) sobivaks indikaatoriks XVII sajandi kirjakeele kasutustava ja morfosüntaksi võõrmõjulisuse hindamisel.

Tähenduste analüüsil keskendume vaid *pidama*-verbi imperfektivormidele. Just imperfektivormid esindavad tänapäevakeele uurimuste andmetel *pidama*-verbi kõige kaugemale grammatiseerunud kasutusjuhte (vt Erelt 2001, 2013). Imperfektivormid võimaldavad ka XVII sajandi kirjakeeles leksikaalseid ja grammatilisi kasutusjuhte kõige selgemini eristada ning jälgida, kas autorid kasutavad eri tähenduse ja muutmisviisiga vorme teadlikult ja süsteemselt (vrd *ta **pidas** mind kinni – ta **pidi** kohe tulema*). Vormide lähianalüüsil saab välja selgitada a) autorite vormieelistused kujuneva kirjakeele kasutustava taustal; b) vormi ja funktsiooni seosed ning modaalseste ja postmodaalsete tähenduste kujunemise tagamaad; c) saksa keele tarindite võimaliku eeskuju.

Materjal pärineb eesti vana kirjakeele korpusest (VAKK). Modaaltähenduste lähiuurimiseks on valitud XVII sajandi põhjaeestilise taustaga vaimuliku kirjakeele autorid, kellelt on säilinud eesti-saksa rööptekste (Heinrich Stahl, Christoph Blume). Saksa rööpteksti olemasolu on tähtis kahe keele konstruktsioonide võrdlemiseks ja võimalike saksa mõjude tuvastamiseks. Analüüsimaterjali hulgas on kõik nende autorite tekstides imperfektivormideks märgendatud kasutusjuhud koos lauseümbrustega (Stahlilt 338, Blumelt 16 lausenäidet). Minevikuvormide kasutuse varieerumist vaatleme ka Stahli ja Blume eelsetes tekstides, sest see annab parema ettekujutuse vormivõimaluste kohta enne tugevalt saksamõjulise kirjakeele perioodi.

Meetod on seega korpuspõhine ning laiemaks teoreetiliseks taustaks on grammatisatsiooniteooria, mis võimaldab kirjeldada modaalse ja postmodaalse tähenduste hargnemist konkreetsetest tähendustest abstraktsemate poole (vt Hopper 1991; Hopper, Traugott 1993; Heine 1995; Heine, Kuteva 2002, 2005). Olemuselt on siinne tähenduste analüüs sünkroonne, piirdudes vaid 1630.–1660. aastate juhtude kasutuspõhise varieeruvuse jälgimisega (vt kasutuspõhise meetodi kohta Bybee 2010; Biber 2012). Modaalse funktsioonide eritlemisel on põhiliseks aluseks Johan van der Auwera ja Vladimir Plungiani modaalusekäsitlus, mis kirjeldab eri tüüpi modaal tähendusi VÕIMALIKKUSE ja VAJALIKKUSE skaalal (1998). See käsitlus on eeskujuks olnud ka Mati Erelti modaaluse liikide kirjeldusele (2013), mida siinses artiklis samuti arvestame.

Eesti keele *pidama*-tarindeid on varem üsna palju uuritud ja tänapäeval avalduvad modaal tähendused on praeguseks põhjalikult kirjeldatud. Tänapäeva kirjakeele *pidama*-verbi funktsioone on vaadelnud Mati Erelt (2001, 2013), Ilona Tragel (2003), Pille Penjam (2008). Vana kirjakeele *pidama*-tarindit on varem käsitlenud Külli Habicht (2001), Laura Merirand (2003), Pille Penjam (2008), Petar Kehayov ja Reeli Torn-Leesik (2009). Kõik need käsitlused on olnud aluseks, millelt sinne täpsemalt piiritletud analüüsi juurde jõuda ning välja selgitada, mida pakub mineviku kirjakeel tänapäevaste kasutusjuhtude selgitamiseks.

2. *Pidama*-verbi vormistik vanades põhjaeestikeelsetes tekstides

Järgmises jaotises kirjeldame *pidama*-verbi vormistikku kogu säilinud varasema põhjaeesti kirjakeele materjali põhjal kuni XVII sajandi keskpaigani, et vaadelda leksikaalse ja grammatilise *pidama*-verbi vormistikku eri autorite tekstides ning luua alus vormide ja funktsioonide seoste kirjeldamisele.

2.1. XVI sajandi tekstid ja Georg Mülleri jutlused

Kõige varasemates, st XVI sajandist pärit tekstides on *pidama*-verbi kasutusnäiteid väga vähe, sest sellest ajast ongi säilinud ja VAKKi lisatud vaid 1558 eestikeelset sõnet. Nende väheste näidete põhjal ei saa teha järeldusi *pidama*-verbi täpsemate tähenduste ega vormistikku mõjutavate faktorite kohta, kuid selgelt ilmneb, et modaalne tähendus

on juba sel ajal valdav: *pidama* esineb 26 korral, millest 24 on modaalse tähendusega.

- (1) *Kuß ux aßi üx kort leppit ut on see ep pehe uheste kaiwatut sama.* (Liivi-maa talurahva õigus, XVI saj keskpaik)²

Ka ainus lihtmineviku vorm (kujul *piddis*) on modaalne.

- (2) *eth theme Jumalal sel / [Issal] piddis küll tegkeme [medy] [e]ddesth /* (Wanradti-Koelli katekismus, 1535)

Georg Mülleri jutlustes (1600–1606) esineb *pidama* kokku 1607 korral, modaalsena 1388 ja leksikaalses tähenduses 219 korral. Kui jätta arvestamata lühendid, millest ei selgu vormimoodustus, on sagedus vastavalt 1380 ja 216. Ka Müller on kasutanud *-is(i)*-tunnuselist minevikuvormi *piddis*, kuid tema tekstides on modaalse tähenduse puhul siiski selgelt ülekaalus tänapäevane *pidi*-vormiline lihtminevik.

Tabel 1. Minevikuvormide sagedus Mülleri jutlustes

Minevikuvormid	Leksikaalne tähendus	Modaalne tähendus
<i>pidi-</i>	–	108
<i>piddis(i)-</i>	2	14

Tänapäeva kirjakeeles on modaalse tähendusega *pidama*-verb ainus kahesilbiline *a*-tüveline verb, mille lihtmineviku tunnus on *-i-*. Erinevalt *e*-tüvelistest *tulema*-tüüpi verbidest, mis on säilitanud ajaloolise *i*-tunnuse, peaks *pidama* olema lihtminevikus *s(i)*-tunnuseline nagu *elama*, *lugema* jt ning nagu leksikaalse tähenduse puhul ongi.

Erinevalt tänapäeva kirjakeelest on vanas kirjakeeles *s(i)*-tunnuse ees sageli veel algupärane mineviku tunnus *-i-*. Niisugused vormid olid eelis- tatud *ta*-liitelistes verbides, nt *leppitis* 'lepitās', *payetis* 'pajatas'; samuti verbides, milles oli võimalik sisekadu, st pika esisilbiga sõnades, mille teine silp oli lühike ja lahtine, nt *algkma* : *algkis* 'algama : algas', *astma* : *astis* 'astuma : astus', *rickma* : *rickis* 'rikkuma : rikkus'. Lühikese esisilbiga sõnades, kus sisekadu ei toimunud, on tavalisemad tänapäevased vormid, kuid ka *-is(i)* pole päris võimatu: peale vormi *piddis* (ka *piddisime* jne) esinevad tavapäraste vormide *ellas*, *tegki*, *tulli*, *panni* kõrval harva ka *ellis*, *teggis*, *tullis*, *pannis* jm. Et *-is(i)* oli kõigis nimetatud verbitüüpides ka

² Kõik nummerdatud näited pärinevad VAKKist, sulgudes on lisatud allikas.

rahvakeeles võimalik, kinnitavad sarnased vormid eesti murretes, nt *'akkis* *'hakkas*' (saarte murdes), *'kaebis* *'kaevas*' (läänemurdes), *'kaevis* *'kaevas*' (läänemurdes), *'tegis* *'tegi*' (Mulgi murdes) jm (vt EMK). Et Müller on modaalses tähenduses eelistanud juba tollases keeles muude verbidega võrreldes erandlikku vormi *pidi*, osutab selle vormi eripärale ja seostumisele grammatilise funktsiooniga juba XVII sajandi alguse keeles. Ajaloolise tunnuse säilimist saaks seletada, kui oletada, et vormi *pidi* funktsioon on *s*-tunnuse üldistumise ajaks *pidama*-verbi leksikaalsest tähendusest juba nii palju eristunud, et see vorm oli tajutav omaette grammatilise üksusena ega läinud seetõttu muid sõnu haaranud muutusega kaasa.

Ka olevikuvormide moodustuses võib märgata tähendusest tingitud erinevusi. *Pidama* on laadivahelduslik tegusõna, mille olevikuvormid tänapäeva keeles on nõrgas astmes tähendusest olenemata. Laadivaheldus kujunes eesti keeles arvatavasti XIV–XVII sajandil. Keeleajalooliselt peaks 3. pööre olema tugevas astmes, kuid toimunud on küllalt hiline astmetüldistus. Näiteks veel 1715. aasta uues testamendis ja 1739. aasta piiblis on nõrgaastmelise vormi *peawad* kõrval ennekõike leksikaalses tähenduses kasutusel tugevaastmeline *piddawad*. Huvitaval kombel oleneb nõrga- või tugevaastmelise indikatiivivormi valik Mülleri jutlustes üldjuhul *pidama*-verbi tähendusest: modaalse tähenduse puhul on ta eelistanud tugevaastmelisi, leksikaalse tähenduse puhul aga nõrgaastmelisi vorme (mitmuse 3. pööre on Mülleri juures veel eranditult tugevas astmes). Niisugust eelistust saaks ehk seletada lähteparadigmast kaugemale grammatiseerunud modaalse *pidi*-minevikuvormi mõjuga. Konditsionaalis on Müller tähendusest olenemata eelistanud keeleajalooliselt ootuspäraseid nõrgaastmelisi vorme.

Tabel 2. NA/TA varieerumise võimalusega olevikuvormide sagedus Mülleri jutlustes

Olevikuvormid	Leksikaalne tähendus		Modaalne tähendus	
	Klusiili kaoga vorme	Klusiiliga vorme	Klusiili kaoga vorme	Klusiiliga vorme
Sg1, Sg2, Pl1, Pl2	12	1	34	494
Sg3	19	8	68	310
Knd	3	0	82	3
Neg	3	1	17	125
ImpSg2	7	2	0	5
Kokku	44	12	201	937

2.2. Heinrich Stahl ja teised XVII sajandi autorid

Esimene eesti keele sõnaraamat, Heinrich Stahli keeleõpetuse osana ilmunud saksa-eesti sõnastik (1637), esitab verbi *pidama* kolme saksa verbi vastena; põhitähendusi on siiski kaks nagu tänapäevalgi.

Behalten – *piddan, piddasin, piddanut, piddama* (Stahl 1637: 40)

Halten – *piddan, piddasin, piddanut, piddama* (Stahl 1637: 68)

Sollen – *pean, peasin ~ piddisin, peanut ~ piddinut, peama ~ piddama* (Stahl 1637: 114)

On näha, et ainult modaalverbi *sollen* 'kohustatud olema' vastena on antud ka nõrgaastmelised vormid, kusjuures Stahl peab nõrgaastmelisena võimalikuks ka *ma*-infinitiivi ja *nud*-kesksõna. Näib, et juba Stahli jaoks oli *pidama*-verbi puhul tegemist justkui kahe verbiga, mille muutmisparadigmad on erinevad. Nõrgaastmeline *peama* on ilmselt Stahli enese teoretiseeringu tulemus. Tema sõnastikus esinevad ka näiteks vormid *lugkema* : *lugken, lugkesin, lugkenut ~ loema* : *loen, loesin, loenut* ja *kadduma* : *kaddun, kaddusin, kaddunut ~ kaoma* : *kaun, kaosin, kaonut*, st ta pidaski laadivahelduslikel sõnadel võimalikuks kahte paralleelset paradigmat. Verbi *pidama* puhul on ta nende võimalike paradigmadega sidunud ka erinevad tähendused. Leksikaalse tähendusega *pidama* on alati tugevaastmeline, modaalse tähendusega *pidama* võib olla nii nõrga- kui ka tugevaastmeline, kuid tugevaastmelistes vormides (v.a *ma*-tegevusnimi) on türevokaaliks *-i*.

Stahli teoste tegelik vormikasutus erineb sõnastiku teoretiseeringutest, olles tõenäoliselt tollasele rahvakeelele lähemal. Näiteks ei esine Stahli teostes kordagi *i*-tüvelist *nud*-kesksõna *piddinut*, vaid ka modaalises tähenduses on ta kasutanud *a*-tüvelist vormi *piddanut* (15 korral). Teoretiseeritud vorm *peanut* pole Stahli teostes üldse kasutust leidnud. Seevastu esineb modaalne *peama* ka tekstides (8 korral), samas kui *piddama* puudub täiesti.

Verbi *pidama* olevikuvormide kasutus Stahli tekstides vastab üsna hästi sõnastikus esitatule: modaalse tähendusega vormid on peaaegu eranditult nõrgaastmelised ja leksikaalse tähendusega vormid tugevaastmelised.

Tabel 3. Olevikuvormide sagedus Stahli tekstides

Olevikuvormid	Leksikaalne tähendus		Modaalne tähendus	
	Klusiili kaoga vorme	Klusiiliga vorme	Klusiili kaoga vorme	Klusiiliga vorme
Sg1, Sg2, Pl1, Pl2	–	70	1374	–
Sg3	4	134	671	–
Pl3	–	52	517	5
Knd	–	1	54	–
Imp	–	97	–	–
Ips	–	2	1	–
Kokku	4	356	2617	5

On huvitav, et Stahli kasutatud olevikuvormide laadivaheldus on täpselt vastupidine tendentsile, mis ilmnis Mülleri jutlustes: Mülleri oli modaalse tähendusega vormides klusiil sagedamini säilinud kui kadunud. Mülleri jutlustes olid ka mitmuse 3. pöörde vormid eranditult tugevas astmes. Tugevaastmelisi mitmuse 3. pöörde vorme leidub veel 1739. aasta piiblist, mistõttu ei saa ainult Stahli teostele tuginedes väita, et astmeüldistus oleviku pöördevormides toimus just XVII sajandi alguses. Tegemist võib olla Stahli sooviga näha vormistikus seaduspärasid, mida seal tegelikkuses veel ei olnud, ja ühtlustada kirjakeele vormistikku. Igal juhul ei ole Stahli tekstid laadivahelduse koha pealt usaldusväärsed ega vasta ilmselt kuigi hästi tollasele tegelikule keelekasutusele.

XVII sajandi rahvakeelele lähemal näib olevat minevikuvormide kasutus Stahli usuteostes. Sõnastikus on *si*-tunnusega vormid esitatud nii leksikaalse kui ka modaalse tähenduse puhul, *i*-tunnuseliste minevikku pole antud. (Tasub märkida, et *i*-tunnusega vormid, nagu *surrin* ja *tullin*, on Stahli sõnastikus ja ka tekstides olemas.) Tekstides on aga modaalse funktsiooni puhul sagedasim just *pidi*-minevikuvorm nagu Mülleri jutlusteski.

Tabel 4. Minevikuvormide sagedus Stahli tekstides

Minevikuvormid	Leksikaalne tähendus	Modaalne tähendus
<i>pidi</i> -	1	226
<i>pidis(i)</i> -	5	62
<i>peas(i)</i> -	–	50
<i>pidas(i)</i> -	36	–

Mõneti probleemsed on nõrgaastmelised *s*-tunnusega sõnakujud *peas*, *peasin* jne, mida võiks pidada ka konditsionaali vormideks, vrd nt läänemurde lõunarühma assimileerunud tunnusega vormid *suress*, *tahas*, *tees* jm (Juhkam, Sepp 2000: 23), kuigi sõnastikus esitab Stahl need minevikuvormidena. Üksikuid sarnaseid *s*-tunnusega vorme, mis oma tähenduselt on pigem konditsionaali vormid, on Stahl kasutanud muudestki verbidest.

- (3) *Münno Jssa koddas ommat paljo hohnet / kus se mitte ninda **ollis** / sihs **tahasin** minna teije wasto ütlema / minna lehn / teile se asseme walmis-tada. In meines Vaters Hauß sind viel Wohnungen / wenns nicht so **were** / so **wolt** ich zu euch sagen : Jch gehe hin euch die stäte zu bereiten.* (Stahl 1638)
- (4) *OLleme meije hehdt sahnut Jummalalt / ninck **ep peasimme** sedda kurja mitte kaks wasto wotma. HAben wir guts empfangen von Gott / vnd **solten** das böse auch nicht annemen?* (Stahl 1638)

Konditsionaali ja imperfekti segunemist sakslastest autorite eestikeelsetes tekstides saab peale tunnuste sarnasuse seletada ka saksa keele eeskujuga, kus I konjunktiivi vormid moodustatakse oleviku- ning II konjunktiivi vormid minevikuvormidest. Sealjuures esineb väga palju vormihomonüümiat: indikatiivi olevik võib kokku langeda oleviku konjunktiiviga, nt modaalverbi *sollen* 'pidama' mitmuse vormid *wir sollen*, *ihr sollet*, *sie sollen*, ja indikatiivi minevik mineviku konjunktiiviga, nt kõik *sollen* pöördvormid, *ich sollte*, *du solltest* jne. Stahli grammatikas (1637) ongi eesti keele konditsionaali paradigma esitatud optatiivina, millele head saksa vastet pole, aga saksa konjunktiivid on eesti keelde tõlgitud tavaliste oleviku- ja minevikuvormide abil. Konjunktiivi tähendust – preesensis eelkõige teostatav soov või oletus, imperfektis ebareaalne tingimus või teostamatu soov – annavad edasi hoopis grammatilised sõnad *et* ja *kus*.

Indikatiivi preesens	<i>Minna sahn, armastan</i> <i>Ich werde, liebe</i>
Indikatiivi imperfekt	<i>Minna sain, armastasin</i> <i>Ich ward, liebete</i>
Optatiiv	<i>Eth miña sahxin, armastaxin</i> <i>o das ich doch werde, liebete</i>
Konjunktiivi preesens	<i>Eth minna sahn, armastan</i> <i>da oder dieweil ich werde, liebe</i>
Konjunktiivi imperfekt	<i>Kus minna ollin, armastasin</i> <i>da oder dieweil ich ward, liebete</i> (Stahl 1637: 14–20)

Heinrich Gösekeni grammatikas ja sõnastikus (1660) esitatu ei erine milleski olulises Stahl'i grammatikas kirjeldatust. Christoph Blume tekstides (VAKK: Blume 1662–1667) tulevad aga esile omapärased sisekaolised vormid *pidsin*, *pidsit*, *pidsime* ja *pidwat*. Indikatiivi olevikuvormides on Blume leksikaalse tähenduse korral eelistanud tugevaastmelist vormi just nagu Stahl'i (kokku 21 esinemust). Erandina on kahel korral kasutatud vorme *peap* ~ *pêep*. Modaalne tähendus olevikuvormid on kõik nõrgas astmes (216 kasutust).

Minevikuvorme on Blume tekstides kokku ainult 18, millest leksikaalse tähendusega vaid kaks, seega tema vormieelistuste üle otsustamiseks on materjali liiga vähe (vt tabel 5). Üks leksikaalse tähendusega vorm on kujul *pidi*, teine *pidsit*. Mineviku vormivariant *pidi* esinebki tal ainult ilma pöördelõputa, alati ainsuse 3. pöördes. Muudes vormides on kasutusel variant *pidsi*- ja modaalnes tähenduses ühe korra erandlikult ka *pidasi*-. Niisiis näib, et Blume ei lähtunud mineviku vormi valikul mitte tähendusest, vaid vormilistest kriteeriumidest, vt lausenäiteid 5–7.

Tabel 5. Minevikuvormide sagedus Blume tekstides

Minevikuvormid	Leksikaalne tähendus	Modaalne tähendus
<i>pidi</i>	1	8
<i>pids(i)-</i>	1	7
<i>pidasit</i>	–	1

- (5) *Öh kauni könne **piddi** sehl
meij' Jssand Jüngrille Têe pehl
Der HErr **hielt'** ein freundlich Gespräch
mit zween Jüngern auf den Wehg* (Blume 1667)
- (6) *Sedda ütlis Temma aggas se Waimo perrast / kumbat **pidsit** sahma ke
Temma sisse Usksit. Das saget Er aber von dem Geist / welchen empfahen
solten di an Jhn gläubeten.* (Blume 1662)
- (7) *Nink lunnastas need / kumbat Surma Kartusse lebbi keike ElloAjal **pid-
dasit** Sullaset ollema. Und erlösete di / so durch Furcht des Todes / im
gantzen Lehben Knechte sein **musten**.* (Blume 1662)

Eelnev vormistiku ülevaade kinnitas hoolimata eri autorite mõningasest varieeruvast kasutusest, et *pidi*-vorm on spetsialiseerunud modaal-
tähenduste väljendamisele juba XVII sajandi esimese poole kirjakeeles.

See osutab grammatiseerunud kasutuse levimisele ja olulisusele vanima kirjakeele perioodil. Vormide ja tähenduste seoseid avame täpsemalt järgmises jaotises.

3. Modaalne *pidama* grammatilistes konstruktsioonides

Siinse jaotise keskmes on Heinrich Stahli ja Christoph Blume tekstides esinevate *pidama*-verbi vormikujude ja grammatiliste funktsioonide seoste analüüs. Verbi *pidama* imperfektivormid nende kahe XVII sajandi esimese poole ja keskpaiga olulisima põhjakeelsete autori korpusmaterjalis pakuvad selleks sobivat ainet. Arvestada tuleb siiski sellega, et autorite materjali hulk on erinev: Stahli tekstides on 321 688, Blumel aga vaid 34 912 tekstisõna. Et Blume tekstisõnade hulk on Stahli omast umbes 10 korda väiksem, on tema tekstides tunduvalt vähem ka *pidama*-konstruktsioone. Umbes 20 korda väiksem *pidama*-konstruktsioonide hulk Stahliga võrreldes näitab siiski, et Blume tekstides ei olnud *pidama*-verbi lihtmineviku vormi sisaldavad modaalkonstruktsioonid nii oluline väljendusvahend kui Stahlil. Meenutada tasub ka seda, et *vat*-tunnuseline kaudne kõneviis ei olnud veel välja kujunenud ja *pidama*-konstruktsioonidega võidi väljendada ka seda grammatilist tähendust, nt *ta piàb ~ pidada aìge olema* (Kask 1984: 263).

Mati Erelti järgi täidab just imperfektivorm muude modaaltähenduste kõrval ka nt vahendava evidentsiaalsuse (Erelt 2013) ja avertiivi funktsiooni (Erelt 2001). Järgnevalt kirjeldame materjali *pidama*-verbi imperfektivormide tähendusest lähtudes ning eeldatavat grammatiseerumise suunda järgides. Ülevaate lõpus toome välja grammatiliste tähenduste võimalikud seosed *pidama*-konstruktsioonide grammatiseerumise ahelas. Rohkem tähelepanu pöörame sagedastele ETTEMÄÄRATUSE ja episteemilise modaalsuse konstruktsioonidele ning nende seostele muude vähem ja rohkem grammatiseerunud konstruktsioonidega.

Stahli ja Blume tekstide korpusmaterjalis leidub *pidama*-verbi imperfektivorme silmatorkavalt erineval määral: Stahlil kokku 338 sellist vormi ning Blumel vaid 16. Infiniitvormi valiku põhjal jagunevad konstruktsioonid järgmiselt.

Tabel 6. *Pidama*-konstruktsioonide infiniitvormide sagedus
Stahli ja Blume tekstides

<i>Pidama</i> -konstruktsioonid	Stahl	Blume
<i>-ma</i>	315	13
<i>pidama Ipf + -da</i>	21	3
<i>—</i>	2	—

Tabelist 6 on näha, et XVII sajandi esimese poole kirjakeeles võivad *pidama*-konstruktsioonides varieeruda ka *ma*- ja *da*-infinitiiv. Süstemaatiliselt puudutab selline varieerumine vanu ja komplitseeritud muuteparadigmaga verbe *tulema*, *olema*, *minema* ja *tegema*. Tavaline on siiski *ma*-infinitiiviga konstruktsioon nagu tänapäevalgi. Vormide varieerumist *pidama*-konstruktsioonis ilmestavad näited, kus *olema*-verb esineb Stahli nii *da*- (8) kui ka *ma*-infinitiivis (9). Peale eksplitsiitse infiniitvormiga konstruktsioonide on Stahl kahel korral kasutanud ka väljajäetelist *pidama*-konstruktsiooni, kus *ma*-infinitiivi vorm on juurdemõeldav (vt näide 11).

(8) *Ninck kus meije teije jures ollime / ütlime meije teile enne / Meil **piddi** willituz **olla** / ninda kuds sündinut on / ninck teije tehte.*

*Vnd da wir bey euch waren / sagten wirs euch zuvor / wir **würden** Trübsal **haben müssen** / wie dann auch geschehen ist / vnd jhr wisset. (Stahl 1638)*

(9) *Sedda ep olle meile tarwis kartada: Sest kus needt Jüingrit Christum küssis / mea se lihckpajatus **piddi ollema** / kostas temma neile:*

*Dessen haben wir vns nicht zu befaren: Denn / da die Jüinger Christum fragten / was diese Gleichnuß **were** / antwortet er jhnen: (Stahl 1641)*

Sellist infiniitvormide varieerumist XVII sajandi tekstides on raske põhjendada. On võimalik, et nende sagedaste verbide puhul oli tegelikus kasutuses veel säilinud kunagine *da*-infinitiiviline kasutus, nagu on tänapäevani nt soome keeles (*hänen pitää tulla*).

Järgnevalt anname ülevaate *pidama*-verbi imperfektivormide funktsioonide jagunemisest Stahli ja Blume tekstides. Et tegu on polüfunktsionaalse verbiga, mis väljendab erinevaid modaaltähendusi, läheneme konstruktsioonidele vormi kõrval ka semantika vaatenurgast ning võtame modaaltähenduste eristamisel arvesse kasutuskonteksti. Funktsioonirühmade sagedusandmed on esitatud kirjeldusele järgnevas jaotises 3.7.

3.1. Dünaamiline VAJALIKKUS

Dünaamilise vajalikkuse funktsioon väljendab agendi võimet ja valmisolekut tegevust sooritada, seega tema sisemist sündi. Selle modaaltähenduse ainsad neli näidet leiduvad Christoph Blume tekstides (näide 10), Stahlil selline kasutus puudus.

- (10) *Nink mixperrast mitte / armas Hing / mixperrast **pidsit** nink tachtsit sinna mitte Süddame-Pohjast nink Kihтусse ütlewast Suhst öhe kolmkordalisse Alleluja laskma kuhlma?* (Blume 1667)

Tegu on agendikeskse modaalsuse avaldumisega, mis on siin vaadeldud modaalsetest kasutusjuhtudest kõige vähem grammatiseerunud.

3.2. Deontiline VAJALIKKUS: KOHUSTUS/SUNDUS

Deontilist vajalikkusmodaalsust esindava KOHUSTUSE näiteid leidub XVII sajandi põhjääesti tekstides samuti suhteliselt vähe. Ka KOHUSTUS/SUNDUS on seotud agendile suunatud modaalsusega. Enamjaolt väljendavad *pidama*-imperfektivormid grammatiseerunumaid modaaltähendusi. KOHUSTUSE tähendust ilmestab järgmine lause.

- (11) *Se on meile keickelle üx issiehrane röhm / sest / eth meije kül mittekit moistame sest Jummalä Waimust / eth meije kül Jummalä sisse ni kindlast mitte ussume / kudit meije **piddime** / tahap temma doch semperrast meid mitte erralückama / erranis omä Pöha Waimo andma / kus meije temä pallume / .. Dies ist vns allen ein sonderbarer Trost / denn / ob wir gleich nictes vernemmen vom Geist GÖttes / ob wir gleich an GÖtt so festiglich nicht gläuben / als wir **solten** / wil er doch darumb vns nicht verstossen / sondern seinen Heiligen Geist geben / so wir jhn bitten ..* (Stahl 1641)

SUNDUSE allrühma on paigutatud tugeva KOHUSTUSE näited, kus on tõlgendatav deontilise autoriteedi tugev mõju.

- (12) *Kus Jacob Mesopotamia Mahst Koddo omma Jssa Mah sisse lex / **piddis** temma palju Hedda kannatama / sest temma tagka olli Laban / se hajas temma tagka / ninck tachtis temma huckama / Als Jacob auß Mesopotamia in seine Heymat reisete / **muste** er viel Gefahr außstehen / denn hinter jhm war Laban / der eilete jhm nach / vñ wolte jhn vmbbringē /* (Stahl 1641)

Selle tähendusrühma edasine grammatiseerumine viib ETTEMÄÄRATUSE modaaltähenduseni.

3.3. ETTEMÄÄRATUS

ETTEMÄÄRATUS on usutekstides valdav tähendusrühm (167 esinemisjuhtu), mida esindavad konstruktsioonid väljendavad kõrgema vääramatu autori-teedi tahet, mille teostumine on selle tekstitüübi kirjeldatavas sündmus-raamistikus kindel. Selle tähendusrühma võtsime vana kirjakeele materjali kirjeldades kasutusele juba Laura Meriranna bakalaureusetöös (2003)³, publitseeritud allikates ei ole seda materjali survele esile kerkinud rühma varem nimetatud. ETTEMÄÄRATUSEL on tähenduslik ühisosa KOHUSTUSE/SUNDUSE rühmaga, kuid see on agentiivsuse nõrgenemise tõttu lähedal episteemilise VAJALIKKUSE tähendusele ning paikneb seega deontilise ja episteemilise modaalsuse üleminekualal. Materjali hulgas ülekaalukalt sagedasim ainsuse 3. pöörde vorm *piddi* seostubki vanades usutekstides kõige sagedamini just spetsiifilise ETTEMÄÄRATUSE tähendusega.

- (13) *Ninda on se kirjutut nink ninda **piddi** CHristus kannatama nink ülles-tousma surnust kolmandal Pehwal. Also ists geschrieben / und also **muste** CHristus leiden und aufferstehen von den Toden am dritten Tage.* (Blume 1662)

Selline funktsioon on ilmselt arenenud deontilisest modaalsusest, KOHUS-TUSE/SUNDUSE tähendusest, ning väljendab sündmuse või olukorra parata-matust piibliteksti endeliste sündmustega määratud kontekstis. Tõlgendus osutab osalejavälisele paratamatule olukorrale, mille tingimused lähtuvad vääramatust autoriteedist ja on ühtlasi järeldatavad üldteada kontekstist.

- (14) *Mosesse Ajal sait needt Jsraelitit neist tullisest Maddust nohlatut / ninck **piddit** errasurema .. Zu Mosis Zeiten wurden die Jsraeliter von den fewrigen Schlangen gebissen / vnd **musten** des Todes sterben ..* (Stahl 1649)

Peale selle on ETTEMÄÄRATUSE modaaltähendusega lauseid sageli võimalik tõlgendada tulevikulisele sündmusele osutavana, st relatiivse tuleviku tähenduses. See seob neid kasutusjuhte tõenäosusmodaalsuse, täpsemalt episteemilise VAJALIKKUSE konstruktsioonidega.

³ Bakalaureusetöö juhendaja oli Külli Habicht.

- (15) *Ninck Elisabethi aigk tull / eth temma **pidi** omma lapse ilmale kandma / ninck teña kand öhe poja / VNd Elisabeth kam jre zeit / das sie gebären solte / vnd sie gebahr einen Sohn.* (Stahl 1638)

3.4. Episteemiline VAJALIKKUS

Episteemiliste modaaltähenduste puhul kandub sündmuse toimumise tingimuste üldistus verbiga tähistatud sündmuselt lausesisu tasandile ning lisandub kõneleja/kirjutaja subjektiveeriv hoiak. (Traugott 1989) ETTEMÄÄRATUSEGA on tähenduselt tihedamalt seotud episteemilise VAJALIKKUSE funktsioon, mis on vaadeldud tekstides samuti väga sage (90 esinemisjuhtu; vt näide 16). Seda tüüpi konstruktsioonid väljendavad kõneleja järeldest lausesisu suure tõsikindluse kohta.

- (16) *Esaias on kuhlutanut / üx wösso **pidi** üllestõusma Isai puhst / ninck üx ox temma juhrest wilja kandma .. Esaias hat verkündiget / es **solte** eine Rute auffgehen von dem Stam Isai / vnd ein Zweig ausz seiner würtzel frucht bringen ..* (Stahl 1641)

Tüüpiline episteemilise VAJALIKKUSE tähenduse avaldumise ümbrus on siinse materjali põhjal otsustades komplementlause, mis laiendab suhtlusverbe (nt *keelama*, *ütleva*, *lubama*, *manitsema*, *käskima*, *paluma*) või kognitiivverbe (nt *mõtleva*, *arvama*, *lootma*). Sageli on *pidama* sellistes konstruktsioonides eitavas vormis (näide 17).

- (17) *Elias üx Innimenne / ninda kudt meije / ninck teña pallus öhe palwe / eth **mitte pidi** weema saddama .. Elias war ein Mensch / gleich wie wir / vnnd er beht ein Gebet / das es **nicht** regnen **solte** ..* (Stahl 1641)

Sellisele kasutusele on iseloomulik tõenäosushinnangu konteksti sisaldumine pealauses, *pidama*-konstruktsiooniga esitatu vahendatus ja tõenäoline teostumine.

Seda tüüpi konstruktsioonide juurest näib grammatiseerumisrada viivat vahendava evidentsiaalsuse funktsiooni juurde (vt joonis 1 ja jaotis 3.6) – sellele osutab konstruktsioonide sarnane ülesehitus, k.a Stahli *pidi*-vormide eelistus sellise funktsiooniga konstruktsioonides.

3.5. Episteemiline vÕIMALIKKUS

Episteemilise vÕIMALIKKUSE puhul toetab saksa keele eeskuju lausete oletuslikku, tõenäosuslikku tõlgendust. Konteksti põhjal järeldatakse järgnevat sündmust, mille toimumine on võimalik kujutletavas maailmas ega ole seetõttu tõsikindel.

- (18) *Kus se agkas sünno tachtmisse perrast ninda sündima **peas** / sihs seisa meije jures / aita meid / eth meije needt tulliset nohlet sest kurjategkijast errakustome .. Da es aber nach deinem Willen also geschehen **solte** / so stehe vns bey / hilff vns / das wir die fewrige Pfeile des Bösewichtes außlesschen ..* (Stahl 1641)

Selle tähenduse edasiandmiseks on Stahl kasutanud eelkõige vormi *peas* (näide 18). Arvestades Stahli grammatikas esitatut, oli tema tõlgenduses vormiliselt tegu lihtminevikuga, kuigi eesti keele arenguloogikat järgides ei saa tegemist olla muu kui konditsionaaliga (vt 2.2). Stahl on *peas*-vormi kasutanud ka muudes tähendustes (vt 3.7), kus konditsionaali tõlgendus pole nii ilmne, seega oleme kõik niisugused vormid võtnud oma analüüsi kui lihtmineviku vormid. Nende jõudmine teistesse tähendustesse Stahli tekstides võiski toimuda just episteemilise vÕIMALIKKUSE tähenduse toel (vt joonis 1). Saksa vaste *solte* toetab siin samuti mitmetist, nii minevikulist kui ka konjunktiivset analüüsivõimalust.

Pragmaatilistest lausetüüpidest näib ennekõike retooriline küsilause seonduvat episteemilise vÕIMALIKKUSE väljendamisega.

- (19) *Eps agkas Jummal **peas** errapehstma ommat errawallitzetut / kumba pehwa ninck öhdte teḡa pohle kissendawat? **Solt** aber GOTT nicht auch retten seine Auszerwehlten/ die zu ihm Tag vnnd Nacht ruffen?* (Stahl 1641)

Episteemiline vÕIMALIKKUS ei ole siin käsitletud tekstides nii sage kui episteemiline VAJALIKKUS, kuid esineb siiski nii Stahli kui ka Blume tekstides.

3.6. Vahendav evidentsiaalsus

Sündmuse vahendatus on selles funktsioonirühmas ilmsem kui episteemilise VAJALIKKUSE puhul (vrd jaotis 3.4). Lausetes on enamasti olemas eksplitsiitselt väljendatud teate allikas. Saksa vasteks on sellistel juhtudel tavaliselt *pidama*-verbi I konjunktiivi vorm.

(20) *Selsammal kombel sai kahs Paulus huckatut sest Rahwast Melite sahrest / ke ütlit / temma **piddi** üx Röhwel olla / kus nemmat negkit Tullest öhe Maddo temma Kehje pehle toußma. Ebener massen ward auch Paulus verdammet von den Leutlin in der Jnsul Melite / welche sagten / er **müste** ein Mörder seyn / da sie sahen auß dem Fewr eine Otter an seine Hand fahren.* (Stahl 1649)

Tänapäeva eesti keeles võiks sellise kasutuse vormiliseks vasteks olla kvotatiiv (-vat). Sarnast vahendavat konteksti ilmestab ka järgmine näide, kus on kasutatud 3. isiku *piddis*-vormi.

(21) *Kus Christus Nicodemusse wasto pajatas / temma **piddis** uhest sünditut sahma / .. Als Christus zu Nicodemo sprach / er **muste** von neuen geboren werden / ..* (Stahl 1649)

Näites 21 on näha XVII sajandi tekstidele tüüpilist kolmeosalist verbi-ahelat (*pidi* (*uuesti*) *sünnitatud saama*), mis kujutab endast läbipõimunud modaalkonstruksiooni, kus evidentsiaalne *pidama*-konstruktsioon seob endaga passiivse tulevikukonstruksiooni *saama* + -*tud*.

Vahendava evidentsiaalsuse funktsiooni leidub mõnevõrra vaid Stahli tekstides, kus see *pidama*-konstruktsioon kuulub tavaliselt refereerivasse kõrvallausesse.

Näidete põhjal võiks järeldada, et *pidama*-konstruktsioonide kasutamise võimalus kõrvallauses osutab ühtlasi konstruktsiooni kõrgemale grammatiseerumisastmele. Nii on kõrvallauses esinemine omane just episteemilise VAJALIKKUSE ja vahendava evidentsiaalsuse juhtudele, mis ei ole enam seotud agenttiivse sündmusega. Järelduslikkuse lisandumine laiemat konteksti arvestades ja sündmuse vahendatus näivad olevat olulised muutuse mehhanismid, mis iseloomustavad *pidama*-konstruktsioonide grammatiseerumise kõrgemaid astmeid episteemilise modaalsuse vallas.

3.7. Üldistusi Heinrich Stahli ja Christoph Blume modaalkonstruksioonide kohta

Kokkuvõtlikku funktsioonide jaotust Stahli ja Blume tekstides kajastab järgmine loend.

Heinrich Stahli tekstid (1632–1649)

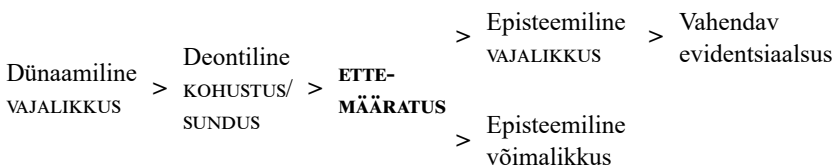
- Deontiline VAJALIKKUS ehk KOHUSTUS/SUNDUS 34
- ETTEMÄÄRATUS 159
- Episteemiline VAJALIKKUS 89

- Episteemiline VÕIMALIKKUS 39
 - Vahendav evidentsiaalsus 17
- Christoph Blume tekstid (1662–1667)**

- Dünaamiline VAJALIKKUS 4
- ETTEMÄÄRATUS 8
- Episteemiline VÕIMALIKKUS 4

Loendist ilmneb, et *pidama*-imperfektivormide sagedasim kasutusvaldkond on kõrgel grammatiseerumisastmel ETTEMÄÄRATUS ning sellega seotud episteemiline VAJALIKKUS. Stahli tekstides on esindatud ka vahendava evidentsiaalsuse näited. See osutab, et XVII sajandi tekstide tõlkijad kasutasid *pidama*-verbi lihtmineviku vorme sisaldavaid konstruktsioone usutekstides olulise ETTEMÄÄRATUSE funktsiooni ja lausesisu TÖENÄOSUSE edastamise spetsiifilise grammatilise vahendina.

Eespool käsitletud funktsioonide seostest annab ülevaate järgnev joonis.

Joonis. *Pidama*-verbi lihtmineviku vormide grammatiliste tähenduste seosed XVII sajandi põhjaeesti kirjakeele materjali põhjal

Üldjoontes kattub siinne seoste ahel varasemateski töödes kirjeldatuga, kuigi ETTEMÄÄRATUSE funktsiooni olulisust ei ole enne esile toodud. Varasemast täpsemalt on siin eristatud kõrgel grammatiseerumisastmel episteemilise VAJALIKKUSE ja VÕIMALIKKUSE funktsiooni ning on kirjeldatud üleminekuala episteemilise VAJALIKKUSE ja postmodaalse vahendava evidentsiaalsuse funktsiooni vahel. Tänapäeva kirjakeelest leitud avertiivi funktsiooni (Erelt 2001) XVII sajandi esimese poole põhjaeesti usutekstide *pidama*-imperfektivormidest leida ei õnnestunud. Laura Merirand (2003) on vanema kirjakeele *pidama*-verbi kasutust uurides Stahli imperfektivormide hulgast küll kolm avertiivi kasutusjuhtu registreerinud, kuid siinses käsitluses on need ületõlgenduse vältimiseks loetud ETTEMÄÄRATUSE näideteks (22). Selget tõlgendusallust nende seostamiseks tähendusega 'sündmus oli peaaegu toimumas, kuid jäi siiski toimumata' ei olnud.

(22) *Eth ep muito kudt surm münno jure jei / porgkohauda **pid**din minna wahjoma.* (Stahl 1641)

Analüüsi tulemusena selgus, et vormi ja funktsiooni seos *pid*di- ja *peas*-vormide kasutust arvestades ei ole XVII sajandi esimese poole tekstides ühemõtteline, kuigi suundumused on üsna selged. Järgnev loend võtab võimalikud seosed visandlikult kokku. Rohkete piirijuhtumite tõttu kirjeldame siin vaid üldiseid tendentse, mitte täpseid arvandmeid.

Dünaamiline VAJALIKKUS – vaid Blumel, vormid *pidsit*, *pidsin*

KOHUSTUS/SUNDUS – *pid*di- või *pid*dis(i)- (vaid ühel korral *peas*)

ETTEMÄÄRATUS – *pid*di- või *pid*dis(i)- (üksikjuhtudel ka *peasit*)

Episteemiline VAJALIKKUS – valdavalt *pid*di-, aga ka teised vormid võimalikud

Episteemiline VÕIMALIKKUS – *peas*- (üksikjuhtudel ka *pid*di-)

Vahendav evidentsiaalsus – ainult *pid*di-

Loendist selgub, et KOHUSTUSE/SUNDUSE, ETTEMÄÄRATUSE, episteemilise VAJALIKKUSE ja vahendava evidentsiaalsuse põhiliseks vormivahendiks on tugevaastmeline *pid*di(si)-. See osutab ühtlasi funktsionaalsele seosele KOHUSTUS/SUNDUS > ETTEMÄÄRATUS > episteemiline VAJALIKKUS > vahendav evidentsiaalsus. Vormilt erinev on harvem esilduva funktsiooni, episteemilise VÕIMALIKKUSE väljendamine valdavalt nõrgaastmelise vormiga *peas*-. Sellel vormil võis Stahli tõlgenduses olla seos tingimuslikkuse kategooriaga, mis põhjendab ka selle selgemat funktsionaalset eristamist.

4. Kokkuvõte

Uurimuse tulemusena selgus, et *pid*ama-verbi leksikaalne ja modaalne tähendus on eristunud juba XVII sajandi esimese poole tekstides. Eriti puudutab see verbi lihtmineviku vorme ja nende hulgas eriliselt *pid*i-vormi, mis on kinnistunud selgekujuliseks modaal tähenduse väljendajaks. Seda kinnitasid nii Stahli kui ka Blume tekstide andmed.

*Pid*ama-verbi imperfektivormist ja enamasti *ma*-infinitiivis põhiverbist koosnev konstruktsioon täidab XVII sajandi kirjakeeles mitmesuguseid grammatilisi funktsioone, mis eristuvad peamiselt tähenduse alusel. Tekstiliigi mõjuks võib pidada seda, et *pid*ama-konstruktsioonide kõige esilduvamaks tähendusrühmaks oli ETTEMÄÄRATUS. See tähendus on sillaks deontilise ja episteemilise modaal tähenduse vahel. Vormiliselt on selliseid *pid*ama-konstruktsioone kasutatud saksa konjunktiivvormide vastena ning need väljendavad muu hulgas sageli tegevuse või sündmuse irreaalsust ja

järelduslikku evidentsiaalsust. Just see funktsioon, mida on toetanud saksa konjunktiiv kategooria, on omane XVII sajandi kirjakeele *pidama*-imperfektivormidele ja seda võib pidada kontaktimõjulise grammatiseerumise näiteks. *Pidama*-verbi imperfektivormid esindavad ka muid modaalfunktsioone, nt osalejavälist deontilist VÕIMALIKKUST, episteemilist VAJALIKKUST ja VÕIMALIKKUST ning postmodaalseks tõlgendatavat vahendavat evident-siaalsust. Sagedaimad funktsioonid olidki materjalis ETTEMÄÄRATUS ja selle edasiarenduseks tõlgendatav episteemiline VAJALIKKUS. Saksa mõju võib näha vormi ja tõlgenduse sarnases varieerumises (*solte* – *piddi*).

Uurimuse tulemuste põhjal võib üldistavalt öelda, et saksamõjulise vana kirjakeele tekstides sagedased grammatilised sõnad (nagu *pidama*) võimaldavad jälgida modaalkonstruktioonide grammatiseerumise käiku ning kirjeldada tuumsete ja perifeerset funktsioonide seoseid pankrooniliselt. Nii on võimalik näha järjepidevust tänapäevase ja 400 aasta taguse kirjakeele arengus. *Pidama*-verbi näitel selgus, et XVII sajandi esimese poole autorid on modaalsete ja postmodaalsete tähenduste väljendamisel kasutanud keeomaseid konstruktsioone, kuid on neid individuaalselt tõlgendanud. Sagedaste vormikujude analoogial on sel varieeruva ja ebaühtlase kirjakeele perioodil suurem roll kui tänapäeval. Seetõttu tuleb kirjakeele algusaja materjali analüüsides arvesse võtta mõningaid saksaeskujulisi üldistusi, kuid enamasti pole põhjust alahinnata üldistuste aluseks olnud vormide autentsust, nagu *pidi*-vormi kasutuse põhjal järeldada võib.

Lühendid

Imp – käskiv kõneviis; IpF – lihtminevik; Ips – umbisikuline tegumood; Knd – tingiv kõneviis; NA – astmevahelduslik nõrgaastmeline vorm; Neg – eitav kõneliik; Pl – mitmus; Sg – ainsus; TA – astmevahelduslik tugevaastmeline vorm

Kirjandus

- Auwers, Johan van der, Vladimir Plungian 1998.** Modality's semantic map. – Linguistic Typology 2, 79–124.
- Biber, Douglas 2012.** Corpus-based and corpus-driven analysis of language variation and use. – Oxford Handbooks Online. <http://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/> (15.10.2016).
- Bybee, Joan 2010.** Language, Usage and Cognition. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511750526>.

- Erelt, Mati 2001.** Some notes on the grammaticalization of the verb *pidama* in Estonian. – Estonian: Typological Studies V. Ed. Mati Erelt. (= Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 18.) Tartu: University of Tartu, 7–25.
- Erelt, Mati 2013.** Eesti keele lauseõpetus. Sissejuhatus. Õeldis. (= Tartu Ülikooli eesti keele osakonna preprintid 4.) Tartu.
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache. Reval, Gedruckt und verlegt von Adolph Simon/Gymnasij Buchdr.
- Habicht, Külli 2001.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahl keele eripärast selle taustal. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Heine, Bernd 1995.** Agent-oriented vs. epistemic modality: some observations on German modals. – Modality in Grammar and Discourse. Eds. Joan Bybee, Suzanne Fleischman. (= Typological Studies in Language 32.) Amsterdam: John Benjamins, 17–53. <http://dx.doi.org/10.1075/tsl.32.03hei>.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva 2002.** World Lexicon of Grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511613463>.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva 2005.** Language Contact and Grammatical Change. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511614132>.
- Hopper, Paul J. 1991.** On some principles of grammaticalization. – Approaches to Grammaticalization I. Eds. Elizabeth Closs Traugott, Bernd Heine. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 17–36.
- Hopper, Paul J., Elizabeth Closs Traugott 1993.** Grammaticalization. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- ISK = Auli Hakulinen (päätoimittaja), Maria Vilkuna, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja Riitta Heinonen, Irja Alho 2004.** Iso suomen kielioppi. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Juhkam, Evi, Aldi Sepp 2000.** Läänemurde tekstid. Toim. Anu Haak. (= Eesti murded VIII.) Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kask, Arnold 1984.** Eesti murded ja kirjakeel. (= Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 16.) Tallinn: Valgus.
- Kehayov, Petar, Reeli Torn-Leesik 2009.** Modal verbs in Balto-Finnic. – Modals in the Languages of Europe. A Reference Work. Eds. Björn Hansen, Ferdinand de Haan. (= Empirical Approaches to Language Typology 44.) Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 363–401.

- Merirand, Laura 2003.** *pidama*-verbi grammatikaliseerunud kasutusest vanemas kirjakeeles. Bakalaureusetöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi raamatukogus.
- Metslang, Helle 2017.** Can a language be forced? The case of Estonian. – Aspects of Grammaticalization. (Inter)subjectification and Directionality. Eds. Daniel Van Olmen, Hubert Cuyckens, Lobke Ghesquière. (= Trends in Linguistics Studies and Monographs 305.) Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 281–309.
- Penjam, Pille 2008.** Eesti kirjakeele *da*- ja *ma*-infinitiiviga konstruktsioonid. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 23.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Stahl, Heinrich 2000 (1637).** Anführung zu der Esthnischen Sprach/ auff Wolgemeinten Rath/ vnd Bittliches Ersuchen/ publiciret von M. Henrico Stahlen. Revall/ Druckts Chr. Reusner der älter/ in Verlegung des Authoris. (= Maarjamaa taskuraamat 15.) Brampton-Tartu.
- Tragel, Ilona 2003.** Eesti keele tuumverbid. (= Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis 3.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tragel, Ilona, Külli Habicht 2017.** *Saama*-verb grammatilistes konstruktsioonides. – Keel ja Kirjandus 1, 22–40.
- Traugott, Elizabeth Closs 1989.** On the rise of epistemic meanings in English: an example of subjectification in semantic change. – Language 57, 33–65.
- Viitso, Tiit-Rein 2014.** Expressions of obligation, duty, and necessity in Livonian. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri 5 (1). Special issue: Studies on Livonian, 193–214. <http://dx.doi.org/10.12697/jeful.2014.5.1.10>.

Korpused

EMK = Eesti murrete korpus. <http://www.murre.ut.ee/murdekorpus/>.

ERLA = Eesti regilaulude andmebaas. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv. <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas>.

VAKK = Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpus. <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused>.

The multifunctional verb *pidama* in 17th-century written Estonian

KÜLLI HABICHT, KÜLLI PRILLOP

The article deals with differences in form between the lexical and grammatical meanings of the verb *pidama* ‘keep; consider; must, have to’ in 17th-century Estonian. Our approach is usage-based, relying on material from the Corpus of Old Written Estonian. We focus on the usage of past tense forms of the polysemous verb *pidama* in 17th-century North Estonian texts. The aim is to explain the background of the divergence in form between the two meanings of *pidama* in use today, as well as the relationships between its modal meanings. We assume that the influential translated religious texts of the 17th century created a tradition of usage of frequently occurring morphosyntactic constructions, wherein the choice of form emerged from the vernacular.

The analysis reveals that the lexical and modal meanings of *pidama* were distinguished as early as in the first half of the 17th century. This especially concerns the simple past tense forms of the verb, in particular the form *pidi*, which has become clearly associated with modal meanings.

The construction consisting of the past tense form of *pidama* and a main verb typically in the *ma*-infinitive (a.k.a. supine) form performed different grammatical functions in 17th-century written Estonian. An influence of the text type can be seen in that the most common meaning associated with *pidama* constructions was PREDETERMINATION. This meaning is also a bridging context between deontic (OBLIGATION/COMPULSION) and epistemic modal meanings. The epistemic usage, typical of past tense forms of *pidama* in the 17th-century written language, has been supported both in meaning and in form by the German subjunctive, which indicates contact-driven grammaticalization.

The past tense forms of the verb *pidama* indicate, in addition to the most frequent PREDETERMINATION, also participant-external deontic POSSIBILITY, epistemic NECESSITY and POSSIBILITY, and indirect evidentiality, which can be regarded as a post-modal meaning. The study reveals that the writers of the first half of the 17th century used authentic constructions to express modal and post-modal meanings, but gave their individual interpretations to these constructions.

Keywords: Old Written Estonian, morphosyntax, modality, evidentiality, grammaticalization, verb *pidama*, Estonian language

Külli Habicht
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
kulli.habicht@ut.ee

Külli Prillop
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
kulli.prillop@ut.ee

JOHANN SAMUEL FRIEDRICH BOUBRIGI SÜNTAKSILOENGUD TARTU ÜLIKOOIS

HELI LAANEKASK

Annotatsioon. Artiklis antakse ülevaade Tartu ülikooli eesti keele lektori Johann Samuel Friedrich Boubrigi süntaksiloengutest 1829. aasta kevadsemestril. Loengute sisu kirjeldatakse säilinud loengukäsikirja ning mitmete teiste arhivaalide põhjal, mida säilitatakse praegu Tartus Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti kultuuri-loomis arhiivis. Vaadeldakse ka loengutega seostuvat omaaegset keeleteaduslikku kirjandust, eriti August Wilhelm Hupeli teose „Ehstnische Sprachlehre“ (1818) süntaksipeatükki ning ajakirjas Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache avaldatud kirjutisi, aga ka eri teostes ilmunut.

Võttesõnad: eesti keele uurimise ajalugu, eesti kirjakeele ajalugu, eesti keel sihtkeelena, eesti keele süntaks, eesti keele morfosüntaks

1. Sissejuhatuseks

Aastatel 1826–1837 töötas Tartu ülikooli eesti keele lektorina Johann Samuel Friedrich Boubrig (1788–1852). Boubrigi tegevust lektori ja keelemehena on tutvustatud mitmes varasemas kirjutises (nt Ariste 1979; Laanekask 2003, 2007, 2013). Riiast pärit Boubrig kahtles eesti keele lektori ametisse asudes, kas tema keeleoskus on piisav, ja püüdis seda täiendada muu hulgas oma sõbra, Räpina pastori ja tubli keelegehe Johann Friedrich Helli (1786–1849) abiga. Vaidluses ühise eesti kirjakeele üle asus ta seisukohal, et nii tallinna kui ka tartu dialekt on eesti keel, tartu kirjakeele vägivaldset väljatõrjumist trükistest ta ei pooldanud. (Vt lähemalt Laanekask 2003, 2007.) Siinses artiklis tutvustatakse Boubrigi süntaksiloenguid Tartu ülikoolis 1829. aasta kevadsemestril.

Tartu ülikooli tolaeagsed eesti keele loengud olid mõeldud eelkõige teoloogiaüliõpilastele, kes oma tulevases pastoriametis pidid eesti keelt oskama nii kõnes kui ka kirjas. Suurem osa XIX sajandi algupoole Tartu teoloogiaüliõpilastest oli pärit Eesti- või Liivimaalt. Eesti keele varasem

oskus oli neil siiski kõikuv, olenedes sellest, kui tihedalt ühes või teises saksakeelses peres eestlastega kokku puututi. Väljastpoolt eestikeelset ala pärit üliõpilased enamasti eesti keelt ei osanud (erandid, nagu Boubrig ise või Kristian Jaak Peterson – mõlemad pärit Riist –, kinnitavad reegliti). Boubrigi loengute hoolas konspekterija Wilhelm Julius Moritz (vt siin punkt 1.1) kuulus tõenäoliselt Liivimaa Moritzate pastorisuguvõssa ja oskas maakeelt *ex usu* arvatavasti juba enne oma stuudiumit (Laanekask 2013). Igal juhul õpetati eesti keelt tollases Tartu ülikoolis siht-, mitte emakeelena. Loenguid peeti saksa keeles.

1.1. Käsikirjadest

Boubrigi süntaksiloengute käsikirja „Zur Syntax der ehstnischen Sprache. Größtentheils in Folge der Angaben in Hupels Grammatik, 2te Ausg. von S. 121 an“ („Eesti süntaksist. Enamasti samas järjekorras kui Hupeli grammatika teises väljaandes sisalduv alates lk-st 121“) säilitatakse Tartus Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti kultuuriloolises arhiivis. Mustandliku manuskripti¹, mis sisaldab 66 kvartformaadis lehte, on Boubrig algselt kirja pannud üsna tõenäoliselt samal 1829. aastal, mil ta loenguid pidas. Ta ise pole käsikirja allkirjastanud, aga tema püstine keerunditega käekiri on sedavõrd iseloomulik, et kirjapanija isikus pole mingit kahtlust. Atribueeringut toetab ka see, et käsikirja tiitellehel on teises käekirjas ja teise tindiga kirjutatud märke „v. Boubrig“ (s.t Boubrigilt). Daatum puudub, kuid käsikirja koostamise aega aitavad määrata temaga seotud arhiivaalid.

Nimelt on Boubrig oma süntaksiloengute koostamisel suuresti toetunud Johann Friedrich Helleri käsikirjalistele märkmetele eesti süntaksi kohta, mille autor on dateerinud ja nimemärgiga *H.* allkirjastanud jaanuaris-veebruaries 1829; seda manuskripti (Heller 1829) säilitatakse samas arhiivis. Oma loengutes on Boubrig küll korduvalt ja ilmse poolehoidu ning lugupidamisega viidanud Helleri trükis ilmunud töödele, kuid sellele käsikirjale mitte.

Boubrigi lauseõpetuse kohta on lisaks säilinud ka ühe tubli tudengi loengukonspekt: õppeaastal 1828–1829 on tollane Tartu teoloogiaüliõpilane Wilhelm Julius Moritz (1808–1886) kuulanud Boubrigi eesti keele loengukursust ja teinud korralikke ülestähendusi, mida samuti säilitatakse kirjandusmuuseumis. Selle konspekti esimese osa põhjal (Moritz: 1–38p)

¹ Siinses artiklis viidatakse sellele lühendiga B ja Hupeli grammatikale lühendiga H.

on varem tutvustatud Boubrigi ülikooliloenguid 1828. aasta sügissemestril (Laanekask 2013). 1829. aasta kevadsemestril kirja pandud konspektiosa tiitellehel seisab: „Ehstnische Sprachlehre II. Syntactischer Theil nach Boubrig. Dorpat 1829. W. Julius Moritz, Stud. Theol.“ (Moritz: 39) Järgneval, täpsustaval lehel (lk 40) öeldakse veel: „Ehstnische Syntax, Zusätzen und Bemerkungen zu Aug. Wilh. Hupel's Ehstnischer Sprachlehre, 2te Auflage, Vierter Abschnitt, pg.121–144. Vorgetragen von Boubrig, 1829, Istes Sem.“ (Moritz: 40). Konspekt lõpeb dateeringuga „D. 1. Junius 1829“. (Moritz: 64p)

Huvitaval kombel on Boubrigi süntaksiloengute käsikirjast olemas ka käsikirjaline puhtandkoopia. See leidub kvartformaadis käsikirjaköites, mis kannab just sama pealkirja kui Boubrigi süntaksimanuskript (vt Zur Syntax: 1). Eesti kultuuriloolise arhiivi kartoteegis on see köide Helli nime all, kuid tegelikult sisaldab see peale Boubrigi loenguteksti koopia (lk 1–81p) teisigi tekste, millest vähemalt osa on Helli süntaksimärkmete (Heller 1829) puhtandkoopiad; leidub ka mõni leht Helli käekirjas (Zur Syntax: 115–118) ja Boubrigi märkusega samas (Zur Syntax: 115). Koopia-köites on 120 lehte; ümberkirjutaja isik ootab veel selgitamist. Esilehel leiduva märkuse „an den verstorb. Propst Heller, zu Rappin“ ('surnud praost Hellerile, Rāpinas') põhjal võiks ehk oletada, et selle koopiakogu on lasknud koostada Boubrig oma sõbra ja eesti keele teejuhataja Helli jaoks (või mälestuseks hiljemalt pärast tolle surma 1849). Koopia ortograafia on originaalidega võrreldes küll veidi tänapäevasem (*ae* > *ä*, *ey* > *ei* jts). Et midagi kindlat väita, vajab asi veel täiendavat uurimist. Igatahes on kauni ja selge käekirjaga koopia olnud abiks Boubrigi süntaksiloengute kohati üpris mustandliku käsikirja väljalugemisel.

1.2. Siinse artikli sisust

Süntaksiloenguid pidas Boubrig ühe tunni nädalas (B: 5–5p). Teine nädalatund oli pühendatud praktilistele harjutustele, mis arvatavasti kujutasid endast eestikeelsete teoste lugemist-tõlkimist ja grammatika ning sõnatähenduste kommenteerimist (B: 6–8). Järgnevas tutvustatakse Boubrigi süntaksiloenguid, kusjuures kõrvale jäetakse Boubrigi teksti täpsem võrdlus Helli märkustega ja Moritza konspektiga. Moritza konspekti on küll vaadatud, et näha, kas Boubrigi suuline ettekanne on enam-vähem vastanud tema loengukäsikirjale. Helli süntaksimärkmeid

ja nende lähedast suhet Boubrigi käsikirjaga tasub vaadelda kunagi hiljem eraldi.

Siinses artiklis jääb käsitlemata ka Boubrigi käsikirja lõpuosa: tolleaegsetes grammatikates traditsiooniliselt leiduv poeetikaõpetus „Einige kurze Bemerkungen in Beziehung auf die Poesie der Ehsten“ („Mõned lühikesed märkused eestlaste poeesia kohta“; B: 62–66, vrd H: 144–146). Moritza konspektis muide luulekäsitlemise osa puudub. Samuti ei vaadelda siin Boubrigi kirjutist pealkirjaga „Vorwort zu den practischen Uebungen im Ehstnischen“ („Eesti keele praktiliste harjutuste eessõna“), süntaksiloengute vahel olevat allkirja ja daatumita, kuid täiesti kindlalt Boubrigi iseloomuliku käekirjaga eraldi manuskripti, mille omaaegne arhivaar on korraldanud-pagineerinud süntaksiloengutega kokku (B: 6–8). Ka selle eessõna kohta Moritza märkmed puuduvad. Nii poeetikaõpetus kui ka praktiliste harjutuste sissejuhatus väärivad kumbki omaette tutvustamist.

Juba loengukäsikirja pealkirjast ilmneb, et Boubrig on oma õpetuse üles ehitanud otsekui kommentaarina August Wilhelm Hupeli grammatika 2. väljaande (1818) süntaksiosale (H: 121–144). Ta vaatleb seda enam-vähem järjest, kusjuures Hupeli teksti ta oma käsikirjas ei tsiteeri, vaid üksnes nimetab kommenteeritava lehekülje, peatüki või lõigu. Võib-olla esitas ta vajaliku kirjakoha loengul või siis lugesid kuulajad seda raamatust ise. Moritza konspektiski on Hupeli seisukohad märgistatud ainult asjakohaste numbritega. Siinses tutvustuses tuleb arusaadavuse huvides ka Hupeli seisukohti lühidalt refereerida. Neid Hupeli grammatika üksikuid lõike, mida Boubrig pole kommenteerinud, siinses ülevaates enamasti ei kirjeldata. Küll aga on mõnikord olnud vajalik kommenteerida neid allikaid, millele Boubrig kas toetub või polemiseerides viitab. Boubrigit ja teisi refereerides on püütud säilitada omaaegset terminoloogiat (lisades seletustena nüüdisaegseid vasteid) ja näidete ebajärjekindlat ortograafiat, sh kohatise diakriitilisi märke (nt kaldkriips vokaalil pikemat kestust märkimas, punkt vokaali all kas järgnevate konsonantide palatalisatsiooni osutamas või selleks, et näidata vokaali erinevat hääldust tallinna ja tartu keeles). Üksnes näidete suurt-väikest algustähte ning näidete vahel olevaid kirjavahemärke (punkt, koma, semikoolon, mõttekriips) on veidi ühtlustatud. Ka on korrigeeritud mõni väiksem näpuviga. Boubrigi jt poolt eesti näidetele sageli (kuid mitte alati) lisatud saksakeelseid tähendussetusi on edastatud-tõlgitud valikuliselt, sisust lähtudes. Tuleb nimelt arvestada, et tegemist on saksa-eesti kontrastiivsüntaksiga, kus lähtekeeleks on just

saksa keel ning kus sageli selgitatakse seda, kuidas üht või teist saksa keele tähendust tuleks „ehtsas eesti keeles“ edasi anda. Et tegemist on materjali esmatutvustusega, on püütud Boubrigi loengute sisu esitada võimalikult üksikasjalikult, seadmata tingimata eesmärgiks hinnangute andmist õige-vale skaalal nüüdisteadmistest lähtudes. Sel kombel loodetakse asjahuvilisele lugejale anda ettekujutus eesti keeleteaduse innukatest algusaegadest, võimaldada sissevaadet tollase eesti lauseõpetuse probleemidesse ja mõistete kujunemisloosse.

2. Boubrigi süntaksiloengute sissejuhatus

Sissejuhatuses (B: 2–5p) nendib Boubrig, et rohkem kui kunagi varem saadakse praegu aru sellest, et eesti keele grammatika on enamasti veel läbi uurimata ning vajab arukat ja hoolikat analüüsi. Eriti kehtivat see eesti süntaksi kohta: vanemates grammatikates selle kohta kirjutatu pole kuigi mainimisväärne, pigem kasutu. Selle asemel, et tutvuda eesti keele olemusega ja ammutada õigeid sõnaseadmisreegleid keelest endast, on eesti keelele sageli püütud peale suruda teiste, eriti ladina ja saksa keele reegleid. Sel kombel on Boubrigi arvates puudujäägid ning segadus keelekasutuses aina hullemaks muutunud. Ta peab eriti kahjulikuks vahepeal avaldunud püüet näha varasemat grammatilist ühekülsust ja keelevigu hoopis otsekui midagi täiuslikku, millest ollakse taganetud ja mille poole peaks uuesti püüdlema. Veel hullem on tema meelest aga seisukoht, et eesti keele pärast ei tasuvat üldse muretseda ega lärmi lüüa: eestlane on ju sakslasi siiani ikkagi alati mõistnud, järelikult oskavad sakslased eestlase keelt piisavalt hästi. Boubrig ütleb, et just selliste viljakate arusaamade tõttu kubisevad tolelaegsed eesti raamatud ränkadest eksimustest puhta ja ehtsa eesti keele vastu. Paraku leiduvat ikka ja jälle neid, kes suhtuvad rahututesse kurtjatesse üleolekuga, arvates, et nad ise on eesti keele tõesti täielikult omandanud. On aga ka neid, kes peavad teisi eesti keelega tegelejaid rumalaks, selliseks, kes isegi keele algetest midagi ei taipa ning kes ei tohiks seetõttu rääkida süntaksist ega koguni keelefilosoofiast. Boubrigi seisukoht on, et eesti keel tuleb igal juhul ära õppida paljudel, kuna see on nende elukutse puhul ilmtingimata vajalik. Järelikult tuleb kasutu hädaldamine lõpetada: on vaja härjal sarvist kinni haarata ja vigu ning takistusi kõrvaldama asuda. Kui see ühel ei peaks õnnestuma, võib järgmine eksitustest õppida ja parema lahenduse leida.

Igal juhul tuleks aga toetuda tõelisele keelefilosoofiale, sest just see on ainus kindel abimees nii raske ja keerulise stuudiumi juures. Eesti keele tarvis seni ülesseatud reeglid on Boubrigi sõnul ebafilosoofilised ja samas jäigalt pedantsed, keelekasutaja ei oska nendega midagi peale hakata; sellisel empiirilisel viisil konstrueeritud grammatika oleks mahu poolest võrreldav suurimate leksikonidega. Boubrig nendib, et kaasaegsete hulgas pole veel kedagi, kes suudaks juba praegu esitada üldkehtiva ja kindlalt põhjendatud eesti keeleõpetuse. „Kuid meie, teadusliku ettevalmistuse saanud haritud sakslased, oleme need, kes seda tööd unarule jätta ei tohi; me peame käed külge lööma ja tegema, mida suudame, kuni saabub aeg, mil võidakse teha rohkem,“² õhutab ta.

Boubrig ütleb, et ta soovib pöörata tähelepanu eelkõige üldiselt kehtivatele põhiseisukohtadele. Ka tahab ta võimaluse korral toetuda varasema uurimistöö viljadele. Loengute aluseks võtab ta Hupeli grammatika süntaksiosa, kavatsedes seda kommenteerida ja täiendada. Ta loodab, et tema kuulajatel on sellisest käsitlusest kasu:

„Minu südamesoov on, et te edaspidi, eesti keelt põhjalikumalt uurides, saaksite kõigist neist märkustest, mille seast ükski pole tehtud läbimõttlematult või kiirustades, just sellist kasu, mida keele jaoks on võimalik saada, ja et teie kord võiksite üles ehitada kindlama hoone sellele vundamendile, mis võib-olla on veel väga nõrk, kuid mida on rajanud paljud kindlasti hoole ja innuga.“

3. Eesti süntaksi eripära

Edasi vaatlebki Boubrig Hupeli grammatika süntaksiosa peatükist peatükki, lõigust lõiku. Selle esimene peatükk kannab pealkirja „Allgemeine Anmerkungen“ („Üldised märkused“). Hupeli algusväide, mille kohaselt eesti keele süntaksireeglid on enamasti samasugused kui muudiski Euroopa keeltes ning seetõttu vajavad käsitlemist üksnes eesti süntaksi erijooned (H: 121), on Boubrigi arvates läbinisti ebaõige. Boubrig ütleb, et eesti keel kui üks soome suguvõssa kuuluvaid keeli erineb vanadest ja uutest keeltest ka oma süntaksi poolest väga palju. Lektor arvab koguni, et kõige rohkem süntaktilisi sarnasusi on eesti keelel prantsuse keelega: näiteks verbi vahetu järgnemine subjektile; eitus kahe sõna abil, millest esimene paikneb enne verbi, teine, eitust tugevdav sõna aga verbi järel;

² Heli Laanekase tõlge siin ja edaspidi.

sarnasusi leidub ka nimisõnade definitiivses ja indefinitiivses tarvitamises jm. (B: 10)

4. Käände- ja arvuühildumine

Hupel on nentinud substantiivi ja adjektiivi tavalist käände- ja arvuühildumist (H: 121), kuid on sel puhul teinud paar märkust. Esimeses neist (H: 122) mainib ta erandit esimese daativi [= alaleütleva] puhul, kus adjektiiv täiendina jääb heakõla tõttu sageli ilma käändelõputa *-le*, olles otsekuu genitiivis: *hea tõle*, mitte *heale tõle* (ent siiski ka *keikile asjadele*, *sellele targa jummalale*). Samas säilitab teine daativ [= alalütlev] üldiselt oma lõpu: *sel wisil*, *ommal ajal*. Boubrig lisab kommenteerides, et ühildumine oleneb käändelõpu häälikkujust, põhisõna ja täiendi silpide arvust ning ka lauserõhust (B: 10–11). Ta kordab oma varasemate morfoloogialoengute seisukohta: eesti päriskäändeid ei moodustata mitte nii nagu ladina keeles, vaid sufiksile abil. Sufiksid koosnevad ühest-kahest konsonandist (nt *s*, *st*, *l*, *lt*) või ühest silbist (nt *le*, *se*, *he*). Peenema eestlase kõrvus kõlavad kriiskava kakofooniana just silpsufiksid, kui need lisatakse nimisõnale ja igale selle ees olevale adjektiivile või adjektiivsele pronoomenile (nagu teadmatusest teeb mõnigi end vilunud eesti keele oskajaks pidav sakslane). Boubrig ütleb, et just heakõla tõttu jätab eestlane esimeses daativis [= alaleütlevas], ingressiivis [= sisseütlevas] jm silbilise käändelõpu vaid põhisõnasse ja loobub täiendi vastavast käändelõpust, eriti veel siis, kui täiendis oleks käändesufiksi lisamisel sama palju silpe kui põhisõnas. Boubrig on lugenud ühe kirja alguses olnud pöördumist *Ausale Koolmeistrile*, *pimmedale Mälletto Janile*, mis kõlab tema meelest halvasti isegi sakslase kõrvus; ime veel, et seal ei seisnud *Mälletumale*, ironiseerib ta. Positiivse näitena esitab lektor praost Masingu (s.t Otto Wilhelm Masingu) ühe läkituse alguse: *Ausa koolmeistre*, *Mälletto Janile*. Täiendit ei tohi Boubrigi sõnul lühendada vaid siis, kui sellele langeb eriline rõhk: *ta üttel ommile jüngrile*, s.t nimelt oma, mitte nt Johannese jüngritele. Kui täiendsõna on rõhutus positsioonis, siis pole käändelõppu vaja: *ta üttel omma jüngrile*. Meieisapalves seisab rõhutatuna: *ommile süüdleisile*. Boubrig nendib, et eesti keel siiski võimaldab täiendsõna silpsufiksita ka siis, kui täiendis on põhisõnaga võrreldes rohkem silpe, nt *ommale male*. Konsonantidest koosnevad käändelõpud aga lisatakse Boubrigi väitel nii põhi- kui ka täiendsõnale. Kuid tallinna dialektis kasutatakse siiski sageli

forme, nagu *omma poolt*, *omma kassuks*, mitte *ommalt poolt*, *ommaks kassuks*. Siin viitab Boubrig Beiträge 13. vihikus lk 148 leiduvale lõigule (vrd Rosenplänter 1821), kus on käsitletud sõna *omma* ühildumist nimisõnaga. Boubrig arvab, et käändelõppude puudumise põhjuseks pole siin mitte heakõla taotlus, vaid see, et *omma* saab kasutada ka substantiivina, mis seega jääb genitiivi.

Hupeli teine märkus (H: 122) on arvuühildumise kohta. Ta ütleb, et mõnikord on adjektiiv ainsuses, kuid substantiiv mitmuses, nt *keige asjade ots*; mõnikord öeldakse aga ka *keikide* või *keige innimestega*. Kuid ainsuses oleva sõna *rahwas* 'Volk' puhul on mõnikord adjektiiv mitmuslik. Siin esitab Hupel näite piibli Ap 28: 2 ja 4 tollasest tekstist: *umkeelsed rahwas* 'das Volk von fremder Sprache' (vrd Piibel 1739). Ta ütleb, et sõna *rahwas* tuleks siin käsitada mitmuslikuna, tähenduses 'Leute'. Boubrig mõõnab, et tõepoolest mõeldakse selle sõna puhul rohkem üksikutele indiviididele kui tervikmassile. Kuid Boubrigit ei rahulda Hupeli märkuse algusosa väljendusviis, mis polevat kooskõlas keelefilosoofiliste [= üldkeeleteaduslike] põhimõtetega. Lectori arvates on vale öelda, et eesti keeles on võimalik mitmusekäändes nimisõna koos ainsusekäändes täiendiga. Õige tõlgendus on, et täiendsõna käändesufiks id jäävad ära just eufoonia tõttu, nii et kääne taandub algupärasesse relatiivi [= genitiivi]. Seda esineb eriti pikemates ühesuguse kõlaga fraasides ja sagedamini tallinna kui tartu kirjakeeles, sest tallinna keele mitmusevormid on tihti ebaharilikult pikad; rahvakeel on mõlemas dialektis vabam. Boubrig väidab, et tallinnaeestlane ei ütle mitte *ommadel wannemattel*, vaid *omma wannemattel*; tartueestlane aga *omma wannambil*. Eriti lühendatakse nii sõnu *omma* ja *kõik*. (B: 11–11p)

5. Arvsõnade kasutamine

Põhiarvsõnu kasutatakse Hupeli sõnul peaaegu alati ainsuses; kui nad on nominatiivis või akusatiivis [= partitiivis], siis on nende juurde kuuluv substantiiv akusatiivis, muidu aga on põhiarvsõna ja nimisõna samas käändes, nt tln *kaks meest*, trt *kats meest*; tln *kahhe päwa pärrast*, trt *katte päiwa perrast* (H: 122). Boubrig täiendab: indefiniitivis [= partitiivis] on eranditult kõik nimisõnad, mis kuuluvad definiitivis [= nominatiivis] olevate põhiarvsõnade ja ka kõikide teiste kvantiteeti näitavate sõnade (*paljo*, *weidi*, *paar* jne) juurde, nt *kaks meest*, *viiskümmend kaks luggemist*. Tema

meelest ei tundu see nii kummaline, kui mõelda, et nii soovitakse väljendada vaid üldisust sellele loomuomases määramatuses. Ka saksa keeles öeldavat mõnikord harvem *zwey Mann* või *fünf Loof*. Obliikvakäänetes ja ka indefiniitiivis käänatakse Boubrigi väitel nimisõna aga alati koos arvsõnaga, nt *katte (kahte) meest om (on) waja*. Arvsõna käändesufiks jäetakse tavaliselt siiski ära. Siinkohal esitab Boubrig näitena rahvasuust kuuldud väljendi (praeguse kaasaütlevaga, mis tänini käändes ei ühildu): teekond on läbitud *katte karaga*, s.t kahe kaeraga, hobusele kaks korda kaeru söötes. Ta märgib ära ka sõnajärje tähenduse: põhiarvsõna nimisõna ees tähendab kindlat hulka (*mul on kolm tuti* 'ich habe 3 Griest'), nimisõna järel aga ebamäära (mul on tuti kolm 'ich habe etwa, ungefähr 3 Griest'). (B: 11p–12)

Järgmisena on Hupel käsitlenud arvsõnade kasutamist aja ning vanuse väljendamisel. Ta räägib põhiarvsõnadest väljendites, nagu *kel on kolm, kel pool neli, ma tullen kel kuus* või peenemalt *ma tullen kella kue aial*. Harva kasutatakse järgarvsõna: *ma tullen kuendamal tunnil*. Ka vanust väljendatakse põhiarvsõna abil nagu saksa keeleski, kuid substantiivi asemel lisatakse arvule meelsasti adjektiiv: *ta on kue naddaline, ma ollen kolme-kümne aastane*. On aga võimalik öelda ka nagu saksa keeles: *ma ollen kolmkümmend aastat wanna*; peenem väljend on järgarvsõnaga: *kolmas-kümnes aasta on mul kä*. Kirju kirjutavad Hupeli sõnul vaid üksikud eestlased, kirju dateerida võib mitmel viisil, kas või nt *kirjutud selle heina ku kuendamal päwal*. (H: 122) Boubrig esitab lisaks väljendid, nagu *tln kello kaks* 'grade um 2 Uhr' ning *trt kella katte aegu* 'um 2 Uhr' ja *ajul sama* 'zur rechten Zeit ankommen'. Ta ütleb, et vanuse väljendamiseks kasutab eestlane sageli just jooksvat ajavahemikku, nt *täl om kolmas naddal, ku, ajastaig pääl* (viimane sõna võib ka ära jääda), *ta käiip seitsmet aastat* ja eriti kaunisõnaliselt *ta om seitsmet aastat käüman*. Ka Hupeli näidet *kolmaskümnes aasta on mul kä* (viimane vorm on Boubrigi arvates lühend inklusiivist [= seesütlevast] *käes*, trt *käen*) tuleks tõlkida 'ich bin im 30ten Jahr', mitte aga 'ich habe das 30te Jahr', nagu oleks kolmekümnes eluaasta juba täitunud. Daatumi väljendamise kohta ütleb Boubrig, et kuna eesti kuunimetused on väga kohmakad, kasutavad kirju kirjutavad eestlased enamasti juba ladinapäraseid vasteid. Harjumuspärast kommet kasutada daatumis sõna *sel* peab Boubrig täiesti valeks, hästi ei meeldi talle ka Masingu Marahwa Näddala-Lehhe dateeringud, kus sõna *kü* ees olev kuunimetus ei ole relatiivis [= genitiivis]: *3dal September-kü*. Ta

ütleb, et lühem ning mugavam on *3dal Septembril*; kohanime võib lisada inklusiivis: *Rias, Tartus*. Dateerida võiks ehk ka eesti kuunimetusega: *3dal Mihkli kuul*, s.t *3dal päiwal, Mihkli kuul*. (B: 12–13)

6. Käänd- ja tegusõnade ühildumine

Hupel väidab, et nimisõna ja tegusõna ühilduvad arvus, kuid esitab ka mõne erandi. Sõnade *rahwas, hulk* ja veel mõnegi samasuguse puhul võib verb olla nii ainsuses kui ka mitmuses: *rahwas sööb* 'das Volk isset', *rahwas sööwad* 'die Leute essen'. Ka on võimalik nii *se rahwas* kui ka *need rahwas*, ning piiblikoht *kui rahwas sedda kulis, ehmatasid* (Mt 22: 33) pole Hupeli arvates viga. Koos verbivormidega *tulleb* ja *käib* olevat sõna *rahwas* tavaliselt akusatiivis: *rahwast tulleb* 'das Volk kommt'. (H: 122) Boubrig möönab, et põhireegel kehtib nii tallinna kui ka tartu dialektis. Näite *need rahwas* puhul viitab ta oma varasemale kommentaarile sõna *rahwas* võimaliku mitmusliku, üksikindiviide märkiva sisu kohta. Verbi mitmusevormi põhjus on lektori meelest sama: *perre söwa* 'die Hausleute essen', sest peetakse silmas kõiki üksikisikuid. Ainsuslik verbivorm aga väljendab üldist tervikhulka: *Kamtsatka rahwas on üks waene rahwas ja surem perre om üks rõõmsam*. Sõna *hulk* puhul kahtleb Boubrig verbi mitmusevormi kasutamises, sest ehtsas eesti keeles tähendab see sõna just seda üldist tervikut. Hupeli märkus näite *rahwast tulleb* asjus on Boubrigi arvates vales kohas ja valesti tõlgitud, õige tähendus on indefiniitne: 'es kommt Volk, es kommen Leute', samuti nagu nt väljendi *wet josep* tähendus on 'es fließt Wasser', mitte 'das Wasser'. (B: 13–13p)

Pelgalt fraseologismidena on Hupel tõlgendanud väljendeid *issad ja emmad ellus* 'ema ja isa elavad veel', *ta on minnoga ühhe wannused* 'me oleme ühevanused' (H: 122–123). Boubrig ütleb, et vähemalt tartu keeles on sellised fraseologismid tundmatud, ja peab neid igal juhul vigaseks ning ebasoovitavaks (B: 13p–14).

Hupeli järgi ei nõua sidesõnad *ja, ning* (trt *nink*), et nendega seotu oleks samas käändes või arvus. Ta on sel puhul viidanud piiblitekstile Js 53: 9 ilma tsitaati lisamata (H: 123). Boubrig on Hupeliga samal arvamusel, kuid tsiteerib ja kommenteerib oma kuulajatele näidet *Ja temma on öälaid pannud ta haua jure, ja ühhe rikka temma surma jure*, kus *öälaid* on mitmuses ja *ühhe rikka* ainsuses. Boubrig nõustub ka Hupeli samas toodud piiblinäitega (Srk 11: 17) selle kohta, et sidesõnadega *ja*

või *ning* ühendatud ainsuslikud substantiivid ei nõua alati mitmuslikku verbivormi: *hea ja kurri, ello ja surm, rikkus ja waesus tulleb issanda käest*. (B: 14)

7. Sõnajärg

Hupel ütleb, et eesti keeles on sõnade järjekord sama loomulik kui saksa keeles. Ta esitab näitena lause *Selig ist der Mann welcher dem Feinde nicht böses mit bösen vergilt* ja selle eesti vaste *Õnnis on se mees kes waenlasel kurja kurjaga ei tassu* koos variandiga .. *ei tassu mitte kurja kurjaga*. Eesti ja saksa keele erinevusena märgib ta viimases variandis esinevat tendentsi paigutada verb käändsõna lähedusse. Selle põhjuseks peab ta eestlase laiskust või rumalust. Hupel esitab näiteid ka võimalike vabaduste kohta eesti keeles: saksa *du giebst mir das Leben* võib eesti keeles olla kas *sa annad mulle ello, mulle annad sa ello* või *ello annad sa mulle*. Suuremat täpsust harrastavat vaid vääritimõistmise vältimiseks: *anna ärra* 'gieb weg' ja *ärra anna* 'gieb nicht'. (H: 123) Boubriigi arvates on sõnajärje puhul eestlaste laiskusest või rumalusest rääkimine täiesti kasutu ja isegi naeruväärne: neil omadustel pole mingit seost keele iseärasuste ega ülesehitusega. Ta ütleb pilgates, et kui Hupeli põhjendus peaks paika, siis peaksid ju prantslased, kelle keeles verb on veelgi rohkem eesasendis kui eesti keeles, olema eestlastest veel palju laisemad ja rumalamad. (B: 14p)

8. Eitus

Põgusalt on Hupel rääkinud eitusest eesti keeles. Tln *ei* ja trt *es* asetsevad tema sõnutsi kas päris lause alguses või igal juhul enne verbi: *ei sa keik rikkaks* või *keik ei sa rikkaks* 'nicht jeder wird reich' (H: 123–124). Boubriigi ütleb selle kohta, et genuiinses või igapäevases keeles võivad *ei* ja *es* paikneda ka pärast verbi, nt küsimusele vastamisel *tulle ei* 'er kommt nicht', *tulle es, tulle es temma* 'er kam nicht'; seda aga ei tasu jälgendada. Lihtsamahvakeeles tugevdatakse eitust nii, et *ei* on nii verbi ees kui ka järel: *ei tulle ei* 'er kommt durchaus nicht'. Hupeli näitelausetes aga märgib sõnade järjekord erinevaid rõhuasetusi: *ei sá kõik rikkaks* 'es werden nicht Alle reich'; seevastu *kõik ei sá rikkaks* 'Alle werden nicht reich' (sondern vielmehr arm). (B: 14p–15)

Hupel on puudutanud ka mitme eitussõna kasutamist, mis on tema sõnul eesti keeles tavaline: *minna ei tulle mitte* (sõna-sõnalt 'ich nicht komme nicht'), *ei minna ei tea*. Ta ütleb, et viimane eitussõna ei pruugi tingimata järgneda vahetult verbile ja võib ka ära jääda: *minna ei armasta tedda (mitte)*. Harva lisatakse lausesse veel kolmaski eitav sõna *pole* tähenduses *ep olle*: *ei ma pole sedda mitte teinud*, sõna-sõnalt 'nicht ich habe nicht dies nicht gethan'. Imperatiivi eitussõnad *ärra*, *ärge* jne asetsevad samuti verbi ees, teine eitussõna *mitte* verbi järel võib ka ära jääda: *ärra te sedda (mitte)*. Hupel väidab, et peenemaks rääkimisviisiks peetakse seda, kui *ei* paikneb ühendverbi osade vahel: *kui ma teid wasta ei wõtta* 'wenn ich euch nicht annehme'. (H: 124)

Boubrig ütleb rahulolematult, et eesti eitus kui väga omapärane ja mitmekesine nähtus väärib täpsemat käsitlust, kui on Hupelil. Lektor arvab, et eesti *mitte* on kas lühenenud ingressiiv [= sisseütle] vormist *middahe*, *mittahe* või siis mingi ekstrakääne sõnast *midda* 'etwas'. Tegelik eitussõna on tema meelest *ei*, sõna *mitte* üksnes määrab eitust lähemalt, nagu ka sõnad *middagi*, *suggugi* jts. Taas võrdleb Boubrig eesti keelt prantsuse keelega: samasugused kahest sõnast koosnevad eitused on *ne pas* 'ei' (sõna-sõnalt 'nicht eine Schritt [ei sammugi]'), *ne rien* 'nicht etwas [mitte midagi]', *ne point* 'sugugi mitte' (sõna-sõnalt 'nicht einen Punct [mitte punktigi]'). Huvitavaks peab ta, et prantsuse *ne* ei või lauses esineda ilma verbita, eesti *ei* aga küll; prantsuse *ne* on harva ilma sõnata *pas*, eesti *ei* aga sageli ilma sõnata *mitte*, nimelt siis, kui tegemist on lihtsa, rõhutamata eitusega: *minna ei tulle mitte* on rõhutatud 'ich komme durchaus nicht', nagu ka *ma ei tulle suggugi mitte* 'ich komme auf keinen Fall', aga *ma ei tulle* on lihtsalt 'ich komme nicht'. (B: 15)

Hupeli näidet *ei mina ei tea* tuleks Boubrigi arvates samuti tõlgendada kui tugevdatud eitust, kus rõhk on just isikul: kuidas mina seda teadma pean, mina ei tea. Boubrig esitab samasuguseid näiteid rahvasuust: *ei minna sedda es ütle* 'ich habe das ja nicht gesagt', *ei sinna es wõtta sedda?* 'du hast es doch nicht etwa genommen?'. Hupeli näidet *ei minna polle sedda mitte teinud* seletab Boubrig kui kolmest eitusest koosnevast: esimene *ei* käib isiku kohta, teine (sõnas *pole* = *ep olle* = *ei olle* sisalduv) verbi kohta ja kolmas, *mitte*, tugevdab põhieitust 'ich habe das nimmermehr gethan'. (B: 15p) Boubrig mainib, et mõnikord algab eitus sõnaga *egga* (tekkinud arvatavasti sõnadest *ei ka*), millele alati järgneb teine eitus: *egga minna sedda es ütle*. Kahe eituse korral lisatakse mõnikord veel tugevdav sõna

joht 'allerdings [igatahes]', mis paigutatakse viimase eituse ette: *ta es ütle sedda joht mitte*. Sõna *kül* eituse ees aga nõrgendab seda: *ta es ütle sedda kül mitte* 'er sagte das nun wohl eben nicht'. Kui *mitte* paikneb eituse ees, siis negatsioon tugevneb: *mitte es lähhä temma* 'er ging durchaus nicht', *mitte ei pea sa sedda teggema* 'du sollst es durchaus nicht thun'.

Imperatiivi eitava kõne puhul hoiatab Boubrig, et eitussõnu *ärre*, *ärge* ei tohi panna valesse kohta. Tallinnakeelses uues testamendis (UT 1815) ja tartukeelses vastses testamendis (WT 1821) on tema meelest tõlgitud täiesti vigaselt: tln *olge wihhased*, *agga ärge tehke mitte patto* ja trt *wihhastellege*, *nink ärge patke mitte* (Ef 4: 26), mille tähendus on Boubrigi arvates vääri 'ihr sollt wohl zürnen, aber nicht sündigen [te peate küll vihastama, aga mitte patustama]'. Õigem oluks tõlkida *ärge olge wihhased*, *egga* jne või ka *omman wihhan* (tln *ommas wihhas*) *ärge tehke mitte patto*. Veel mainib Boubrig (näidet toomata), et tartu keeles on imperatiivi 2. ja 3. isiku keeluvorm õigupoolest ühesugused. Tallinna keele pooldajad laidavad seda väga valeks, kuid samasugust nähtust esineb ka nt ladina keeles; senised eesti grammatikad seda ei kajasta. Boubrig hoiatab eitussõna ärajätmise eest, mida tehakse saksa keele eeskujul. See tekitab arusaamatusi, eriti veel siis, kui lõpust puudub ka sõna *mitte*, nt tln *et ma woi tulla* või trt *et ta sedda woi tetta*. Eriti suurt segadust tekitab see tartu keeles, kus preesensi ainsuse 1. isiku vorm on pöördelõputa ka jaatavas kõnes. Boubrigi arvates on kummaline, et selliselt kirjutab sageli isegi praost Masing. (B: 15p–16p)

9. Kaassõnade ja rõhusõna *küll* paiknemine

Hupel väidab, et genitiivne täiend (või mitu sellist) on alati substantiivi või muu juurdekuuluva sõna ees, nt *meie sure jummalä süddamelikko hallastusse läbbi*. Prepositsioonide [= kaassõnade] kohta ütleb ta, et need paiknevad enamasti selle sõna järel, mille juurde nad kuuluvad. Kui kaassõna kuulub mitme sõna juurde, paikneb ta neist viimase järel, nt *we ja tullega* [komitatiivi *ga*-lõppu käsitati tollal kaassõnana]. Ainult kaassõnad *wasto* (tln), *wasta* (trt) ja *läbbi* võivad Hupeli väitel paikneda ka substantiivi ja selle juurde kuuluva possessiivpronoomeni vahel, nt *ta löi mo wasto silmi* 'er schlug an meine (od. mir an die) Augen' (H: 124). Boubrig kommenteerib, et relatiivi [= omastava] vormi *mo* ei ole näites kasutatud mitte genitiivselt, vaid akusatiivselt (vormi *mind* asemel), seega

ei ole siin tegemist kaassõna paigutamisega substantiivi ja genitiivse personaalpronoomeni vahele. Käänete süntaktilisi funktsioone oli Boubrig põgusamalt käsitlenud juba 1828. aasta sügissemestril oma morfoloogia loengutes, mille sisust võib aimu saada säilinud üliõpilaskonspekti põhjal (Moritz: 1–37; vt ka Laanekask 2013); siinsetes loengutes räägib ta asjast peatselt põhjalikumalt. Boubrig korrigeerib ka näite tõlget: *silmi* on siin kasutatud tähenduses 'nägu'. (B: 17)

Sõna *kül* on Hupeli sõnutsi tavaliselt eesasendis, seda nii põhitähenduses ('küllalt, piisavalt') *kül jo* või *kül saab* 'es ist genug', *kül ma tean* 'ich weiß es hinlänglich', aga ka tulevikku märkivalt *kül ma tullen* 'ich werde kommen' (H: 124). Boubrig täiendab, et kui järgneb tähendus 'aber', paigutab eestlane sõna *kül* meelsasti lõppu, nt *ma tean sedda kül, ent* või *agga jne* 'ich weiß das wohl, aber' (B: 17).

10. Keelamine ja mahasalgamine

Verbid *käskma* ja *ütleva* koos eitussõnaga *ei* või *es* väljendavad Hupeli arvates väga ilusasti keelamist või mahasalgamist, mittetunnistamist (lad *nego*), nt trt *temma es kässe seddä kelleke ütteldä* 'er verbot es irgend jemanden zu sagen', tln *ei nemmad ütleva üllestousmist ollewat* 'sie läugnen die Auferstehung', trt *ei ütleva henda ollewat* 'er läugnet daß er derselbe sey' (H: 124–125). Boubrig ei pea sellist väljendusviisi just väga ilusaks. Tema arvates on pigem huvitav, et tähendust 'verbieten [keelama]' väljendab eestlane negatiivselt väljendi 'nicht gebieten [mitte lubama]' varal ja tähendust 'leugnen [maha salgama, mitte tunnistama]' väljendi 'nicht sagen [mitte ütleva]' abil. Boubrigi meelest on selline väljendusviis väga ebanugav. Tuleks ju ometi vahet teha, kas a) ta ei ütelnud, et see olevat ('er sagte nicht, daß es sey') või b) ta ütles, et seda ei olevat ('er sagte, daß es nicht sey'). Eesti keeles aga oleks see mõlemal puhul *temma es ütleva ollewat*, ja see ei meeldi Boubrigile. (B: 17–17p)

11. Liitajad ja verb *olema*

Hupel väidab, et abiverbi *ollema* ('seyn' või 'haben') eesti keeles üldiselt ära ei jäeta. Tõsi küll, öeldakse *minna ei teinud sedda* (tln, *minna ei olle sedda teinud* asemel), või ka *es sa teddä woinu piddäda* (trt, 'hättest du ihn nicht halten können'), aga sellistel puhkudel on tegu pigem imperfektiga,

mitte perfektiga (H: 125). Boubrig oletab, et abiverbi ärajätmise korral võiks tegemist olla hoopis mingi erilise minevikuajaga, jutustavale stiilile omase *tempus praeteritum historicum*’iga, mida leidub nt Masingu teostes ja mis vajab veel lähemat uurimist. (B: 17p)

12. Võrdlustarind *mida .. seda*

Saksa väljendile *je .. desto* vastab eesti keeles Hupeli sõnutsi konstruktsioon sõnaga *sedda* (tln, trt) või *seddä* (trt), nt tln *sedda surem sa olled sedda ennam allanda ennast* ’je größer od. höher du bist desto mehr demüthige dich’ (H: 125). Boubrig ütleb, et tartu keeles kuuleb sel puhul nii komparatsioonide kui ka pikemate lausete ühendamisel tavaliselt väljendit *mis .. sedda*, nt *mis suremb, sedda kallimb* (B: 17p).

13. Saksa *man*-konstruktsiooni eesti vasted

Viis võimalust on Hupel esitanud saksa umbmäärase *man*-konstruktsiooni edasiandmiseks eesti keeles: 1) pronoomeniga *nemmad, nemmä*, nt *nemmad kutsuwad tedda* ’man nennt ihn’; 2) kõige harilikumalt passiivi [= umbisikulise tegumoe] abil, nt *tedda kutsutakse*; 3) impersonaalselt *ollema* abil, nt *on tunda* ’man merkt od. fühlt’, *polle teäta* ’man weiß nicht’; 4) sõnaga *innimenne*, nt *innimenne willotab* ’man friert’; 5) ainsuse 3. isiku abil, eriti eitavas kõnes, nt *ei woi* ’man kann nicht’ (H: 125). Boubrig lisab, et kolmandas punktis on võimalik verbi *olema* äragi jätta, kui tegemist on hüüatuse või küsimusega, nt *mis tetta!* ’was ist da zu thun’. Boubrigi arvates on umbes samasugune umbisikuline konstruktsioon *et + da*-infitiiv, nt *et .. ellada, auustada* jts Masingu raamatus „Täieline Ristiussõ õppetud ..“ (1826) lk 7, rida 13 jj. Veel ühe võimalusena saksa *man*’i väljendamiseks esitab Boubrig preesensi ainsuse 2. isiku kasutamise, kui kõneleja pöördub otseku end poole. See võivat algajat eksitada, olevat iseloomulik kõnekeelele, kuid mitte labane ega taunimisväärne. Boubrig toob mitu rahvasuust pärit näidet: *mēs sa teet?* ’was soll man machen (was sollst du machen?)’; *mēs (sa) tälle teet?* ’was ist mit ihm zu machen? (was thust du ihm?)’; *tullet mõnnikõrd wälja* ’man kommt wohl manchmal heraus (du kommst wohl dann und wann zum Vorschein)’ jne. (B: 17p–18p)

14. Tähenäse 'liiga' väljendamine

Saksa kvantiteediadverbide *zu*, *zuviel* väljendamiseks eesti keeles pakub Hupel sõna *liaste* (tln, trt), *lijaste* (trt) või ka komparatiivi, nt *teie ollete liaste rikkad* või *teil on surem rikkus kui tarwis* 'ihr seid zu reich', *ta on on wäggewam mind* 'er ist mir zu mächtig' (H: 125). Boubrigi arvates eestlasel õigupoolest puudub selline nn ultrakomparatiiv, mida saksa keeles väljendatakse sõnaga *zu* ja prantsuse keeles sõnaga *trop*. Tema arvates lähtub eestlane sellest, mis oleks sobiv määr, *parras*, ja väljendab suuremat või silmapaistvat määra kas rõhutatud algvõrde abil või koguni säästlikult, ilma omadussõnata, nt *ta on pu!* 'see on üks õige, tubli, hiigelsuur puu'. Ka saksa keeles võidakse ju mõnikord samas tähenduses rõhutada: *das ist ein Baum!* Boubrig esitab lisanäiteid rahvasuust: *wessi om lemmi, panneme külma (wet) mannu* 'das Wasser ist zu heiß, wir wollen kaltes zugießen'; *kot om rasse, mees jõwweto* 'der Sack ist zu schwer, und der Mann ist zu schwach'; *sedda om täl paljo* 'das ist für ihn zu viel'; *ta om kõrge, ma ei küni mannu* 'das ist zu hoch, ich komme nicht an'; *ma ollen temma wasto waene* 'ich bin ihm zu arm', viidates sel puhul ka Helli märkusele Beiträge 15. vihikus lk 112 (Heller 1822a). Boubrigi meelest ei sobi Hupeli grammatikas adverbil *zu* väljendamiseks pakutu sugugi, sest 1) eestlane kasutab sõna *lijaste* või *lijalt* ainult koos verbidega (nt *Ta waiwap henda lijalt*), aga mitte koos omadussõnadega – viimane kasutusviis on Boubrigile ilmselt olnud tundmatu; 2) komparatiiv Hupeli näites *teil on surem rikkus kui tarwis* on üksnes kaudse, ümberütleva sõnastuse teenistuses ning 3) komparatiiv koos indefiniitiviga [= osastavaga] (*wäggewam mind*) väljendab üksnes võrdlust, mitte aga tähendust 'zu'. Ultrakomparatiivi väljendus oleks Boubrigi arvates ehk siiski eesti üllirikkas 'überreich'. (B: 18p–19)

15. Maade ja rahvaste nimetamine

Hupel ütleb, et *Persia-ma* on 'Pärsia', *Persia-ma rahwas* 'pärslased' ja *Persia ma rahwas* võiks tähendada 'Pärsia talupojad'. Just niisamuti on *Eesti-ma* 'Ehstland' ja *Ehsti-ma rahwas* 'die Ehsten [eestlased]' või 'Ehstländer [eestimaalased, Eestimaa elanikud]'. Hupel mõnab, et väga tuntud rahvaste puhul võib sõna *ma* ära jätta: *wenne mees* või *wenne-lanne* 'ein Russe', *wenne rahwas* 'die Russen [venelased]'; samamoodi *Rootsi-ma* 'Rootsi', *rootsi naene* 'rootslanna'. (H: 126) Boubrig rõhutab

kõigepealt, et *ma* tuleb igal juhul ortograafiliselt siduda maanimega, et ei tekiks liitsõna *ma-rahwas* [= 'eestlased'], ning märgib, et ehtsas eesti keeles on talupoegade kohta võimalik öelda veelgi täpsemalt: *Persia-ma tallorahwas* 'die persische Bauern, das persische Landvolk'; *Lihwlandi-ma tallorahwas* 'die livländische Bauern'. Huvitav on kommentaar *lane-lõpulist* rahvanimetuste kohta: Boubrigi järgi on neil halvustav varjund. Viisakas keeles ei kasutata nt sõna *Wennelane*, vaid öeldakse *Wennemees*, *wennenaene*, *wennepois*, *wennetüdruk*, 'venelanna' on *wennik*; samamoodi ka *Lättimees*, *Lättinaene* jne. (B: 19p)

16. Käändesüntaks Helleri ja Boubrigi järgi

Hupeli grammatika lauseõpetusosa teine peatükk on pühendatud käändesüntaksile: „Gebrauch der Abfälle, und wodurch sie regiert werden“ („Käänete kasutamine ja see, millest nad sõltuvad“; H: 126–135). Boubrig oli eesti käändesüsteemi käsitlenud juba oma morfoloogialoengutes kevadsemestril 1828, toetudes põhiliselt Helleri kahele Beiträges ilmunud uuenduslikule artiklile (Heller 1822c, 1823) ning neis viidatud allikatele (nt Renvall 1815–1817; Strählmann 1816; Knüpffer 1817; Peterson 1818b, 1818c; Sjögren 1821), mida kõiki on ta soovitanud ka oma üliõpilastele (vrd Moritz: 24p–30p). Siinsetes lauseõpetusloengutes käsitleb Boubrig eesti käändesüntaksit põhjalikumalt, loobudes esialgu Hupeli vastava süntaksiosa raamistikust.

16.1. Boubrigi käändesüntaksi taust: Helleri uuendused

Helleri uuenduslikkus võrreldes varasemate eesti grammatikutega (nt Hupeliga) seisneb eelkõige arvamuses, et kolm seni tuntud käänat (nominatiiv, genitiiv ja akusatiiv) ei ole tõelised käänded, vaid pigem modaalsusvormid. Neid ei kasutata mitte niivõrd sõnadevahelise seose näitamiseks lauses, kui võrd definiitsuse-indefiniitsuse märkimiseks, kusjuures eristatakse täielikult määratud (definiitiiv), pooleldi määratud (relatiiv) ja määramatut, s.t üldse mitte määratud (indefiniitiiv). Need kolm modaalsusvormi võivad olenevalt asjaoludest esindada kolme vana käände mitut funktsiooni, mida Heller ka kirjeldab. (Heller 1822c: 1–32; vrd ka Wiedemann 2011: 30, 40–41) Et need kolm vormi on aluseks teiste käänete moodustamisel, nimetab Heller neid konstruktsioonikäänateks

(lad *casus constructionales*); päriskäänded (lad *casus veri*) on possessiiv [= alalütlev], daatiiv [= alaleütlev], ablatiiv [= alaltütlev], inklusiiv [= seesütlev], ingressiiv [= sisseütlev], egressiiv [= seestütlev] ja formatiiv ehk faktiiv [= saav]. Lisaks toob ta ära ka kolm postpositsioonkäänet (lad *casus postpositionales*): terminatiiv [= rajav], unitiiv, mis tema sõnul on osalt komitatiiv, osalt instrumentaal [= kaasaütlev], ning privatiiv [= ilmaütlev] (Heller 1822c: 32–36, 1823: 19). Adverbisufiksina on ta kirjeldanud praegust essiivilõppu *-na*, teisi selliseid sufikseid on *-li*, *-tassa* või *-ltasa*, *-ti* või *-te*, *-si* (Heller 1822c: 36–37); teisal on ta neid siiski nimetanud adverbiaalkääneteks (lad *casus adverbiales*), rõhutades ometi, et tegu pole päriskäänetega (Heller 1823: 19). Boubrigi morfoloogialoengutes esitatud käändesüsteem on olnud peaaegu samasugune, vaid adverbiaalkäänete puhul on väikseid muutusi (vrd Moritz: 28p ülevaatatabel).

Kõigepealt käsitleb Boubrig kolme konstruktsioonikäände süntaksit. Käsitlust alustades (B: 21) on lektor kohe viidanud Helleri artiklile (1822c), kust ongi pärit tema põhiseisukohad ja näidete enamik. Boubrigi käände-kirjeldused on metoodiliselt hästi üles ehitatud, koosnedes põhireeglist ja selle juurde kuuluvatest täpsustustest.

16.2. Definitiiv [= nimetav]

Definiitiivis on põhireegli kohaselt isik või asi, kes või mis on definiitne (määratud), s.t keegi või miski selline, kes või mis on kõnelejatele kas jutu või varem olnu kaudu või lihtsalt iseenesest nii tuttav, et vajab pelgalt nimetamist. Seejuures pole tähtis, kas määratu on subjekt või objekt; kõnes on rohkem see, mida isiku või asja kohta öeldakse, mitte isik või asi ise. (B: 20–21)

Täpsustavate reeglite kohaselt kasutatakse definitiivi

- 1) nominatiivselt: a) aktiivset tegevust märkiva verbi subjektina, nt *temma kirjotab*; b) neutraalset tegevust märkiva verbi subjektina, kui viimast käsitatakse iseseisvana või personaalsena, nt *werri josep* 'das Blut fließt'; c) topelt [= subjektina ja predikatiivina] koos verbiga *ollema*, nt *Peter om weel lats*; *Jummäl on armolinne*; *innimesse omma ausama kui ellaja*. Kuid koos verbiga *ollema* võib definitiiv esineda ka ükski, nt *meie ollime koddun*;
- 2) akusatiivselt, kui sõna on otsene verbirektsioon ehk objekt, mida kõnes ei rõhutata, sest objekt on juba määratud ja tuttav, nt *temma*

- kätte anti Jesaia ramat* (Lk 4: 17); *kohhes sa nemma pannit?*; *ma oppasi temma* 'ich instruirte ihn'; *pesse käed käskimata*; *ta tõstis ommad silmad taewa pole* (Jh 17: 1). Siin on aga ka erandeid, kui kõnes on a) 1. ja 2. isiku personaalpronoomenid; b) *verba sensuum* (meeltetegevust väljendavad) -verbid ja kestvate tegevust näitavad verbid; c) eitused ja d) impersonaalne aktiivivorm ehk see, mida siiani on nimetatud passiiviks; viimase kasutusreeglid on Boubrigi sõnul võrreldavad infinitiivide süntaksi reeglitega; (B: 21p–22)
- 3) nominatiivselt ja akusatiivselt lihtsates põhiarvsõnades 1–10, ka siis, kui 1–9 kasutatakse suuremate arvude moodustamiseks. Erandiks on a) eitused, kus määratus kaob ja kus seetõttu kasutatakse indefiniitiivi, nt *ei olle seäl wiit, kuut, ei ka neljagi innimest*; b) sõna *üts* ühildub oma nimisõnaga, kui ta on lauses tarbetuna või tähenduses 'ein gewisses [teatud]', nt *temma küssib ühte/ütte rublat*; (B: 22–22p)
 - 4) vokatiivselt ja imperatiivselt 2. isikus, kuna pole võimalik, et kõnetatav oleks määratu: *Mehhed!*; *Anna, Jummal!* Boubrig hoiatab: imperatiivi kolmandas isikus tuleb alati kaaluda, kas tegu on määratu või määratuga. Ta ütleb, et siin tuleb hästi esile tavalise väite „imperatiiv nõuab nominatiivi“ paikapidamatus: näites *olgo se nüüd nida* osutab *se* varem mainitule; näites *et olgo sedda et peaks sõna sedda* määratus alles järgnema. Definiitsuse-indefiniitsuse avaldumist näeb Boubrig ka näidetes *tulgo wihm lomukestele abbis* (personifikatsioon, tegutsemine) või *tulgo, sago wihma ehk põuda!* (üldiselt, partitiivselt); *se olgo* (määratult) või *sedda ärra olgo!* (eitavalt, määratuluks muutunult); ka *wõtta last kasa, (märastagi)*, s.t mingi laps, definiitselt aga *lats*, s.t laps, kellest just juttu oli; (B: 22p)
 - 5) hüüatustes ainsuse 1. ja 2. isikus, nt *oh, minna waene!*, samal ajal kui mitmus näib nõudvat indefiniitiivi, nt *oh, neid waesid!* Ainsuse 3. isiku puhul tuleks vorm valida olenevalt definiitsusest-indefiniitsusest, nt *imme!* 'o dies Wunder!' või *oh, sedda immet!* 'ach, ein Wunder!'; *oh, temma waene!* 'ach, dieser Arme!' või *oh, sedda waest!* 'so ein Armer!'; (B: 22p–23)
 - 6) perioodiliselt korduvate ajavahemike märkimiseks, nt *õ ning päiw; egga näddal; eggakõrd*;

- 7) vormiga *ollewat*, kui see mingil viisil seostub lause subjektiga, nt *Jaan haige ollewat (ütteldas) 'J. soll krank seyn'; se ma näis maddal ollewat; ta näis hea ramat ollewat; jõest kuultawat hõlli 'vom Bache hört man ein Geschrey'*. Vormid *ütteldas* ja *kuultawat* käituvad Boubrigi sõnul samuti nagu *ollewat*;
- 8) liitnimisõnades, kus esimene sõna on midagi teise juurde kuuluvat, või täpsemalt, kui esimene väljendab teise materjali (*waskkattal, kuldpenning, raudsaan*), töövahendit (*tuulkiwwi, weskkiwwi*), toodet (*kängsep, rätsep*), sisu (*tunnistuskirri, wõlgkirri*), osa (*nööpnõggel, korwwankre*) või täpset klassifikatsiooni (*kirjotuskamber*). (B: 23; vrd ka Heller 1822c: 9–15)

16.3. Relatiiv [= omastav]

Põhireegli järgi on relatiivis osaliselt määratud isik või asi. Boubrig seletab: kõnelejale isiklikult võib kõnealune olla tuntud ehk definiitne, kuulajale aga veel mitte; tegemist on relatiivse määratusega. Nimetus „relatiiv“ on lektori sõnul õigustatud ka seetõttu, et see kääne liidab endaga mitmesuguseid sufikseid ja väljendab nii mitmelaadseid seoseid (relatsioone) asjade ja isikute vahel. Nominatiivselt ei kasutata seda käännet kunagi, akusatiivselt esineb ta vaid ainsuses, ja teatud konstruktsioonides on relatiiv ka genitiivne. (B: 23p, vrd Heller 1822c: 10)

Täpsustavate reeglite kohaselt kasutatakse relatiivi

- 1) akusatiivselt vaid ainsuses: kõneleja jaoks on tegu individuaalselt tuntuga, kuulaja teab kõnealusest üksnes liiki või üldmõistet, nt *wõttis karrika* (1Kr 11: 25), 'den Becher', karika, mis seisis laual, teatud kindla peekri, mille ta ise oli välja valinud; teiste jaoks aga 'einen Kelch', mingi peekri. Samasuguste näidetena esitab Boubrig ka *ma osti hobbose; kohhes sa weitse (noa) pannit* 'noa, mis siin oli'; *nemma teggiwa korsna maddala; piiblikoha kui temma se ramato lahti teggi .. kinni panni* (Lk 4: 17, 20). Võimalik on ka preesens: *ma tahhan hobbose osta* 'juba väljavalitud hobuse'; *weel ütte (ühhe) kõrra panne(n) peäle* 'teen veel ühe kihi, mida ma juba olin kavatsenud teha'. Näidete hulgast leiame ka objekti-sarnase ajamäärusega piiblikoha: *meie olleme kõige öö tööd tennu* (Lk 5: 5), mis esitatakse veel kord 6. täpsustava reegli juures; (B: 23p–24; vrd Heller 1822c: 10, 15–16)

- 2) genitiivselt ehk konstruktsiooniliselt (lad *per constructionem*): relatiivis nimisõna või personaalpronoomen seisab teise nimi- sõna ees ilma mingi lisanduseta, osutades, et teine kuulub tollele esimesele, nt *issa lats* või *neide poeg*;
- 3) pärisnimesdes või tiitlites, nt *Lihwlandi-ma*, *Reili-Issand*, *Kindrali-Her*;
- 4) heakõla tõttu: relatiivivorm võib tekkida käändelõpu ärajätmisel, nt *omma jüngrile* või *kõige heä tõle*;
- 5) vormiga *ollewat*, kui kasutatakse imperfekti, nt *ma näi(n) ütte penni*, (*ühhe koera*,) *ning mõtli(n) temma soe (hundi) ollewat*; *ma arwsi (arwasin) temma waęse ollewat*; *ta mõtles nisugguse kotti ollewat*;
- 6) ühekordse ajavahemiku edasiandmisel, eriti imperfektis, nt *meie olleme kõige öö tööd tennu* (Lk 5: 5); *ma olli(n) seäl ütte (ühhe) aasta, nāddala*; *ta põddesi kõige suwwe*, kus rääkija tunneb kõnes- olevat aega lähemalt, kuulajale aga on see pelk ajavahemik;
- 7) koos sufiksitega muude kui konstruktsioonikäänete moodustamisel (siinkohal viitab Boubbrig taas oma morfoloogialoengutele, vrd Moritz: 28);
- 8) liitnimisõnades määrava sõnana: kui teine sõna tähistab midagi esimesele kuuluvat, siis esimene, relatiivis olev, näitab nime, liiki, viisi, otstarvet, nt *Ria liin*, *mõtsawaht*, *jowiko-marri*, *herne-terra*, *sāngi-linna* (erand: *laudlinna*), *kānga-rihm*, *kaddaja-suits*, *Kaarli-noor-herra*, *tobako-toos*;
- 9) konstruktsiooni tõttu langevad tartu dialektis ainsuse relatiiv ja pluurali definitiiv kokku, märkides Boubrigi arvates seda, et tuntud asjad muutuvad mitmuses absoluutseks, nt *mehhe lätsiwa*; *to ne ramato ārra*;
- 10) koos mõne omadussõnaga (nt *arwoline*, *sarnane* jts), mis väljendavad seost relatiivis oleva sõnaga. (B: 24–25; vrd Heller 1822c: 16–20)

16.4. Indefinitiiv [= osastav]

Indefinitiivi põhireegel Boubbrigil kõlab: indefinitiivi kasutatakse nominatiivselt ja akusatiivselt, ja nimelt siis, kui isik või asi on veel indefiniitne ehk kõnes määramata, s.t ei ole veel tuttav defiiniitselt, vaid üksnes üldiselt

kui liik või partitiivselt kui mingisse liiki kuuluv; täpsem määramine saab toimuda alles hiljem. Et indefiniitivis olev sõna on tavaliselt lause tähtsaim, see, millele kõne on sihitud, siis on ta lauses enamasti rõhutatud. (B: 25; vrd Heller 1822c: 10–11)

Täpsustavas osas räägib Boubrig indefiniitivi kasutamisest

- 1) nominatiivselt, sealhulgas a) verbi *ollema* ja mõne laia sisuga verbi ebaisikulise, mitteiseseisva subjektina, kusjuures subjektiks olev sõna tähistab liiki, hulka või ainet ning on mõistetav üldisena või partitiivsena, nt *weist (nugga) om waja; seäl olli rahwast, innimessi, kes jne; kül saab aega; seäl tulleb rahwast, söawägge; keldre tulli wet; tulli paisid ülles; näe, kui josep werd; saddab wihma, lund; sedda woip kül sada, sündida, et jne; siit käib tuult;* b) samade sõnade (ja eriti *saama, ollema*) puhul veelgi rohkem siis, kui subjekti eitatakse, sest siis individuaalne otsekui kaoks, mõeldakse vaid üldisele, nt *seäl ei olle wet; teid, meid es olle koddun; ei olle keddagi tarren; sia es sa wihma; ei tulle keddagi; ei olle perremeest koddun; ei olle Kaarli nätta; ei olle Peetrit kodduni;* (B: 25–25p; vrd Heller 1822c: 20–22)
- 2) akusatiivselt: a) eitavates lausetes iga aktiivverbi otsese rektisioonina [= sihitisena]; b) jaatavates lausetes aktiivverbi otsese rektisioonina, kui ei ole eelistingimusi definiitivi või relatiivi jaoks. Siinkohal loetleb Boubrig ka verbe, mis eriti sageli nõuavad indefiniitivi: moraalse tähendusega, kestvat tegevust väljendavad verbid, nagu *käskma, keelma, õpma, õppetama, awwitama, uskma, tennama, tenima*, nt *ma tahhan sedda; armasta Jummalat; ärra wihka sedda last; pelja omma wannambid;* meeltetegevust väljendavad verbid, nagu *nägema* jts, mis samuti osutavad kestvale tegevusele; c) nn passiivis, mis pigem on impersonaalne aktiiv (näidet pole ta lisanud, kuid nii tema kui ka Heller on siin tõenäoliselt silmas pidanud umbisikuliste lausete partitiivset objekti, vrd Heller 1822c: 23); d) preesensi partitsiibi *vat*-vormis, mis väljendab kestvat tegevust ning on alati indefiniitivi ainsuses, olenemata subjekti või objekti arvust või käändest, nt *ma näe tedda pimme ollewat; ma mõtle tedda seäl ollewat; ma kule hobbose ('die Pferde', hobbosid 'Pferde') tulleswat; ma mõtli, reiwasat jo kuiwa ollewat; ta näis must ollewat, mustas sawat, minnewat; mõttelge henda kül kolu ollewat, ent ellawat* (Rm 6: 11). Boubrig

- arvab, et partitiivi *wat-* ja *wad-*kuju on ilmselt samatähenduslikud, esitades viite Masingule, kes oli väitnud vastupidist (Masing 1824a: 31–32), ja Masingut kritiseerinud Wilhelm Friedrich Steingrüberile (1826: 32–33); e) akusatiivselt kasutatud isikunimed ja 1. ja 2. isiku personaalpronoomenid on alati indefiniitivis, nt *teid*, *mind*, *Peetrit tahhawa nemma wastawõtta*; f) sama kehtib ka kõigi kollektiiv- ja abstraktmõisteid tähistavate sõnade kohta, kui neid käsitatakse partitiivselt, nt *ma toi sedda liwa*, *neid samblid seält otsast*; *to sedda liwa ärra*; *meie saime sedda lotust*. Boubri märgeb, et individuaalse või personifitseeritud sisu korral võivad need sõnad muidugi olla ka apellatiivselt, definiitivis: *se liiw teeb lubja mustas*; *se heä lotus pēt meid*; (B: 25p–27; vrd Heller 1822c: 22–25)
- 3) nominatiivselt ja akusatiivselt kõigis nimisõnades, mis oma mõõdu, arvu, kvantiteedi vms tõttu väljendavad partitiivsust. Sel puhul mõeldakse kvantiteeti jms kui midagi üldist, mitte kui individuaalselt määratud. Põhiliselt kasutatakse ainsust, nt *nellitõistkümmend (neljatkümmend) wakka häd semend omma jo wäljaantu*, *nüüd lubba minna weel, nellitõistkümmend wakka seddasamma semend*; *ma osti wiistõistkümmend künnart sinnist kallewat*; *paljo, weidi, suur hulk rahwast lätsiwa*; *mul om leiba kül*; *nelli innimest tulliwa paar waggo maad meie taggan* (mitte *pari*, ütleb Boubri, sest *paar* seisab põhiarvsõna *kāts* asemel); *minna palle pool wakka wilja*; *wiis koormat puud või puid*; *mitto innimest*; *täis wet*; *üts sutäis wet*. Eraldi seletab lektor veel sõnade *üts* ja *pool* kasutamist; (B: 27–27p; vrd Heller 1822c: 25–26)
 - 4) komparatiivi järel, kui *objectum comparationis* on veel tundmatu või indefiniitne, nt *ma ollen pikkem tedda* 'ich bin größer, als er'; kui aga rõhk oleks tähendusel 'größer', siis öeldaks *minna ollen temmast pikkem*. Võrdlust sõna *kui* abil kuuleb küll sageli, kuid Boubri arvates on see saksapärase ja vale, sest *kui* tähendavat õigupoolest 'wie', mitte 'als';
 - 5) hüüatustes, nt *minno waest!* 'wie arm bin ich!' (aga *minna waene!* 'ich Armer!');
 - 6) mingile tegevusele kuluva aja väljendamisel, nt *lāts tännitab ööd ning päiwa*. Kui ajavahemik on tegevusega võrreldes pikem, kasutatakse aga possessiivi [= alalütlevat], nt *sel aējal sündi*, et jne;

- 7) mõne pre- ja postpositsiooni reksioonina;
- 8) kvantiteedisuhte väljendamisel mõnes üksikus liitsõnas, nt *pissut-assi 'pisiassi'*, ja
- 9) koos sõnadega *wäärt, wärki, wisi* jts, nt *sedda wäärt*. (B: 27p–28; vrd Heller 1822c: 26–27)

16.5. Kokkuvõtvalt konstruktsioonikäänetest

Boubrig ütleb, et konstruktsioonikäänete esitus ei olnud sugugi täiuslik, vaid vajab veel muutmist ja parandamist nagu kõik uued katsetused. Asi ise olevat keeruline, võib-olla üks raskemaid teemasid kogu eesti keele grammatikas, ning lähenemisenurk on olnud nii uudne, et peaaegu midagi vanades grammatikates leiduvast ei saanud kasutada. Lisaks leidub eesti keeles – nagu mis tahes keeles – erandeid ja anomaaliaid, mida on võimatu otsekohe ära tunda ja eritleda. Lektor toonitab, et uues suunas tasub tegutseda, sest esiteks põhineb see teooria keelefilosoofilisel meetodil, toetudes ometi ka empiirilisele teadmisele, ja teiseks on mitmed arukad eesti keele tundjad väljendanud peaaegu samasuguseid arusaamu. Boubrig toob näiteks Arnold Friedrich Johann Knüppferi teooria määratusest ja määramatusest kahes eri deklinatsioonis (Knüppfer 1817) ning sünnipärase eestlase Kristian Jaak Petersoni kirjutised Beiträge 12. vihikus (Peterson 1818b, 1818c). Siinjuures kahetseb Boubrig, et Tartu ülikoolis studeerinud noormees liiga vara suri ja nii eesti keele grammatika jaoks kaduma läks. Lektor ütleb, et Helleri teooria uudsus on pigem esitusviisis: definiitsust-indefiniitsust nähakse igas käändes eraldi ja päris hästi põhjendatult. Seetõttu loodab Boubrig, et kogu asi end edaspidi ikka rohkem õigustab. Oponeeriva seisukoha näitena viitab ta anonüümsele artiklile Beiträge 17. vihikus (tegemist on Steingrüberi kirjutisega, kus teraselt kritiseeritakse mh mitut Knüppferi ja Helleri seisukohta, vt Steingrüber 1825; atribueeringu kohta vt Laanekask 1988: 585–586). Boubrig ei vaatle loengus artikli vastuväiteid lähemalt, nendib vaid, et uues asjas võib olla vigu, mida edaspidi saab vältida. Ka tuletab ta oma kuulajatele meelde, et rahvas võib vahel rääkida ka valesti, olles mõjutatud eesti keelt ebaõigesti pruukivatest sakslastest ja nende poolt kasutatavast sageli lausa kahjulikust raamatukeelest.

Käändesüntaksi kohta käivana mainib Boubrig veel artiklit Beiträge 12. vihikus (see on Knüppferi deklinatsiooniõpetuse tutvustus, vt

Rosenplänter 1818) ja Masingu ortograafibrošüüris leiduvat (Masing 1824a: 26 jj). Enda jaoks on Boubrig osa lõppu teinud märgendi edaspidiseks: siia paigutada uued teooriakäsitlused. (B: 28–30)

16.6. Possessiiv ja daativ [= alalütlev ja alaleütlev]

Ka päriskäänete (vt 16.1) süntaktilisi funktsioone oli Boubrig põgusamalt tutvustanud juba oma morfoloogialoengutes, millele ta ka siinses tekstis viitab (B: 30; vrd Moritz 28–30). Ta ütleb, et käänete rolli lauses näitavad juba nende nimed, samuti küsimused, millele käänded vastavad. Boubrig refereerib Masingu väidet raamatust „Ehstnische Originalblätter“, tõlgendades seda nii, nagu oleksid Masingu arvates senised 1. ja 2. daativ (Helleril-Boubrigil possessiiv ja daativ [= alal- ja alaleütlev]) üsna sarnased ja seetõttu võiks Masingu arvates 2. daativist loobuda. Tõepoolest on Masing küll nentinud lõppude *-l* ja *-le* eri funktsioone, kuid pidanud praeguse alaleütleva *e*-d üksnes kohamääratluseks (lad *terminatio ad locum*), mis vastab küsimusele *wohin* ('kuhu'); seda võivat pigem pidada akusatiiviks (lad *accusativum directionis*). Muus osas olevat *-l* ja *-le* täpselt daativi funktsioonides (*wo* 'kus' ja *wem* 'kellele') ning seetõttu võiks neid pidada üheks käändeks (vrd Masing 1816a: 44–45).

Boubrig ütleb, et tegu on kindlasti eri käänetega, ja annab kõigepealt põhireegli kummagi tarvis. Possessiivi *-l* osutab, et inimesel või asjal juba on midagi, daativi *-le* aga näitab, et midagi antakse kellegi või millegi kuuluvusse. Ühtlasi näitab possessiiv omamist rahuolekus, püsivuses, daativ aga alles omamise poole püüdlemist. Niisiis suuna mõttes tähistab possessiiv saavutatud sihtpunkti, vastates küsimusele „kus?“, daativ aga suunda ennast, vastates küsimusele „kuhu?“ (B: 30–30p)

Täpsustavate reeglite kohaselt kasutatakse possessiivi

- 1) omamise näitamiseks, järelikult on selles käändes isik, olukord, aeg, koht, asi või tegevus, kellele või millele midagi kuulub või on antud, nt *taewas om mürrinal* 'der Himmel grollt'; *möts om kohhinal ja kahhinal* 'der ganze Wald sauset und brauset'; *järwel* 'auf dem See'; *teul* 'in der Arbeit'; *rehhel* 'im Riegendreschen'; *sel ajal* 'in dieser Zeit'; *sel kombel* 'auf diese Weise'; *sel päiwal* jne;
- 2) passiivis väljendatud tegevuse algataja (sks 'Urheber') väljendamiseks, kui see tegevus on toimunud tema kasuks või mõjub tema

omandusele – Boubrigi sõnul ehteestilik viis, nt *se on mul tettu* 'dies ist für mich gemacht';

- 3) saksa tähenduse 'durch [poolt]' väljendamiseks, nt *ma lasse sedda palgaleisil tetta* 'ich lasse dies durch Tagenlöhner thun'; *lasse Kaarlil üttelda* 'laß durch den Karl sagen'; *se om hannel ärrasödu* 'dies ist durch die Gänse abgefressen'. Saksa keelele on selline possessiivi kasutusviis Boubrigi sõnul võõras ja seetõttu mõni eitab seda, kuid see on siiski üldlevinud, täpne ja õige eesti konstruktsioon;
- 4) koos 2. infinitiiviga, umbes samamoodi, nagu ladina keeles on *accusativus cum infinitivo*, nt *külm ei anna wiljal kaswada* (Boubrigi järgi on see Masingu väljend); *lasse täl tetta* 'laß ihn machen' (*täll* tähendaks Boubrigi sõnul 'für ihn'); *ma kassi seppal kats rauda tetta* 'ich befahl, daß der Schmied 2 Eisen mache'; *sedda ei anta meil maitstagi* 'wir bekommen davon nicht einmal zu schmecken'. Boubrig arvab, et just selliste väljendite tõttu on possessiivi ja daativit tahetud pidada üheks ja samaks käändeks. (B: 30p–31p)

Daativit kasutatakse Boubrigi sõnul

- 1) omaks andmise, pühendamise, loovutamise, eesmärgi seadmise, mingi koha või sihtmärgi poole liikumise väljendamiseks kitsamas ja laiemas tähenduses, nt *kirrikule 'zur Kirche*', kaasa arvatud seal viibimise eesmärk, muidu kasutatakse ingressiivi [= sisseütlevalt] „*in die Kirche*“; *põllule 'aufs Feld*' (eesmärgiga tööle minna); *põrgule jäma* 'der Hölle verfallen, verbleiben' (sõnaga *perris* saaks väljendit veel tugevdada); *hainale* 'ins Heu'; *rehhele* 'zum Riegendreschen'. Masingu tekstidest ütleb Boubrig pärinevat väljendit *auule üllendama* 'ausse tõstma', *surmale énnast valmistama*, *kaugele nähtud* 'aus der Ferne gesehen' (lektor arutleb viimase väljendi üle ja imetleb selle täpsust: *-lt* või *-st* tähendanuks tema arvates, et peab ise kaugel olema). Rahvasuust üles märgitud on nt *keddagi palwusele pannema* 'kellelegi eestpalvet teha laskma'; *pudsole löma* 'pihuks ja põrmuks lööma' (sõnast *pudso* 'praht, prügi, pühkmed'); *ajule sama* 'õigeks ajaks tulema' jne;
- 2) kui püüeldav siht, asi või tegevus on väljendatud verbi 1. infinitiiviga, siis vastavasisuline noomen peab olema daativis, nt *ussin teggema* – ja *tõle, kärmas jooskma* – ja *jooskmisele, temma pä*

om rasse wõtma – ja *wõtmiselle*, *ma nakkan teggema* – ja *töle*. Boubbrig hoiatab, et verbireksioone ei tohiks lihtsalt empiiriliselt üles lugeda, nagu on teinud Hupel (vrd H: 129–135), vaid asjale peaks lähenema üldisemalt, filosoofiliselt, kuna kõiki verbe ja nende poolt nõutavaid käändeid üles lugeda ei jõua ja kuna käänded võivad olukorrast olenevalt olla erinevad, nt *se om meile hä 'dies ist für uns gut'*, s.t endiselt hea, ja *se olli meil hä õn 'das war uns etwas Gutes, fügte sich glücklich'*, s.t silmapilgul, mitte püsivalt;

- 3) mõnikord, kui kirjeldatakse seisundit, on daativ otsekui formatiivi [= saava käände] asemel, nt *kui ta parrembale lät 'wenn er besser wird'* (vormi *parrembas* asemel), *surembale minnema 'größer werden'* jts. Siingi on Boubrigi arvates silmas peetud sihtmärki: 'zum Bessern', 'zum Größern'. Daativi kasutuse kohta on Boubbrig lisanud veel mõne näite: *wee warrale jäime otsani 'zuletz waren wir ganz auf Wasser gesetzt'*, kui viimane lehm suri ja enam tilkagi piima polnud; *pikkale jäma 'sich in die Länge ziehen'*; *ta on ikka omma issa nimmele 'tal on ikka veel sama nimi, kui oli tema isal'*, s.t isa talupere järgi, kuigi ta ise elab juba teises peres; *üllem opmisele 'besser im Lernen'*; *lämmile wima 'warm stellen'*. Lõppu on Boubbrig lisanud, et „mõlemast daativist“ on juttu Beiträge 4. vihikus lk-del 122 ning 172 jj. (B: 31p–33) Viidatud kirjutised, mille seisukohad kajastuvad ka siinses loengutekstis, on Knüpfferi kaastöös leiduv märkus 1. ja 2. daativi kohta (Knüpffer 1815) ja anonüümse autori artikkel nende käänete kasutamisest (Ueber 1815).

16.7. Egressiiv ja ablatiiv [= seestütlev ja alaltütlev]

Käänete kohta, mida varem nimetati ka 1. ja 2. ablatiiviks, annab Boubbrig sellise põhireegli: egressiiv lõpuga *-st* väljendab vastet saksa tähendusele 'aus' ja ladina 'ex', seevastu ablatiiv (*-lt*) vastab saksa mõistele 'von' ja ladina 'de' või koguni 'de super', sest eesti ablatiiv märgib midagi pinna-pealset, väljaspoolset, ülalt või väljastpoolt lähtuvat. Egressiiv aga, nagu osutab ta nimigi, väljendab rohkem midagi seestpoolt lähtuvat, mingit seosmist suhet. Loenguteksti servale on Boubbrig samas (B: 33) lisanud viite Beiträge 12. vihikus leiduvale Petersoni artiklile. Noor keelemees

seletab selles kahe ablatiivi kasutuserinevust ja süstematiseerib eesti kuus kohakäänet juba päris nüüdisaegsel kombel (Peterson 1818b).

Täpsustavalt märgib Boubrig, et egressiivi kasutatakse

- 1) sks 'aus' tähenduses, nt *ihhust, tarrest, lummist, mqiast*;
- 2) kui jutt on mingist osast, koostisosast või materjalist, nt *anna mulle ossa sest rahhast; puust tettu*;
- 3) kui midagi lähtub otseselt isikust või asjast, nt *se om Jummalast antu; Jummalast lodu*;
- 4) mõnes väljendis, kusjuures sageli on neis juurde mõeldav tähendus saksa vastega 'aus' või 'von', nt *temmast kõnelti palju*; ka sks 'für' (ostmisel), nt ehteestiline *mis sa saast küssit?* 'was willst du für Hundert?'; või väljend *ma lõisi sedda maast* 'ich fand es auf der Erde', s.t maa andis selle. Boubrig ütleb, et ostetu hinna väljendamiseks kasutatakse heas eesti keeles ka unitiivi [= kaasaütlevat], nt *Ma osti sedda rublaga*. Taas on lektor üliõpilaste tähelepanu juhtinud teemakohasele kirjandusele: Masingu egressiivikäsitusele tema ortograafiabrošüüris (idamurde *st-lõpulise* saava käände mõjul oli Masing mõnd sellist vormi väitnud seestütlevaks, vt Masing 1824a: 36–37), Steingrüberi vastumärkustele (1826: 33) ning iseoma hilisemale loengutekstile (vt siin osad 16.9 ja 17.4). (B: 33p)

Täpsustavad reeglid ablatiivi kohta on Boubrigil sellised:

- 1) ablatiiv on otsekui possessiivi *casus privativus*, s.t lõpule *-l* lisatakse privatiivne *-t*, et näidata millegi algset päritolu otsekui millegi muu küljest, nt *Wennemaalt* 'aus Rußland', sealt pärit; *issandalt todi sõnna* 'vom Herrn kam Befehl' (kui üldse oleks võimalik *issandast*, siis see tähendaks, et härra ise tõi käsu); *tõbbitselt kuultas, ütteldas* 'vom (über den) Kranken hört, sagt man'; *küssi temmalt* 'frage ihn', otsekui temalt ära; *ma sain sedda temmalt* (*temmast* tähendaks, et sain tüki temast endast); *jummalalt pal- lema* 'von Gott bitten', *jummalat pallema* 'beten' jne. Boubrig tsiteerib Petersoni näiteid: regivärsirida *Tundi ta turrult tulleswat* ja näitele *Tullin Wennemaalt* järgnenud dialoogi isaga: *Miks ma [ei] woi üttelda: Wennemaast? – Sest et Wennemaal ollid, agga mitte Wennelaste maas – ütles mo issa* (vrd Peterson 1818b: 149);
- 2) ablatiivi kasutatakse, et peenemalt edasi anda saksa 'durch [kaudu, läbi]' vastet, nt *köstrelt* 'durch den Küster' (s.t köstri kaudu, nt saadetud), *ma sadi jo kattelt sõnna* 'ich habe schon durch Zwey

Nachricht geschickt', *Temma olli saatnu ommalt sullaselt* 'er hatte durch seinen Knecht geschickt';

- 3) mõnest sõnast aga ei kasutata kunagi ablatiivi, vaid hoopis egres-siivi, sest tõenäoliselt on ülekaalus tähendus, mille saksa vaste on 'aus', nt *mõisast*, mitte kunagi *mõisalt*; *küllast*, mitte kunagi *küllalt*; *käest*, mitte kunagi *käelt*. Boubrig lisab viite teemako-hastele kirjutistele Beiträges, üks neist juba korduvalt viidatud artikkel Petersonilt (1818b), teine anonüümse autori kokkuvõte kahe ablatiivi [= seest- ja alaltütleva] tarvitamisest (Antwort 1826). Mõlema artikli seisukohad kajastuvad ka Boubrigi siinses käsitlu-ses. (B: 33p–34)

16.8. Ingressiiv [= sisseütlev]

Seda käänet on Boubrigi sõnul korralikult kirjeldatud alles hiljuti. Teistest käänetest eristab seda teravam hääldus ja nõrkade kaksikkonsonantide muutumine tugevaks. Nii nagu ütleb juba nimi, kasutatakse ingressiivi eriti seal, kus näidatakse kuhugi tungimist, mingisse sihtpunkti minemist või üldse mistahes eesmärgistatud liikumist sihtpunkti. Boubrig ütleb, et just seepärast on seda käänet varem nimetatud ka *accusativus directionis*'eks või *in locum*'iks. Väga huvitav on Boubrigi arvates ka kasutusviis, kus püsivasse olekusse jõudmisel otsekui püüeldaks jäädagi sellesse olukorda, nt *ta koli wette* 'er starb ins Wasser hinein'; *Wennemahe* 'dem Rußland zu'; *minno laps põlleb sisse*. (B: 34p)

16.9. Formatiiv [= saav]

Formatiivi (tln lõpuga *-ks*, trt *-s*) ei kasutata Boubrigi meelest mitte ainult selleks, et näidata, milleks miski saab või sobib, vaid ka nimetamisel või määratlemisel (seal, kus saksa keeles on sageli nominatiiv), nt *tedda kutsutas Peetriks*; *ma arwan tedda sureks*. Boubrig on teinud märkuse mitmuse moodustamise kohta: *-ks* lisatakse mitmuses indefinitiivile, mis mitmuse sufikskäänetes tavaliselt astubki relatiivi asemele ning tuleb ära õppida. Kui indefiniitiv lõpeb konsonandiga, siis see jääb sufikskäände lõpu ees ära. Nüüd pöördub Boubrig tagasi Hupeli grammatika juurde, lisades viite leheküljele, kus on räägitud saava käände kasutamisest (Hupe-lil „prepositsioon *-ks*“; vrd H: 129–130). (B: 37; vrd ka siin punkt 17.4)

16.10. Relatiiv koos kaassõnadega *versus* sufikskäänded

Boubrigi märkusest leheserval (B: 37) selgub veel, et ta kavatseb lisaks kõrvutada sufikskäändeid ja neile lähedasi väljendeid, kus relatiiv on koos sufikskäändele vastava kaassõnaga *sees*, *sissen* jts. Siinses tekstiosas ei ole Boubrig oma kavatsust realiseerinud ja ka Moritza loengukonspektis ei ole vastavat lõiku. (B: 37 jj; vrd Moritz: 53–53p) Käsikirja vahel leidub aga siinkohal Helleri sulest pärit lahtine leht, mis kannab daatumit 13. XI 1829, s.t on kirjutatud juba pärast 1829. aasta kevadsemestri loenguid. Selle irdlehe on omaaegne arhivaar pagineerinud Boubrigi käsikirja juurde kuuluvana (B: 35–36p); käekirja põhjal saab seda Hellerile kuuluvaks pidada. Heller räägib siin muu hulgas sufiksrite *-s* (tln) ja *-n* (trt) vahekorra kohta kaassõnaga *sees* (tln), *sissen* (trt). Loodetavasti puudutas Boubrig seda teemat hilisematel õppeaastatel.

17. Boubrigi kommentaarid Hupeli käändesüntaksi kohta

Et tegemist on olulise teemaga, on Boubrig pidanud vajalikuks kriitiliselt üle vaadata Hupeli grammatikas käänete funktsioonide kohta öeldu. Kordamise vältimiseks esitatakse neid kommentaare valikuliselt.

17.1. Nominatiiv, genitiiv ja akusatiiv objektikänetena

Nominatiivi kohta on Hupel öelnud, et eesti keel erineb mõnes osas teistest keeltest, sest mitmuse nominatiivi võib kasutada ka akusatiivi [= osastava] asemel, kui midagi määratakse ning jaatatakse, nt *ta kutsub ommad lam-bad*; ainsuses pole akusatiivi selline kasutamine võimalik (H: 126–127). Boubrig arvab sel puhul, et Hupel on selgelt väljendanud definitiivi akusatiivset kasutust määratud kõnes. Senise eesti kirjakeele vead ja sakslaste rikutud keelekasutus ei ole Hupelil lasknud õigeid järeldusi teha. Boubrig väidab, et ka ainsuses on võimalik definitiivi kasutada akusatiivselt, ning toob näite rahvasuust: *Kohhes ma piim pannen? Ma küssin, kohhes ma piim pean pannema*. Boubrigi arvates on ebaõige kirjakeel sellise kasutuse välja tõrjunud. Ta väidab ka, et vähemalt tartu keeles leiab mitmuses sageli indefinitiivi seal, kus peaks olema defintiiv. Boubrigi arvates võib põhjuseks olla soov vältida valestimõistmist seal, kus ainsuse relatiiv ja mitmuse defintiiv kõlavad ühesuguselt. (B: 37–37p)

Boubrig ei kommenteeri Hupeli väidet, et eituste ja määramatuse korral kasutatakse alati akusatiivi, nt *ei ta armasta lapsi; ta ostab hobbosid* 'er kauft Pferde'. Kui aga Hupel kirjutab, et kehaosadest rääkides võib jaatavas kõnes kasutada kord nominatiivi, kord akusatiivi, nt *ta pessis jallad* või *jalgo* 'er wusch die Füße', siis ütleb Boubrig, et tähendused on erinevad, sõna vorm oleneb ikkagi definiitsusest-indefiniitsusest: definiitiivi puhul oleks tähendus 'das Waschen der Füße' ja indefiniitiivi puhul 'das Fußwaschen' (H: 127; B: 37p).

Käskiva kõneviisi objektist rääkides ütleb Hupel, et jaatavates lausetes kasutatakse nii ainsuses kui ka mitmuses enamasti nominatiivi, nt *panne uks kinni*; eitavates lausetes on aga alati akusatiiv, nt *ärra panne ust kinni*. Tartu dialektis kasutatakse ka jaatavates lausetes sageli akusatiivi. (H: 127) Boubrig kommenteerib: keelavates ja eitavates lausetes on objekt indefiniitiivis, kuna ta otsekui kaob või muutub üldisemaks kõrvalseigaks. Jaatavas imperatiivis saab aga indefiniitiivi kasutada olenevalt sellest, kuidas nõuab määramatu partitiivne või üldine tähendus. Niisiis ei ole käändevormide valikul oluline mitte imperatiiv, vaid kõne definiitsuse aste. (B: 37p–38)

Boubrig pole rahul ka Hupeli seletusega käänete kasutuse kohta passiivis: Hupeli järgi kasutatakse seal nominatiivi tallinna dialektis üksnes päris kindlate seikade puhul või ka veidi pikemates väljendites, nt *innimesse poeg antakse ärra* 'inimese poeg reedetakse'. Mõlemas dialektis aga kasutatakse samas ka akusatiivi vastupidi teistele keeltele. Hupeli arvates on tallinnakeelse piibli tõlkijad passiivis mõnikord nominatiiviga liialdanud. Vastavad kohad, millele Hupel osutab, aga mida ei tsiteeri, on nt *minno tüttar waewatakse kurjast waimost* või *Se ep olle mitte hea, et laste leib woetakse ja koerte ette heidetakse* (Mt 15: 22, 26, vrd Piibel 1739). Boubrig peab põhjendust „pikemad väljendid“ lausa koomiliseks; Hupeli näidetes definiitiivi kasutamise kohta on lektori meelest aga tegemist väga kindlate, määratud asjadega. (H: 127; B: 38–38p)

17.2. Genitiiv täiendina, genitiivne ja nominatiivne liitumine, lisand

Hupel ütleb, et genitiiv oleneb sageli teisest nimisõnast, näidates genitiivset suhet, ning on alati eesasendis, nt *poia ainus laps, jummal arm*. Selliselt seotud nimisõnad moodustavad sageli liitsõnu, nt *jummal kartus*, mida võib kirjutada ka *jummalakartus*. (H: 127–128) Boubrig väidab sel puhul, et tähendused on erinevad: kokkukirjutatu tähendus on 'Gottesfurcht',

lahku kirjutatud fraas aga tähendab 'Gottes Furcht', s.t 'kartus, mida jumal tunneb'. Et Hupel on viidanud ka oma grammatika varasematele lehekülgedele, kus sellest õigekirjutusprobleemist juttu on, siis leidub Boubrigil mõni kommentaar ka nende kohta. (B: 38p)

Hupel räägib nimisõnalisest täiendist – vahel ka lisandist või ka liit-nimisõna täiendsõnast –, mida ta nimetab apositsiooniks. Seal, kus saksa keeles on nominatiiv, on eesti keeles väga sageli genitiiv, nt *talli poiss* 'der Stall Knecht', *merre weer* (trt) või *äär* (tln) 'Meer-Ufer'. Tituleerimisel aga pannakse saksa väljendis teisena olev sõna eesasendisse genitiivi, nt *kenrali-herra* 'der Herr General', *toktri praua* 'die Frau Doktorin'. Ka kohanimede puhul esineb Hupeli sõnul midagi sellesarnast, nt *Mäemoisa saksad* 'die Herrschaft von Berghof'. Põhisõnaga samas käändes esineb apositsioon nt väljendis *issand jummal* 'Herr Gott' ja paljudes ühendites, kus esimene sõna näitab teise materjali või kasutust, nt *laud linna* 'Tischtuch', *wask riist* 'Kupfer- oder kupfernes Geräthe', *king-sep* 'der Schuster'. (H: 128–129) Boubrigi jaoks on mõiste olnud kitsama sisuga: ta näeb apositsiooni üksnes väljendis *issand jummal* (apositsiooni kasutavat eestlane harva), kõik ülejäänud Hupeli näited on tema arvates lihtsalt nimisõnaühendid. (B: 39p)

17.3. Kui kaua? Kelle sarnane? Mida väärt?

Küsimusele „wie lange?“ 'kui kaua?' saab Hupeli arvates vastata nii genitiivi abil, nt *ta seisis seäl ühhe aasta* 'er hielt sich dort ein Jahr auf', kui ka (ühest suuremate arvude puhul) nii, et arvsõna on nominatiivis ja nimisõna akusatiivis, nt *ta seisis seäl kolm aastat* 'er hielt sich dort drey Jahre auf'. (H: 128) Boubrig kommenteerib seda jälle definiitsusest-indefiniitsusest lähtudes: esimesel juhul mõlgub kõneleja meeles midagi määratut, mida kuulaja aga ei tunne – seetõttu relatiiv; teisel juhul aga on tähtis aastate arv, seda väljendatakse definitiivis, millega liitub nimisõna indefiniitiiv. (B: 38p–39)

Hupel ütleb, et võrdlust sisaldavad adjektiivid nõuavad genitiivi, nt *minno suggune, tulle wäärt, sinno sarnane*. (H: 128) Boubrig peab öeldut muidu õigeks, aga lisab näidete hulka veel omadussõna *arwolinne*, nt *ta on temma arwolinne*; veel parem oleks tema arvates öelda *ta om temmaga arwolinne*. Sõna *wäärt* nõuab Boubrigi meelest tavaliselt pigem indefiniitiivi: *temma on sedda wäärt, et jne, mitte selle, sest see, mida temma*

väärt on, vajab järgnevas alles täpsustamist. Lektor soovib vaadata ka Hupeli grammatika lehekülge 133, kus leidub väide, et pronoomenid on sõna *wäärt* ees enamasti akusatiivis. (B: 39)

17.4. Verbireksioonid

Edasi räägib Hupel verbide *putuma*, *puutma*, *hakkama*, *surrema* reksioonist. Et sisseütlevat tema grammatikas käändenimetusega veel ei ole, siis ütleb ta, et saksa tähenduse 'an' väljendamiseks lisatakse neile verbidele noomeni genitiiv koos silbiga *-sse*, nt *putuma naessesse* või *luusse* 'ein Weib oder ein Bein anrühren', *hakka temmasse kinni* 'fasse ihn an', *ta surri rinna tõbesse* 'er starb an der Brustkrankheit'. Mitmuses kasutatakse tema sõnul alati akusatiivi, nt *ärra putu mo jalgo* 'rühre meine Füße nicht'. Lisaks on veel võimalikud väljendid, nagu *ta hakkas temmast kinni* 'er griff oder faßte ihn an', *ta hakkas temma kätte kinni* 'er hielt ihm die Hände', *ärge putuge rojase külje* 'rührt kein Unreines an'. Kui *putuma* tähendab 'angehen' või 'betreffen', siis on reksiooniks akusatiiv, nt *se ei putu mind* 'das geht mich nichts an'. (H: 129) Boubrig ütleb kõigepealt, et Hupeli genitiiv + *-sse* on muidugi *casus ingressivus*. Siis pahandab ta, et Hupel pole lahus hoidnud transitiivseid ja intransitiivseid verbe, mida eestlased alati väga täpselt eristavad. Ka reksioonide kirjeldus ei rahulda Boubrigit ning ta esitab oma tõlgenduse:

- 1) *putma* 'berühren, anrühren' on transitiivne verb, mille reksiooniks on olenevalt olukorrast kolm pea- ehk relatsioonikäänet, nt *ärra putko mo jalgu* 'rühre meine Füße nicht';
- 2) *puttuma* 'berühren, anrühren, ankommen, sich anhängen, sich an etwas machen, betreffen, angehen' on intransitiivne verb, mille reksiooniks on a) ingressiiv, eriti kui jutt on täpsest või otsekui sisse tungivast puudutusest; b) daativ, enamasti *dativus commodi* [lad, daativ, mis näitab, kelle või mille kasuks midagi tehakse], mis käib isiku kohta, nt *ta ei puttu middagi táha* (demonstratiiv-pronoomenist *ta*) 'see ei puutu üldse siia'; *se ei puttu sia*; *päiw puttub silmi* või *silmile*; *hoija, et klasi külge* (või *külgede*) *ei puttu* 'hüte dich, daß du das Glas nicht anstoßest'; *päiw puttup päle* 'die Sonne scheint (Euch) darauf'; *latse, kes nakkase kässile puttuma* 'lapsed, kes juba hakkavad (oma vanemate) käekõrval kõndima';

- 3) *hakkama* või *nakkama* ja *surrema* juurde kuuluvad ka *koolma* (trt) ja *jäma* 'dauernd wohin gerathen'; nende verbide reksiooniks on ingressiiv, nt *jäma wette* 'im Wasser umkommen [uppuma]', *ta koli tõppe* 'er starb an dieser Krankheit'. Boubrig märgib veel, et ka tartu dialektis leidub väljend *ta nakkas temmast kinni*. (B: 39p–40p)

Translatiivi Hupeli grammatikas samuti veel käändenimetusena ei esine. Seetõttu kirjeldab Hupel seda vormi nõudvate verbide reksiooni kui genitiivi, millele tuleb lisada *-ks* (tln) või *-s* (ehk mõne arvates *-ss*, trt). Ta ütleb, et sellised verbid väljendavad tegemist, saamist-muutumist, nimetamist, hindamist, arenemist, kestmist, jäämist, manitsemist, vahel ka olemist, omamist ja midagi tulevikulist: *ta jäi sandiks*, *ta teggi ennast haigeks*, *ta on seäl karjatseks*, *se tulleb teile heaks*; trt *jäge terwes*, *puhtas sama*, *jummala auwus*. Mitmuse vormides tuleb *-ks* lisada akusatiivile, jättes sealt ära võimaliku *-t*, nt *ta on neid seädnud õppetajaiks*. Sõnad paar, *tük*, *nattuke* saavad samasuguse lõpu kui nimisõna, mille juurde nad kuuluvad, nt *jä pariks päiwiiks*, *tulle nattukesseks ajaks*. (H: 129–130) Boubrigi sõnul on tegemist *casus formativus*'ega [= saava käändega]. Käändelõpu kohta ütleb ta, viidates Hupeli grammatika morfoloogiapeatükile, et kujul *-s* ei esine sufiks mitte ainult tartu, vaid ka tallinna keele alal, nimelt Pärnumaal (kuhu tollal kuulus ka Mulgi murde ala); Virumaal ja Peipsi ääres on see aga *-st*, kusjuures mitte ainult Peipsi murde alal kuni Emajõeni, nagu on märkinud Hupel (H: 116), vaid ka tartu keele piirkonnas Räpina, Võnnu, Põlva ja Vastseliina kihelkonnas. Veel kord meenutab Boubrig, et Masingu seisukoht, nagu oleks siin tegemist egressiivi [= seestütleva] lõpuga, ei pea paika. (B: 40p–41; vrd siin punkt 16.7 ja Masing 1824a: 36–37)

17.5. Kaks daativi ehk Veel kord alaleütlev ja alalütlev

Daativit nimetab Hupel käändeks, mis näitab teatud suunda, nt *anna mulle*. 1. daativ näitab liikumist mingile kohale, vastab küsimustele „wohin?“ „kuhu?“ ja „wozu?“ „mistarvis?"; võib väljendada ka tähendust, mis on saksa prepositsioonidel *in*, *auf*, *an*, *zu*, *gegen* koos akusatiivi või ablatiiviga; nt *wihhale kihhotama* 'zum Zorne reißen', *ta läks kirrikule* 'er ging in die Kirche', *ma lähhän põllule* 'ich gehe aufs Feld', *ennast seädma taplusele* 'sich zum Streite anschicken', *nodale minnema* 'fischen gehen', sõna-sõnalt 'zum Netze gehen' jts. (H: 130) Boubrig märgib sel puhul, et

on nende käänete (daativi ja possessiivi) kasutamist juba varem analüüsinud (vrd punkt 16.6). Ta lisab oma varasemale käsitlusele veel mõtte, et possessiivi lõpule *-l* daativis lisatav *-e* näitab otsekui liikumist ühelt kohalt teisele, nii et seda võiks nimetada e *protractivum*'iks. Väljendit *kirrikule minema* (vrd Hupeli vastav näide) kasutatakse Boubrigi sõnul sageli tähenduses 'armulauale minema', seevastu *kirko* (või *kirrikohe*) *minnema* tähendab 'kirikus käima'. Samamoodi on ka *ma lähhan põllule* 'lähem põllule tööle' ja *ma lähhan põldo* (*kaema, watama*) 'lähem põldu vaatama'. (B: 41–41p)

2. daativi kasutusvõimalusi on Hupel esitanud viis: 1) tähenduses 'haben' koos verbiga *ollema*, nt *mul on wiis wenda*; 2) tähenduses 'schuldig seyn', nt *mul on temmaga wõlgo* 'ich bin ihm schuldig'; 3) koos impersonaalse verbiga *täib*, nt *mul ei täi ennam anda* 'ich kann nicht mehr geben'; 4) adverbina, nt sõnadest *kabbin* või *mürrin* saadud väljendid *kabbinal* või *mürrinal*; 5) aega, kohta või viisi osutades, nt *neil päiwil, sel kombel* või *sel wisil, nimmel*, tln *parremal ning pahhemal käel*, trt *hääl nink kurrall käel* jts. (H: 130)

Boubrigi mainib kõigepealt, et Hupeli 2. daativ on tegelikult possessiiv. Seejärel imestab ta, et Hupel on pidanud vajalikuks ühe verbi ja ühe väljendi esitada eri kasutusjuhtudena (punktid 2 ja 3). Teise punkti väljendil on Boubrigi arvates veel üks tähendus: 'me oleme võla kaudu seotud, peame omavahel arved õiendama'. Ta juhib üliõpilaste tähelepanu Helleri Beiträge artikli „väga õpetlikule lõigule“ sõnade *wõlg, wõlga* ja *wõlgo* kohta (vrd Heller 1822a: 102–104, kust on pärit Boubrigi siin lisatud tõlgendus). Boubrigile ei meeldi possessiivivormi käsitlemine adverbina punktis 4, pealegi saab tema arvates sellist vormi kasutada vaid koos verbiga *ollema*, seega kuulub see näide punkti 1 alla. Ka viies kasutusjuhtum polevat Hupelil õigupoolest muud kui omamist, kuulumist näitav. 1. punkti täienduseks ütleb lektor veel, et vahel pole verbi *ollema* vaste saksa 'haben', nt *mehhel ollema* 'verheiratet seyn'; *tarro* (ka *tarro pu, tarro pak*) *om häste osel* 'der Bienenstock ist gut ausgehöhlt [tarupakk on hästi õõnestatud]'; *emma jo olli nurgawodil* 'die Mutter lag schon in den Wochen'; *pärral ollema* 'schon dort seyn'; *jallul ollema* 'auf den Beinen seyn'. (B: 41p–42)

17.6. Hupeli akusatiiv Boubrigi silme läbi

Akusatiivi kasutamist on Hupel kirjeldanud ühtekokku neljateistkümnes alapunktis (H: 130–134). Ta ütleb, et akusatiivi nõuavad tavaliselt aktiiv-verbid ning eriti eitavates väljendites, kuna jaatavas kõnes võib akusatiivi asemel mõnikord olla ka ainsuse genitiiv või mitmuse nominatiiv. Kuid akusatiivi võib kasutada ka mujal: 1) tallinna dialektis sageli passiivis, nt *neid ristiti* 'sie wurden getauft'; *tedda widi ärra* 'er ward weggeführt'. Tartu dialektis on Hupeli sõnul sel juhul sageli nominatiiv; 2) sõnadega, mis näitavad hulka, suurust, mõõtu jms, nt *paljo innimessi*, *hulk lambo*, *pissut weiksid* 'wenig Vieh', *üks wak kaero*, *üks kümme kond mehhi* 'ein Stücker zehen Männer', *täüs wina*, *neid mehhi om kül* 'der Leute giebt es genug'; samamoodi ka *kan öllut*, *koorm puid*; sõna *mitto* 'wie viel' nõuab ainsuse akusatiivi: *mitto innimest* 'wie viele Menschen'; 3) koos põhiarv sõnadega, mis on nominatiivis või akusatiivis, nt *kolm meest*, *wiis koorma*; 4) komparatiivi järel, nt tln *surem mind*, trt *suremb minno* 'größer als ich'. Mõnikord aga kasutatakse ka ablatiivi [= seestütlevat], eriti pike-mates väljendites, nt *ta on kaks aastat norem minnust*; ka superlatiivses tähenduses, nt trt *tä om illo polest kige lähhämb temmäst* 'er kommt ihm in der Schönheit am nächsten'. Selguse pärast kasutatakse vahel ka sõna *kui*, nt *hobbosed on suremad kui koerad*. (H: 130–131)

Boubrig esitab esimese punkti juurde lisaks rahvasuust pärit näiteid, kus passiivis on definitiiv tema sõnul lausa kohustuslik, sest tegu on juba varem kõneks olnud ja piisavalt määratud asja või isikuga: *kõik mis temma õppettedas* 'alles, was man ihn lehrt', kus *temma* on rõhulises, määratud vormis; *üts anti soldanist ärra* 'üks (määratud) anti soldatiks' jts. Teise punkti kommentaariks ütleb ta, et *mitto* nõuab küll ainsust, *paljo* mitmust, kuid mõnikord mitmus lihtsalt ei sobi, nt *paljo teggemist*, *paljo liwa*, *paljo rahwast*. Neljanda punkti juures väidab Boubrig, viidates oma varasemale komparatiivikäsitlusele (vt siin punkt 16.4), et *ta om minnust suremb* tähendab 'er ist größer, als ich' ja *ta om suremb minno* rõhk on 'er ist größer, als ich'. (B: 42)

Hupeli järgi kasutatakse akusatiivi 5) koos mitme sellise verbiga, mis saksa keeles nõuavad daativit: *aitma*, *käskma*, *keelma*, *ülles-passima* 'aufwarten [teenima, passima, ümmardama]', *tenima*, *kuulma* 'gehörchen [sõna kuulama, kuuletuma]', *uskma*, *tännama* (trt, tln), *tennama* (tln) jts, nt *kela tedda*; *teni mind*; *minna ei ussu neid*; kuid siiski *jummala sisse*

uskma 'an Gott glauben'. Verb *õppetama* (tln), *oppetama* (trt) aga nõuab akusatiivi nii eesti kui ka saksa keeles; ainult vahel võib kohata daativit, nt trt *oppeta mulle sinno kohhut* 'lehre mich deine Rechte'. (H: 131–132) Boubrig väidab, et *õppetama* võib olenevalt olukorrast esineda nii koos indefiniitviga kui ka definiitviga; koos daativiga esinemist peab ta aga ebaõigeks, kuna selle verbi tähendus on 'lernen machen [õppima panema]', mis nõuab otsereksiooni [= sihitist]; seega: *õppeta neid või nemma – sedda*. (B: 42p)

Järgmises kahes punktis on Hupel akusatiivina käsitanud osastava kõrval ka sisseütlevat, mida tema grammatikas veel käändenimetusena ei eksisteerinud. Ta ütleb, et akusatiivi kasutatakse 6) koos verbidega, mis väljendavad liikumist mingisse kohta, kusjuures jäävad ära saksa keeles esinevad prepositsioonid, nt *wangi minnema*, *hauda pannema*, trt *istu tohhe paika* 'setze dich an diesen Ort'. Märkused, mis ta sel puhul teeb, kõlbaksid illatiivi vormimoodustusreegliteks. Ta märgib ka, et genitiivile lisatava lõpu *-sse* asemel võib olla kaassõna *sisse*.

Samasugust osalt teisendatud akusatiivi näeb Hupel 7) koos verbidega, mis väljendavad jäämist, viibimist ja otsimist, nt *ma ollen seäl asset* ('ma elan seal'; siin küll ka nüüdisilgu jaoks partitiivi); *ta jäi senna*, mitte *seäl*, nagu oleks saksa vastes 'er blieb dort'; *otsi senna tuppa*, mitte *seäl toas*, vrd saksa vaste 'suche dort in der Stube'. (H: 132) Boubrigi kommentaar on muidugi, et tegu on ingressiiviga. Ta toob mõne lisanäite paralleelvormide kohta (*paika* ehk *paikahe* jts), korrigeerib mõnd näidet (*súho*, samuti ka *máha*, sest lõppvokaal on tavaliselt samasugune kui eelmises silbis) ning püüab seletada mõne vormi kujunemist, nt *tuulde* < *tuulthe*, *kätte* < *käthe*. Ta oletab (näidet lisamata), et *-he* lisamine kord relatiivsele, kord indefiniitvisele tüvele on seotud sellega, missugune on kõne määratuse aste. Veel märgib Boubrig, et tartu dialektis ei kasutata verbidega *otsma*, *kaema* jts mitte ingressiivi, vaid egressiivi, nt *otsi säält tarrest*, *kae säält kambrest*. Sellise indefiniitvi näitena, kus saksa keelega võrreldes ei kasutata prepositsioone, esitab ta adverbiaalsed väljendid *sedda wiisi* ja *sedda värki*. (B: 42p–43)

Hupeli järgi kasutatakse akusatiivi 8) koos verbidega, mis väljendavad haigust, kusjuures saksa keeles esinev kaassõna jääb taas ära, nt ta *põeb jalgo* 'er kränkelt an den Füßen', ta *kaebab pead* 'er klagt über den Kopf', trt *põddema wauwa* või *kõtto tõppe* (H: 132). Boubrig esitab sel puhul teise tartukeelse kuju *wauh* 'äge palavik' koos väljendiga *wauhha*

põddema. Indefinitiivi kasutamist koos verbiga *põddema* seletab Boubrig sellega, et tegemist olevat indefiniitse üldmõistega, nt *jalgo põddema* 'fußkrank seyn'. (B: 43)

Hupel ütleb, et akusatiivi kasutatakse 9) koos isikulises tegumoes olevate verbidega impersonaalsetes lausetes, s.t seal, kus saksa keeles on „es“, nt *jubba tulleb rahwast* 'es kommen schon Leute', *siit käib tuult* 'hier wehet Wind', *sa-ab* või *saddab wihma* 'es regnet'; verbi *ollema* puhul oleks vastav tõlge ka 'es giebt', nt *siin on monda teggemist* 'hier ist ..' või 'hier giebt es allerley Arbeit'. Samas märgib Hupel, et vastupidi teistele keeltele kasutatakse eesti keeles akusatiivi koos verbi *ollema* eitavate vormidega, seda isegi siis, kui jaatavas vormis on nominatiiv, nt tln, trt *neil ei olle wina* 'sie haben keinen Wein' või trt *otsa ei olle weel kä* 'das Ende ist noch nicht vorhanden'. Jaatavas vormis võib akusatiiv olla määramatuse korral, nt tln *mul on willetsust* 'ich habe Unglück', trt *neil om leibä* 'sie haben Brod'. Isegi määratud kõnes võib mõnikord olla akusatiiv, nt trt *kummäl om ilmkoolest* 'der die Unsterblichkeit hat [kellel on surematus]' (1Tm 6: 16). Hupeli arvates poleks ka nominatiiv sellistel puhkudel kuigi suur viga. (H: 132–133) Boubrig kordab kommentaaris oma põhipostulaati: *verba impersonalia* korral on määramatus kõnes indefiniitiv, poolmääratud kõnes relatiiv ja määratud kõnes definitiiv. 1827. aasta tartueesti kalendris on *saddap wihm* täitsa vale, õige oleks *wihma*, sest kõnes pole ju täpselt määratud vihm. Väljendis *suur teggeminne om temmaga* on täpsustajaks adjektiiv *suur*; Boubrigi arvates ei tohiks sel juhul indefinitiivi kasutada, nagu ka nt *se ei massa kirjotaminne* 'das ist des Schreibens nicht werth' (s.t parajasjagu kõnes olnud, määratud kirjutamine) või *tuul käüb siit 'der* Wind kommt von *der* Seite'. Piiblikoha tõlge on Boubrigi väitel igatahes vale ja kummaline; kui ehtsas eesti keeles oleks olemas mõistet 'Unsterblichkeit' tähistav sõna, siis peaks see siin olema definitiivis. Ta pakub tõlget *ke iggawel surma ei näe*. Hupeli viimast märkust peab Boubrig lausa koomiliseks, sest ainsa õige lahenduse kohta on väidetud, et see poleks suur viga. Hupeli ühes näites esinevat vormi *kä* tõlgendab Boubrig lühenenud inkluusiivina [= seesütlevana], trt *käeh*, tln *käes*. (B: 43–44)

Hupeli sõnul tuleb akusatiivi kasutada 10) koos verbiga *räkima*, kusjuures võimalik on ka ablatiiv, nt *kedda* või *kellest sa räkid*; verbi *kartma* reksiooniks on nagu saksa keeleski kas akusatiiv või väljend koos kaas-sõnaga, nt *ma kardan tedda* 'ich fürchte ihn' ja *ma kardan temma eest* 'ich fürchte mich vor ihm'. Verbide *käima* (tln), *käüma* (trt) akusatiivireksiooni

kasutamisel vanuse osutamiseks jääb ära saksa keeles olev kaassõna, nt *ta käib kolmat aastat* 'er geht ins dritte Jahr'. (H: 133) Boubrig on verbi *räkima* kommentaarina esitanud teise samatähendusliku verbi, nimelt *kõnnelema*. Oma näite *keddas sa kõnnelet?* seletamisel keskendub Boubrig interrogatiivsele sufiksile *-s*, mis tema meelest on pärit küsipartiklist *es* ja mida ta näeb nt sõnades *kas, mis, kes, kuis, ons*. Ta räägib ka partiklitest *-ep* ja *-ap*, nt *seepse* 'see ep see', *küllap, sealap*, ning peab kirjakeele jaoks liialt labaseks lühendusi, nagu tln *ons*, *polnd* või trt *seepse, topsom* 'too ep see om'. Ta viitab ka vastavatele lõikudele Masingu raamatus „Ehstnische Originalblätter“ ja ajakirja Beiträge 12. vihikus (lk 30; vrd Masing 1816a: 52; Knüpfner 1818b: 30). Hupeli näidet *ma kardan temma eest* peab Boubrig puhtaks germanismiks, sest ehteestilised *kartma* ja *pelgama* nõuavad tema sõnul otseobjekti [= sihitist]. (B: 44–45)

Järgmine akusatiivi kasutusjuht on Hupelil 11) koos sõnadega *tarwis*, tln *waia*, trt *waja, waja ollema, wäärt*, nt trt *temmäl om teid waja* 'er bedarf euer'. Saksa keele genitiivi asemel on eesti keeles koos sõnaga *wäärt* akusatiiv, nt *ei ta olle sedda wäärt* 'er ist dessen nicht werth'. Kaassõnana on *pool* koos genitiiviga, kuid tartu dialektis võib ta nimisõnana tähenduses 'Seite, Gegend' esineda ka koos akusatiiviga, nt *ne kumma wäljal pool meije maad omma* 'diejenigen welche außerhalb unseres Landes sind'. (H: 133) Boubrig seletab siin kõigepealt väljendite *waja ollema* ja *tarwis ollema* tol ajal eksisteerinud tähenduserinevust: esimene neist tähendab 'abiks või täienduseks hädavajalik olema', seega ka 'puuduma', 'mitte käepärast olema'; teine aga 'zu statten kommen [marjaks ära kuluma]', sedavõrd ka 'tarvilik olema'. Nt *mul om sedda waja* 'ich habe das nöthig, bedarf dessen; *mul om sedda tarwis* 'ich kann das gebrauchen'. Boubrig väidab koguni, et saab küll öelda *tarwis minnema*, aga mitte *waja minnema*. Sõna *wäärt* kohta ütleb ta, et see on küll saksa laen, aga eesti keeles hästi kodunenud; sellega koos olevad demonstratiivpronoomenid on indefiniitviis, nt *sedda, taad, seddasama* jms *wäärt*, millele peaks veel järgnema või vähemalt juurde mõeldav olema *et* või *mis*. See, millega võrreldakse, on relatiivis, nt *ta om kohto, karristuse wäärt*. Sõnad *wäljalpool* 'außerhalb', *sisselpool* 'innerhalb', *tolpool* 'jenseits', *selpool* 'diesseits' on Boubrigi meelest liitsed kaassõnad, mida tuleb kasutada indefiniitviis oleva substantiivi ees; verbiga koos esinedes on tegu adverbidega. (B: 45–45p)

Akusatiivi (või vahel ka genitiivi) kasutatakse Hupeli sõnul 12) seal, kus ladina keeles on *accusativus cum infinitivo*, nimelt *w-partitsiibis*,

mis esineb koos tundeid, arvamust, otsustust, teatamist, tunnetamist jms väljendavate verbidega, nt tln *nemmad mõtlesid ennast waimo näggewad*, trt *nemmä mõtliwa hendä waimo näggewät* 'sie meinten sie sähen einen Geist'; trt *temmä näggi teddä maan ollewat* 'er sahe daß er an der Erde lag'. (H: 134) Boubrig arvab sel puhul, et Hupel on seda teemat käsitlenud liiga vara, tegelikult tuleks sellest rääkida alles leheküljel 139, s.t partitsiipide juures. (B: 45p)

Hupeli järgmist lõiku tõlgendades tuleb meeles pidada, et tema grammatikas ei olnud kõigil nüüdiskäänetel veel käändenimetusi ning et käände- ja tuletussufikseid ei eristatud veel päris täpselt. Hupel väidab nimelt, et akusatiivi kasutatakse 13) koos prepositsioonidega, mis on oma substantiivi ees, nt trt *een ilma pohjandamist* 'vor Grundlegung der Welt [enne maailma rajamist]', *pärrast mind* 'nach mir'; aga ka koos mitmuslike vormide lõpu lisatavate tähtedega *s, ks, li, ti, ta*, nt *põlwili* 'auf die Knie' ja *ilma lapsita* 'ohne Kinder'. (H: 134) Boubrigi tõlgendus on siin praegusajale lähemal. Ta tuletab kuulajatele oma morfoloogiakursusest meelde, et sufiks -s (trt -n), -ks (trt -s) ja -ta tähistavad käändeid, -li on adverbisufiks, -ti (ja ka -to) moodustavad adjektiive, nt *põlwili* 'kniewärts, knieliegs', *wäeti* 'kraftlos'. Vormiõpetuse kohta käib ka kommentaari see osa, kus Boubrig seletab mitmuse käänete moodustamist põhiliselt mitmuse indefinitiivi alusel; mitmuse relatiivi kasutatavat eestlane mitmuse käänete moodustamisel üksnes heakõla pärast või soovist end definiitsemalt väljendada. Boubrig arvab, et paljud kirjamehed ja ka vanemad grammatikad eksivad siin tegeliku keelekasutuse vastu, püüdes ka mitmuse käändeid moodustada ainsuse analoogial, s.t põhiliselt relatiivi põhjal. (B: 45p–46p)

Akusatiivikäsitluse lõpuks mainib Hupel selle käände tarvitamist 14) koos hüüdsõnadega *oh, o!, ennä*, nt trt *oh süwwiust* 'oh sügavust!', *ennä innimest* 'vaata (või vaadake), milline inimene'; koos sõnaga *nätse* 'vaata!' kasutatakse Hupeli arvates aga sageli nominatiivi (H: 134). Oma kommentaaris peab Boubrig definitiivi kasutamist viimasel puhul ebaõigeks, põhjendades seda etümoloogiaga *näet sa* või *näet se*. Boubrig väidab, et indefinitiivi kasutatakse hüüdsõnade järel seetõttu, et hüütav on esialgu määramatu, muutudes kõneaineks alles pärast hüüatust. (B: 146p)

17.7. Ablatiiv ehk Veel kord seestütlev ja alaltütlev

Hupel ütleb, et eestlane pruugib ablatiivi lõppe *-st* ja *-lt* läbisegi, kuid näib, et teatud väljendis kasutab ta kindlalt vaid üht neist. Mõned ütlevad, et *-st* vastab saksa tähendustele 'aus' ja 'von' ning *-lt* vaid tähendusele 'von'. Teised taas arvavad, et lõpu *-st* abil väljendatakse alistumist, lõpu *-lt* abil aga tegemist. Täpseid reegleid on Hupeli meelest raske anda, kuid silmas võiks pidada järgmist:

- 1) esimest ablatiivi kasutatakse adjektiivide *tühhi*, *haige*, *wagga*, *ilma-süta*, *rikkas*, *wiggane*, *lahti*, *woimato*, *ossalik* 'osaline', *raske* jts järel, samuti ka väljenditega *pudus* või *ilma ollema*; saksakeelne vaste on enamasti prepositsioon „an“, nt *tühhi rahhast* 'leer am oder vom Gelde', *haige jallast* 'krank am Fuße', *minna ollen ilma-süta sest werrest* 'ich bin unschuldig an diesem Blute', tln *nemmad on jummal au-ust ilma*, trt *neil om pudus jummal kittussest* 'sie mangeln des Ruhms an Gott' (Rm 3: 23);
- 2) *st-lõppu* kasutatakse ka koos verbidega *leidma* (tln), *lõidma* (trt) ja *otsima*; vastavad saksa prepositsioonid võivad olla „in“, „auf“ või „bey“, nt *ma leidsin maast* 'ich fand es auf der Erde' (sõna-sõnalt 'von der Erde'); ablatiivikujulised on ka küsimusele „woher?“ vastavad adverbid ja kaassõnad, nt *ma leidsin laua peält* (mitte *peäle*) 'ich fand es auf dem Tische' (sõna-sõnalt 'von dem Tische');
- 3) esimest ablatiivi kasutatakse koos verbidega *kiitlema* (tln), *kitlema* (trt) 'sich rühmen', *kiitma* (tln) ja *kitma* (trt) 'rühmen', nii tln kui ka trt *häbbenema* ja *häbbendama* 'sich schämen', mõnikord ka koos verbiga *minnema*; nt tln *ta kiitleb sest* 'er rühmt sich dessen', trt *ärä kitko rikkas ommast rikkussest* 'der Reiche rühme sich nicht seines Reichthums', tln *mis ma sest holin*, trt *mes minna sest holi* 'was frage ich darnach', *häbbene temmast* 'schäme sich dessen', *ta läks uksest wälja* 'er ging zur Thür hinaus';
- 4) teist ablatiivi kasutatakse tavaliselt koos verbidega *küssima* ja *küssitellema*, *wõtma*, *sama*, *palluma*, *laenama*, *kulama*, *noudma* jne, nt *küssi temmalt* 'frage ihn' (või 'von ihm'), *temmä nous neilt* 'er forschte von ihnen', tln *ta pallus temmalt sedda* 'er bat ihn darum' (või 'er bat es von ihm'); kuid siiski tln *jummalat palluma* 'Gott bitten'. (H: 134–135)

Kommentaariks on Boubrig kõigepealt viidanud oma siinsele ablatiivi- ja egressiivikäsitlusele (vt siin punkt 16.7) ning soovitanud õige kaasuse

valikul lähtuda vastava käände põhitähendusest. Egressiivi nõudvate verbide hulka (vrd Hupeli punkt 3) lisab ta veel tegusõnad *tagganema*, (*ennast*) *rõmustama* ja *pahhandama*. Boubrigi siinkohal viidatud allikaks on ajakirjas Beiträge ilmunud anonüümne artikkel märkustega Hupeli grammatika kohta. Muu hulgas puudutatakse selles kirjutises põgusalt ka kahe ablatiivi küsimust; mõni Boubrigi siinne näidegi on pärit just sealt. (Vrd Anmerkungen 1821: 44) Boubrig ütleb nimelt, et ka näidetest peaks olema abi, et selgitada tähenduserinevust, nt *minna tean kõik mis temmalt on rägitud* ja *temmast on rägitud*; *minna sain temmast kuulda* ja *temmalt kuulda*. Boubrigi tähendusseletused on praeguse kirjakeele vastavate rekt-sioonidega vastuolus: *temmast kuulda* 'kuulda, mida ta ise ütles' ja *temmalt kuulda* 'kuulda, mida teised tema kohta ütlesid'; *tõbbitselt kuultas* 'über den Kranken hört man [haige kohta kuuldakse või haigest kuuldakse]'. Arvatavasti on siin lõunaestiline ja põhjaestiline keelepruuk olnud erinev ja kõikuv: Boubrigi tekstis on parandusi ja küsimärke ning lõpuks nendib ta otsesõnu, et asi vajab veel täpsemat uurimist. Siiski meenutab Boubrig veel kord, et Masingu näites *minna tullen lõunesõmajast teile* ei ole -st mitte egressiivilõpp, vaid murdeline formatiivi [= saava käände] lõpp (vrd siin punktid 16.7 ja 17.4). Ta lisab, et formatiivi asemel oleks selles näites ehk kohasem daativ, mida ju on nimetatud ka lokatiiviks: *minna tullen sõmajale*, kas *teile* või *teie mannu*. Boubrig osutab raamatule, kust viimane soovitus pärineb (vrd Steingrüber 1826: 33), ning loodab, et ka Masingu hiljuti ilmunud selgitustest võiks kasu olla (vrd Masing 1827). (B: 46p–47)

18. Infiniitvormide süntaks

Hupeli grammatika süntaksiosa kolmas peatükk räägib infinitiivide ja gerundiumide [= verbi käändeliste vormide] kasutamisest (H: 135–139). Sageli autor lihtsalt loetleb verbe ja adjektiive, mis nõuavad teatud verbivormi, kusjuures loetelud pole mõistagi ammendavad, lõppedes ikka mingi *jne-* või *jts-tüüpi* lühendiga. Vahel on Hupel püüdnud lisada ka üldistatava iseloomustuse. Nii ütleb ta näiteks, et 1. [*ma-*] infinitiivi kasutatakse verbide järel, mis märgivad liikumist mingisse kohta, kuid tema loendis olevate tegusõnade tähenduskaala on laiem: *aiama*, *awwatellema*, *hak-kama*, *jäma*, *kõlbama*, *minnema*, *õppima*, *pannema*, *peäsmä*, *piddama* 'sollen', *ruttama*, *saatma* 'schaffen', *sundima*, *teggema*, *tullema*, *heitma*

(*maggama*), uinuma (*maggama*); tln *rahwas istus mahha söma ja joma ja tousis ülles mängima*, trt *rahwas iste mahha söma nink joma nink tössi ülles mängmä*. Ka verb *öppetama* nõuab Hupeli sõnul mõnikord 1. infinitiivi. Samas *tullema* tähenduses 'seyn [olema]' või 'gebühren [pälvima]' liidab endaga 2. [*da-*] infinitiivi, nt *nüüd tulleb tähhele panna* 'nun ist zu bemerken' või *temmal tulleb au anda* 'ihm gebührt Ehre'. 1. infinitiivi nõudvate adjektiividenä on Hupel esitanud sõnad *ussin, walmis, kindel, ablas, äkkine, wäggew, täis, auwus* 'würdig', *sagge; wäggew ülles-ehhitama* 'mächtig zu erbauen', *sagge käima* 'der oft hin und her geht'. (H: 136) Samamoodi on ta vaadelnud ka 2. infinitiivi ning *mata-*, *mas-*, *des-*, *nud-*, *tud-*, *v-*, *vat-* ja *mine-*vormide süntaksiprobleeme.

Selline käsitusviis Boubrigi igatahes ei rahulda. Ta soovib ka seda teemat käsitleda üldistavamalt, „filosoofilisemas vaimus“, mitte üksikuid verbe või adjektiive üles lugedes, sest sellised loendid on ebakindlad ega suuda olla ammendavad, seda enam et eesti keele sõnavaragi pole veel hõlmavalt kirjeldatud. Juba esimestest Hupeli reeglitest, mis käsitlevad 1. infinitiivi nõudvaid verbe ja adjektiive, puudub Boubrigi meelest hulk sõnu, nt *ollema, süütma, jätma, kihhotama* 'anreizen', *kiusama, eksitama; nobbe, pitkaline, wahwas* 'stark, kräftig', *holas, kõlbaw, kõlbato, julge, kerme*. Verbi *öppetama* järel on Boubrigi sõnul alati 1. infinitiiv (mitte „mõnikord“, nagu ütleb Hupel). Lektor viitab ajakirja Beiträge vihikutele ja lehekülgedele, kus seda teemat on käsitletud ja just neid sõnu korrigeeritud või puuduvana märgitud (vrd Rosenplänter 1813b: 20; Anmerkungen 1821: 45). Boubrig peab vajalikuks sõnastada teema kohta kõigepealt uued ja üldistavamad reeglid. (B: 47p–48p)

18.1. Esimene ja teine infinitiiv [= *ma-* ja *da-*tegevusnimi]

Sissejuhatavalt mainib Boubrig, et 1. infinitiivil on alati aktiivne, põhjustav ning eesmärgi poole pürgiv suunitlus, 2. infinitiivil aga passiivne ja alistuv (sks *leidentlich*). Niisiis kasutatakse 1. infinitiivi, kui tegevus või olukord, mida väljendatakse, kujutab endast aktiivset sihti, mille poole iseseisvalt pürgitakse. Just seepärast kasutatakse 1. infinitiivi koos nende verbidega, mille reksiooniks muidu on daativ või ingressiiv. 2. infinitiivi aga kasutatakse, kui väljendatav tegevus või olukord on otsekui passiivne, juhuslik, alistuv, ilma aktiivse püüdluseta siht. Järelikult pruugitakse 2. infinitiivi seal, kus on vaja väljendada lihtsalt parasjagu eksisteerivat

oskamist, suutmist, lubatud olemist, saamist, passiivset vastuvõtmist, ihaldamist. Boubrig ütleb, et muidugi pole ühtki reeglit eranditeta ja mõni erand leidub siingi, nt *käskma* tähistab ju aktiivset tahtmist, kuid ometi on tema rektsiooniks 2. infinitiiv. Mõnikord on tegu siiski vaid näilise erandiga, väidab Boubrig, nt verb *tahtma*, mis nõuab 2. infinitiivi, ei väljenda aktiivset pürgimust, vaid üksnes kirglikku, kuid passiivset soovi. Seetõttu peaks väljendi *Jummala tahtminne* asemel õigupoolest ütlema *Jummala käsk*. Verbi *laskma* järel on samuti 2. infinitiiv; kuid Boubrigi arvates pole tegu ehteestilise sõnaga, vaid saksa või rootsi keelest laenatuga, mida eestlased esialgu on kasutanud prantsuse sõna *laisser* tähenduses (ka 'lõdvalt, loiult minna laskma'), seega siis alistavas, passiivses mõttes. Ka verbi *laskma* tähenduse 'tulistama' puhul on tegu õigupoolest vaid püssikuke lahtilaskmisega; pr *faire*'i ('tegema, sooritama, toime panema') aktiivne tähendus on verbile *laskma* lisandunud alles hiljem, kusjuures vana rektsioon on säilinud, oletab lektor. Ta võrdleb 1. ja 2. infinitiivi vastavalt ladina *um-* ja *u-lõpulise* supiiniga. Aktiivse-passiivse tendentsi vastandust demonstreerib ta veel näidetega *ta saap sööma* 'er wird essen, er wird dazu gelangen', *ta saap süüwa* 'er bekommt essen' ja *hirmus üttelda* lad 'horrible dictu'. (B: 49–49p, 52) Üsna samamoodi ja samade näidetega on eelnevad seisukohad sõnastatud ka Helli artiklis, millele Boubrig oma loengutekstis osutab (B: 49, 52; vrd Heller 1822a: 113–115).

Veidi hiljem seletab Boubrig tähenduserinevust väljendite *kui ma saan tulles*, *kui ma saan kirjutama* ja *kui ma saan tulla*, *kui ma saan kirjutada* vahel. Esimesed kaks näitavad tema meelest üksnes tinglikku võimalikkust: 'wenn es so weit kommt, daß ich komme', 'wenn ich zum Schreiben gelange', järgmised aga tegelikku, füüsilist võimalikkust: 'wenn es möglich ist, zu kommen', 'wenn es möglich ist, daß ich schreiben kann'. Boubrig ütleb, et selle tähelepaneku on teinud Masing Beiträge 15. vihikus lk 49, kus on juttu ka väljendite *tunda sama* ja *tundma sama* erinevusest. Kõnealune kirjutis koosneb tegelikult keeleainelistest märkustest, mis on pärit Masingu kirjadest Johann Heinrich Rosenplänterile; viimane on need lõigud välja kirjutanud ja koos mõne omapoolse lisandusega avaldanud, vt Rosenplänter 1822. (B: 53–53p)

18.1.1. Esimene infinitiiv

Boubrig esitab neli 1. infinitiivi kasutusjuhtu:

- 1) kui lause subjekt on samal ajal ka infinitiivi subjekt ning alistav verb väljendab vahetut ja kindlat eesmärgipärasust, nt *ma lähhä minnema, söma, ellajid tallitama; ma nakka tullemä; tulle awwi-tama; jose tedda kinniwõtma; rahwas iste mahha söma nink tulli ülles mängma; ma tulle kolilätsi kaema;*
- 2) kui lause subjekt on samal ajal ka infinitiivi subjekt ning alistav verb väljendab võimet või olukorda sattumist, nt *ma ei kõlba sedda ammetit piddama; ta jäi maggama;*
- 3) kui lause objekt on samal ajal infinitiivi loogiline subjekt, nt *ta tahhap minno sõitma* 'ta tahab, et mina teda sõidutaks'; *aija tedda puid toma; lasse kirst minnema* (öeldakse, kui kirst hauda laskmisel takerdub); *panne piim kema; ta and poija ärra wõrid orjama; minno aijetas minnema; ma panni tedda hobbosid wahtma;*
- 4) kui lause subjekt on aktiivne või tegutsev koos infinitiiviga, nii et infinitiiv sõltub noomenist (substantiivist, adjektiivist või pronoomenist), nt *loetama-minnek* 'Katechisationsfahrt'; *aig om hā mees minnema* 'aeg lendab'; *temma pā om rassemb wõtma; minnul om poig koli tullemä* 'mul on poeg, kes peab kooli tulema'; *ussin teggema; laisk minnema; ahne söma, joma.* (B: 50–50p)

18.1.2. Teine infinitiiv

Ka 2. infinitiivi kasutusjuhte on Boubrigil neli:

- 1) kui lause subjekt on samal ajal ka infinitiivi subjekt, ja verb, millest infinitiiv sõltub, tähistab a) füüsilist või moraalselt võimet, nt *ma woi sedda tetta; ma ei tohhi minna; ta julgup wastapanna; sullane-pois ei lõppe ramatut oppi;* b) ihaldust, soovi, nt *kui sa lahhutada tahhat* (sellised verbid on *tahtma, himmustama, iggat-sema, towotama, lubbama, lootma, pelgama*); c) püüdlust, mille edu on juhuslik ega olene subjekti kavatsusest, nt *allusta sedda tetta; ma lõppeti külwada* (sellised verbid on *püüdma, otsma, sõudma, kääma* jt);
- 2) kui lause subjekt on infinitiiviga otsekui passiivses suhtes, sellele allutatud või selle objektiks, nt *ta mees ei kõlba pitta; temma peap*

tullema kaija 'ta peab tulema ülevaatusele või eksamile'; *se jääp mõttelda* 'selle peale tuleb veel mõtelda – edaspidi';

- 3) kui lause subjekt pole infinitiivi suhtes ei subjekt ega objekt, infinitiivi subjekti võiks väljendada saksa impersonaalse *man*'i abil või on infinitiivi subjektiks possesiivivorm, mis moodustab koos infinitiiviga ladina *accusativus cum infinitivo* taolise konstruktsiooni, nt *ma kässe temmal sedda tetta; lasse täl sedda tetta; ta lask wilja hannel ärrasüwwa; külm wiljal ei anna kaswada; ma lasse seppil sedda tetta; ta ei tija, kuis wäike latsiga ümbrekäwwa;*
- 4) kui infinitiiv oleneb noomenist ja a) lause subjekt on infinitiivi suhtes otsekui passiivne objekt, nt *se om hä wõtta; se om tarwis osta; se om tetta; mēs tetta?*; *se om hä lats sata; ei olle keddagi sata*; või b) lause subjekt ei ole ühtlasi infinitiivi subjektiks, nt *mul om meel minna; om lubba, sedda tetta; ei olle aiga kirjutada; täl om nõwwo* ('Mittel') *kül osta*. (B: 50p–51)

Boubrigi sõnul pruugivad eestlased 2. infinitiivi sageli viisil, mida grammatikates seni pole kirjeldatud ega ka saksa autorid oma eestikeelsetes teostes kasutanud. Nimelt kasutatakse kiirel jutustamisel 2. infinitiivi otsekui minevikuvormina; mõnikord aga, kui tundub tegemist olevat ellipsisiga (verbid, nagu *wõtma, minnema, hakkama* jts, oleks nagu välja jäetud), võidakse samamoodi kasutada ka 1. infinitiivi. Boubrigi meelest on see igal juhul mõjukas võte, mis toob kirjeldusse erilist elavust ja lühidust. Ta ütleb, et esimesena on sellele tähelepanu juhtinud Knüpper Beiträge 12. vihikus (Boubrig kordab tema seisukohti ja näiteid oma siinses loengutekstis; vrd Knüpper 1818a: 55). Ta kahetseb, et Knüpper on esitanud vaid ühe näite, nimelt rahvalaulust „Sõa laul“, mis on avaldatud Beiträge 7. vihikus (vrd Rosenplänter 1817: 48).

*Tulli siis wenda jo koddoje,
Minna wennalta küssida:
Wennakenne, ellakenne,
Kas olli söas naene armas,
Naene armas, kasa kallis?*

Boubrig märgib, et veidi edasi leidub samas laulus ka rida *minna kül wenda õppetama* (vrd Rosenplänter 1817: 49), ja arvab, et tegemist ei ole mitte poeetilise vabadusega, vaid võttega, mida kasutatakse ka tavalises proosas. See võimaldab toime tulla ilma sidesõnadeta ja pikkade

verbaalkonstruksioonideta, olles üks neid väljendusvahendeid, mis teevad eestlase jutustuse teinekord nii värskeks ning piltlikuks. Lektor võrdleb seda keelevormi ladina *infinitivus historicus*'ega. (B: 52–53)

Boubrig ütleb, et Masingu teostes leidub veel üks 2. infinitiivi kasutusviis, millest ilmneb selle keelendi otsekui tingimuslik, konditsionaalne loomus: nimelt 2. infinitiiv sidesõna *et* järel. Lectori sõnul vastab selline konstruksioon saksa *zu-* ja ladina *ut-*tingimuslausetele ja tuleb põhjaliku keeletundja Masingu teostes ette nii sageli, et seda peab pidama ehteestiliseks. Boubrig esitab näite Masingu raamatust „Täielinne Ristiusso õppetud“ (1826: 8): „... mehhed, kedda Issand Israéli rahwa seas üllesärratas, et tedda nomida, tedda õppetada, temmale Jummalat, temma tahtmist ja pattustpöormist, ning ka Kristuse tullemist kulutada.“

18.2. Veel tegusõnavormidest

Boubrigi loengute käsikirjas järgnevad nüüd lehed, kus taas lõik-lõigult kommenteeritakse Hupeli grammatikas verbi käändeliste vormide süntaksi kohta öeldut (B: 53p–55; vrd H: 136–139). Kui võrrelda Boubrigi käsikirja seda osa Moritza konspekti vastavate lehtedega (60–63), siis selgub, et Boubrigi mitme lühida servamärkuse taga on tegelikult Helleri manuskript (vrd Heller 1829), mille teatud löike Boubrig on loengus nähtavasti kasutanud otse, kirjutamata neid enne ümber oma loengukäsikirja. Helleri ja Boubrigi süntaksikäsikirju tasub põhjalikumalt võrrelda eraldi kirjutises. Seetõttu Boubrigi loenguteksti seda osa praegu lähemalt ei vaadelda. Igal juhul leidub siingi lisanäiteid, vigade parandusi, täpsustusi, viiteid kaasaegsele keeleliteratuurile jne.

Loengute järgmises osas vaatleb Boubrig mitmesuguste verbivormide tarvitamist. Esmalt arvustab ta mõnd Masingu seisukohta. Ta juhib tähelepanu sellele, et Beiträge 5. vihikus on Masing kirjutanud, et koos abiverbiga moodustatud *perfectum compositum*'i tuleks kasutada refereeringu puhul ja üksnes mineviku partitsiibi abil moodustatavat *perfectum historicum*'i siis, kui jutustatakse midagi iseenda poolt. Nii on Masing tõepoolest väitnud, analüüsides Peter Heinrich von Frey tõlketöös üht lauset, mille on öelnud Aleksander I oma manifestis Napoleoni kohta: „Ei ühtegi polle tedda woinud keelda kange meelega aiama, mis ta kawwalaste olli noudnud“ (Frey 1813: 83). Masing on soovinud, et lause algus olnuks *Ei üksigi tedda woinud keelda ..* (vrd Masing 1816b: 83). Boubrig

on aga märganud, et Beiträge 13. vihikus on Masing kritiseerinud lauset *Nenda on ikka need willetsaks saand, kes kässo õppetusest tagganesid*. Masing on öelnud, et tegemist on refereeringuga, mistõttu viimane sõna peaks olema *tagganend* (vrd Rosenplänter 1821: 139–140). Boubrig leiab, et need seisukohad on vastuolulised. Ka on Masing samas väitnud, et lause lõpul tuleks kasutada *nd-*, mitte *nud-*vormi. Siingi on Boubrig märganud, et Masingu oma tekstides leidub kontraheerunud vormi mujalgi kui lause lõpul. Ka peab Boubrig eksitavaks ja kirjakeelde sobimatuks Masingu tekstides leiduvaid eitavaid, ilma eitussõnata vorme, nt usuõpetusraamatus (Masing 1826:11) lauses *et ükski kulutuse sõnna rõõmsam woi olla, kui jne*. (B: 55–56p)

Boubrigi järgi ei ole saksa konjunktiivi vasteks eesti keeles optatiiv [= tingiv kõneviis]; ta esitab neli võimalust selle tähenduse väljendamiseks: 1) indikatiiv koos sidesõnaga *et*, nt *ta ütleb, et ma ollen*; 2) indikatiiv koos abiverbina kasutatud tegusõnaga *piddama*, nt *ta ütleb, et ma pean ollema*; 3) partitsiibikonstruktsioon, mis on ladina *accusativus cum infinitivo* sarnane (kuid mitte sama kui see), nt *ta ütleb, tedda haige ollewat*; 4) teatud juhtudel formatiiv [= saav kääne], nt tln *ta tunnistab ennast õigedaks*, trt *ta kittap henda õiges* 'er rühmt von sich, daß er rechtschaffen sey'.

Väga huvitavaks kiidab Boubrig Beiträge 13. vihikus leiduvat Petersoni artiklit eesti verbi lõppudest (Peterson 1821). Boubrig ütleb, et artikkel puudutab küll rohkem vormiõpetust, aga on genuiinse eestlase uurimusena kahevõrra põnev. (B: 56p–57)

19. Üksikmärkusi sõnade ja lausete ühendamise kohta

1829. aasta kevadsemestri süntaksiloengute viimase peatüki on Boubrig pealkirjastanud „Einige einzelne Bemerkungen über die ehstn. Construction. Einiges über die Verbindung der Worte und Sätze in der ehstnischen Sprache“ („Mõned üksikmärkused eesti keele ehituse kohta. Üht-teist sõnade ja lausete ühendamisest eesti keeles“; B: 57p). Hupeli grammatika süntaksiosa viimase peatükiga „Von etlichen Idiotismen“ („Mõnedest väljenditest“; H: 139–144) see enam ei haaku.

19.1. Adjektiivse täiendi paiknemine

Boubrig räägib adjektiivi paiknemisest relatiivis [= omastavas] oleva täiendi ees või järel, viidates seejuures Knüpfferi Beiträge-artiklile, kust see lõik koos näidetega võetud on (vrd Knüpffer 1815: 122–123). Kui adjektiiv käib nii subjekti kui ka selle täiendiks oleva relatiivis sõna kohta tervikuna, siis paigutatakse adjektiiv relatiivivormi ette, nt *ustawad Jesusse Jüingrid*, s.t *ustawad* käib kõigi jüngrite kohta; kuid *Jesusse ustawad Jüingrid* 'need Jeesuse jüngritest, kes on ustavad'. Samasugused näited on *kadduw ma-ilma rõõm* ja *ma-ilma kadduw rõõm*; *armsam issa poeg* 'selle (mitte mõne teise) isa armsaim poeg' ja *issa armsam poeg* 'see isa poeg, kes on talle armsaim'. (B: 57p–58)

19.2. Kuidas kasutada sõna *omma*

Seejärel on Boubrig rääkinud sõna *omma* kasutamisest (B: 60–61; vrd ka Moritz: 64), muutes märkusega (vt B: 58) tekstilõikude järjekorda. Ta ütleb, et algajatele on selle sõna kasutamine raske, sageli aetakse see segi sõnadega *sinna*, *temma* jts, umbes samamoodi, nagu juhtub ladina sõnadega *ejus* ja *tuus*, *suus* jts. Boubrig arvab vigade põhjuseks selle, et sõna *omma* käsitatakse alati üksnes pronoomenina, kuigi tegu on hoopis puhtakoelise adjektiiviga ladina tähenduses 'proprius', saksa 'eigen'. Et eesti keeles puudub õige possessiivpronoomen, siis kasutatakse selle asemel sõna *omma* ja vahel olenevalt vajadusest ka sõnu *sinno*, *temma* jts. Reegel on Boubrigi meelest lihtne: sõna *omma* tuleb kasutada siis, kui saksa lauses olevad possessiivpronoomenid *mein*, *dein*, *sein* jts käivad subjekti [= tegija, agendi] kohta; muidu tuleb kasutada sõnu *minno*, *sinno*, *temma* jne, nt *tedda ajeti omme teopäiwi teggema* 'man trieb ihn an, seine Frohntage zu thun'; *kõige rjstiinnimesse kohhus on omma liggimest armastada*; *meil sünnib ikka omma lotust Jummal peäle panna*; *minnult küssitti omma poega rekrutiks anda*. Boubrig meenutab, et subjekt ei ole alati selgelt väljendatud, vaid võib olla juurdemõeldav eelmise lause põhjal või ka verbi põhjal. Peale selle kasutatakse *omma* ka nimisõnana tähenduses 'der, die, das Eigene', nt *temmalt wõeti kõik omma ärra*; adjektiivina, kusjuures vahel isegi seal, kus seda vaja poleks, pleonastiliselt, nt *sawad ommaks põrmuks* 'sie werden zu ihrem Staube'. Siia lisab Boubrig loendi Beiträge *omma*-käsitlustest koos lühidate kommentaaridega: kõigepealt tuleb tema sõnul 2. vihik, lk 78 (vrd Rosenplänter 1813c); siis poleemikat

ja parem reegel 3. vihikus lk 125 jj (vrd anonüümse autori artikkel Wann 1814: 125–127, kust ongi pärit Boubrigi sinne põhireegel koos näidetega); veel täielikum selgitus leidub Boubrigi meelest 15. vihikus lk 136 jj (vrd Heller 1822b: 136–137), kust lektor on võtnud ülejäänud osa siinsest esitusest. Nagu Heller seal, nii pole ka Boubrigi rahul Beiträge 13. vihikus leiduva kirjutisega, kus on üpris põhjalikult käsitletud *omma* ühildumist põhisõnaga. Nimelt vahendab Rosenplänter seal Masingu praegugi üpris meelevaldsena tunduvat reeglit ja rohkeid näiteid, mille järgi *omma* ühildub oma põhisõnaga käändes ja arvus üksnes ainsuse seesütlevas, seestütlevas ja alalütlevas ning mitmuse nimetavas (vrd Rosenplänter 1821: 143–150). Oma seisukoha noomenite, sh *omma* ühildumise asjus oli Boubrigi üliõpilastele esitanud juba varem (vt siin punkt 4).

19.3. Jaatav lause: kas *ning* või *ja*?

Jaatavate lausete ühendamisel on Boubrigi sõnul kõige tavalisemad sidesõnad *ning* (trt *nink*) ja *ja*. Nende sidesõnade tähenduserinevust seletades toetub ta kahele Beiträge kaastöölisele. Petersoni järgi tuleks sidesõna *ning* kasutada siis, kui asjad toimuvad korraga, nt *ta olli surelinne, ning lubbas*; siis, kui üks asi järgneb teisele, sobib *ja*, nt *karro tuli ta jure, ja ütles* (vrd Peterson 1818a). Boubrigi arvates on asja tuuma paremini tabanud Masing, kelle seisukoha ta Rosenplänteri artikli vahendusel esitab: *ja* on vaid *copulativa*; sidesõna *ning* aga on 1) *continuativa*, mille saksa tähendused on 'denn, desgleichen, imgleichen [sest, samamoodi, samuti]'; 2) *causalis*, sks 'daher, demnach [seetõttu, seepärast]'; 3) *illativa* ('esile kutsuv, tekitav'), sks 'daher, indem, weil, demnach [sellest tulenevalt, selle läbi et, sest et, järelikult]', nt *Temma ep olle ialgi maenitsust wõtnud, egga nomimisest holind – ning et ta sesuggune olnud, on ta nenda hukka läinud* (vrd Rosenplänter 1822: 55). (B: 58)

19.4. Eitava lause sidesõnad

Boubrigi arvates on suur viga siduda eitavaid lauseid *ja* või *ning* abil. Ta esitab kõigepealt neli reeglit, öeldes, et need on sõnastatud Beiträge 10. vihikus lk 66 jj ilmunud Masingu kirjutise põhjal:

- 1) kui lause eitavad osad kuuluvad ühte lauseperioodi, tuleb nad eraldada adversatiivsete või disjunktiivsete sidesõnade abil, milleks

tavaliselt on *egga* või *ehk*; kui aga järgneb veel kolmaski eitav lause, liidetakse see *ei ka* või *egga* abil, nt *Kes pattust ei põra, egga ei ussu*;

- 2) kui lauseperioodis on kõigepealt eitav(ad) lause(d) ja sellele järgneb (järgnevad) jaatav(ad) lause(d), siis tuleb eitava ja jaatava poole vahele panna *waid*, nt *Kõigile, kes pattust ei põra, egga ussu, waid, kes melega patto sisse jäwad, ja maenitsust põlgwad*;
- 3) kui aga eelmisel juhul on tegemist tingimuse või järeldusega, tuleb kasutada tingimuslikku sidesõna *siis*, nt *Kui temma õppetust ei wõtta, egga nomimissest tahha hoida: siis lass katsub* (või *katsuda*) *kuida eddasi saab*;
- 4) kui teineteisele järgnevates eitavates lausetes subjekti või selle asemel olevat pronoomenit ei korrata, jääb teine eitus ära, muidu tuleb eitust korrata, nt *kui temma õppetust ei wõtta, egga nomimissest tahha hoida*, vrd *kui temma õppetust ei wõtta, ehk kui temma nomimissest ei tahha hoida* (vrd Masing 1818: 67–68).

Viienda reegli on Boubrig formuleerinud Masingu piiblilooraamatu põhjal:

- 5) saksa tähendust 'anders nicht .. als nur' antakse ehtsas eesti keeles edasi nii, et esimeses pooles on *mu wisiga ei* või *mitte*, teises pooles *muud kui agga* (vrd Masing 1824b: 5). (B: 58p–59)

19.5. *Miks, ommeti ja nüüd*

Sõna *miks* puhul hoiatab Boubrig: seda ei tohi kasutada järeldava või põhjusliku sidesõnana saksa tähenduses 'weshalb, weswegen, wozu [kuna, mistõttu, milleks]' jts, sest *miks* on vaid küsisõna, sks 'warum?', 'weswegen?'. Ta lisab viite kahele Beiträge artiklile, milles on esitatud sama seisukoht (vrd -t 1815: 127; Masing 1816b: 44). Sõna *ommeti* saksa vaste ei ole Boubrigi väitel mitte 'doch', vaid 'dennoch, dessenungeachtet [siiski, sellele vaatamata]', seetõttu on tema meelest vale öelda *tulle ommeti!*. Saksa 'doch' väljendamiseks peaks kasutama sõnu *kül* või *nüüd*, nt *tulle kül!*, *katsu nüüd!*; mõnikord (ootuse või nõuande puhul) sobiks ka *ikka*, nt *tulle ikka hommen!*. Veenmiseks või kohustamiseks aga kõlbab kõige paremini lause ees asetsev *et*, nt *et tulle!*, *et katsu!*, *et minne!*. Kui on tegemist imestamisega, siis sobib ka *ommeti*, kuna siis on saksa 'doch' ja 'dennoch' samatähenduslikud, nt *temma on ommeti taggasi tulnud!* Ka nende väidete juurde on Boubrig lisanud viite kahele Beiträge 6. ja

10. vihikus ilmunud artiklile (vrd Luce 1816; Hirschhausen 1818), kust ongi pärit tema siinsed seletused ja näited. Boubrigi soovitus kasutada sõna *nüüd* üksnes tähenduses 'jetzt', mitte aga 'nun', tundub praegu päris juuksekarva lõhkiajamisena, sest nüüdne sõnaraamatutähendus näib neil saksa sõnadel olevat enam-vähem ühesugune. See nõuanne on esmalt sõnastatud Beiträge 1. vihikus (Rosenplänter 1813a: 20–22), millele Boubrig ka viitab. (B: 59–60)

20. Kokkuvõtteid ja järeldusi

Oma süntaksiloengute koostamisel on Johann Samuel Friedrich Boubrig lähtekohaks võtnud August Wilhelm Hupeli „Ehstnische Sprachlehre“ 2. väljaande (1818), mille lauseõpetusosa (lk 121–144) ta lõik-lõigult vaatleb, kritiseerib, kommenteerib ja täiendab. Loengukeel on mõistagi saksa keel, keelenäiteid esitab Boubrig nii tallinna- kui ka tartukeelseid (viimaseid on siiski rohkem). Tollases vaidluses ühise eesti kirjakeele loomise asjus asus Boubrig mõõdukal positsioonil: nii tallinna kui ka tartu keel on eesti keel, aeg näidaku, missuguseks kujuneb ehtne eesti ühiskirjakeel. Tartu ülikooli tolleaegsed eesti keele loengud olid mõeldud eelkõige teoloogiaüliõpilastele, kes oma tulevases pastoriametis pidid eesti keelt oskama nii kõnes kui ka kirjas. Suurem osa XIX sajandi algupoole Tartu teoloogiaüliõpilastest olid pärit Eesti- või Liivimaalt. Eesti keele varasem oskus oli neil kõikuv, kuid enamasti siiski olemas. Seevastu väljastpoolt Eesti ala tulnud tavaliselt eesti keelt ei osanud (oli ka erandeid, nagu Boubrig ise või Kristian Jaak Peterson, mõlemad pärit Riist). Boubrigi loenguid hoolsalt konspekteerinud üliõpilane, Liivimaa pastorisuguvõsast pärit Wilhelm Julius Moritz tõenäoliselt oskas eesti keelt *ex usu* juba enne oma stuudiumit.

Boubrig ei olnud arvatavasti oma eesti keele oskuses lõpuni kindel, kuid püüdis oma teadmisi hoolsalt täiendada, muu hulgas ka oma sõbra, Räpina pastori ja aktiivse eesti keele uurija Johann Friedrich Helli abil ja toetusel. Ka oma süntaksiloengute koostamisel on Boubrig kasutanud Helli uurimusi, peale ajakirjas Beiträge ilmunute ka Helli käsikirjalist materjali. Helli käsikirjalistele märkustele (Heller 1829) ta oma loengutes ei viita. Nende märkuste suhet Boubrigi loengutekstiga siinses artiklis detailsemalt ei analüüsitud, kuid edaspidi väärib see käsitlemist. Lisaks on Boubrig kasutanud rohkesti teiste oma kaasaegsete (O. W. Masing,

A. F. J. Knüpffer, J. H. Rosenplänter jt) Beiträges ja mujal ilmunud keelekirjutisi ning neile ka viidanud, suunates nii oma üliõpilasi tollase erialakirjanduse juurde. Beiträge uurimuste, Helleri ja Knüpfferi tööde kaudu on tema loengutes ka soome keeleteadusliku mõtte mõjusid. Muu hulgas leiab kiitvat mainimist ta kaasmaalase, Kristian Jaak Petersoni Beiträge-kaastöö, mille puhul Boubrig märgib ära Petersoni eesti päritolu, Tartus studeerimise ning kahetseb Petersoni varast surma.

Igal juhul õpetati eesti keelt tolleaegses Tartu ülikoolis sihtkeelena, mitte emakeelena. Nullist algajatele (kui neid oli) tundub Boubrigi loengute sisu olevat olnud küll üpris nõudlik. Tegemist on eesti keele õpetamisega teoreetiliselt, akadeemilisel kõrgtasemel, tollase keeleteaduse saavutustele toetudes. Siiski lähtutakse praktilisest keelekasutusest ning eesti-saksa kontrastiivsest vaatepunktist, kusjuures on märgata ka pürgimust normatiivsusele.

Ei Hupelilt ega ka Boubrigilt pole leida nt määratlusi lauseliikmete olemuse kohta, sest see teadmine on otsekui aprioorne, omandatud eelne-nud klassikalise gümnaasiumihariduse käigus. Küll aga on Boubrigi puhul selgelt märgata püüet sõnastada esmalt keelest tuletatud üldisi seadus-pärasusi ning jälgida siis nende avaldumist praktilises keelekasutuses. Ta ise nimetab oma meetodit filosoofiliseks keeleuurimiseks ning suhtub kriitiliselt sellisesse keelemehetegevusse, mis ei lähtu keelefilosoofiast, vaid sõnastab paindumatuid reegleid paljude üksikute keelenähtuste kohta.

Hupeli väidet, mille kohaselt eesti keele süntaks sarnanevat teiste Euroopa keelte süntaksiga, peab Boubrig ebaõigeaks: soome sugukeelte hulka kuuluva eesti keele süntaks erineb vanade ja uute keelte süntaksist vägagi palju. Üllataval kombel toob Boubrig aga mitmel korral esile sarnaseid jooni eesti ja prantsuse süntaksis. Selles võrdluses võime näha nii pedagoogilist võtet kui ka soovi parandada eesti keele mainet: saksa keele ja tollase peene kultuurkeelee prantsuse keele erinevused pidid õppuritele teada olema; võrreldes nüüd eesti keelt prantsuse keelega, oli hõlpsam omaks võtta ka eesti ja saksa keele erinevusi. Muidugi on Boubrig eesti keelt võrrelnud ka saksa ja ladina keelega, needki olid üliõpilaste jaoks tuttavad ja kõrge staatusega keeled.

Palju tähelepanu on Boubrig oma süntaksiloengutes pööranud neile eesti keele seikadele, mis on saksa keelest erinevad: arvsõnade kasutamine, eitus, käändesüntaks (eriti objekti käänded), infinitiivide ja kesksõnade tarvitamine, sõnade järjekord lauses jms. Leidub ka pikemaid arutlusi, kus

on loobutud Hupeli grammatika järgimisest. Näiteks käändesüntaksi puhul kirjeldab Boubrig kõigepealt eesti keele kolme esimest käänat, mida ta Helleri eeskujul (too oli Beiträge 15. vihikus 1822 ja 16. vihikus 1823 avaldanud vastavad artiklid) nimetab definitiiviks, relatiiviks ja indefinitiiviks, võttes aluseks definiitsuse-indefiniitsuse põhimõtte. Ta kirjeldab ka teiste eesti käante funktsioone, eriti väliskohakäändeid ja sisekohakäänetest sisse- ja seestütlevat. Tavaliselt esitab ta kõigepealt ühe või teise kaasuse kasutamise põhireegli ja seejärel käändefunktsioonide lähemad ülevaated. Eesti keele näited, mida Boubrig oma loengutes esitab, on sageli üles märgitud rahvasuust, aga pärinevad ka vaimulikust või erialakirjandusest. Esituslaad on deskriptiivne („meie eestlane räägib nii“), aga ka normatiivne („see on halb, saksapärase, madalkeelne, see pole ehtne eesti keel, rahvas küll räägib nii, aga rikutud kirjakeele mõjul“). Boubrig rõhutab korduvalt eesti keele omapära ja eesti keele põhjalikuma uurimise vajadust. Tema ülikooliloengutes kajastub tollane eesti keeleteaduslik mõte: vilgas, otsiv, eesti keelt väärtustav, uuenduslik ja poleemiline.

Lühendid³

f – fond; m – mapp; p – pöördel; tln – tallinna kirjakeel, tallinna dialekt; trt – tartu kirjakeel, tartu dialekt; piibliraamatute lühendid: Ap – Apostlite teod; Ef – Pauluse kiri efeslastele; Jh – Johannese evangeelium; Js – Jesaja raamat; 1Kr – Pauluse esimene kiri korintlastele; Lk – Luuka evangeelium; Mt – Matteuse evangeelium; Rm – Pauluse kiri roomlastele; 1Tm – Pauluse esimene kiri Timoteusele

Kirjandus

Anmerkungen 1821 = Anmerkungen zu Hupels ehstnischer Sprachlehre. – Beiträge 13, 28–46.

Antwort 1826 = Antwort auf die im 5ten Hefte S. 172 befindliche Frage: wie unterscheiden sich die beiden Ablative? – Beiträge 18, 155–156.

Ariste, Paul 1979. Johann Samuel Friedrich Boubrig. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi VII. TRÜ ajaloo komisjoni materjalid. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 42–51.

B = [Johann Samuel Friedrich Boubrig 1829]. Zur Syntax der ehstnischen Sprache. Größtentheils in Folge der Angaben in Hupels Grammatik, 2te Ausg. von S. 121 an. [Käsikiri.] KM EKLA, f 192, m A 171: 23.

Beiträge = Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache.

³ Esitatud on üksnes need lühendid, mida aastaraamatu lühendinimestikus pole.

- Frey, Peter Heinrich von 1813.** Allerhöchstes Manifest, datirt Wilna den 25. December 1812. Jummalä armust Aleksander se Essimenne, keige Wenne-rigi Keiser ja Issewallitseja, annab Omma trui allamattele teäda. – Beiträge 1, 82–88.
- H = August Wilhelm Hupel 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen; nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: Steffenhagen.
- Heller, Johann Friedrich 1822a.** Anmerkungen zum XIII. Heft dieser Beiträge. – Beiträge 15, 74–124.
- Heller, Johann Friedrich 1822b.** Parallel-Anmerkungen zu den ehstn. Predigt-Dispositionen im XII. Heft. S. 135–168. – Beiträge 15, 130–149.
- Heller, Johann Friedrich 1822c.** Versuch über das Wesen und den Gebrauch der ehstn. Casen, besonders des sogenannten Nominativs, Genitivs und Accusativs. – Beiträge 15, 1–42.
- Heller, Johann Friedrich 1823.** Nachtrag zu dem Versuche über das Wesen und den Gebrauch der ehstn. Casen, im 15ten Hft. dieser Beiträge. – Beiträge 16, 11–27.
- H[jeller, Johann Friedrich] 1829.** Bemerkungen zu der Syntax in Hupels ehstnischen Grammatik, 2e Ausgabe. [Käsikiri.] KM EKLA, f 192, m A 195: 17.
- Hirschhausen, Jacob Johann Anton 1818.** Welches ehstnische Wort entspricht der deutschen Conjunction „doch“? (In Beziehung auf die im VI. Heft dieser Beiträge pag. 53 gemachten Vorschläge.). – Beiträge 10, 91–95.
- Knüpper, Arnold Friedrich Johann 1815.** Sprach- und andere Bemerkungen über einige im ersten, zweiten und dritten Hefte dieser Beiträge enthaltenen ehstnischen Aufsätze, Worterklärungen u. s. w. – Beiträge 4, 103, 114–124.
- Knüpper, Arnold Friedrich Johann 1817.** Bemerkungen über die Declinations- und Casusformen der Ehstnischen Sprache. Dem Herrn Doctor der Theologie, Probst und Consistorial-Assessor David Gottlieb Glanström, zur Jubelfeyer des fünfzigsten Jahresfestes seiner Predigeramts-Führung, an den Kirchen zu Weissenstein und St. Annen, den 13ten Juny 1817. Als Beweis seiner Verehrung gewidmet von A. F. J. Knüpper, Consistorial-Assessor und Prediger zu St. Cathrinen. Reval: Johann Hermann Gressel.
- Knüpper, Arnold Friedrich Johann 1818a.** Anmerkungen zu dem siebenten Hefte dieser Beiträge. – Beiträge 12, 47–77.
- Knüpper, Arnold Friedrich Johann 1818b.** Ueber *misse*, *missest* und *misseks*. – Beiträge 12, 24–33.
- Laanekask, Heli 1888.** Wilhelm Friedrich Steingrüber tartu keele eluõiguse kaitsjana. – Keel ja Kirjandus 10, 585–593.

- Laanekask, Heli 2003.** Johann Samuel Boubrigi kiri Karl Gottlob Sonntagile. – 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu ülikoolis. Juubelikogumik. Koost. Valve-Liivi Kingisepp. Toim. Mati Ereht, Tiit Ereht. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25.) Tartu: Tartu Ülikool, 61–87.
- Laanekask, Heli 2007.** Specimen eruditionis ehstonicae. – Merkityksen ongelmasta vähemmistökielten oikeuksiin. Juhlakirja professori Helena Sulkalan 60-vuotispäivänä. Toim. Harri Mantila, Merja Karjalainen, Jari Sivonen. (= Acta universitatis Ouluensis. B, Humaniora 79.) Oulu: Oulun Yliopisto, 125–142.
- Laanekask, Heli 2013.** Viron kieli toisena kielenä -opetuksesta Tarton yliopistossa 1820-luvun lopulla. – Lähivõrdlusi. Lähivertailuja 23. Toim. Pirkko Muikku-Werner, Johanna Laakso, Katre Õim, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 148–162.
- Luce, Johann Wilhelm Ludwig von 1816.** *Ommeti für doch.* – Beiträge 6, 53–54.
- Masing, Otto Wilhelm 1816a.** Ehstnische Originalblätter für Deutsche. Dorpat: J. C. Schünmann.
- Masing, Otto Wilhelm 1816b.** Uebersetzung des Manifests aus Wilna vom 25sten December 1812., vom Herrn Consistorial-Assessor und Pastor von Frey. – Beiträge 5, 37–50.⁴
- Masing, Otto Wilhelm 1818.** Beitrag zur Kritik der ehstnischen Sprache und Literatur. – Beiträge 10, 60–71.
- Masing, Otto Wilhelm 1824a.** Beitrag zur Ehstnischen Orthographie. Dorpat: J. C. Schünmann.
- Masing, Otto Wilhelm 1824b.** Wiiskümmend kaks Luggemist Uest-Testamendist wäljawallitsetud, kuhhu küssimisi, mis järrelemõtlemit tahtwad, häid õppetusi, ja pühha kirja salmisi jurepandud, mis Otto Willem Masing nore rahwa ja kolilaste heaks wäljaandnud. Perno: J. G. Marquardt.
- Masing, Otto Wilhelm 1826** [tiitellehel 1825]. Täieline Ristiusso õppetus, mis targema rahwa ja koolmeistrite kassuks wäljaandnud Otto Willem Masing. Perno: Kottart Markwardi kirjadega.
- Masing, Otto Wilhelm 1827.** Beleuchtung der, über O. W. Masing's Beitrag zur ehstnischen orthographie, erschienenen Bemerkungen, vom Verfasser des Beitrages zur ehstnischen Orthographie. Perna: G. Marquardt.
- Moritz** = Wilhelm Julius Moritz 1828–1829. Ehstnische Sprachlehre. [Käsikiri.] KM EKLA, f 192, m A 78.
- OWM registrid** = Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Registrid. 1997. Koost. Eva Aaver, Heli Laanekask, Kristi Metste, Abel Nagelmaa. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Peterson, Kristian Jaak 1818a.** *ning und ja.* – Beiträge 12, 150.

⁴ See Masingu artikkel ilmus nimemärgi a + b all. Vt lähemalt OWM registrid: 7.

- Peterson, Kristian Jaak 1818b.** Ueber den Gebrauch der beiden Ablative im Ehstnischen. – Beiträge 12, 148–149.
- Peterson, Kristian Jaak 1818c.** Ueber den Gebrauch des Nom. Gen. und Acc. bei einem Verb. Act. – Beiträge 12, 145–148.
- Peterson, Kristian Jaak 1821.** Etwas über die Verbal-Endungen der ehstnischen Zeitwörter. – Beiträge 13, 93–94.
- Piibel 1739** = Piibli Ramat, se on keik se Jummala Sanna, mis pühhad Jummala Mehhed, kes pühha Waimo läbbi juhhatud, Wanna Seädusse Ramatusse Ebreä Kele ja Ue Seädusse Ramatusse Kreka Kele essite on ülleskirjotanud, nüüd agga hopis, Jummala armo läbbi, meie Eesti-Ma Kele Essimest korda üllespandud ... Tallinn: Jakob Joan Köler.
- Renvall, Gustaf 1815–1817.** Dissertatio academica de signis relationum nominalium in lingua fennica. Aboae: typis Frenckellianis.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1813a.** Germanismen. – Beiträge 1, 20–23.⁵
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1813b.** Syntactische Regeln. – Beiträge 1, 20.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1813c.** Wann das Pronomen *omma* stehen muß. – Beiträge 2, 78–79.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1817.** Poesien der Ehsten. Erste Sammlung des Herausgebers. – Beiträge 7, 32–87.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1818.** Bemerkungen über die Declinations- und Casusformen der Ehstnischen Sprache [...] von A. F. J. Knüpffer, Consistorial-Assessor und Prediger zu St. Catharinen. Reval, gedruckt bey Joh. Herrm. Gressel. 12 S. 4. [Arvustus.] – Beiträge 12, 135–139.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1821.** Anmerkungen von Herrn Ober-Consistorial-Ass. O. W. Masing zu einigen ehstnischen Predigt-Dispositionen des Herausgebers. – Beiträge 13, 133–168.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1822.** Acht und sechzig gelegentliche Sprachbemerkungen aus Briefen des Herrn Propsts, Ober-Consistorial-Assessors und Ritters O. W. Masing. Gesammelt und nebst einer Bitte mitgetheilt von dem Herausgeber. – Beiträge 15, 42–61.
- Sjögren, Andreas Johan 1821.** Ueber die finnische Sprache und ihre Literatur. St. Petersburg: N. Gretschn.
- [Steingrüber, Wilhelm Friedrich] 1825.** Giebt es wirklich eine bestimmte und unbestimmte Declination in der ehstnischen Sprache, und sind wohl alle Vorschläge, die ehstnische Orthographie betreffend, annehmbar? – Beiträge 17, 1–25.

⁵ Rosenplänter on oma Beiträge artiklid enamasti avaldanud endale kui ajakirja väljaandjale viitavate nimemärkide all, nt v. H. (= von Herausgeber), d. H. (= der Herausgeber) jts, mida siinses kirjanduse loetelus ei edastata.

[Steingrüber, Wilhelm Friedrich] 1826. Bemerkungen über O. W. Masing's Beitrag zur ehstnischen Orthographie. Von einem Freunde der ehstnischen Sprache. Pernau: J. G. Marquardt.

Strählmann, Johann 1816. Finnische Sprachlehre für Finnen und Nicht-Finnen, mit Beziehung auf die Aehnlichkeit der finnischen Sprache mit der ungarischen, und einem Anhang von finnischen Idiotismen und Vergleichung der finnischen und ungarischen Etymologie, mit einem Auszuge in diesen Sprachen verwandter Wörter. St. Petersburg: M. C. Iversen.

Zur Syntax = Zur Syntax der ehstnischen Sprache. Größtentheils in Folge der Angaben in Hupels Grammatik, 2te Ausg. von S. 121 an. an den verstorb. Propst Heller, zu Rappin. [Käsikirjakogum.] KM EKLA, f 192, m A 79.

–**t. 1815.** [Der Herr Consistorial-Assessor von Frey ..]. – Beiträge 4, 124–129.

Ueber 1815 = Ueber den gebrauch der beiden Dative. – Beiträge 4, 172–180.

UT 1815 = Meije Issanda Jesusse Kristusse Uus Testament Ehk Jummala Ue Sädusse Sanna mis Pärrast Issanda Jesusse Kristusse Sündmist pühhas Ewangelistist ja Apostlist on üleskirjotud, ja nüüd Ma Kelel ülespantud Tallinnas. Tallinn: Johan Kristow Prendeken.

Wann 1814 = Wann das Pronomen *omma* stehen muß. – Beiträge 3, 125–127.

Wiedemann, Ferdinand Johann 2011. Eesti keele grammatika. Tlk. Heli Laanekask. Toim. Ellen Niit. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.

WT 1821 = Meije Issanda JEsusse Kristusse Wastne Testament, ehk Jummala Pühha sõnna, kumb perrast Issanda JEsusse Kristusse sündmist pühhist ewangelistist nink apostlist om üleskirjotetu. Tarto piibli-kogodusse nouga trükkitu Mitau linan Peters-Steffenhageni man.

Arhiivimaterjalid

KM EKLA = Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti kultuurilooline arhiiv.

Johann Samuel Friedrich Boubrig's lectures on syntax at the University of Tartu

HELI LAANEKASK

The article gives a detailed overview of the lectures on Estonian syntax delivered by Johann Samuel Friedrich Boubrig, Estonian language lecturer at the University of Tartu, in the spring semester of 1829. The description of the content of the lectures is based on the manuscripts of the lectures and several other archive materials stored in the Estonian Cultural History Archives at the Estonian Literary Museum. The article also takes a look at the linguistic literature related to the lectures, particularly the syntax chapter in August Wilhelm Hupel's *Ehstnische Sprachlehre* (1818), articles in the journal *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache*, and other publications.

At that time, the Estonian language was taught at the University of Tartu as a target language, not as a mother tongue, with German as the source language of teaching. Boubrig built up his lectures on syntax as comments to the syntax part in Hupel's *Ehstnische Sprachlehre*; he corrects or supplements Hupel, presents additional examples and refers to contemporary linguistic literature. First, Boubrig attempts to formulate general regularities derived from the language and then to watch their manifestations in actual usage. He calls his method philosophical linguistic research and is critical of linguists who do not rely on the philosophy of language but formulate inflexible rules about many isolated phenomena in language.

Boubrig disputes Hupel's statement that Estonian syntax is similar to other European languages and says the syntax of Estonian, as one of the Finnic languages, differs greatly from the syntax of ancient and modern languages. Boubrig does not present parallels with other Finno-Ugric languages in his lectures, but he compares Estonian syntax with German, French and Latin. As these languages were familiar to students and enjoyed the status of highly cultured languages, we can regard these comparisons as an educational device with the wish to enhance the prestige of the Estonian language.

There is a strong German-Estonian contrastive approach. Boubrig discusses in greater detail numerous features of Estonian that differ from German: use of numerals, negation, case syntax (particularly object cases), use of infinitives and participles, word order, etc. The Estonian examples that Boubrig presents in his lectures have often been recorded from word of mouth but also from religious

or linguistic literature. The manner of presentation is descriptive and normative. Boubrig repeatedly emphasises the peculiarity of the Estonian language and the need for deeper study of it. His university lectures reflect the contemporary linguistic thought in Estonia: agile, searching, valuing the Estonian language, innovative and polemical.

Keywords: history of research of the Estonian language, history of literary Estonian, Estonian as a target language, Estonian syntax, Estonian morphosyntax

Heli Laanekask
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
heli.laanekask@ut.ee

EESTI KEELE SÕLTUVUSPUUDE PANK JA SELLE KEELETEOREETILISED LÄHTED¹

KADRI MUISCHNEK,
KAILI MÜÜRISep

Annotatsioon. Eesti keele sõltuvuspuude panga (EDT) märgendus põhineb sõltuvussüntaksil. Artikkel käsitleb sõltuvussüntaksi keeleteoreetilisi lähteid ja probleemkohti, nende põhimõtete rakendamist ning probleemsete keelendite esitamist eesti keele analüüsil. Näidatakse sõltuvusesituse eeliseid võrreldes fraasistruktuurianalüüsiga ja arutletakse mitteprojektiivsuse näitel selle üle, millist uut infot saab lause ehituse formaalne esitamine anda keeleteadusele. Vaatluse all on ka EDT võimalikud edasiarendused.

Võtmesõnad: sõltuvussüntaks, puudepank, automaatne süntaksianalüüs, eesti keel

1. Sissejuhatus

Puudepangaks (ingl *treebank*) nimetatakse süntaktilise struktuuri (süntaksi-*puude*) suhtes märgendatud keelekorpust. Selles artiklis tutvustatakse eesti keele sõltuvuspuude panka (EDT²) ning esitatakse selle loomise lingvistilised alused.

Eesti keele sõltuvuspuude pank on mahukas (sisaldab ligi 400 000 sõna) käsitsi märgendatud tekstikorpust, milles on nii ajakirjandus-, ilukirjandus- kui ka teadustekste.

EDT on märgendatud sõltuvussüntaksi põhimõtete järgi, teksti kujul on esitatud iga sõna morfoloogiline info, süntaktiline funktsioon ja viide sõnale, millest ta otseselt sõltub (ülemustipule).

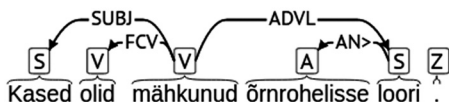
¹ Kirjutise valmimist on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus) ning Eesti Haridus- ja Teadusministeerium uurimisprojektiga IUT20-56.

² Selle saab alla laadida aadressilt <https://github.com/EstSyntax/EDT>.

Joonisel 1 on toodud lause tekstikuju korpuses ning joonisel 2 selle üks võimalik visualiseering. Nagu sõltuvussüntaksile omane, on lause süntaktiliseks keskmeks verb ning teised lauseliikmed sõltuvad sellest kas otseselt või kaudselt. Järgmistes osades tutvustatakse järk-järgult, kuidas selline esitusviis on välja kujunenud. Sõltuvussüntaksi põhimõtteid kirjeldatakse lühidalt osas 2. Osas 3 antakse ülevaade varasematest katsetest märgendada eestikeelseid lauseid fraasistruktuurisüntaksi järgi ning näidatakse fraasistruktuuriesituse probleeme eestikeelse lause süntaktilise struktuuri esitamisel. Otsus eelistada eesti keele puhul just sõltuvusesitust lähtus seega nii varasemast kogemusest kui ka arvutilingvistika üldisematest arengusuundadest. Osas 4 esitletakse EDT struktuuri ja märgendust ning osas 5 põhilisi keelendeid, mille märgendusviis sõltuvussüntaksis erineb koolkonniti. Osas 6 käsitletakse mitteprojektiivseid lauseid ning kokkuvõttes kirjeldatakse ka puudepanga edasiarendamise võimalusi.

```
"<s>"
"<Kased>"
      "kask" Ld S com pl nom cap @SUBJ #1->3
"<olid>"
      "ole" Lid V aux indic impf ps3 pl ps af @FCV #2->3
"<mähkunud>"
      "mähku" Lnud V main partic past ps @IMV #3->0
"<õrnroheline>"
      "õrn_roheline" Lse A pos sg adit @AN> #4->5
"<loori>"
      "loor" L0 S com sg adit @ADVL #5->3
"<.>"
      "." Z Fst CLB #6->6
"</s>"
```

Joonis 1. Eesti keele sõltuvuspuude panga lause tekstikuju

Joonis 2. Joonisel 1 esitatud EDT lause visualiseering

2. Sõltuvussüntaksi põhimõtted

Puudepanga märgendus põhineb sõltuvussüntaktilisel lähenemisel, mille puhul esitatakse kogu lausestruktuur kahe sõnavormi vahelise ebasümmeetrilise suhtena (siinses artiklis kasutatakse traditsioonilise *põhja* ja *laiendi* asemel termineid *ülemus* ja *alluv*, mis autorite arvates väljendavad tabavalt, kuigi metafoorselt sõltuvussuhte olemust) ning sellel suhtel on süntaktilisest funktsioonist tulenev nimetus. Lausestruktuuri esitamisel mitteterminaalseid sümboleid ei kasutata, st sõltuvussuhted on sõnade vahel, vahesõlmi (fraase, moodustajaid) ei moodustata. Ühel sõnal võib olla mitu alluvat, aga ainult üks ülemus.

Sõltuvussüntaksi põhimõistest sõltuvuspuude ehk sõltuvushargmike kirjeldamisel on *tipp*, *kaar* ja *juur*. Sõltuvuspuus on *tipuks* (ingl *node*) lauses kasutatud sõnavorm; puudepangas, st tegeliku teksti märgendamisel ka lühend, sümbol või kirjavahemärk. Kahte tippu ühendab suunatud *kaar* (ingl *arc*), mille nimetus väljendab informatsiooni süntaktilise suhte ehk süntaktilise funktsiooni kohta. *Juur* ehk *juurtipp* (ingl *root*, *top node*) on lause kõige kõrgem ülemus, st selline tipp, millel endal ülemus puudub. Juurtipp võib olla tegelik, st üks lauset moodustavatest sõnavormidest, või virtuaalne, millele allub lause tegelik juurtipp.

Sõltuvushargmik ei tohi sisaldada tsükleid, st teekonnal juurtipust mistahes terminaalse tipuni (lauses osaleva sõnavormini) peavad kõik vahepealsed tipud esinema täpselt ühe korra. Tsüklite esinemisel (siis ei saa rääkida enam matemaatilisest terminist *puu*, vaid pigem graafist) ei ole võimalik üheselt määrata, milline tipp on millise ülemuse alluv.

Tänapäevase sõltuvussüntaksiteooria rajajaks peetakse Lucien Tesnière'i, kellelt 1959. aastal ilmus postuumselt teos „Éléments de syntaxe structurale“, millele selles artiklis viidatakse aastal 2015 ilmunud ingliskeelse tõlke kaudu (Tesnière 2015). Tesnière ise küll mõistet *sõltuvus* ei kasutanud ning väidetavalt on Tesnière'i teooria pigem sõltuvus- ja fraasistruktuuriesituse hübriid, sest selles kasutatakse eksotsentriliste konstruktsioonide, nt verbiahelate ja kaassõnaühendite analüüsil moodustajasarnast struktuuri, mida nimetatakse *jagatud üksuseks* (pr *nucleus dissocié*) (Tesnière 2015: 40; Osborne 2013: 269).

Vahemärkusena olgu öeldud, et Tesnière'i kui sõltuvusteooria alusepanija staatusega ei nõustu siiski mitte kõik. Näiteks väidab Igor Melčuk (1988: 3), et sõltuvussuhted kui süntaktilise struktuuri formaalse esitamise

viis olid Euroopa keeleteaduses, eriti klassikalises ja slaavi keeleteaduses tuntud varemgi ja Tesnière'i 1959. aastal ilmunud teos pole selle algus, vaid kulminatsioon.

Eesti keeles kirjutas sõltuvussüntaksist esimesena Huno Rätsep (1978: 9 jj), kes lähtus lihtlausete mallide koostamisel lause verbikesksuse põhimõttest.

Kui vaadata arvutilingvistika valdkonda, siis selles on viimasel ajal sõltuvussüntaksi populaarsus tunduvalt kasvanud (nt Nivre 2005; Osborne 2015: 1041), põhjuseks vajadus analüüsida keeruka morfoloogia ja vaba sõnajärjega keeli. Arvutilingvistikas loodavad loomuliku keele automaatsed sõltuvussüntaktilised analüsaatorid (parserid) ning ka arvutilingvistilistel eesmärkidel märgendatud puudepangad esitavad enamasti lause sõltuvusesituse, aga ei rakenda ühtegi konkreetset sõltuvussüntaktilist keeleteooriat, kuigi keeleteaduses on sõltuvussüntaksil põhinevaid süntaksiteooriaid mitmeid: *meaning-text theory* (Melčuk 1988), *word grammar* (Hudson 1984), *functional generative description* (Sgall jt 1986) jt. Erandina võiks siinkohal mainida Praha sõltuvuspuude pank (Prague Dependency Treebank), millest tuleb lähemalt juttu osas 3.

Samas on eri sõltuvussüntaktiliste parserite või sõltuvuspuude pankade kasutatav süntaktiliste märgendite repertuaar ja nende rakendamise eeskiri muidugi erinevad.

3. Puudepangad

Selleks, et arendada loomulikku keelt töötlevaid programme, on vaja keelelisi andmeid; süntaksianalüsaatori arendamiseks on vaja suurel hulgal süntaktiliselt märgendatud tekste ehk korpuseid, mida nimetatakse ka puudepangaks.

Puudepangade märgendus jaguneb laias laastus kaheks: moodustajaid esitav fraasistruktuuri märgendus ja funktsionaalne ehk sõltuvusstruktuuri märgendus. Kuid loomulikult leidub ka nende hübriidvariante, lisaks semantilise märgendusega puudepanku.

Puudepangade loomisega hakati intensiivsemalt tegelema 1990ndatel. Kõige kuulsam ja üks vanemaid puudepanku on Penn Treebank³ (Marcus jt 1993), mis oli algul klassikaline fraasistruktuuripuude pank.

³ Kättesaadavad on selle hilisemad versioonid Treebank-2 (<https://catalog.ldc.upenn.edu/LDC95T7>) ja Treebank-3 (<https://catalog.ldc.upenn.edu/LDC99T42>).

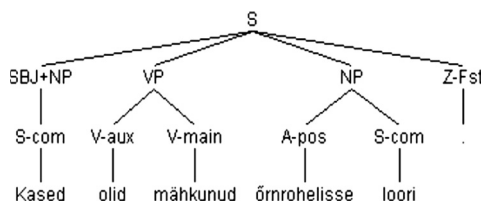
Tuntuim sõltuvuspuude pank on tšehhi keele Prague Dependency Treebank (Hajič 1998). See koosneb kolmest kihist: morfoloogiline kirjeldus, sõltuvussüntaktiline kirjeldus ja tekstogrammatiline ehk semantiline kirjeldus. Selle puudepanga märgendussüsteemi aluseks on Praha koolkonna arendatav keeleteooria *functional generative description* (Sgall jt 1986).

Tuntuim hübriidpank on saksa keele TIGER Treebank (Brants jt 2002), milles fraasistruktuuri tipud on süntaktilise funktsiooni suhtes märgendatud.

Paljud nüüdisaegsed puudepangad on osaliselt automaatselt märgendatud. Käsitsi märgendatud (või vähemalt täielikult lingvisti poolt kontrollitud) sõltuvuspuude pankadest on üks suuremaid Hamburgi sõltuvuspuude pank (Foth jt 2014), milles on ligi neli miljonit märgendatud ühikut (ingl *tokens*) u 262 000 lauses.

Eesti keele puudepanga loomiseks on tehtud mitu katset. Esimeseks võib lugeda 1994–1998 kitsenduste grammatika süntaksianalüsaatori arendamiseks loodud pindsüntaktiliselt märgendatud eesti keele korpust, mis sisaldas 20 000 sõna ja koosnes eri autorite ilukirjanduslikest tekstidest. Seda korpust suurendati hiljem 200 000 sõnani (Uibo 2004). Samas ei saa seda korpust pidada puudepangaks, sest igal sõnal oli küll süntaktilise funktsiooni märgend, kuid sõnadevahelisi alluvussuhteid ei esitatud.

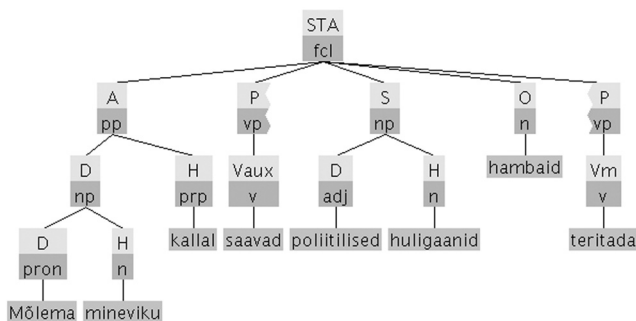
Eestikeelne osa Sofie paralleelsest puudepangast⁴ loodi Põhjamaade puudepanga võrgustiku pilootprojekti käigus. See sisaldas esimest peatükki Jostein Gaarderi novellist „Sofie maailm“ (50–100 lauset). Eestikeelne tekst oli märgendatud Penni puudepanga stiilis fraasistruktuuripuudena (Uibo 2004).

Joonis 3. Eestikeelne lause Sofie paralleelses puudepangas. Ekraanitõmmis on pärit Joakim Nivre jt artiklist (2004)

⁴ Sofie puudepank asub CLARINi Bergeni keskuse serveris INESS aadressil <http://clarino.uib.no/iness/>.

Järgmise katsena loodi Eesti keele pindsüntaktilise korpuse põhjal väike käsitsi märgendatud hübriidne puudepank Arborest⁵ (150 lauset) (Bick jt 2004), mis sisaldab nii fraasistruktuuri kui ka süntaktiliste funktsioonide märgendeid. Seda puudepanka üritati genereerida ka automaatselt fraasistruktuurigrammatika abil, kuid tulemus ei olnud piisavalt korrektne. Sama meetodit kasutati liikumisverbiges lihtlausete korpuse (370 lauset) märgendamiseks: laused analüüsiti automaatselt ja parandati käsitsi. Saadud korpus teisendati TIGER-formaati, mis võimaldas seda edasi semantiliselt märgendada (Müürisep jt 2008). Arboresti loomisel kasutati Lõuna-Taani ülikoolis väljatöötatud vahendeid (süntaksianalüsaatorite mootoreid ja visualiseerimisserverit), mis olid osutunud sobivaks juba taani, portugali, prantsuse ja esperanto keele puudepankadele⁶. Kuid keeled on erinevad ning eesti keele automaatne fraasistruktuurianalüüs jäi liiga vigaseks, mistõttu oleks tulnud märgendus lisada käsitsi.

Joonis 4. Eestikeelse lause fraasistruktuuripuu puudepankas Arborest

Eesti keele lausete fraasistruktuuriesituse põhiline probleem on see, et kuna põhiverbi laiendite asukoht lauses on vaba, ei teki klassikalist verbifraasi. Eestikeelses tekstis on verbi liitvormi või perifrastilise verbi komponendid sageli üksteisest eraldatud muude moodustajatega, V2-reegli tõttu võib liitõeldise komponentide vahel olla ka subjekt. Probleemi üks lahendus oleks ristuvate kaartide lubamine (vt osa 6). Nende vältimiseks tuleks verbifraasi struktuuri esitada oluliselt lihtsustatuna, mille tulemusel on eestikeelse lause fraasistruktuuripuu tüüpiliselt väga madal. Joonisel

⁵ Korpusepäringut saab teha aadressil <http://corp.hum.sdu.dk/arborest.html>.

⁶ Teiste keelte korpused asuvad aadressil <http://corp.hum.sdu.dk/>.

4 esitatud, Arboresti korpusel pärineva lause *Mõlema mineviku kallal saavad poliitilised huligaanid hambaid teritada* analüüsil on ristuvaid kaari väljendatud ja hargmik on selle tulemusena madal ja väheinformatiivne: subjektifraas *poliitilised huligaanid* on perifrastilise öeldisverbi finitiivse komponendile *saavad* sama taseme laiend kui perifrastilise öeldise infiniitne osa *teritada*. Katkendlikku verbifraasi on joonisel kujutatud sakiliste kaartega.

Automaatsel analüüsil osutus väga keeruliseks fraasipiiride määramine. Kui pindsüntaktilise analüüsi korral oli kõige raskem eristada adverbiaali ja adverbiaalset atribuuti ning genitiivset objekti ja genitiivtribuuti, siis fraasistruktuurigrammatikas sõltub nendest otsustest hargmiku ülesehitus.

Seetõttu otsustati pärast mitut fraasistruktuuriesituse katset valida eesti keele puudepanga loomisel aluseks sõltuvussüntaktiline lähenemine.

4. Eesti keele sõltuvuspuude pank ja tema märgendus

Eesti keele sõltuvuspuude panga suurus on 400 000 sõna ning ta sisaldab ilukirjandus-, ajakirjandus- ja teadustekste, mis pärinevad tasakaalus korpusel⁷. Igale tekstisõnale on lisatud info tema algvormi, muutetunnuste ja -lõppude, sõnaliigikuuluvuse, temas avalduvate morfoloogiliste kategooriate, süntaktilise funktsiooni ning positsiooni kohta sõltuvuspuus. Märgendatud on poolautomaatselt, st esialgne morfoloogiline ja süntaktiline märgendus on tekstile lisatud automaatselt kitsenduste grammatika analüsaatori abil (Müürisep 2000) ning kahe sõltumatu märgendaja poolt käsitsi üle kontrollitud. Süntaktiliste funktsioonide puhul järgib EDT märgendussüsteem valdavalt eesti keele akadeemilist grammatikat (EKG II).

Joonis 5 esitab lause *Õõ jooksul olid hundid kolm lammast maha murdnud* sellisena, nagu see on Eesti keele sõltuvuspuude pangas (EDT), ja joonis 6 sama lause visualiseeritud sõltuvuspuu.

Korpuselause algab lausealguse märgendiga <s> ning lõpeb lause lõpu märgendiga </s>. Tekstisõna ja ta analüüs on eraldi ridadel, analüüs algab taandele järgneva jutumärgistatud algvormiga. Selle järel järgnevad lühendile L muutelõpud ja -tunnused. Järgneb sõnaliigi märgend: S tähistab substantiivi, K adpositsiooni, V verbi, N numeraali ning D adverbi. Sõnaliigi märgendile järgneb osa sõnaliikide puhul täpsustav märgend:

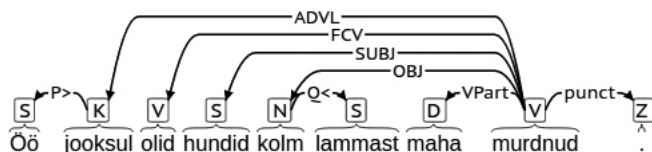
⁷ <http://www.cl.ut.ee/korpused/grammatikakorpus/>.

S com tähistab üldnime, K post postpositsiooni, V aux abiverbi, N card kardinaalarvu ning V main põhiverbi. Kirjavahemärgid saavad sõnaliigi märgendi Z. Nendele järgnevad sõnavormis väljenduvate grammatiliste kategooriate märgendid: arvu tähistavad sg ja pl, käändeid nt gen ja part, verbivormis avalduvatest grammatilistest kategooriatest tähistab näites indic indikatiivi, impf imperfekti, ps3 kolmandat isikut, af afirmatiivi, partic partitsiipi ja past minevikku. Morfoloogilisele infole järgneb sümboliga @ algav süntaktilise funktsiooni tähistaja. @P> märgib paremal pool asuvalle kaassõnale alluvat sõna, @ADVL adverbialaali, @FCV öeldise koosseisu kuuluvat finiiitset abiverbi, @SUBJ subjekti, @OBJ objekti, @<Q vasakul pool asuvalle kvantorile alluvat sõna, @Vpart ühendverbi afiksaaladverbilist komponenti ning @IMV perifrastilise öeldise infiniitset komponenti. Analüüsirida lõpeb sõltuvusstruktuuri esitavate märgenditega. Sümboli # järel on sõna järjekorranumber ning tähise -> järel tema ülemuse number. Lause juurtipu, näitelauses sõnavormi *murdnud* ülemuseks on 0.

Selline tekstikuju saadakse kitsenduste grammatika analüsaatori väljundina (Bick, Didriksen 2015).

```
"<s>"
"<öö>"
      "öö" L0 S com sg gen @P> #1->2
"<jooksul>"
      "jooksul" L0 K post @ADVL #2->8
"<olid>"
      "ole" Lid V aux indic impf ps3 pl ps af @FCV #3->8
"<hunid>"
      "hunt" Ld S com pl nom @SUBJ #4->8
"<kolm>"
      "kolm" L0 N card sg nom 1 @OBJ #5->8
"<lammast>"
      "lammas" Lt S com sg part @<Q #6->5
"<maha>"
      "maha" L0 D @Vpart #7->8
"<murdnud>"
      "murd" Lnud V main partic past ps @IMV #8->0
"<.>"
      "." L0 Z Fst CLB #9->9
"</s>"
```

Joonis 5. EDT tekstiline kuju

Joonis 6. Joonisel 5 esitatud EDT lause visualiseering

5. Sõltuvussüntaktilise analüüsi probleemkohti

Sõltuvusstruktuur sobib väga hästi väljendama süntaktilist suhet verbi ja tema laiendi või täiendi ja tema põhisõna vahel, aga on ka keelelisi nähtusi, mis sõltuvusesituse seisukohalt on problemaatilisemad (vt nt Zeman jt 2012). Näiteks on raske koordinatsiooniseoses olevate sõnavormide, verbiahela liikmete või mitmesõnalise pärisnime osade vahel näha sõltuvussuhet. Järgnevalt vaadeldakse selliseid problemaatilisi keelendeid koos eesti keele puudepangas kasutatava lahendusega.

5.1. Kaassõna- ja kvantoriühendid

Nagu sedastab eesti keele akadeemiline grammatika EKG II (: 9, 137–148), on kaassõna- ja kvantoriühendite puhul tegemist eksotsentriliste struktuuridega, mis ei ole sellistena süntaktiliselt ekvivalentsed ei põhja ega laiendiga ning süntaktilist funktsiooni kannab selline ühend tervikuna.

Eksotsentriliste konstruktsioonide analüüsil saab ilmseks Tesnière'i süntaksikäsitluse hübriidne iseloom. Nimelt on tema teoorias kasutusel jagatud üksuse mõiste. Jagatud üksus koosneb vähemalt kahest sõnast, millest üks täidab struktureaalset funktsiooni, teine semantilist. (Tesnière 2015: 40). Kaassõnafraasi käsitleski Tesnière kui jagatud üksust, mille sees adpositsioon allub substantiivile ja on grammatiliseks vahendiks, mis teisendab nimisõna teise sõnaliiki kuuluvaks (Tesnière 2015: 368; Osborne 2013: 265).

Puhta sõltuvussüntaksi põhimõtteid järgivas EDT-s peab kaassõnafraasis emb-kumb sõna olema märgendatud teise sõna ülemusena. Ühelt poolt on kaassõnakonstruktsiooni kuuluval nimisõnal õigus olla ülemus, kuna tema annab konstruktsioonile põhilise tähendussisu ja kaassõna toimib käändelõpu moodi, kandes grammatilist tähendust. Teiselt poolt sõltub nimisõna kääne kaassõnast rektiooniliselt, mis on jällegi ülemuslik

omadus. EKG II järgi on kaassõnafraasi põhjaks kaassõna, kuna käändsõna vorm on tingitud kaassõna reksioonist (EKG II: 137). Ka eesti keele sõltuvuspuude pangas on kaassõnaühendid märgendatud nii, et kaassõna on ülemus, millele substantiiv allub.

Sarnane probleem kerkib kvantorifraaside puhul: ka siin tuleb põhiline tähendussisu substantiivilt, mille kääne ja arv aga sõltuvad kvantorist: *viis poissi, palju poisse, klaas piima*. Analoogselt kaassõnaühendiga on EKG II-s (: 140) ning sellele toetavas EDT märgendussüsteemis kvantoreid (*viis, palju, klaas*) käsitletud nendest vormiliselt sõltuvate substantiivide (*poissi, poisse, piima*) ülemustena.

5.2. Verbiahel

Mitmesõnalise öeldise (verbi liitvorm, perifrastiline verb, ahelverb) analüüsil kerkib küsimus, kas pidada ühendi peasõnaks ehk kõige kõrgemaks ülemuseks a) finiitset verbivormi (*olen teinud, pean tegema, hakkam tegema*), mis ühildub subjektiga ja mille vorm (nt personaal vs. impersonaal või imperatiiv) määrab subjekti võimalikkuse lauses, või b) infiniitvormi, mis tegelikult on lause struktuuriliseks keskmeks ja määrab lause argumentstruktuuri (*olen teinud, pean tegema, hakkam tegema*). Tekstides esineb muidugi verbi liitvormide, ahelverbide ja perifrastiliste verbide kõikvõimalikke kombinatsioone, nt *selle oleks pidanud välja mõtlema*.

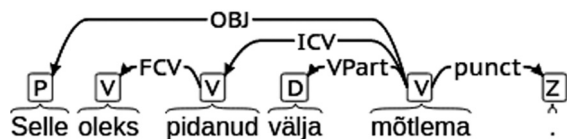
Tesnière nimetas ka abiverbist ja põhiverbist koosnevat struktuuri jagatud üksuseks (Tesnière 2015: 40), kuid enamik nüüdisaegseid sõltuvusteooriaid pooldab seisukohta, mille järgi finiitne (abi)verbi vorm on infiniidi ülemus (Osborne 2013: 264).

Võimalik on ka selline lahendus, et subjekt allub finiitsele verbivormile, millele allub ka infiniitne verbivorm, kuid verbi ülejäänud laiendid alluvad infiniitsele verbivormile (nt Järvinen, Tapanainen 1997).

EDT märgendusskeemi järgi on (osa)lause juurtipuks verbiahela põhitähendust kandev infiniitne verbivorm, millele allub ka subjekt. Sellise märgendamisotsuse taga on tõdemus, et lause argumentstruktuuri, lause võimalikud osalised ja nende keelelise vormistuse määrab ikkagi leksi-kaalne infiniitne verbivorm.

Joonisel 7 on näha, et lause *Selle oleks pidanud välja mõtlema* juurtipuks on mitmesõnalise öeldise infiniitne komponent *mõtlema*, millele

allub esmalt afiksaaladverb *välja* ning seejärel ahelana modaalverbi vorm *pidanud* ja selle kaudu liitaega väljendav *oleks*.

Joonis 7. Verbiahel EDT-s

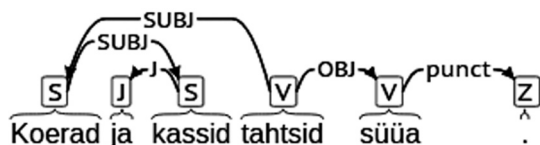
5.3. Koordinatsioon

Koordinatsioon kui samaväärsete elementide ühendus on nähtus, mille puhul kõik sõltuvussüntaktilised esitused tunduvad mõnevõrra kunstlikud. Levinumad lahendusviisid on järgmised.

Esiteks, kuulutada ülemuseks sidend või kirjavahemärk, millele koordineeritud elemendid alluvad. Teiseks, kuulutada ülemuseks üks koordineeritud element (esimene või viimane), millele alluvad ülejäänud koordineeritud elemendid; sidendid riputatakse selle lahenduse puhul tüüpiliselt järgneva koordineeritud elemendi külge. Kui koordineeritud elemente on rohkem kui kaks, on eelmise lahenduse puhul võimalik allutada kõik elemendid ühele või riputada nad riburada pidi üksteise külge.

Tesnière kasutas koordineeritud elementide vahelise suhte puhul terminit *junction*, st ta ei kasutanud koordinatsiooni analüüsiks sõltuvussuhet; ka on tema lähenemises koordinatsiooni puhul lubatud ühele sõnavormile määrata kaks ülemust, mis on omavahel koordinatsiooniseoses (Tesnière 2015: 342–344).

Eesti keele sõltuvuspuude pangas on koordinatsiooniseoses olevate sõnavormide puhul ülemuseks esimene koordineeritud element ning kui koordineeritud elemente on rohkem, märgendatakse nad ahelana, st kolmanda koordineeritud elemendi ülemus on teine element, mitte esimene.

Joonis 8. Koordinatsiooniseoses olevate subjektidega lause EDT-s

Joonis 9. Koordineeritud öeldisverbidega lause EDT-s

Joonis 10. Koordineeritud osalausetega lause EDT-s

Koordinatsiooniseoses olevate subjektidega lause on esitatud joonisel 8. Siit nähtub, et koordineeritud subjektide ülemus, öeldisverb *tahtsid*, on esitatud esimese koordineeritud üksuse ülemusena ning teise subjekti *kassid* ülemuseks on esimene subjekt *koerad*. Joonistelt 9 ja 10 on aga näha, et probleemne on koordineeritud öeldiste ja koordineeritud osalausetate eristamine, sest mõlemal juhul märgendatakse esimene öeldisverb teise ülemuseks. Samuti näeme joonisel 9, et ühe ülemuse põhimõtte tõttu pole võimalik esitada laiendi jagamist, st ei ole võimalik näidata, et adverbiaal *köögis* laiendab mõlemaid koordineeritud öeldisi *keetis* ja *küpsetas*.

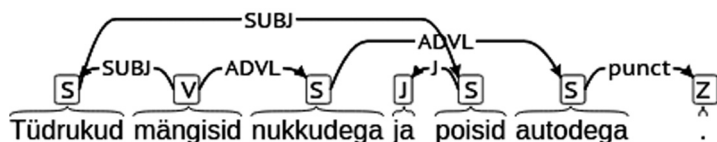
5.4. Ellips

Sõltuvussüntaktilise analüüsi jaoks tekitab raskusi kontekstiellips, mille puhul on lünk ehk ellips tarindis, mis on oma vormilt, positsioonilt ja sisult sarnane lähikontekstis paikneva lüngata tarindiga ning lüngaga konstruktsioon täidetakse analoogia põhjal. Markeerimata rinnastusele iseloomulik rindliikmete süntaktilis-semantiline sarnasus ehk parallelism soodustab sellise ellipsi esinemist ning tavalisim on öeldise või aluse nullväljendus. (EKG II: 223–224)

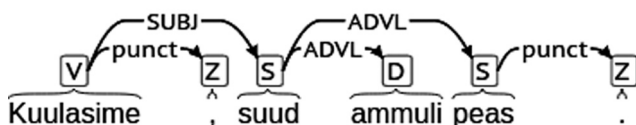
Kuna sõltuvussüntaks on oma olemuselt verbikeskne, on raskeim probleem öeldise väljajätt. See on küllaltki tavaline koordineeritud osalausetate puhul, millest teises on öeldis samasuse alusel kustutatud, nt *Tüdrukud mängisid nukkudega ja poisid autodega*. Sellises struktuuris puudub teises osalauses süntaktiline kese, finitne verbivorm, millele subjekt *poisid* ja adverbiaal *autodega* peaksid alluma. Võimalikud lahendused on järgmised.

Esimene lahendus on analüüsida sõnavormi *poisid* sõnavormiga *tüdrukud* koordineeritises olevana ning sõnavormi *autodega* sõnavormi *nukkudega* koordineeritud elemendina. See lahendus on praegu kasutusel ka eesti keele sõltuvuspuude pangas, vt joonis 11.

Teine võimalus on seada üks alluv elliptilise ülemuse asendajaks; verbi väljajātu puhul seega määrata osalause juurtipuks selle osalause subjekt. Mõnevõrra ebajärjekindlalt on EDT-s selliselt märgendatud ellipsiga sarnanev nähtus, absoluuttarind (nt *suu ammuli peas*), mille puhul on ülemuseks see tarindi osaline, mille kohta EKG II (: 271) kasutab väljendit *subjektisarnane element* (näites *suu*), vt joonis 12.

Joonis 11. Elliptilise öeldisega osalause märgendamine EDT-s

Joonis 12. Absoluuttarindi märgendamine EDT-s

Veel üks võimalik lahendus on nn nulltipu (ingl *null node*) kasutamine, mille abil taastatakse väljajäetud sõna. Sellise lahenduse puudus on see, et rikutakse või muudetakse lause algset süntaktilist struktuuri. Nulltippe kasutavates puudepankades on sageli mitu märgenduskihti ja elliptiliste konstruktsioonide märgendamiseks kasutatakse nulltippe teises kihis. Kõrvalmärkusena olgu öeldud, et puudepankade märgendamisel kasutataksegi üha enam mitut analüüsikihti: esimeses kihis esitatakse puhtalt süntaktiline informatsioon, nulltippe ei kasutata, mitteprojektiivsust välditakse niipalju kui võimalik. Teises kihis esitatakse semantilisem info, kasutatakse nulltippe, lubatakse ühele alluvale mitut ülemust, lõdvendatakse projektiivsuse nõuet jm.

Kahe märgenduskihi ideed näitlikustab Katri Haverineni jt artiklist (2014) laenatud joonis 13. Seal on näha, et rinnastuseses olevatest osalausestest teises on korduv öeldisverb elliptiline ning lause

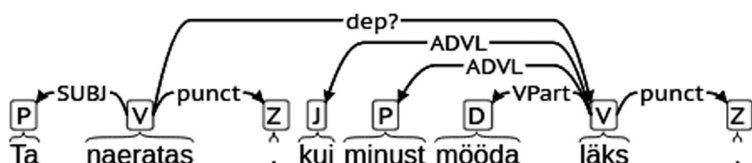
Maija luki kirjaa ja Matti *null* sanomalehteä .
 Maija read book and Matti *null* newspaper .

Elliptiliste konstruktsioonide analüüs ja märgendamine ongi siinses osas loetletud probleemidest kõige keerukam ja vajab kriitilist ülevaatamist ka eesti keele sõltuvuspuude pangas. Hea ülevaate elliptiliste konstruktsioonide esitamisest eri puudepankades annab Jan Hajič jt (2015).

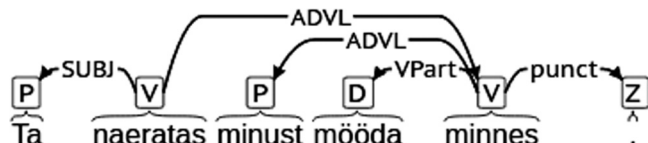
Eesti keele sõltuvuspuude pangas on see süntaktilise struktuuri esitamise osa lahendatud vähimate vahenditega, st osalaised on omavahel seotud nende keskmeks olevate finiiitverbide kaudu, mis tähendab, et pealause öeldisverb on kõrvallause öeldisverbi ülemuseks. Koordineeritud osalaised on esitatud samal viisil, st esimese koordineeritud osalause finiiitne öeldisverb on järgneva koordineeritud osalause finiiitse öeldisverbi ülemuseks. Ainsaks erandiks siin on relatiivkõrvallaused, mille (st mille öeldisverbi) ülemuseks on käändsõna, mida kõrvallause laiendab.

Osalausetevahelistel suhtel ei ole EDT-s nimesid (süntaktilise suhte märgendeid), mis on selle süsteemi üks põhipuudusi. See ei kehti sisestatud struktuuride ehk lauselühendite kohta, mille keskmeks olev infiniitne verbivorm on süntaktilise funktsiooni suhtes märgendatud.

Joonistel 14 ja 15 on esitatud kõrvallausega (*Ta naeratas, kui minust mööda läks.*) ja lauselühendiga (*Ta naeratas minust mööda minnes.*) struktuurid. Adverbiaallause *kui minust mööda läks* süntaktiline funktsioon pole EDT analüüsis väljendatud; sisestatud tarindi *minust mööda minnes* adverbiaalne funktsioon on aga esitatud tarindi peasõna *minnes* süntaktilise märgendina.

Joonis 14. Kõrvallause esitamine EDT-s

Joonis 15. Lauseühendi esitamine EDT-s

5.6. Nimed ja muud mitmesõnalised sisemise struktuurita üksused

Loomulikus keeles, eriti kirjalikus tekstis esineb palju sõnaühendeid, millel puudub sisemine süntaktiline struktuur, nii et tegu on pigem mitmesõnaliste leksikaalsete kui süntaktiliste üksustega. Ent puudepanga märgendamisel või automaatsel sõltuvussüntaktilisel analüüsil tuleb mingi analüüs anda igale tekstisõnale ja paratamatult kuulutada üks ühendi osaline teiste ülemuseks.

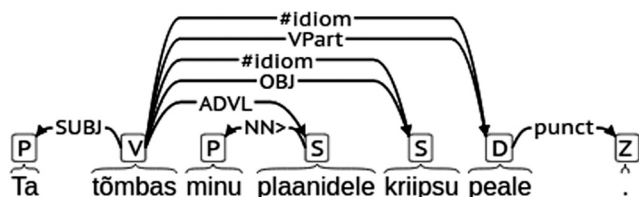
Sellised sõnaühendid on näiteks mitmest sõnast koosnevad pärisnimed ja tekstis esinevad võörkeelsed fraasid, mis sageli on nimeüksused või pealkirjad. Kui pärisnime *Friedrich Reinhold Kreutzwald* puhul on perekonnanime *Kreutzwald* kuulutamine selle sõnaühendi ülemustipuks põhjendatav sellega, et pärisnime käänamisel liituvad käändelõpud just

tema külge, siis näiteks ansambli nime *Elephants from Neptune* puhul on puhtalt kokkuleppe küsimus, milline nendest võõrkeelsetest sõnavormidest märgendada ülejäänute ülemusena. Eesti keele sõltuvuspuude pangas on selliste sõnaühendite puhul ülemusena märgendatud ühendi viimane sõna.

Mõnes süntaksianalüüsi teoreetilises ja praktilises käsitluses on toodud ka idiomaatiliste mitmesõnaliste ühendite probleem, st on avaldatud arvamust, et otsese ja idiomaatilise tähendusega konstruktsioonid, millel on sama morfosüntaktiline struktuur, peaksid saama erineva süntaktilise analüüsi (nt Urešová jt 2013). Näiteks eestikeelsete väljendite *lõi palli väravasse* ja *lõi end lille* analüüsid peaks selle seisukoha järgi olema erinevad: esimeses sõnaühendis on *palli* objektina ja *väravasse* adverbiaalina verbivormi *lõi* alluvad, teisel juhul peaks idioomi esitama ilma sisestruktuurita üksusena, sõnavormid *end* ja *lille* alluvad samuti verbivormile *lõi*, kuid süntaktilise sõltuvuse nimetus peaks olema „idioom“ või „mitmesõnaline leksikaalne üksus“.

Alternatiivselt on võimalik väita, et süntaks tegeleb puhtalt lause vormiga, et ka väljendis *lõi end lille* on *end* süntaktiline objekt ja *lille* adverbiaal ning see väljend tuleks märgendada idioomina alles järgmisel, semantilisel tasandil.

EDT märgendamisel on asutudki seisukohale, et süntaktiline märgendus lähtugu eelkõige vormistruktuurist ning idioomide ja muude mitmesõnaliste püsiühendite märgendamine ei peaks toimuma mitte märgenduse süntaktilises põhikihis, vaid selle peale pandavas lisakihis. Joonisel 16 ongi esitatud idiomaatilist väljendit *tõmbas kriipsu peale* sisaldava lause sõltuvussüntaktiline esitus EDT praegusel kujul ning hüpoteetilise teise märgenduskihiga (# sümboliga tähistatud kaared).

Joonis 16. Idiomaatiline väljend EDT-s koos tulevikus lisatava teise märgenduskihiga

6. Projektiivsus

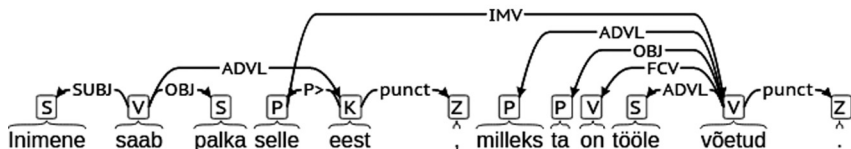
Projektiivsuse all mõeldakse sõltuvushargmiku sellist ülesehitust, mille puhul 1) lauset moodustavate sõnavormide vahelisi sõltuvusi esitavad kaared ei ristutse; ja 2) kui ei kasutata virtuaalset juurtippu, siis ükski kaar ei kata lause juurtippu, milleks tavaliselt on öeldisverb. Keeleteaduslikes käsitlustes mõeldakse, et mitteprojektiivseid struktuure esineb kõigis keeltes, kuigi nad on marginaalsed ja harvad (nt Melčuk 1988: 35 jj). Automaatsel süntaksianalüüsil on püütud vältida mitteprojektiivseid struktuure, sest pikka aega puudusid efektiivsed algoritmid nende analüüsimiseks (Nivre 2009). Samas, paljude keelte puudepankades on mitteprojektiivsete puude osakaal veerandi ja kolmandiku vahel, mitteprojektiivsete struktuuride rohkuse poolest paistavad silma nt hollandi, tšehhi ja saksa keel (Havelka 2007).

Mitteprojektiivseid lauseid või struktuure ühendab keeleteaduse seisukohast see, et nad kõik on millegi poolest markeeritud – emfaatiliselt, stilistiliselt, kommunikatiivselt (Melčuk 1988: 36).

Seega on mitteprojektiivsust ehk ristuvaid kaari põhjustavate struktuuride uurimine oluline nii automaatse süntaksianalüüsi kui ka keeleteaduse seisukohast. Arvutilingvistika jaoks on oluline välja töötada selline sõltuvuste esitamise viis, mis minimeeriks mitteprojektiivsust, keeleteadust võiksid huvitada mitteprojektiivsed struktuurid kui neutraalsest või sagedasimast süntaktilisest konfiguratsioonist hälbivad nähtused.

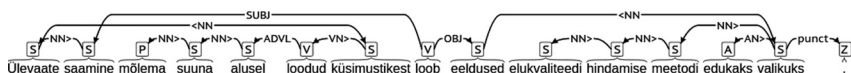
Eesti keele sõltuvuspuude panga mitteprojektiivsetest lausetest on kirjutatud üliõpilastöö (Torga 2016), millest järgnevad näited pärinevad. Sellest tööst on näha, et Igor Melčuki väidetu – mitteprojektiivsed laused on markeeritud – kehtib ka eesti keele kohta, kuid EDT-s on mitteprojektiivseid struktuure sisaldavate lausete osakaal märksa väiksem – vaid 3,1%. Oma osa nii suurde erinevusse eesti keele ja germaani keelte vahel võib anda ka see, et EDT puhul pole mitteprojektiivsete struktuuride hulka arvestatud kirjavahemärkidest ning lausega tegelikult mitteseotud elementidest (nt viited teadustekstis) põhjustatud kaarte ristumisi. Koos kirjavahemärkidest põhjustatud ristumistega kasvab mitteprojektiivseid struktuure sisaldavate lausete osakaal EDT-s 7,2%-ni. Ilmselt põhjustab erinevusi ka teistsugune märgendusskeem. Ka saksa keele puudepanga analüüsil on eri märgendusskeemide korral mitteprojektiivsete puude osakaalu erinevus üle kahe korra (12%–27%) (Foth jt 2014).

Teatud osa ristuvaid kaari saaks vältida teistsuguse süntaktilise analüüsiga. Näiteks põhjustab alati ristumise osalause piiril asuv postpositsioonifraas, kui järgnev kõrvallause allub relatiivlausena postpositsiooni juurde kuuluvale sõnale (joonis 17). Nagu juba öeldud, allub EDT märgendussüsteemis substantiiv adpositsioonile, kuid vastupidise analüüsi korral sellist ristumist ei tekiks.

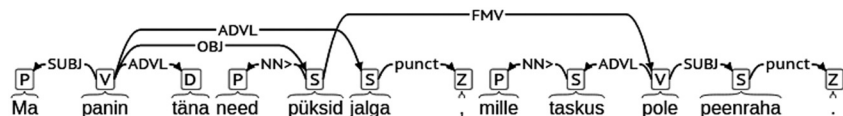
Joonis 17. Relatiivlause laiendab kaassõna juurde kuuluvat sõnavormi, mis ei asu osalausepiiril; tulemuseks mitteprojektiivne struktuur

Hea näide selle kohta, et ristuvad kaared võivad esile tuua lause halva struktuuri, on keerulised ja kohmakad nimisõnafrasaad, mis on tihti saadud nominalisatsiooni tulemusel, nt *ülevaate saamine mõlema suuna alusel loodud küsimustikest* (joonis 18).

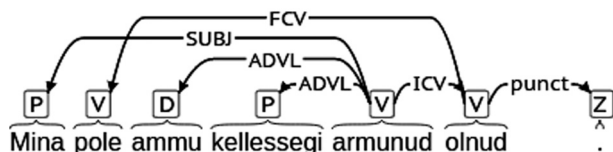
Joonis 18. Ristuvad kaared keerulise struktuuriga nominalisatsioonis

Nagu eespool mainitud, on EDT-s relatiivlause ülemuseks märgendatud see substantiiv, mida relatiivlause tegelikult laiendab. Juhul, kui selline substantiiv ei asu osalause piiril, on kaarte ristumine vältimatu, v.a. muidugi juhul, kui selle substantiivi ja osalausepiiri vahel on ainult selle substantiivi alluvad. Sellisest struktuurist põhjustatud kaarte ristumist esitab joonis 19.

Joonis 19. Relatiivlause laiendab substantiivi, mis ei asu osalause piiril; tulemuseks ristuvad kaared

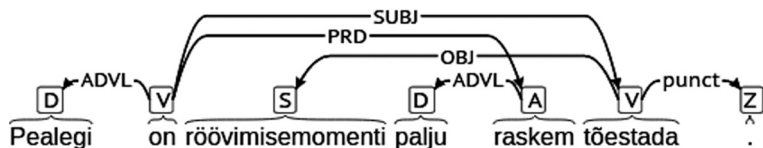
Suure osa kaarte ristumisest põhjustab verbiahela sõnajärg. Kuna mitme-sõnaline öeldis märgendatakse ahelana ning öeldisverbi laiendid (sh subjekt) alluvad infiniitsele komponendile, põhjustab verbiahela komponentide sõnajärje muutus kohe ka kaarte ristumise. Joonisel 20 esitatud lauses *Mina pole ammu kellessegi armunud olnud* on rõhutamise tõttu muudetud verbifraasi neutraalset sõnajärge *pole olnud armunud*, tagajärjeks mitteprojektiivne struktuur.

Joonis 20. Verbiahela sõnajärje põhjustatud mitteprojektiivne lause EDT-s

Eriti aldid ristuvaid kaari põhjustama on *da*-infinitiiviga tarindid, mille analüüsil EDT-s on järgitud EKG II (: 232–274) käsitlust.

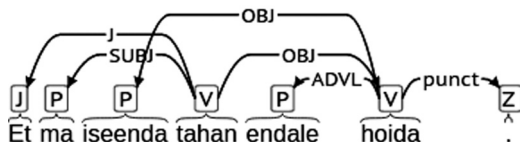
da-infinitiivne subjekt on mitteprojektiivsete lausete hulgas eriti sagedane: Liisi Torga analüüsis 756 mitteprojektiivsest lausest oli 153-s ristuvate kaarte põhjustajaks *da*-infinitiivne subjekt (Torga 2016: 9). Tüüpiline on lause *Pealegi on röövimisemomenti palju raskem tõestada* joonisel 21: subjektiks analüüsitud *da*-infinitiivsele verbivormile *tõestada* allub objekt *röövimisemomenti*, mis asub aga teisel pool öeldisverbile *on* alluvat predikatiivi *raskem*.

Joonis 21. *da*-infinitiivse subjektiga mitteprojektiivne lause EDT-s

da-infiniitne objekt on samuti sage ristuvate kaarte põhjustaja, kuid mitte nii suurel määral kui *da*-infinitiivne subjekt. Tüüpiliselt asuvad sellises lauses *da*-infinitiiv (joonise 22 näites *hoida* ja temale alluv laiend (näites objekt *iseenda*) teine teisel pool öeldisverbi (näites *tahan*) ning ristuvad

da-infinitiivselt objektilt tema laiendile minev kaar ning öeldisverbi tema alluvaga ühendav kaar.

Joonis 22. *da*-infinitiivse objektiga mitteprojektiivne lause EDT-s

7. Kokkuvõte

Eesti keele lausete sõnajärje määrab suuresti infostruktuur (Lindström 2002), süntaktiliseks analüüsiks sobib sõltuvussüntaktiline lähenemine paremini kui fraasistruktuuriesitus. Samas pole ka sõltuvusanalüüsi rakendamine probleemivaba, eksotsentriliste konstruktsioonide, koordinaatsiooni ning muudegi keelendite esitamisel pole ideaalseid lahendusi, valida on rohkem või vähem kunstlike vahel. Siiski võib loota, et eesti keele sõltuvuspuude pangal on pakkuda väärtuslikku keeleteaduslikku uurimismaterjali.

Eesti keele sõltuvuspuude panga loomise eesmärgi oli luua keele- tehnoloogiline ressurss, mis aitaks kaasa uute eesti keele automaatse analüüsi vahendite väljatöötamisele. Niivõrd suure hulga tekstide ühtlaseks märgendamiseks peab olema heas mõttes formalist ning mitmete keeleliselt põnevate nähtuste märgendamisel minema lihtsustamise teed. Märgendamise käigus tekkis palju küsimusi, millele ammendavat vastust pole veel leitud: miks on eesti keele puudepangas nii vähe mitteprojektiivseid puid võrreldes teiste vaba sõnajärgjega keeltega; kuidas määrata kvantorifraasi; mis on ikkagi eksotsentriliste konstruktsioonide põhi; kas lauselühendite käsitlemine on olnud ühtlane; kuidas märgendada osalauseid – need on ainult osa lähemat uurimist vajavatest küsimustest. Õnneks pole tehtud valikud kivist raiutud ning loodud puudepanga märgendust saab hiljem vajaduse korral täpsustada või muuta. Päril valmis eesti keele sõltuvuspuude pank veel ei ole – kriitilist ülevaatamist ootab ellipsite märgendamine ja on teisigi ühtlustamist vajavaid kohti.

Kui rääkida tulevikust, siis üheks edasiarenduseks on EDT teisen- damine Universal Dependenciesi (UD)⁸ kujule. UD projekti (McDonald

⁸ <http://universaldependencies.org/>.

jt 2013; Nivre 2015) eesmärk on luua üldine ja keeletüpoloogiliselt põhjendatud märgendusskeem eri keelte morfoloogiliseks ja sõltuvussüntaktiliseks märgendamiseks ning selle baasil arendada keelest sõltumatuid sõltuvussüntaktilisi parsereid. Selle kohta vt täpsemalt Muischnek jt 2016.

EDT loogiliseks edasiarenduseks oleks liikumine puhtalt süntaksilt semantilisema märgenduskihi lisamise poole. Esimeseks sellealaseks katseks on anafooride, st samaviiteliste sõnade märgendamine, täpsemalt asesõnade sidumine nende viitealustega.

Kirjandus

- Bick jt 2004** = Eckhard Bick, Heli Uibo, Kaili Müürisep. Arborest – a VISL-style treebank derived from an Estonian Constraint Grammar Corpus. – Proceedings of the Third Workshop on Treebanks and Linguistic Theories (TLT 2004), Tübingen, December 10–11, 2004. Eds. Sandra Kübler, Joakim Nivre, Erhard Hinrichs, Holger Wunsch. 1–14.
- Bick, Eckhard, Tino Didriksen 2015.** CG-3 – Beyond Classical Constraint Grammar. – Proceedings of NODALIDA 2015, May 11–13, 2015, Vilnius, Lithuania. Linköping: LiU Electronic Press, 31–39.
- Brants jt 2002** = Sabine Brants, Stefanie Dipper, Silvia Hansen, Wolfgang Lezius, George Smith. The TIGER treebank. – Proceedings of the Workshop on Treebanks and Linguistic Theories, Sozopol.
- EKG II** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika. II. Süntaks. Lisa: Kiri. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiit Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.
- Foth jt 2014** = Kilian Foth, Arne Köhn, Niels Beuck, Wolfgang Menzel. Because size does matter: the Hamburg Dependency Treebank. – Proceedings of the Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'14), Reykjavik. 2326–2333.
- Hajič, Jan 1998.** Building a syntactically annotated corpus: The Prague Dependency Treebank. – Issues of valency and meaning, 106–132.
- Hajič jt 2015** = Jan Hajič, Eva Hajičová, Marie Mikulov, Jiří Mirovský, Jarmila Panevová, Daniel Zeman. Deletions and Node Reconstructions in a Dependency-Based Multilevel Annotation Scheme. – Computational Linguistics and Intelligent Text Processing. 16th International Conference, CICLing 2015, Cairo, Egypt, April 14–20, 2015, Proceedings, Part I. Ed. Alexander Gelbukh. LNCS 9041. Springer, 17–31. http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-18111-0_2.
- Havelka, Jirí 2007.** Beyond projectivity: multilingual evaluation of constraints and measures on non-projective structures. – Proceedings of ACL.

Conference: ACL 2007, Proceedings of the 45th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics, June 23–30, 2007, Prague, Czech Republic. Eds. John A. Carroll, Antal van den Bosch, Annie Zaenen. The Association for Computational Linguistics, 608–615.

Haverinen jt 2014 = Katri Haverinen, Jenna Nyblom, Timo Viljanen, Veronika Laippala, Samuel Kohonen, Anna Missilä, Stina Ojala, Tapio Salakoski, Filip Ginter. Building the essential resources for Finnish: the Turku Dependency Treebank. – *Language Resources and Evaluation* 48 (3), 493–531.

Hudson, Richard A. 1984. *Word Grammar*. Blackwell.

Järvinen, Timo, Pasi Tapanainen 1997. A dependency parser for English. Technical Report TR-1, Department of General Linguistics, University of Helsinki.

Lindström, Liina 2002. Veel kord subjekti ja predikaadi vastastikusest asendist laiendi järel. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 47 (2001). Tartu: Emakeele Selts, 87–106.

Marcus jt 1993 = Mitchell P. Marcus, Mary Ann Marcinkiewicz, Beatrice Santorini. Building a large annotated corpus of English: The Penn Treebank. – *Computational Linguistics* 19 (2), 313–330.

McDonald jt 2013 = Ryan McDonald, Joakim Nivre, Yvonne Quirnbach-Brundage, Yoav Goldberg, Dipanjan Das, Kuzman Ganchev, Keith Hall, Slav Petrov, Hao Zhang, Oscar Täckström, Claudia Bedini, Núria Bertomeu Castelló, Jungmee Lee. Universal Dependency Annotation for Multilingual Parsing. – 51st Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL 2013), August 4–9 August, 2013, Sofia, Bulgaria. Proceedings of the conference, Volume 2: Short papers, 92–97.

Mel'čuk, Igor 1988. *Dependency Syntax: Theory and Practice*. State University of New York Press.

Muischnek jt 2016 = Kadri Muischnek, Kaili Müürisep, Tiina Puolakainen. Estonian Dependency Treebank: from Constraint Grammar tagset to Universal Dependencies. – Proceedings of the Tenth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2016), May 23–28, Portorož, Slovenia, 1558–1565.

Müürisep, Kaili 2000. *Eesti keele arvutigrammatika: süntaks*. (= Dissertationes mathematicae Universitatis Tartuensis 22.) Tartu Ülikooli matemaatikateaduskond. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Müürisep jt 2008 = Kaili Müürisep, Heili Orav, Haldur Õim, Kadri Vider, Neeme Kahusk, Piia Taremaa. From Syntax Trees in Estonian to Frame Semantics. – The Third Baltic Conference on Human Language Technologies, October 4–5, Kaunas, 211–218.

- Nivre, Joakim 2005.** Dependency grammar and dependency parsing. – Technical report. Växjö University, School of Mathematics and Systems Engineering.
- Nivre, Joakim 2009.** Non-projective dependency parsing in expected linear time. – Proceedings of the Joint Conference of the 47th Annual Meeting of the ACL and the 4th International Joint Conference on Natural Language Processing of the AFNLP: Vol. 1. Association for Computational Linguistics, 2009, 351–359.
- Nivre, Joakim 2015.** Towards a Universal Grammar for Natural Language Processing. – Computational Linguistics and Intelligent Text Processing. 16th International Conference, CICLing 2015, Cairo, Egypt, April 14–20, 2015, Proceedings, Part I. Ed. Alexander Gelbukh. LNCS 9041. Springer, 3–16.
- Nivre jt 2004** = Joakim Nivre, Koenraad de Smedt, Martin Volk. Treebanking in Northern Europe: a white paper. – Nordisk Sprogteknologi. Nordic Language Technology. Årbog for Nordisk Sprogteknologisk Forskningsprogram 2000–2004. Ed. Henrik Holmboe. 97–113.
- Osborne, Timothy 2013.** A Look at Tesnière's *Éléments* through the Lens of Modern Syntactic Theory. – Proceedings of the Second International Conference on Dependency Linguistics (DepLing 2013), 262–271.
- Osborne, Timothy 2015.** Dependency Grammar. Syntax – Theory and Analysis. An International Handbook. Vol 2, 1027–1045.
- Rätsep, Huno 1978.** Eesti keele lihtlause tüübid. Tallinn: Valgus.
- Sgall jt 1986** = Petr Sgall, Eva Hajičová, Jarmila Panevová. The Meaning of the Sentence and Its Semantic and Pragmatic Aspects. Reidel Publishing Company, Dordrecht, Netherlands.
- Zeman jt 2012** = Daniel Zeman, David Mareček, Martin Popel, Loganathan Ramasamy, Jan Stepánek, Zdeněk Žabokrtský, Jan Hajič. HamleDT: To parse or not to parse? – LREC, 2735–2741.
- Tesnière, Lucien 1959.** *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck.
- Tesnière, Lucien 2015.** *Elements of Structural Syntax*. Transl. Tymothy Osborne, Sylvain Kahane. John Benjamins. <http://dx.doi.org/10.1075/z.185>.
- Torga, Liisi 2016.** Mitte-projektiivsed laused eesti keele sõltuvuspuude pan-gas. Bakalaureusetöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis.
- Uibo, Heli 2004.** Syntactically annotated corpora of Estonian. – The First Baltic Conference Human Language Technology – the Baltic Perspective, 21–22.
- Urešová jt 2013** = Zdeňka Urešová, Jana Šindlerová, Eva Fučíková, Jan Hajič. An analysis of annotation of verb-noun idiomatic combinations in a parallel dependency corpus. – NAACL HLT 2013, 58–63.

The Estonian Dependency Treebank and its theoretical basis

KADRI MUISCHNEK, KAILI MÜÜRISep

This article presents the Estonian Dependency Treebank (EDT) and discusses its language-theoretical basis. EDT contains ca 400,000 tokens of fiction, newspaper and science texts. Its syntactic annotation is based on principles of dependency syntax. Previous experiments with annotating Estonian sentences according to the principles of phrase structure syntax have shown that the resulting trees tend to be too shallow and thus do not encode the linguistic information in the best possible way. Therefore dependency-syntactic representation was chosen instead.

Dependency relations are efficient for encoding typical head-dependent relations like verb-argument or head-modifier but are not so suitable for analysing adpositional phrases, verbal chains, multi-word expressions or other constructs without clear internal syntactic relations. In such cases, there are arguments both for and against all possible solutions.

Keywords: dependency syntax, treebank, automatic syntax analysis, Estonian language

Kadri Muischnek
arvutiteaduse instituut
Tartu Ülikool
Liivi 2
50409 Tartu
kadri.muischnek@ut.ee

Kaili Müürisep
arvutiteaduse instituut
Tartu Ülikool
Liivi 2
50409 Tartu
kaili.muurisep@ut.ee

EMA JA ISA RAHVAKEELSE NIMETUSED

VILJA OJA

Annotatsioon. Artikkel käsitleb peamiselt eesti murdesõnu, mida XX sajandil kasutati *ema* ja *isa* sünonüümidenä pereringis ning sugulaste ja kogukonna omavahelises suhtluses. Vanu *ema* kutsumise nimetusi *nänn* ja *nann*, *eit* ja *äidi*, *äade* jms ning *isa* kutsumise nimetusi *tätä*, *ätt* ja *att*, mis olid eelistatud üsna kindlatel murdealadel, hakati XX sajandi 1. poolel asendama uuematega. Üsna laialt oli levinud emanimetus *memm* ja isanimetus *taat*. Kohati kasutati lastekeelseid sõnu *tata*, *tätä* 'isa' ja valdavalt Saaremaal sõna *emm* 'ema'. Saksa laene *mamma* ja *papa* ning *mammi* ja *papi* peeti umbes XX sajandi keskpaigani paljudes kohtades uueks ja peenutsevaks. Täendusmuutused, kus *ema*- ja isanimetustest said vanavanemaid ning üldisemalt perenaist või -meest ja vana naist või meest tähistavad sõnad, on seotud uute *ema*- ja isanimetuste kasutuselevõtuga. Eesti keeles kohtame sama struktuuriga sõnu nagu paljudes indoeuroopa ja turgi keeltes: isanimetustes esinevad sageli klusiilist *p* (*b*) või *t* (*d*) ja vokaalist *a* koosnevad silbid ning emanimetustes on klusiili asemel nasaal *m* või *n*. Osa eesti sõnu on laenud, kuid kõigi päritolu pole selge. 1960-ndatel hakkas tasapisi populaarsust võitma eesti kohalik hoidjakeelne *emme* ja pisut hiljem ka *issi*. Tänapäevaks on neist kujunenud peaaegu üldkeelsed hellitusnimetused.

Võtmesõnad: lastevanemate nimetused, tähendusmuutused, laste- ja hoidjakeel, eesti murded

1. Sissejuhatus

Eesti keeles XX sajandi 1. poolel ja varem lastevanemaid tähistanud sõnu on käsitlenud Albert (Andrus) Saareste (1924) ning koos teiste soome-ugri keelte sugulussõnadega Ruben Erik Nirvi (1952) ja Eduard Vääri (2013, käsikiri 1953). XX sajandi lõpukümnenditel kerkis teema Euroopa keelte atlase (ALE) koostamisel uuesti päevakorrale. Atlase küsitluskava järgi tuli murdekeelseid vanemate ja vanavanemate nimetusi koguda kahes jaos: 1) ametlikud ehk nn formaalsed: 'isa' (ALE küsimus 455), 'ema' (457), 'vanaisa' (465), 'vanaema' (467), ja 2) mitteametlikud ehk kutsumisnimetused: 'isa' (456), 'ema' (458), 'vanaisa' (466), 'vanaema' (468) (ALE

1976: 78–81). Eesti materjali esitades kaasati murdearhiivis (EMSUKA) leiduvad nimetused, mistõttu vastustes kajastuvad ka XX sajandi 1. poolel talletatud sõnad. Euroopa keelte atlases ilmusid artiklid ja kaardid isa, vanaisa ja vanaema ametlike nimetuste kohta (ALE 2014; Brietz 2014). Sugulussõnu on kaardistatud ja kommenteeritud ka läänemeresoome keeleatlases (ALFE), kus ema ja isa tähistavaid eesti sõnu esindavad samuti murdealati levinud ametlikud üldnimetused, kuid isanimetuste kaardile on lisatud ka kutsumisnimetusi. Soome-ugri keelte sugulussõnade päritolu kohta on ilmunud Huno Rätsepa ülevaatlik artikkel ajakirjas Oma Keel (Rätsep 2009).

Kõigil eesti murdealadel on kasutatud kirjakeelsetega sarnaseid sõnu *ema* ja *isa* või kohalikke häälikuvariante, nagu *emä* ja *isä*, Lei *jema*, Kra *jemä*, Võn V *imä* ning eL *esä*, *esä*, Lei Lut Kra *(j)esa*, *jesä*, *jesä* või *jesä* (täpsemalt vt EMS I: 722 jj, 819, 1059–1060). Saareste, nagu ka hilisemate uurijate järelduste kohaselt on soome-ugri taustaga sõnade *ema* ja *isa* variandid esialgu olnud stiili poolest kõige neutraalsemad lastevanemate nimetused (Saareste 1924: 120, 123). Nende kõrval olid käibel teised sõnad, mida eelistati suhtlemisel pere ja sugulaste ringis või mingis muus kogukonnas, kuid sageli on neidki kasutatud mingil murdealal põhiliste üldnimetustena. Osa selliseid sõnu on jõudnud keeleatlasesse kui ametlikud murdenimetused, teine osa mitte (ALE 2014; ALFE)¹. Sõnu *isa* ja *ema* on seni avaldatud uurimustes ammendavalt analüüsitud, mistõttu alljärgnevalt neile otseselt tähelepanu ei pöörata. Ehkki ülalmainitud kolmes uurimuses on käsitletud ka enamikku murdelistest kutsumisnimetustest, näitab hiljem lisandunud materjal selles vallas toimunud muutusi. Seetõttu tutvustatakse lühidalt nende varasemat esinemust, lisades uuemat teavet. Murdekeelsetes kirjetes järgitakse „Eesti murrete sõnaraamatu“ transkriptsiooni ning murdealade ja murrakute lühendeid (vt EMS I: 29–32). Mõnikord on murdenäitele lisatud kogumise aasta.

2. Emanimetused

Mõlemas atlases (ALE ja ALFE) on esitatud ema neutraalse üldnimetusena eesti murretest sõnad *ema* (*emä*, *imä* jt variandid) ja *nann* (*nänn*) (vt ALFE: 227–231). ALFE-s on ema üldnimetusena registreeritud *ema*

¹ Sõnade levikukaardid siinses artiklis ei piirdu ALE ja ALFE kaardistuspunktidega, vaid esitavad kogu teadaoleva murdematerjali tähendustes 'isa' ja 'ema'.

(+ variandid) kõigis kaardistuspunktides ja *nann* g *nanne* Risti murrakus ning *nänn* g *nänni* ~ *nänne* Muhu murrakus. Tegelikult on sõna *nänn* murretes tunduvalt laiemalt levinud (VMS: 122; Pajusalu 2010: 332–333). Eesti murdesõnavara kogu andmeil on ema kutsutud *nänn* või *näñn* g *nänna* (*näñnä*), *nänne* (*näñne*), *nänni* (*näñni*) Mulgi murdes ja selle naabruses nii Põhja-Viljandimaal ja Pärnumaal Saarde murrakus kui ka Tartu ja Võru murde lääneosas ning lisaks Läänemaa lõunaosas ja saartel Muhu, Põide ja Emmaste murrakus. Variant *nenn* g *nenne* oli emanimetus idamurdes ja *nenne* vadjä keeles (kaart 1; EMSUKA; VKS: 802). Sama sõnaga on nimetatud vanaema, muid sugulasi või vana naist, kuid neid tähendusi pole juuresoleval levikukaardil arvesse võetud. Eesti keeles ja teistes läänemeresoome keeltes on *nänn* jms tähistanud ühtlasi mõistet 'emarind, nisa', mida peetaksegi algupäraseks (Saareste 1924: 122–123; Nirvi 1952: 119; SSA 2: 252; EES: 328; Vääri 2013: 52). Teiselt poolt esineb samasugune emanimetus rootsi murretes, sh eestirootsi murdes *nann* pl *nannar*, soomerootsi Nylandi murdes ja Åbolandi murrakutes (Karleby, Hitis) *nanna* või *nännä* ning soome murretes: Ida-Soomes lõunarannikul ja saartel *nanna*, *nannakka* ning Häme murdes *nenna* (Ariste 1933: 81; Danell 1951: 287; ALFE: 227, 230; OFSF 4: 513, 592). Seetõttu on eesti ja soome sõna (eriti tähenduse 'ema') puhul oletatud laenulisust või vähemalt rootsi mõju (Nirvi 1952: 118; SKES: 365; SSA 2: 204). Saareste arvates (1924: 122–123) on ees- ja tagavokaalne tüvi erineva päritoluga – *nänn* on vana läänemeresoome sõna ja *nann* hilisem eestirootsi laen, kuid XX sajandi algul on mõlemaid tarvitatud lastekeeles afektiivse emanimetusena.

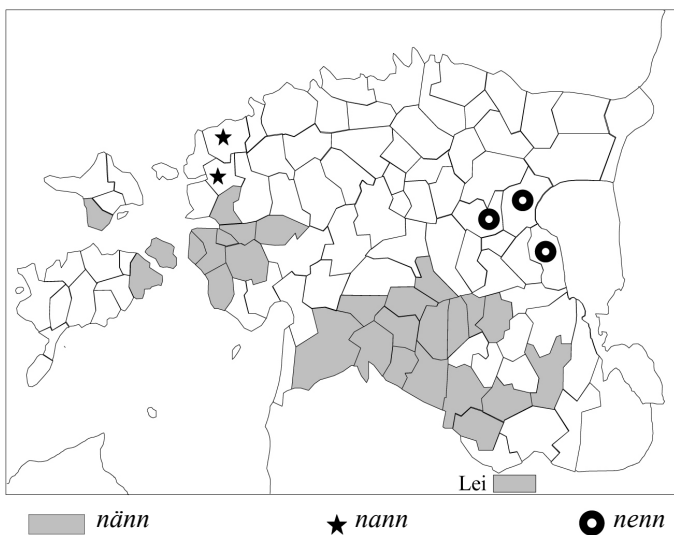
Neutraalsele üldnimetusele *ema* kõige lähemaks pidas Saareste (1924: 123) hellitava alatooniga sõna *eit*. Atlaste materjalis liigitati *eit* eesti keeles kutsumisnimetuseks. Tähenduses 'ema' on *eit* g *eide*, *eede*, *eeðe* murdesõnavara kogus registreeritud peamiselt põhjaeesti murde läänepoolse osa murrakutest ning *ä-* (*a-*) algulised variandid Võru murdest: Plv *äit*, VLä *äide*, *äidi*, VId *ääde*, Kra *aade* g *aadõ* (EMS I: 44, 636–637; EMSUKA; Pajusalu 2010: 330–331). Võrumurdelisel sõnal oli samuti hellitav nüanss, nt Har (1939) *tuu äide nimi olõ õks kallip viil ku imä nimi*. Võru murdes on nõnda nimetatud ka vanaema (vt osa 5). Eesti sõnad pärinevad samast germaani tüvest nagu soome *äiti* g *äidin*, vrd gooti *aiPei*, küsks *eide* 'ema' (Saareste 1924: 121; Nirvi 1952: 113; SSA 3: 495; EES: 60; Vääri 2013: 49). Sõnu *eit*, *äidi*, *ääde* ning *nann*, *nänn*, *nenne* analüüsinud, kinnitab Karl Pajusalu (2010), et need kuuluvad läänemeresoome vanasse sõnavarakihti,

reastades vokaalialgulised sõnad kõige varasemateks emanimetusteks ning *n*-algulised neist järgmiseks.

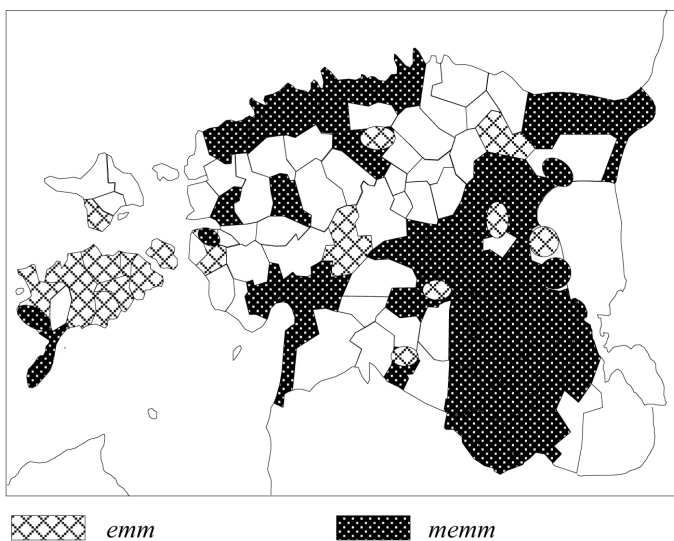
Emanimetust *emm* g *emme* on rohkesti tarvitatud Saaremaal, vähem Muhus ja Emmastes, seevastu Mandri-Eesti murrakutest on üksikteateid, mõnele on lisatud märkus „harva“ või „naljatamisi“ (kaart 2; EMS I: 737; EMSUKA). Seda peetakse sõnast *ema* mugandatud lastekeelseks variandiks (Saareste 1924: 123; Vääri 2013: 52). Nimetavalise *emme* kohta on murdearhiivis üksikud teated Saaremaalt, Emmastest ja kolmest keskmurde murrakust, osa neist suhteliselt hilised (registreeritud 1968. ja 1978. aastal). Keskmurdest kirja pandud näited illustreerivad ilmselgelt lapsele suunatud täiskasvanukõnet ehk hoidjakeelt (vt osa 6).

Ema on nimetatud *memmeks* peamiselt Mandri-Eesti murretes, kõige rohkem Tartumaal ja selle naabruses (kaart 2). Sõna *memm* g *memme* on eesti keeles alamsaksa laen < asks *memm(e)* lstk 'ema' (Ariste 1937: 136; Ariste 2010: 205; EES: 280). Uuem nimetus *mamma* (R `mamma) esineb hajalevikuga üle Eesti (kaart 5; EMS V: 936). Seda on peetud eesti keeles rootsi või saksa laenuks (Saareste 1924: 123; Rätsep 2009: 31; EES: 274). Leviku põhjal võib oletada pigem saksa päritolu, ent ei saa välistada ka mitmepoolset laenamist. Kõrvuti nimetusega *mamma* esineb *i*-lõpuline variant *mammi*. Vormiliselt võiks see olla deminutiivne tuletis eelmisest, kuid keelenäidete põhjal on tegemist võrdväärsete sünonüümidega. Sõnu *mamma* ja *mammi* on üldiselt peetud peenutsevaks ehk saksikuks, nt Trm *peenemad rahvas`õikavad mammi*; Pal *ema oli arilik nimi, mamma oli peenem* (EMS V: 936). Mõlemat nimetust kasutati XX sajandi algupoolel enam noorte seas, linnakeskkonnas, haritud peredes ja härrasrahva teenijate poolt (Saareste 1924: 123; EMSUKA). Samasugune positsioon oli paljudes soome murretes rootsi keelest laenatud emanimetusel *mamma* ning selle variantidel *mammi*, *mammo* jt (ALFE: 230; SMSA). Soome, karjala, vepsa, isuri ja vadja murretest on *mamma* jms levik kuvatud ALFE kaardil, kust eesti vastete levik jäi kahjuks nimetuste ametlikeks ja mitteametlikeks liigitamise tagajärjel välja (ALFE: 227). Võrreldes sõnade *mamma* ja *memm* kasutust, torkab silma tähenduslik erinevus, nimelt sõna *memm* ei peeta tavaliselt peenutsevaks ning seda on rohkem kasutatud hellitusnimena.

Eelmistega ühisest algtüvest on lähtunud venekeelne emanimetus *māma* (*mama*), millest on laenatud Ida-Võru murdesõna *maama* 'ema' (EEW: 1471; Must 2000: 188; EMS V: 837). Idapoolsetes läänemeresoomes

Kaart 1. Emanimetused *nänn*, *nann* ja *nenn*

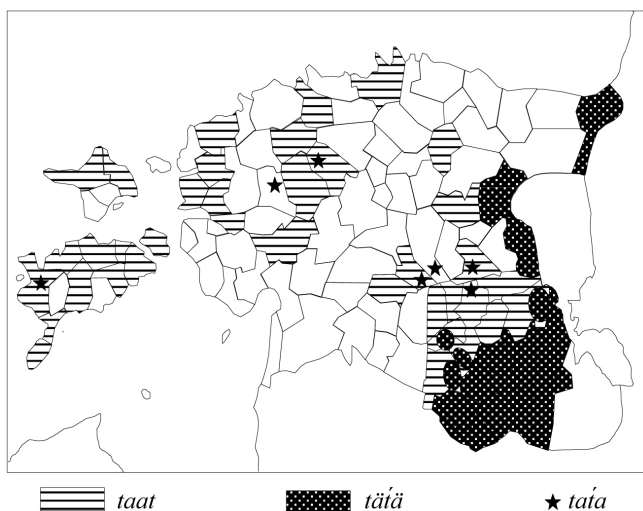

Kaart 2. Emanimetusi eesti murretes

keeltes näivad analoogilised vene laenud (isuri, vadja *māma*, vepsa *mam*, *mamō*, karjala *moamo*, *muamo* jt) vähemalt kohati olevat üsna vanad, sest neid kohtab isegi rahvalauludes *ema* sünonüümina (Nirvi 1952: 120–121). Eesti õigekeelsussõnaraamatus esinevad emanimetusena *mamma* ning sellest moodustatud argikeelne *mamps* (ÕS 2013: 521). Muudest laenimetest võiks veel mainida Risti murrakus *ema* tähistanud sõna *moor* (< rts *mor* 'ema', erts 'ema, naine, abikaasa') ja mitmel murdealal kasutatud sõna *mutter* < sks *Mutter* 'ema' või *mutt*, *muti* < sks *Mutti* 'emake, memm' (Ariste 1933: 79–80; EES: 284, 290). Sõnu *moor*, *mutt* (*muti*) ja *mutter* tarvitatakse murretes laiemalt peamiselt tähenduses '(vanem) naine, eit; abikaasa' (EMS VI: 125, 234, 235).

3. Isanimetused

Üldnimetuse *isa* peamised sünonüümid eesti murretes on *ätt* või *att*, *taat*, *tata*, *tätä* ja *papa*. Enim on tarvitatud nimetust *taat* (-*t*; -*ae*-, -*ua*-), g *taadi* (eL ka *taade*) (kaart 3).

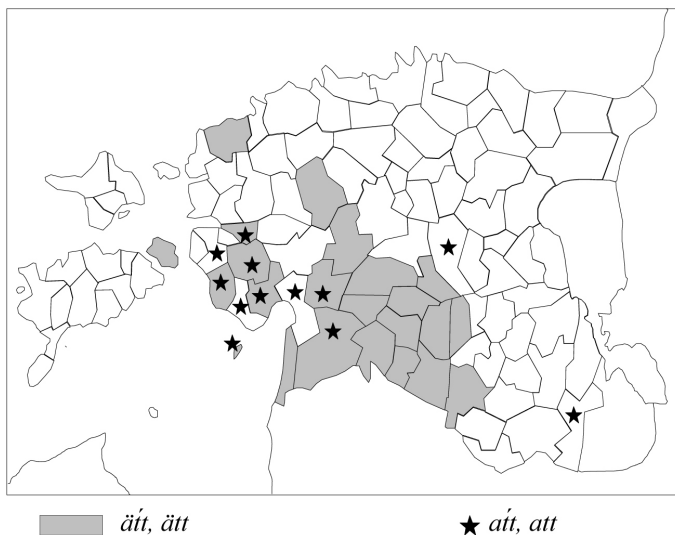

Kaart 3. Isanimetused *taat*, *tätä* ja *tata*

Selle vasted teistes läänemeresoome keeltes on eri tüvevokaalidega: isuri, vadja ja vepsa keeles -*a*, karjala ja soome murretes -*a* või -*o*, liivi keeles ja mõnes soome murdes -*i*, ning neid on käsitletud ka läänemeresoome

keeleatlases ametlike isanimetuste artiklis (ALFE: 191–192). Eesti murretest on registreeritud lastekeelseid *a*-tüvelisi variante, nagu Vai `taata, Khn Muh taeda, Khk Jaa Põi taida, ning laiemal alal levinud *tä́a* või *táa* (EMSUKA). Sõna *taat* ja selle variantide aluseks on üldiselt peetud lastekeelset läänemeresoome omatüve, ent osa neist on tõenäoliselt vene laenud, vrd vn *tata*, *tjatja* (SSA 3: 249–250; ALFE: 194; EES: 506). Euroopa keeltes on *ta*- või *te*-tüvega isanimetused laialt levinud, sh meie naabritel balti ja slaavi keeltes (ALE 2014: kaart 85; Brietz 2014: 127–128).

Nimetusega *ätt* (Mih *att*) g *äti*, *ati* on kutsutud isa peamiselt läänemurde alal (kaart 4). Eesvokaalne *ätt* (g *äti*, M *äti*) või *ätt* g *äte* oli tavaline Viljandimaal ja selle naabruses, kuid esines paiguti ka lääne pool. Kohalike jaoks on siin selge vahe, nagu ütles üks Saarde keelejuht: *taga Pärnu oli ätt, siin on ätt*. Teine Saarde elanik seletab, et *ätt ja papa ja taat, egas vallas oli esi`moodu*.

Kaart 4. Isanimetused *ätt* ja *att*

Sõnu *att* ja *ätt* on käsitatud lastekeelel põhinevate häälikuvariantidena, kuid on viidatud ka sarnase tüvega nimetustele mordva, ungari, saksa jt keeltes (SSA 1: 88; SSA 3: 499–500; ALFE: 191–194; Rätsep 2009: 31). Saareste arvates (1924: 121–122) võiksid need pärineda algläänemeresoome või isegi varasemast ühissõnavarast, vrd ka isuri *ätti*, vadja *ätä* ning soome

Tütarsaare *ätti, ättä* (ALFE: 193). Teiselt poolt võib eesti sõna olla varane saksa laen, vrd küsks *atta*, murretes ka *ätte* 'isa' ja sks *Att(e)*, deminutiiv *Ätti* 'isa, vanaisa' (Lehmann 1986: 46; Kluge 2002: 69). Euroopa keelte atlase järgi on *at*-algulised isa- ja vanaisanimetused väga tavalised slaavi ja turgi keelte murretes ning lapi keeltes, mujal harvem (ALE 2014: kaart 85; Brietz 2014: 126–127, 154; Räsänen 1969: 31). See ei peegelda muidugi sõna tegelikku kasutust, kuna ALE vahendab ainult ametlikke murdenimetusi (ALE 1976: küsimused 455, 465).

Tõenäoliselt saksa keelest laenatud isanimetus *papa* (vrd sks kõnek *Papa*) on eesti murretes eelmistest uuem (kaart 2; EES: 352). Enamasti on see, nagu ka *mamma*, olnud eestlastele pikka aega rohkem saksik ja linnarahva sõna. Nt Jõh *Nied kõik on `albid, üks kord `mõisa `kaevust vett saand, siis on pappa ja `mamma*; Ris (1924) *antvärgid ütlevad isa asemel pappa*. Selle soomekeelne vaste *pappa* (< rts *pappa*) on samuti suhteliselt hiline moesõna (ALFE: 175; SMSA). Läänemeresoome isanimetuste kaardile on soome ja eesti *papa* levik märgitud vaid atlase kaardistuspunktides (ALFE: 191)². Eesti keeles tarvitatakse sõna *papa* isanimetusena tänini ning sellele on lisandunud argikeelne *paps* (ÕS 2013: 645).

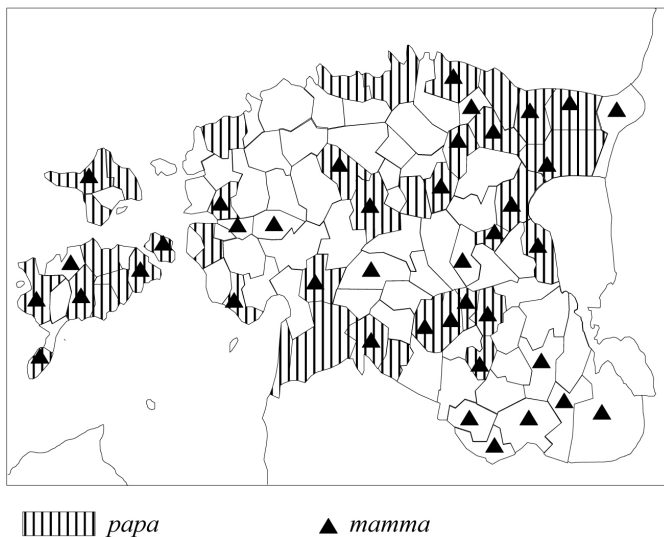
4. Rindühendid tähenduses 'vanemad'

Mõlemast lapsevanemast rääkides on üldnimetuse *vanemad* vms asemel sageli kasutatud isa- ja emanimetust koos, nt Kaa *Teab kesse isa-ema laps see veib olla*; Ran *esäst emäst es pia nemä lugu*; Vas *imä ni esä `lätsi `tjühhü*. Murdekeeles esineb sõnapaar tihti osastava käände vormis, nt Krk *esät emät `kolksive linu*. Sõnapaar *memm ja taat* oli selles tähenduses üldlevinud Tartu murdes, aga teateid leidub ka mujalt, nt SaLä LNg KJn Vil jm. Saaremaale oli omane *emm ning taet* (Jaa *toet*), mis oli levinud kohati ka läänemurdes, nt Vän *taati `emme*. Põhja-Eestis ning mõnikord Tartu murdes on isa-ema kohta öeldud *eit ja taat*, kuid sagedamini märgib see vanemaealist abielupaari. Võru murdes on vanemaid kutsutud *äide-tätä*, nt

² Et ALFE kaart pidi kajastama ametlikke murdenimetusi, esitati selle jaoks eesti keelest *isa* ja *esä* variandid. Muud nimetused (*papa*, *att*, *ätt*, *taat* jt) liigitati kutsu- misnimetusteks. Kaardi autor Seppo Suhonen otsustas kuvada mõnes läänemeresoome keeles olevate sõnade leviku kõigi asjaomaste keelte kaardistuspunktides, lisades eesti murdevasted sõnaraamatutest (Wiedemann 1973: 767; EKMS 1: 653; VMS: 174).

Hargla äide-tätä 'saaja 'aigu 'ema-isa pulma ajal'. 1947. aastal on sellist sõnapaari kasutatud vaid kutsumisnimetusena, nt Har ku 'hõiksi, siss 'üliti äide ja tätä, muidu imä-esä. Kihnu murrakus kutsuti vanemaid eit ja ätt, Mulgi murdes ja selle naabruses oli veel XX sajandi algul tüüpiline nänn ja ätt (ätti 'nänni, 'nänni ätti, ätte 'nänne). Nt 1950. aastal ütles Viljandi keelejuht: *sij õikab oma emät memmess, isät taadiss, viiekümne aasta ijst õegati ätti- nänni* (EMSUKA).

Omaette paarid moodustavad hilisemad laenud *mamma* ja *papa* (*papa-mamma*) ning *mammi* ja *papi* (*papi-mammi*), mida umbes XX sajandi keskpaigani on peetud pigem uueks ja peenutsevaks. Nt Lüg 'pienemalt 'ütlevad 'mammi ja pappi; Khk *papa ning mamma on sakstel, 'meitel on taet ning emm*; (1939) *nüüd papa ning mamma, [varem] taet ning emm*; Nõo (1957) *vanast üteldi taat ja memm, peenembä inimese 'ütlivä papa ja mamma*. Samas on Põide keelejuht 1950. aastal väitnud, et *esiti 'üiti papa ja mamma, nüüd on isa ja ema* (EMSUKA). Murdeainese põhjal ei ole emanimetus *mamma* ja isanimetus *papa* siiski võrdselt ja täiesti samal alal levinud (vt kaart 5). Uusim õigekeelsussõnaraamat esitab *papad-mammad* stiilmärgendita ning selle kõrval argikeelsed *paps ja mamps* (ÕS 2013: 521, 645). Suhteliselt uue rindühendi moodustavad hoidjakeelsed *emme-issi* (*issi-emme*), *emmed-issid* (*issid-emmed*).

Kaart 5. *Papa ja mamma* eesti murretes

Vanemate nimetamine rindühendiga on olnud rahvakeeles väga tavaline. Ühenditest selgub, milliseid nimetusi on korraga kasutatud. Rindühend muutus koos uue põlvkonna kutsumisnimetustega, nt Hargla (1945) *nika* 'kutse mi äide ja tätä nikagu' *surma* 'lätsi, egas mi nuid iss kutsu mamma vai papa. Murdekeelne sõnapaar oli nii tüüpiline, et selle järgi võis määrata kõneleja kodukanti. Nt Nõo keelejuht selgitas, et *mulgi* .. *ütlevä nähn ja ätt, aga meie ütleme memm ja taat*. Peres, kus vanemad olid pärit eri murdealadelt, esines kahesugust kõnepruuki, nt Kambja keelejuht, kelle isa oli mulk, tarvitas nii sõnapaari *eit ja taat* kui ka *nähn ja ätt*. Ülaltoodud rindühenditest erinevaid kombinatsioone on kirja pandud vähe, üksikuid näiteid leidub sõnapaaride *ema ja taat* (Kuu), *nänn ja taat* (Muh (*taet*), Hel), *nenn ja tätä* (I), *memm ja ätt* (Tor), *emm ning papa* (Khk) kohta. Tavapärasest häälv nimetus võib kajastada nii individuaalseid iseärasusi (nt mujalt tulnud pereliige, naabrite mõju jm) kui ka ühe kutsumisnimetuse muutust.

5. Täendusmuutused

Sageli kutsutakse ema ja isa ka pärast nende jõudmist vanavanema staatusesse endise nimetusega, nt Jõh *Mõnel oo vanaema memm* [harilikult 'ema']. Kahe põlvkonna isikute sama nimetust on vajaduse korral täpsustatud omadussõnaga, nt Mih *kui kaks atti elas, siiss üeti vana ätt ja noor ätt* (EMS I: 490); VII (1950) *noor taet ja vana taet*, või on kasutatud vanavanemaid tähistavaid liitsõnu täiendosisega *vana-*, *ell-* jt (vt nt Väari 2013: 72–73, 83–84; ALE 2014: kaardid 86, 87; Brietz 2014: 157, 160–161, 178–179, 181). Enamikus murdeomastes ema ja isa kutsumise nimetustes on praeguseks toimunud tähendusnihe. Ema või isa märkiv tähendus on tasapisi taandunud või kadunud ning neist sõnadest on saanud vastavalt vanaema- või vanaisanimetus, aga laiemalt ka (harilikult vanemaealist) naist või meest tähistav sõna.

Ema hellitusnime *eit* teatakse tänapäeval rahvaluulest, kuid tavakõnes öeldakse *eit* harilikult vana naise või (vanemaealise) abikaasa, harva ka vanaema kohta (EKSS 1: 280–281; EMS I: 636–637). Võru murdes esineb samast tüvest pärit ema hellitusnimi (*äidi, äide, ääde*) hiljem tähenduses 'vanaema' ja 'vana naine'. Endised emanimetused *nänn, nann* ja *moor* tähistasid XX sajandil ka mõisteid '(vana)vanaema', '(vanemaealine) abikaasa' ja 'vana naine, eit'. Varasem isanimetus *ätt* või *att* tähistas juba

XX sajandi keskpaiku murdekeeles peamiselt vanaisa ja vana meest, nt Tor (1961) *vanast`üüti vanaisa ikki ätese*; Hää (1937) *vanad mehed kõik oo ätid*. Tänapäeva kirjakeeles märgib *ätt* väga vana meest (ÕS 2013: 1109). Nimetus *taat*, mis varem oli küllalt tuntud nii isa ja vanaisa kui ka vana mehe nimetusena (nt VN*g taat oli isaisa ehk emaisa*; Lüg (1932) *'lapsidelle on isäisä`taadist*), märgib nüüd põhiliselt vana meest, paiguti ka vanaisa. Sõna on murretes üldlevinud (VMS: 474), kuid isanimetusena pole kõikjal tarvitatud (kaart 4; EMSUKA).

Kirjakeeleski hästi tuntud *memm* ja saarte murdes emanimetusena juurdunud *emm* esinevad sageli tähenduses 'vanaema, (vanem) naine, abikaasa, perenaine', nt VM*r vanaemale`üeldakse memm*; Mar *mes ead paksud naeste`rahvad oo, need oo memmed*; Ran *kelläme memm`õlli edevä`suuga*; Khk *koes vanad emmed koos, sääl oo ikka palju juttu*; Kaa *Me oleme eese emmega juba ligi viiskümmend aastat paaris olnd*; Muh *kellel es ole last, see`üiti emmeks* (EMS I: 737–738). Uuemaids laensõnu *mamma*, *mammi* ja *papa*, *papi* on murretes tarvitatud paralleelselt vastavalt tähendustes 'ema' või 'isa', 'vanaema' või 'vanaisa' ja 'abikaasa; vanem naine või mees; perenaine või peremees' (EMS V: 936; EMSUKA). Tänapäeva kirjakeeles esineb *mammi* peamiselt tähenduses 'mutike, eideke', aga *mamma* on säilinud ka emanimetusena ning *papa* ja *papi* isanimetusena (ÕS 2013: 521, 645).

Lastevanemate nimetuste ülekandumist vanavanematele on põhjendatud peresiseste muutustega põlvkondade vahetumisel: kui täiskasvanud pereliikmed kutsuvad oma ema ja isa edasi endiste nimetustega (nt *ema* ja *isa* või *memm* ja *taat*), siis laste jaoks on need vanaema ja vanaisa kutsumise nimetused. Tegelikuses on lugu komplitseeritum. Kutsu- misnimetuste valikut mõjutavad mitmesugused tegurid, nagu kohalikud traditsioonid, noorte vanemate päritolu (endine kodumurrak), kas mitu põlvkonda elab koos või elavad vanavanemad omaette, mitu vanavanemat lastel on, kui ema ja isa õdedel-vendadel on lapsed, kuidas need vanavanemaid kutsuvad jm (vt ka Neetar 1997). Murdematerjali analüüs näitab, et endine isa- või emanimetus hakkas vanavanemat tähistama seejärel, kui noorema põlvkonna lapsevanema nimetus muutus. Kahe põlvkonna vanemate erineva nimetuse puhul polnud enam vaja kasutada liitsõnu täiendosisega *vana-* vms, nt IisR (1977) *kui oma isa`kutsuti pappast, siis suurisa oli isa*; Nõo *kos papa ja mamma`õlli, sääl üteldi vanaesäd esäss ja vanaemäd emäss* (EMS V: 936). Pajusalu (1996: 121) andmetel nimetati

1990-ndatel ema hoidjakeeles *emme*, *emps*, *empsu*, ning vanaema kutsuti *mamma* ja *memme*. Samasugust tendentsi on täheldatud soomekeelsete kutsumisnimetuste vaheldumises (Nirvi 1952: 131–132). Eesti noorema põlvkonna massilisel kirjakeelele üleminekul (eriti XX sajandi 2. poolel) loobuti murdelistest isa- ja emanimetustest, misjärel need jäid tavaliselt vanema põlvkonna kutsumise nimetusteks. Kui lastel oli mitu ühest soost vanavanemat, varieerusid nimetused mitmeti, nt Har *imäimä olõ unuäidi ja esäimä olõ vanaimä*; minu Lõuna-Tartumaa vanaemadest oli üks *mamma* ja teine *mammi*, ainukest vanaisa nimetasime aga *vanaisaks*.

6. Laste- ja hoidjakeel kutsumisnimetuste allikana

Väikesed lapsed jälgendavad kuuldut, hääldades algul üksikuid silpe ning moodustavad neist seejärel reduplikatsiooni teel pikemaid sõnu. Euroopa keelte murretes esinevaid lastevanemate nimetusi võrreldes on tõdetud, et väga ulatuslikult esinevad neis konsonandid *p, b, t, d, m, n*, moodustades vokaaliga *a* silpe *pa-*, *ba-*, *ta-*, *ma-*, *na-* ja *ap-*, *ab-*, *at-*, *am-*, *an-* (nt Brietz 2014: 111–112). Indoeuroopa keeltes prevaleerivad meessugulaste kutsumise nimetustes klusiilidega silbid ja naissugulaste nimetustes nasaa-lidega silbid, ehkki leidub ka vastupidiseid näiteid (Buck 1949: 93–94). Ema, vanaema või mõnda muud naissugulast tähistavad paljudes keeltes sõnad, mis arvatakse põhinevat lastekeelsel silbil *ma-* või *na-*, sh näiteks sanskriti *nanā* ja ladina *mamma* 'ema' (kreeka *μάμια*, *μάμμη*, *μαμμία* 'ema, vanaema' ja *νάμνα* 'tädi') (Pokorny I: 694; Brietz 2014: 166–168). Paljud meessugulasi (isa, vanaisa, onu jt) ning vana meest märkivad sõnad koosnevad silbi *pa-* või *ta-* reduplikatsioonist, vrd nt sanskriti *tāta*, *tata*, kreeka *πάππα* ja *τάτα*, *τέττα*, ladina *pāpa* ja *tata* (Pokorny I: 789, 1056; Brietz 2014: 118–121, 127–130). Indoeuroopa lastekeelne **atta* arvatakse olevat lähtekujuks vanadele isanimetustele, nagu kreeka *ἄττα*, ladina ja gooti *atta*, algslaavi *отѣць* (Pokorny I: 71; Brietz 2014: 117).

Samasuguse konstruktsiooniga vanemanimetusi leidub eesti keeles ja teistes läänemeresoome keeltes. Osal neist, nagu *papa*, *mamma*, *maama*, *memm*, *nann*, on tuvastatud laenuline päritolu (siia võiks ehk lisada *tata/tätä* ja *att/ätt*), mõnes sõnas, nagu *nänn*, on oletatud läänemeresoome või varasemat sugulaskeelte omatüve. Paljude teiste Euroopa keelte sarnaste murdesõnade puhul ei ole samuti tõestatud omavahelisi laenusuhteid, vaid viidatakse võimalusele, et need on tekkinud kohaliku lastekeele alusel.

Lastekeelsetel hääliitsustel baseeruvad isa, ema jt sugulaste kutsumise nimetused võivad loomulikult olla tekkinud üksteisest sõltumatult maailma eri paikades, ent ikkagi jääb õhku küsimus, miks lapsed on eelistanud ema nimetamisel nasaalidega ja isa nimetamisel klusiilidega silpe.

Eesti lastekeeles on esmalt rohkem selliseid ühesilbilisi sõnu, mille muutevormides on lühikese geminaadiga kahesilbiline kuju, kusjuures eelistatakse trohheelist kõnetakti (Pajusalu 2001: 83; Argus 2008: 30 jj). Niisugused on ka nt *emm*, *memm*, *nänn*, *nann*, *nenn*, *ätt*, *att*. Lastekeel pole aga valdavalt laste looming, vaid tekkinud suures osas vanemate, hooldajate ja ümbruskonna kõnepruugis (vt nt Mägiste 1924: 3). Eesti lapsele suunatud kõnet ehk hoidjakeelt³ iseloomustab samuti trohheiline kõnetakt, sageli pikendatakse konsonante ja eelistatakse lühikese geminaadiga kahesilbilisi sõnu (Kõrgesaar 2009: 34). Hoidjakeelest tingitud erijoonte, sh murdeerinevuste ja keelekontaktide mõjule eesti laste sõnavaras on osutanud ka Karl Pajusalu (1996: 117). Viimase poole sajandi jooksul järjest enam levinud nimetused *emme* ja *issi* on tüüpilised hoidjakeele sõnad. Sisulist ja vormilist külge silmas pidades on need liigitatud tüvemuutuslikeks deminutiivideks (Kõrgesaar 2009: 36). Murretes leiduvad vaid üksikud näited nimetuse *emme* kasutuse kohta ning levikut arvestades võib neist mõne aluseks olla murdesõna *emm g emme* (vt osa 2). Muutttüübilt kuuluvad nii *emm* kui ka *emme* tänapäeval eesti lastel kõige produktiivsemate hulka (vt Argus 2008: 37–38).

Õigekeelsussõnaraamatus esitatakse sõna *emme* esimest korda 1976. aastal (ÕS 1976) ning *issi* järgmises uues väljaandes (ÕS 1999), mõlemad märgendiga „lastekeelne“. Enda kogemustest mäletan, et 1960-ndate algupoolel tarvitati mõnes peres lastega suheldes sõna *emme*, aga nimetust *issi* ma tollal ei kuulnud, kuid 1970-ndate lõpus olid mõlemad sõnad vähemalt lasteaias käibel. Kadri Videri (1996: 130) praktilise uuringu käigus selgus, et XX sajandi lõpul olid eesti laste seas *emme* ja *issi* juba levinumad kui *ema* ja *isa*. Tänapäeva eesti kõnekeelt jälgides tundub, et *emme* ja *issi* on kujunenud üldkeelseteks moesõnadeks, mida kasutatakse laiemalt kui pelgalt suhtluses väikelastega või pereringis. Vanemaid nimetatakse sageli nõnda ka siis, kui laps (või lapsed) on keele omandanud, jõudnud kooliikka ja edaspidigi ning neid sõnu võib kuulda isegi täiskasvanute omavahelises suhtluses. Väikelastel ei ole *ema* ja *isa* keerulisem öelda kui *emme* ja *issi*, kõik need on kahesilbilise kõnetaktiga sõnad, kus vokaal ja konsonant

³ Terminite sisust täpsemalt vt nt Argus 2008: 14; Kõrgesaar, Kapanen 2015: 184.

vahelduvad⁴. Nt lõunaeesti lastekeeles on 3/5 sõnadest struktuuriga (C)VVCV või (C)VCCV (Pajusalu 2001: 82–83). Miks siis tavatsetakse lapsega kõnelda moonutatud keeles? Selleks peetakse emotsionaalseid põhjusi, nimelt püüab täiskasvanu ebakorrektses keelekasutusega näida lapse sarnane, soovides seeläbi olla lapse poolt nii-öelda omaks tunnistatud (vt nt Jocić 1978: 159). Nagu märkis juba Heikki Ojansuu (1905: 54), on hoidjakeeles tekkinud sugulusnimetustel tendents kujuneda hüüd- ja meelitusnimedeks ning hiljem muutuda keele üldvaraks.

Tallinna keskkooliõpilastel olid 1989. aastal ema ja isa meelitus- või hellitusnimetustena tüdrukute hulgas levinud *emm*, *emme* ja *iss*, *issi*, aga poistel *empsu* ja *paps* (vt Loog 1991: 60–61, 64–65). Sõnad *emps*, *empsel*, *mamma*, *mammi*, *mamps*, *mam(p)sel* ja *paps*, *papi*, *papa* esinesid gümnasistide omavahelises suhtluses stiililt neutraalsena. Murretes tuntud nimetustest kasutati veel ema kohta sõnu *eit*, *memm*, *moor* ja isa kohta *taat*, *ätt*, mille puhul on mingil määral võinud mõju avaldada arhailise stiili taotlus või kõneleja murdetaust (Loog 1991: 61). Kui jutt ei olnud pereliikmetest, tarvitati neidsamu sõnu pejoratiivses tähenduses. Näiteks tütarlast nimetati *eit*, *emme*, *mammi*, *mutt* vms, väljendamaks halvustavat suhtumist, ebaseadusliku naisterahva kohta öeldi *eit*, *mammi*, *memm*, *moor*, *mutt* vms (Loog 1991: 20–21, 56–57). Släng on siiski vaid teatud seltskonnas aktsepteeritud kõnepruuk, mida igas situatsioonis ei kasutata. Kõnetussõnad, millega pöördatakse isa ja ema või ka teiste sugulaste poole, on paljudel juhtudel individuaalsed ning erinevad isegi pereti. Võõramaid inimesi kõnetatakse enamasti neutraalsete nimetustega.

7. Kokkuvõte

Eesti murretes esinevate ema kutsumise nimetuste *nänn*, *nann*, *eit*, *äidi* (jt variandid) ning isanimetuste *tätä*, *ätt* ja *att* puhul ilmnevad selged regionaalsed erinevused. Seevastu emanimetus *memm* ja isanimetus *taat* on üsna laialt levinud. Põhiliselt Saaremaale murdeomase *emm* kohta on üksiknäiteid ka teistest murretest. Suhteliselt hiliseid laene *mamma* ja *papa* on kasutatud murdekeeles tihti kõrvuti varasemate nimetustega ning kaua aega peeti neid peenutsevaks. Mõistet 'lastevanemad' väljendatakse

⁴ Nt soome murretes on isa (sm *isä*) hellitusnimetuseks *isu* ja samast tüvest lähtuvad tuletised *isuka*, *isuli*, *isuri*, *isuska*, *isykkä*, *isäkkä*; Kallivere murdest kirja pandud rahvalaulus esineb rindühend *isut* ja *emyt* 'isa ja ema' (SMS 2: 8; SMS 4: 892–893).

rahvakeeles sageli ema- ja isanimetusest koosneva rindühendiga. Eri murdealadel on kasutatud ühendeid *nänn ja ätt*, *eit ja taat*, *memm ja taat*, Saaremaal *emm ning taet*, Kihnus *eit ja ätt*. Rindühendeid *mamma-papa*, *papi-mammi* jms iseloomustab hajalevik suures osas eesti murretest.

XX sajandi jooksul on eesti murretes osa isa ja ema kutsumise nimetusi vahetunud, kusjuures varasemate nimetuste tähendus on muutunud. Tähendusmuutusi 'ema' > 'vanaema' ja 'isa' > 'vanaisa' võib seostada uute ema- ja isanimetuste käibelevõtuga. Samas on tasapisi toimunud tähenduse laienemine mõistetele 'majaperenaine või -peremees; abikaasa; vana naine või mees'. Laensõna võib olla juba laenatud mitmetähenduslikuna (nt *moor* < erts *mor* 'ema, naine, abikaasa'). Eri nimetuste aluseks on sageli olnud (vana)vanema murdetaust või tema kodukoha, pere jt lähikondsete traditsioon. Mõne uue nimetuse (nt *mamma* ja *papa*) eelistus oli esialgu vähemalt osaliselt tingitud prestiižist, taotlusest sarnaneda jõukate ning haritud inimestega.

Lastevanemate nimetused, mis paljudes keeltes sarnanevad üksteisega struktuurilt ja häälikkoosseisult, arvatakse baseeruvat laste- või hoidjakeelsetel sõnadel. Etümoloogid ei pea kõiki maailma eri nurkades esinevaid sarnaseid sõnu laenusuhtes olevaiks, vaid usuvad, et neid on tekkinud eri keeltes ka omaalgatuslikult laste lalina alusel. Euroopa keeltes leiduvate ema- ja isanimetustega sarnanevad näiteks eesti vasted *nann*, *nänn*, *memm*, *mamma*, *maama*, *papa*, *tata*, *tätä*, *ätt*, *att*, *taat*. Enamik neist on eesti keeles laensõnad. Nimetused *emme* ja *issi*, millest tänapäeval on kujunenud üldkeeke sõnad, pärinevad XX sajandi 2. poole eesti hoidjakeelest. Vanemate kutsumise nimetused on üldiselt küllalt perekesksed, mistõttu võõrastega vesteldes on pigem eelistatud neutraalseid, nn ametlikke kõnetussõnu.

Eesti sõnade analüüs võrrelduna sugulaskeelte ja kontaktkeelte vastetega näitas, et küllalt pika ajaperioodi jooksul murretes kasutatud nimetuste jagamine ametlikeks ja mitteametlikeks on mõneti komplitseeritud. Selle tulemusena puudub ALE ja ALFE kaartidelt rida eesti sõnu, mis naaberkeeltes on esindatud. Nagu siinsetelt kaartidelt näha, on osa neist kuulunud kindlalt mingi murdeala aktiivse sõnavara hulka. Koos teiste keelte materjaliga kaardistatuna pakuks kahtlemata rohkem huvi vähemalt teatud tüvega sõnade levik nii ühe (nt *ema*) kui ka mitme sugulase nimetusena (nt naissoost sugulased). Sõnade häälikulist külge käesolevas kirjutises ei analüüsitud, kuid väärib tähelepanu, et mõnest nimetusest esineb nii ees- kui ka tagavokaalseid variante (*nänn* ja *nann*, *ätt* ja *att*, *tätä* ja *tata*).

Kas variatiivsus seostub sõnade päritoluga või on tegemist lastekeele omapärase ilminguga või mingi muu põhjusega, vajab omaette uurimist.

Kirjandus

- ALE 1976** = Antonius Weijnen, Joep Kruijsen, *et al.* Atlas Linguarum Europae (ALE). Premier questionnaire: onomasiologie, vocabulaire, fondamental. Assen / Amsterdam: Van Gorcum.
- ALE 2014** = Cartes linguistiques Européennes. ALE, Volume I, huitième fascicule. Cartes. (= Academia Română. Institutu de Linguistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti“). Bucharest: Editura Universității din București.
- ALFE** = Atlas Linguarum Fennicarum. Itämerensuomalainen kielikartasto. Läänemeresoome keeleatlas. Ostseefinnischer Sprachatlas. Лингвистический атлас прибалтийско-финских языков. ALFE 2, 2007. Päätoim. Tuomo Tuomi. 2. osan vastaava toimittaja Tiit-Rein Viitso. Toimitus: Anneli Hänninen, Arvo Laanest, Helmi Neetar, Vilja Oja, Seppo Suhonen, Ulla Vanhatalo, Tiit-Rein Viitso, Tuomo Tuomi, Nina Zaitseva. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 800. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 118.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Argus, Reili 2008.** Eesti keele muitemorfoloogia omandamine. (= Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 19.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Ariste, Paul 1933.** Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles. (= Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XXIX3.) Tartu.
- Ariste, Paul 1937.** Mõningaid alamsaksa laensõnu. – Eesti Keel 5, 132–140.
- Ariste, Paul 2010.** Sõnalaenuõbu. Koost. Peeter Olesk. Toim. Ita Vanamölder. (= Eesti mõttelugu 93.) Tartu: Ilmamaa.
- Brietz, Birgit 2014.** QI: 455 Père, отец, father, Vater, padre, papá. QI: 465 Grand-père, дед (дедушка), grandfather, Grossvater, abuelo, nonno. QI: 467 Grand-mère, бабка (бабушка), grandmother, Grossmutter, abuela, nonna. – Atlas Linguarum Europae (ALE), Volume I, huitième fascicule. Commentaires. (= Academia Română. Institutu de Linguistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti“). Bucharest: Editura Universității din București, 109–198.
- Buck, Carl Darling 1949.** A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A Contribution to the History of Ideas. Chicago, Illinois: The University of Chicago Press.
- Danell, Gideon 1951.** Ordbok över Nuckömålet. (= Estlandssvenskarnas folkliga kultur 2. Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien 27.) Uppsala.

- EES** = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etümoloo-
giasõnaraamat. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EEW** = Julius Mägiste 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch. I–XII.
Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EKMS** = Andrus Saareste. Eesti keele mõisteline sõnaraamat. 1, 1958. Stock-
holm: Vaba Eesti.
- EKSS** = Eesti keele seletav sõnaraamat. 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletus-
sõnaraamatu“ 2., täiend. ja parand. tr. Toim. Margit Langemets, Mai
Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veski, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut.
Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss/>.
- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat. I–VI, 1994–2016. Eesti Teaduste Akadeemia
Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasu-
tus. <http://www.eki.ee/dict/ems/>; <http://www.eki.ee/dict/ems/ems.html>.
- Jocić, Mirjana 1978.** Adaption in Adult Speech during Communication with
Children. – The Development of Communication, by Natalie Waterson
and Catherine Snow. London: John Wiley & Son Ltd, 159–171.
- Kluge, Friedrich 2002.** Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 24.,
durchgesehene und erweiterte Auflage, bearbeitet von Elmar Seebold.
Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Kõrgesaar, Helen 2009.** Hoidjakeelele omastest joontest. – Oma Keel 2, 28–37.
- Kõrgesaar, Helen, Airi Kapanen 2015.** Kui lapsega ei räägi üksnes ema: valik
termineid eesti laste- ja hoidjakeele kohta. – Eesti Rakenduslingvistika
Ühingu aastaraamat 11. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-
Maren Sepper. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 177–187.
<http://dx.doi.org/10.5128/ERYa11.11>.
- Lehmann, Winfred Philipp 1986.** A Gothic Etymological Dictionary. Leiden:
Brill.
- Loog, Mai 1991.** Esimene eesti slängi sõnaraamat. Tallinn: Mai Loog.
- Must, Mari 2000.** Vene laensõnad eesti murretes. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Mägiste, Julius 1924.** Paar sõna lastekeelest. – Eesti Keel 1, 1–9.
- Neetar, Helmi 1997.** The way Estonian children addressed their (grand)parents. –
Book of Abstracts. 2nd International Congress of Dialectologists &
Geolinguists. Amsterdam, the Netherlands July 28 – August 1, 1997.
Amsterdam, 101.
- Nirvi, Ruben Erik 1952.** Synonyymitutkiuksia sukulaisnimistön alalta.
(= Suomi 106: 1.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- OFSF** = Ordbok över Finlands svenska folk mål. IV (kyssa – och), 2007. Red.
Peter Slotte. (= Forskningscentralen för de inhemska språken, Skrifter 1.)
Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, Forskningscentralen
för de inhemska språken.
- Ojansuu, Heikki 1905.** Pieniä lisiä astevaihteluoppiin. – Virittäjä 9 (1), 54–55.

- Pajusalu, Karl 1996.** Eesti hoidekeele kujunemine. – Suomalaisten omaksumista tutkimassa. Toim. Kirsti Toiviainen. (= Turun Yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 53.) Turku: Turun yliopisto, 117–124.
- Pajusalu, Karl 2001.** Baby talk as a sophisticated register: a phonological analysis of South Estonian. – *Psychology of Language and Communication* 5 (2), 81–92.
- Pajusalu, Karl 2010.** Äidin nimityksiä viron murteissa. – Sanoista kirjakieliin. Juhlakirja Kaisa Häkkiselle 17. marraskuuta 2010. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 259.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 329–334.
- Pokorny, Julius 2002.** Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. I-II. 4. Auflage. Tübingen–Basel: Francke.
- Räsänen, Martti 1969.** Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen. (= *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* XVII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Rätsep, Huno 2009.** Mul kogu küla sugulasi täis. – *Oma Keel* 1, 21–33. http://www.emakeeleselts.ee/omakeel/2009_1/OK_2009-1_03.pdf.
- Saareste, Albert 1924.** Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes. I. Analüüs 60 kaardi ja 1 skeemiga. Résumé: Du sectionnement lexicologique dans les patois estoniens. I. Analyse avec 60 cartes et 1 esquisse schématique (= *Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis*. B VI, 1.) Tartu.
- SKES** = Erkki Itkonen, Yrjö H. Toivonen, Aulis J. Joki 1955–1981. Suomen kielen etymologinen sanakirja. I–VII. (= *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* XII, 2. Tutkimuslaitos „Suomen Suvun“ julkaisuja III). Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SMS** = Suomen murteiden sanakirja. 2, 1988. 4, 1994. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36.) Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Valtion painatuskeskus. <http://kaino.kotus.fi/sms/>.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 1–3, 1992–2000. Päätoim. Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Vider, Kadri 1996.** 2–3-aastaste eesti laste sõnavara. – Suomalaisten omaksumista tutkimassa. Toim. Kirsti Toiviainen. (= Turun Yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 53.) Turku: Turun yliopisto, 125–137.
- VMS** = Väike murdesõnastik. II, 1989. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Keele ja Kirjanduse Instituut. Toim. Valdek Pall. Koost. Anu Haak, Evi Juhkam,

- Marja Kallasmaa, Ann Kask, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Aldi Sepp, Jaak Simm, Jüri Viikberg. Tallinn: Valgus. www.eki.ee/dict/vms/.
- Vääri, Eduard 2013 (1953).** Sugulusalane sõnavara läänemeresoome keeltes. Toim. Urmas Sutrop. Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikool. (= Töid antropolooilise ja etnolingvistika vallast 8.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 (1893).** Eesti–saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- ÕS 1976** = Õigekeelsussõnaraamat. Toim. Rein Kull, Erich Raiet. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus. <http://www.eki.ee/cgi-bin/qs76>.
- ÕS 1999** = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Toim. Tiiu Erelt. Koost. Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik, Tiiu Erelt. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2013** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013. Toim. Maire Raadik. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/qs/>.

Sõnavarakogud

- EMSUKA** = Eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiiv Tallinnas Eesti Keele Instituudis.
- SMSA** = Soome murrete sõnaarhiiv Helsingis Kodumaa Keelte Keskuses.

Estonian vernacular words for ‘mother’ and ‘father’

VILJA OJA

In 20th-century Estonian dialects, in familiar informal speech, the words *nänn*, *nann*, *eit*, *äidi* (and other variants), *emm*, *memm*, *mamma* (*mammi*), *moor*, and *mutt* (*muti*) were used as synonyms for the standard *ema* ‘mother’, while the words *ätt*, *att*, *taat*, *tata*, *tätä*, and *papa* (*papi*) were used as synonyms for the standard *isa* ‘father’. The oldest of these are *eit*, *emm*, *nänn* ‘mother’ and *ätt*, *taat* ‘father’ along with other variants of these stems. Alongside the older words, also used in 20th-century Estonian were the relatively recent German loans *mamma* and *papa*, which were regarded as snobbish until roughly the middle of the century. In the 1960s, the Estonian caregiver speech forms *emme* ‘mum’ < *ema* and a bit later *issi* ‘dad’ < *isa* began to grow in popularity. Today, these have evolved into nearly standard terms of endearment. The informal names are typically used only family-internally, and therefore neutral, so-called formal terms of address are preferred when talking to strangers.

The concept of ‘parents’ was expressed in the vernacular typically by a coordinate structure, such as *eit ja taat*, *memm ja taat*, *mamma-papa* etc., literally ‘mother and father’. Some of these were used in particular dialect regions, e.g. *nänn ja ätt* in the Mulgi dialect, *emm ning taet* on the island of Saaremaa, *eit ja äit* on Kihnu. The meaning shifts ‘mother’ > ‘grandmother’ and ‘father’ > ‘grandfather’ are connected with the introduction of new words denoting mother and father. The choice of names has also been influenced by the dialect background of the parent or grandparent or the tradition of his/her hometown/region and family. In addition, the meaning of these words has expanded to also cover notions such as ‘lady/man of the house; spouse; old woman/man’. In some cases, polysemous foreign words are borrowed with the polysemy preserved, e.g. *moor* < Estonian Swedish *mor* ‘mother; woman; wife’.

In Estonian, we find the same structures as in many Indo-European and Turkic languages: words for ‘father’ are often formed from syllables containing the plosive *p* (*b*) or *t* (*d*) and the vowel *a*, while words for ‘mother’ have the nasal *m* or *n* instead of the plosive. Some of the words used in Estonian are borrowings, although not all of their origins are clear. Names for parents which resemble one another in structure and phonemic composition in numerous languages not in contact with one another are considered to derive from local child or caregiver language forms. The analysis of Estonian words for ‘mother’ and ‘father’ com-

pared to the equivalents in related and contact languages indicates that the division of longtime dialect words into the categories of “formal” and “informal” is quite complicated and may eliminate interesting opportunities for comparison.

Keywords: words for parents, meaning changes, child and caregiver speech, Estonian dialects

Vilja Oja

eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond

Eesti Keele Instituut

Roosikrantsi 6

10119 Tallinn

Vilja.Oja@eki.ee

AVALDUSTE TEKSTISTRATEEGIAD

RIINA REINSALU

Annotatsioon. Avalduse kui tekstiliigi suhtluseesmärk väljendub avalduse esitaja soovis mõjutada avalduse saajat tegema mõnd tegu kas enda või kellegi teise huvides. Selleks tuleb valida sobiv tekstistrateegia, mis väljendub teksti astmelises struktuuris ja eripärases keelekasutuses. Artikli allikmaterjali moodustavad 19 avaldust, mis on esitatud Sauga vallavalitsusele ja vallavolikogule ajavahe-
mikus 5.–13. jaanuarini 2011. Eesmärk on välja selgitada, mis tekstistrateegiat rakendavad kodanikud avalduste kaudu ametiasutusega suhtlemisel. Uurimistulemustest ilmneb, et vaatlusalused avaldused on võrdlemisi jäiga sisemise struktuuriga, mis tuleneb ühtaegu nii kultuuritavadeist kui ka suhtlusolukorrast. Tegu, mida kohalikult omavalitsuselt oodatakse, on enamasti vormistatud kas palve või soovina, üksikjuhtudel ka ettepaneku või käsuna.

Võtmesõnad: ametikeel, struktuurianalüüs, žanr, žanrianalüüs, eesti keel

1. Sissejuhatus

Ametisuhtluse paremaks korraldamiseks koostatakse mitmesuguseid tekste. Osa neist on mõeldud üksnes teabe talletamiseks (nt tõendid, protokollid, aruanded), teise osaga aga kujundatakse inimeste tegevust (nt teabenõuded, avaldused, taotlused). Et tekst täidaks oma eesmärgi võimalikult hästi, on vaja rakendada sobivat tekstistrateegiat. Nii näiteks tuleb inimeste tegevust suunavaid tekste luues otsustada, mil viisil on kõige otstarbekam tegu väljendada: kas esitada see vihje, soovi, nõude, loa, käsu, ettepaneku või muul kujul.

Strateegia valik oleneb kultuuri- ja situatsioonikontekstist. Kultuuri-kontekst väljendub tekstiliigi ehk žanrina ja situatsioonikontekst registrina (Martin 2001: 155). See tähendab, et loodav tekst peab ühtaegu vastama nii kultuuritavadele, mis avalduvad näiteks teksti ülesehituses, kui ka suhtlusolukorrale, mida mõjutavad käsitletav teema, osalised ja nende rollid ning suhtluskanal. Vaid sel viisil on võimalik jõuda teksti suhtlus-eesmärgile ja määrata teksti žanrikuuluvus.

Selles artiklis¹ võtan vaatluse alla ametitekste esindavad avaldused. Kuna avaldused erinevad nii vormilt (blankett vs. vaba vorm) kui ka sisult, täidavad need mõnevõrra erinevat suhtluseesmärki, mistõttu tuleb avaldust käsitleda üldžanrina. Üldžanr väljendab küll žanri põhitunnuseid, võimaldades teha üldistusi ja pakkudes rakendusvõimalusi, kuid üksikasjalikud žanriomadused ilmnevad madalamal tasandil – olukohaste žanrite kaudu (žanrite hierarhilist liigitust vt Puksand, Kerge 2012). Olukohast žanrit esindavad praegusel juhul artikli allikmaterjaliks olevad avaldused, mis on kirjutatud vabas vormis ja mida seob ühine teema (rahulolematus vallavalitsuse otsusega muuta valla üldplaneeringu kavandit). Et eristada neid avaldusest kui üldžanrist, kasutan nende tähistamiseks tinglikku nimetust *kaebeavaldus*.

Artikli allikmaterjali teeb eripäraseks asjaolu, et tavaliselt on avaldused mõeldud asutusesiseseks kasutuseks, mistõttu on nende kohta kehtestatud ligipääsupiirang, seevastu vaatlusalused avaldused on veebis vabalt kättesaadavad. Ligipääsupiirang võib olla üks põhjuseid, miks pole avaldusi varem Eestis keeleteaduslikult käsitletud, kuid peamine põhjus on nähtavasti asjaolu, et ametikeel tervikuna ei kuulu peavoolu uurimisteemade hulka. Erandiks on ametikirjad, mille puhul on uuritud nii struktuuri (Pullerits 2005; Rätsep 2006), arusaadavust (Ratassep 2016) kui ka mitmesuguseid keeleparameetreid (Kerge 2010; Tomiste 2012). Seevastu suuremat tähelepanu on pälvinud avaldused rakenduslikust aspektist, sest avaldus kuulub nende tekstiliikide hulka, mille kirjutamist õpetatakse ametikeele koolitustel ja keelekäsiraamatutes, nt Maire Raadiku raamatus „Väikesed tarbetekstid“ (2014).

Artikli eesmärk on välja selgitada avalduste (*resp.* kaebeavalduste) tekstistrateegiad, võttes aluseks kaks uurimisküsimust: milline on vaatlusaluste avalduste sisestruktuur ja mis keelevahendite abil püüavad avalduste esitajad kujundada avalduse saaja tegevust? Avalduste analüüsimisel tuginen John Malcolm Swalesi (1990) kaheastmelisele mudelile ning lähtun eeldusest, et avalduste sisestruktuur koosneb nii obligatoorsetest kui ka fakultatiivsetest osadest, mida iseloomustavad eripärase tekstimustrid. Kuna avalduse esitaja on kodanik ja avalduse saaja ametiasutus (Sauga vallavalitsus), siis annab nii struktuuri kui ka tekstimustrite analüüs aimu

¹ Artikkel põhineb 11. detsembril 2015 Tartu Ülikoolis toimunud tekstipäeva ettekandel.

kodaniku ja ametiasutuse suhtluse tavadest ning osutab võimalikele võimusuhetele.

2. Teoreetilised pidepunktid

Žanriuurimises on kujunenud välja kolm koolkonda: James Robert Martini juhitud Sydney koolkond, kelle uurimisobjekt on süsteemfunktsionaalne grammatika (ingl *systemic functional linguistics*), John Swalesi ja Vijay Kumar Bhatia žanriteoreetilistest põhimõtetest juhitud erialase inglise keele (ingl *English for specific purposes*) koolkond, kes on keskendunud eeskätt struktuuriuuringutele, ning Carolyn Milleri ja Amy Devitti eestvedamisel tegutsev Põhja-Ameerika retooriliste žanriuuringute (ingl *rhetorical genre studies*) koolkond, kes vaatleb žanri kui sotsiaalse tegevuse retoorilisi funktsioone (ülevaadet koolkondadest vt nt Hyon 1996; Bawarshi, Reiff 2010).² Kuigi need koolkonnad erinevad oma uurimisfookuse (teksti ja konteksti vahekorra), uurimismeetodite ja pedagoogilise suunitluse poolest (Hyland 2002: 113–114), on neil teatav ühisosa. Nimelt jagavad nad arusaama, et žanr kui retooriline kategooria esindab sotsiaalselt määratud suhtlust, mis ei toimu isolatsioonis, vaid on mõjutatud teistest žanritest ja tekstidest (intertekstuaalsus), samuti pildist, helist jms (multimodaalsus) ning mis peegeldab ja kujundab muu hulgas võimusuhteid (Tardy 2013: 55).

Selle artikli teoreetiliseks alustalaks on Swalesist ja Bhatiasist lähtuv žanriuurimise traditsioon, mille kohaselt määrab žanri olemuse selle kogukondlikult tunnustatud suhtluseesmärk, mis mõjutab nii žanri sisestruktuuri kui ka kasutatavaid keelevahendeid (Swales 1990: 58). Suhtluseesmärgi seadmist žanri tuumaks on kritiseeritud peaausjalikult kahest aspektist. Esiteks, žanri identifitseerimist suhtluseesmärgi järgi, nagu Swales seda teeb, raskendab asjaolu, et peale standardse eesmärgi võib žanr täita ka individuaalseid eesmärke, samuti võib juhtuda, et kogukonna liikmed ei ole žanri põhieesmärgi suhtes ühel meelel (Lassen 2006: 504–505). Erinevalt Swalesist mõnab Bhatia (1993: 13) küll mitme eesmärgi, sh

² Klassikaliste koolkondade žanrikäsitlusi, mille algusaeg jääb 1970. ja 1980. aastatesse ning kõrgaeg 1990. aastatesse, on aja jooksul edasi arendatud. Välja on kujunenud kaks uut suunda – Brasiilia žanriuuringud ja akadeemilise kirjaoskuse liikumine (nn uus Londoni koolkond) –, mis pretendeerivad samuti koolkonna staatusele (Swales 2012: 113).

varjatud eesmärkide võimalikkust, kuid tema suhtluseesmärkide käsitus jääb konkreetsete žanrite eristamiseks liiga üldiseks (Askehave 1999: 16).

Tunnistades suhtluseesmärgiga kaasnevaid raskusi, on Swales oma hilisemates käsitlustes žanrianalüüsi fookust muutnud. Suhtluseesmärk säilitab küll oma privilegeeritud staatuse, olles nii tekstist kui ka kontekstist johtuva žanrianalüüsi osa, kuid mitte enam siht omaette, millele kogu žanrianalüüs on rajatud (Askehave, Swales 2001: 209–210). Tekstitasandi eesmärgi analüüsimise asemel püütakse eri meetodeid kombineerides sügavuti kirjeldada, mõista ja selgitada, kuidas ja miks mingi eriala esindajad loovad, levitavad ja rakendavad oma eriteadmisi, et saavutada laiem ametialane eesmärk. Selline rõhuasetus võimaldab žanrianalüüsi vaadelda (ühiskonna)kriitiliste uuringute raamistikus. (Bhatia 2015: 14)

Kuigi kriitilise žanrianalüüsi fookus on nihkunult tekstilt kontekstile (Bhatia 2008: 166), ei märgi see täielikku loobumist tavapärasest struktuurianalüüsist. Teksti astmelise struktuuri analüüs (ingl *move structure analysis* või *move analysis*), mille käigus selgitatakse välja teksti autori kavatsuste aluseks olevad käigud (ingl *moves*) ja vajaduse korral ka sammud (ingl *steps*), mis ilmnevad kas lausest või muudest tekstiosadest või tekstis sisalduvast mitteverbaalsest teabest (Tardy, Swales 2014: 168), moodustab ka praegu osa kriitilisest žanrianalüüsist, kuid tulemuste esitamisel keskendutakse tekstivälistele teguritele. Struktuurianalüüsi rakendatakse teadustekstide ja nende osade (iseäranis annotatsioonide, sissejuhatuste) uurimisel, inspireerituna Swalesi varasematest töödest, samuti on žanriuurimises endiselt esindatud Bhatia-mõjuline ametitektide uurimise suund, mille objektiks on peale kirjažanrite (nt motivatsioonikirja, ärikirja) ka mitmesugused muud ametlikku suhtlust esindavad žanrid. Eestis on tekstiuurijad rakendanud Swalesi ja Bhatia žanriteoreetilisi käsitlusi peamiselt žanri mõiste avamiseks – nt Kersti Lepajõe (2011) on käsitlenud kirjandit ja Riina Reinsalu (2011) lepingut kui tekstiliiki –, kuid mitte struktuuri analüüsimiseks.

3. Allikmaterjal ja meetod

Artikli allikmaterjali moodustavad 19 avaldust, mis on esitatud ajavahe-
mikus 5.–13. jaanuarini 2011 Sauga vallavalitsusele ja vallavolikogule
(esialgne valim koosnes 22 avaldusest, kuid kolm korduva sõnastusega
avaldust jätsin lõplikust valimist välja). Avaldused on PDF-vormingus

ja kuni ühe lehekülje pikkused ning pärinevad Sauga valla veebilehelt³. Ligipääsupiirangu puudumine teeb neist eripärase uurimismaterjali, sest üldjuhul sisaldavad avaldused delikaatseid isikuandmeid, mistõttu on need mõeldud üksnes asutusesiseseks kasutuseks.

Avalduste analüüsimisel rakendasin Swalesi (1990) käikude ja sammude mudelit. Esimeses etapis selgitasin välja iga vaatlusaluse artikli retoorilised käigud (tekstiosade eesmärgid), mis toetavad žanri üldeesmärkide täitmist. Seejärel tuvastasin funktsionaalsed sammud, mille kaudu viiakse käik kindlas järjekorras ellu. Teises etapis võrdlesin avaldusi omavahel ja koostasın loetelu tunnustest, mis on vaatlusalusele žanrile omased ja moodustavad kindla mustri. Selle tulemusena moodustus kolmest käigust ja kolmest sammust koosnev mudel, mida käsitlen üksikasjalikult järgmises peatükis. Tulemused esitan koos tõlgendustega.

4. Struktuurianalüüs

Et avaldus tekstiliigina täidaks oma suhtluseesmärgi võimalikult hästi, peab see vastama väljakujunenud tavadele. Kuna avalduse peamine eesmärk on tegu – keegi peab kellegi palvel, soovil, ettepanekul või nõudmisel midagi tegema –, siis on ootuspärane, et avaldustes esitatakse kõigepealt adressaat (koos postiaadressiga), kelleks on praegusel juhul Sauga vallavalitsus või vallavolikogu, ja seejärel dokumendi pealkiri. Peale avalduse (nt *Avaldus seoses Sauga tuulepargiga*) on pealkirjana kasutatud ka nimetusi *ettepanek* (nt *Ettepanek Üldplaneeringu koostamisele*) ja *taotlus* (*Taotlus üldplaneeringu muutmiseks*). Kuna nende sisu on sama, siis võib nimetuste erinevusest hoolimata liigitada vaatlusalused tekstid üheks tekstiliigiks. Vahel järgneb tekstiliigi nimetusele pöördumisvormel (nt *Lugupeetud Vallavalitsus, Austatud Vallavolikogu*), kuid enamasti pole peetud vajalikuks seda avaldusse lisada, sest adressaat on eespool juba nimetatud. Avalduse üla- või alaosast leiab ka avalduse esitamise kuupäeva ning sisuosa lõpust viisakusvormeli *Lugupidamisega*. Viisakusvormelile järgnevad avalduse kirjutaja nimi ja allkiri, mõnel juhul ka isikuandmed.

Avalduste sisestruktuur on lihtsakoeline, koosnedes kolmest käigust ja kolmest sammust. Ülevaade käikudest ja sammudest koos näidetega on esitatud tabelis. Iga käigu ja sammu järel on sulgudes toodud nende avalduste arv, milles need esinesid.

³ <http://www.sauga.ee/Kirjad-paerast-15-12-2010-arut.342.0.html>.

Tabel. Avalduste astmeline struktuur

Käigud	Sammud	Näited
1. käik: taustteabe esitamine (19)	1. samm: aja ja koha väljendamine (19)	<i>15 detsembril 2010 a. toimus Urge raamatukogus Sauga Üldplaneeringu koostamise tutvustav koosolek, kus arutati Sauga valda tuulegeneraatorite rajamise võimalusi.</i>
	2. samm: enda seotus kõnealuse probleemiga (19)	<i>Minule kuulub kinnistu Pärnumaal, Sauga vallas, Rütavere külas Vanamõisa kinnistu, katastriüksuse numbriga 73001:007:0158.</i>
	3. samm: probleemi kirjeldamine (19)	<i>... jääb arusaamatuks, miks on Sauga Vallavalitsus vähendanud tuulepargi territooriumi võrreldes 10.06.2009 välja käidud üldplaneeringu lahendusega.</i>
2. käik: enda seisukoha rõhutamine (13)		<i>Teatame, et ei nõustu selline planeeringulahenduse muudatusega.</i>
3. käik: soovitava teo nimetamine (19)		<i>Eeltoodust tulenevalt palun Sauga Vallavalitsusel arvestada inimeste õiguspärasest ootusest ning mitte vähendada 10.06.2009 a. esitletud Valla üldplaneeringu lahendust reserveeritud tuulepargi piirkonna osas.</i>

Tüüpilisim on kolmekäiguline struktuurimudel: kõigepealt esitatakse taustteave, seejärel oma seisukoht kõnealuses küsimuses ja viimaks soovitatav tegu, liikudes ajaliinis minevikust olevikku ja tulevikku. Vahel piirdub avalduse kirjutaja kahe käiguga, jättes oma seisukoha otsesõnu väljendama. Olenemata käikude arvust nimetatakse soovitatav tegu avalduse sisuosa viimases lauses või lõigus. Sellega pannakse kogu loole selge punkt, teo tähtsust rõhutatakse ka poolpaksu kirjaga.

Erinevalt käikudest võib sammude järjekorras täheldada suuremat varieeruvust. Enamasti osutatakse avalduse avalauses, millal ja kus probleem ilmnes või kuidas on avalduse esitaja kõnealuse probleemiga seotud. Seevastu probleemi olemust selgitatakse alati viimase sammuna enne teist käiku ehk enne oma seisukoha väljendamist või soovitava teo nimetamist.

4.1. Taustteabe esitamine

Esimene käik koosneb kolmest sammust: 1) aja ja koha väljendamine – detsember 2010, Urge raamatukogu veebileht või valla veebileht; 2) enda seotus kõnealuse probleemiga – avalduse esitajale kuulub kinnistu, kuhu plaaniti püstitada tuulik; 3) probleemi kirjeldamine – vallavalitsus muutis üldplaneeringut nii, et avalduste esitajate kinnistud jäid tuulepargi alalt kas osaliselt või täielikult välja. Kui aega ja kohta väljendatakse neutraalselt (näide 1⁴), siis enda seotuse esitamisel apelleeritakse avalduse adressaadi tunnetele, näidates end kannatanu rollis. Üldplaneeringu muutmisest tulenevad kannatused seisnevad materiaalses kahjus (näide 2).

- (1) Sauga vald on oma koduleheküljele lisanud muudetud Sauga valla üldplaneeringu kaardi. Muudatus võrreldes varajasemate Sauga Valla üldplaneeringu lahendustega puudutab eeskätt tuulegeneraatoritele mõeldud territooriumi.
- (2) Kuna antud kinnistu oli esialgse hinnang kohaselt tuulegeneraatorite püstitamiseks sobilik, *tegin sellest tulenevalt kinnistuga seoses ka erinevaid kulutusi nagu notariaalse hoonestusõiguse seadmise lepingu, mõõdistamine jne. Vastasel juhul oleksin antud kinnistuga seotud plaane teinud teisiti.*

Viimasest näitest ilmneb, et avalduse kirjutaja ei ole olukorraga rahul, kuid ta ei väljenda oma pahameelt sõnaselgelt, vaid vihjamisi. Kuigi ta kirjeldab olukorda kannatanu positsioonilt, ei tembelda ta vallavalitsust süüdlaseks. Seevastu enamik kinnistuomanikest rakendab ründavamalt taktikat: kuna vallavalitsuse otsus teha muudatus üldplaneeringus muutis nende kui maaomanike olukorda ja tõi kaasa vajaduse esitada avaldus, siis kasutavad nad probleemi kirjeldades võimalust väljendada oma rahuolematust. Kinnistuomanikud ei saa aru, miks üldplaneeringu muudatus on vajalik (näited 3–5), ja avaldavad selle üle imestust (näide 6) või tunnevad kahju (näide 7), kritiseerides vallavalitsuse tegevust kaude, enda tundmuste kirjeldamise kaudu. Ühel juhul markeeritakse imestust hüüumärgiga (näide 8). Rangema hinnanguna mõjub aga sõna *põhjemdamatu* või *põhjemamatult* – sel juhul ei ole fookus enda subjektiivsetel tundmustel, vaid objektiivsematel, nt õigusaktidest või uuringutest tulenevatel alustel (näide 9).

⁴ Kõik näited on esitatud muutmata kujul. Esiletõstuvahendina olen kasutanud kursiivkirja ja lühendamiseks katkestuspunkte.

- (3) *Jääb arusaamatuks*, miks on järsku selline muudatus toimunud.
- (4) Koosolekul esitleti uut Sauga valla üldplaneeringu lahendust, mis on aga varajasematega võrreldes *millegipärast* oluliselt muudetud.
- (5) 15.12.2010 a. toimunud Sauga valla tuulepargi tutvustaval koosolekul *tekitas aga segadust asjaolu*, et Sauga Vallavalitsus oli lauale asetanud 2 erinevat kaarti ..
- (6) *Minu suureks üllatuseks* oli 15.12.2009 a. Urge küla raamatukogus toimunud uuel Sauga valla üldplaneeringu kaardil nimetatud kinnistud tuulegeneraatorite püstitamiseks sobivatest aladest välja jäetud.
- (7) *Kahjuks tuleb tõdeda*, et tuuleenergeetika arenduseks sobivatest aladest jäeti välja ka minule kuuluv Raja kinnistu.
- (8) Nüüd, uue lahenduse järgi, ei jää minule kuuluv kinnistu .. üldplaneeringus tingimärgiga „maatulundusala, kuhu on lubatud rajada tuuleelektrijaamu“ piirkonda!
- (9) On *põhjendamatult* vähendada tuulepargi ala võimalikku piirkonda põhjustel, mis on üksnes subjektiivsed ja teoreetilised.

Kuna avaldusi kirjutatakse tavaliselt enda nimel, siis kasutatakse nendes *mina-* või mitme allkirjastaja korral *meie-*vormi. Seetõttu tuleb kirjutaja isik avaldustes selgelt esile. Küll aga on avalduste kirjutajad valinud valla-valitsuse tegevuse kirjeldamiseks sageli umbisikulise tegumoe vormid või on nad tegija muul viisil tekstist taandanud. Eri võimalusi on oskuslikult kombineeritud järgmises lõigus.

- (10) 15 detsember 2011 *toimus* Sauga vallas Urge külas üldplaneeringu tutvustav koosolek, mille käigus *arutati* tuulepargiga seonduvat. Antud koosolekul *käis vald välja* uue üldplaneeringu kaarti, mis *vähendas* märkimisväärselt esialgselt tuulikute püstitamiseks ettenähtud piirkonda. Kahjuks *tuleb tõdeda*, et tuuleenergeetika arenduseks sobivatest aladest *jäeti välja* ka minule kuuluv Raja kinnistu. *Üllatusin* mõne võrra, kui niigi väike tuulepargi ala veelgi kitsamaks *jäi*.

Näite 10 esimeses lauses on kasutatud iseeneslikku protsessiverbi *toimuma* ning pealausele järgnevas kõrvallauses umbisikulist tegumoodi (*arutati*). Seevastu teine lause sisaldab kaht aktiivset tegijat: pealauses on tegijaks kollektiivne vald (*vald käis välja kaardi*) ja kõrvallauses isikustatud kaart (*kaart vähendas piirkonda*). Vaid üksikutes avaldustes esitatakse tegija individualiseeritult, kasutades ametinimetust, kuid mitte ees- ja

perekonnanime (*Sauga vallavolikogu esimees*). Näite 10 kolmandas lauses on avalduse kirjutaja kasutanud modaalverbi *tuleb (tõdeda)*, mis on võimaldanud tal enda isik tagaplaanile jätta, niisamuti ei selgu umbisikulise tegumoe tõttu tegija kõrvallausest (*jäeti välja*). Neljas lause algab oleviku ainsuse esimese pöörde vormiga *üllatusin*, mis viitab üheselt tegijale, kuid kõrvallause annab edasi automaatset toimumisprotsessi (*ala jäi kitsamaks*), jättes mulje, et ala kitsenes iseeneslikult. Sellise keelekasutuse taga võib aimata teadlikke valikuid. Kuna nii avalduse esitaja kui ka saaja teavad, kes on üldplaneeringut muutnud ja mis koosolekul toimus, on tegija asemel tähtsam nimetada tegu, mida oodatakse.

4.2. Enda seisukoha rõhutamine

Vallavalitsuse ametnike tunnetele apelleerimine ja hinnangusõnade kasutamine taustteabe esitamisel on kaudne viis väljendada rahulolematust olukorraga. Et oma seisukoht selgemini teatavaks teha, järgneb taustteabele sageli lause või lõik, kus avalduse esitaja ütleb otsesõnu, et ta ei ole üldplaneeringut tehtud muudatustega nõus (näide 11).

(11) Sellise muudatusega *ei saa me aga nõustuda*.

Vastuseisu pehmemdamiseks kasutatakse saatelauset, milles avalduse kirjutaja kommenteerib iseenda tegevust. Enamasti nimetab ta seda teatamiseks (näide 12), seejuures eelneb sõnale *teatan* kaasaütlevas käändes sõna *käesolev*. Kuigi avaldused on kirjutatud lihtsas üldkeeles, loob selline kantseliitlik sõnavalik intertekstuaalse silla avalduste ja muude ametitekstide, eriti volikirja vahele. Kui aga arvamust avaldatakse sõnadega *olen seisukohal* ja *leian* (näide 13), siis ei tavatseta sõna *käesolev* nende ette lisada.

(12) *Käesolevaga teatan*, et ei nõustu Sauga valla uue üldplaneeringu lahendusega ..

(13) *Leian*, et Sauga Vallavalitsus ei ole järginud seaduse põhimõtteid, põhjendamatult vähendades tuulepargi territooriumi.

Seisukohta väljendava lause teises pooles nimetatakse vahel ka tegu, mida vallavalitsus peaks avalduse kirjutaja arvates tegema. Selge muster joonistub sõnadest *teatan* ja *soovin*: peale oma seisukoha teatamise esitab avalduse kirjutaja sealsamas soovina ka lahenduse (näide 14). Selline esitusviis on kooskõlas lakoonilisuse taotlusega, sest puudub vajadus alustada

oma sooviavaldust viidetega eelnevatele tekstilõikudele, nt *Eeltoodust tulenevalt .., Juhindudes eeltoodust ..*

- (14) *Käesolevaga teatan*, et ma ei nõustu sellise lahendusega ning *soovin*, et ka minu kinnistu reserveeritakse tuuleenergeetika jaoks sobilikuks alaks.

4.3. Soovitava teo nimetamine

Et avalduse saaja ehk vallavalitsus tegutseks avalduse esitaja ehk kodaniku jaoks sobival viisil, tuleb rakendada strateegiat, mis vastab kultuurikon-tekstis väljakujunenud tavadele. Vaatlusalustes avaldustes on võrdselt esindatud nii palumis- kui ka soovimisstrateegia, üksikjuhtudel esitatakse tegu kas ettepaneku või käsu kujul.

Kui soovitav tegu on vormitud palveks, kasutatakse verbi *paluma* koos *da*-infinitiivi vormiga (näide 15), harva koos *et*-kõrvallausega (näide 16). Verbi *paluma* kaudu väljendab kodanik oma viisakat suhtumist vallavalitsusse (*palun* kui viisakusvormel), ühtlasi tugevdab ta sellega vallavalitsuse võimupositsiooni. Seejuures ei sisalda palve osutust tegevuse adressaadile, sest palve täitmist oodatakse vaikimisi avalduse saajalt, kelle andmed on esitatud teksti ülaosas. Erandiks on näide 15, kus vallavalitsust on tegevuse adressaadina sõnaselgelt nimetatud.

- (15) Eeltoodust tulenevalt *palun* Sauga Vallavalitsusel *arvestada* inimeste õiguspärasest ootusest ning *mitte vähendada* 10.06.2009 a. esitletud Valla üldplaneeringu lahendust reserveeritud tuulepargi piirkonna osas.
- (16) Eeltoodust tulenevalt *palun*, et
1. *tühistatakse* 15.12.2011 a. Urge küla raamatukogus esitletud uus Sauga valla üldplaneeringu lahendus tuulepargi territooriumi vähendamise osas ..

Peale verbi *paluma* kasutatakse avaldustes ka verbi *soovima*, millele järgneb *et*-kõrvallause, mis sisaldab kas tingiva või kindla kõneviisi umbisikulise tegumoe vormi (näide 17). Verbiga *paluma* võrreldes mõjub *soovima* rangemana ning tasakaalustab avalduse kirjutaja ja saaja positsiooni. Sedasama teeb substantiivi *soov* ja *da*-infinitiivi konstruktsioon (näide 18). Soovi rangust rõhutatakse sõnaga *tungiv*.

- (17) *Soovin*, et minule kuuluv kinnistu nimetusega Indriko, katastritunnusega 73001:007:0207 *reserveeritakse* tuuleenergia tootmiseks mõeldud maa- alaks ning *tühistatakse* koostatavas üldplaneeringus piirkonnana, kuhu on lubatud rajada tuuleelektrijaamu.

- (18) Eeltoodust tulenevalt *avaldame tungivat soovi, mitte vähendada* Sauga valda planeeritud tuuleenergia tootmiseks reserveeritud piirkonda ning ning jääda 10.06.2009 a. esitletud reserveeritud alade juurde.

Avaldustes ei piirduta üksnes palve ja sooviga, vaid tehakse ka ettepanekuid. Kui palve korral seab avalduse esitaja ennast avalduse saajast madalamale ja soovi korral kõrgemale positsioonile, siis ettepaneku tegemisel on osaliste rollid võrdsemad. Ettepaneku korral käib kodanik vallavalitsusele välja mõtte, mida vallavalitsus peab kaaluma, kuid mitte ilmtingimata täitma. Vahel kasutatakse sõna *ettepanek* ka oma soovi või palve sissejuhatamiseks (näide 19).

- (19) Tuginedes eeltoodule eeltoodust *teen käesolevaga ettepaneku:*
Palun minule kuuluv ELBI kinnistu, katastriüksusega: 73001:007:0245; 73001:007:0244 ja 73001:007:0243, asukohaga Pärnumaa Sauga vald Rütavere küla Elbi *reserveerida* kui maatulundusmaa, kuhu on lubatud rajada tuuleelektrijaamu.

Soovitavat tegu antakse edasi ka *da*-infinitiivi tarindite kujul (näide 20). Kuigi käsku üritatakse leevendada tausta selgitamisega eelmistes lõikudes, millele osutab alltoodud näites sõna *seega*, mõjub selline esitusviis siiski järsuna.

- (20) Seega,
reserveerida ka uuel Sauga valla üldplaneeringu kaardil minule kuuluv kinnistu nimega Juntsi-Jüri, katastriüksuse tunnustega 73001:007:0103 ja 73001:007:0105 tuuleenergia tootmiseks sobivaks maaalaks ning *märgistada* see üldplaneeringusse kui maatulundusala kuhu on lubatud rajada tuuleelektrijaamu.

Niisiis kujundab kodanik kasutatavate keelevahendite abil võimusuhteid. Palve korral seab ta ennast vallavalitsusest madalamale positsioonile, sest palve on leebe soov, mille täitmist vallavalitsuselt oodatakse. Erinevalt palvest on ettepaneku korral võim võrdsemalt jagunenud, kuid jäme ots jääb siiski vallavalitsuse kätte: kuigi ta kohustub ettepanekut kaaluma, võib ta selle ka tagasi lükata. Seevastu oma soovi väljendamine mõjub vaatlusalustes avaldustes nõudena ja *da*-infinitiivi tarindid käsuna, mille korral on kaalukauss kodaniku poole kaldu.

5. Kokkuvõttev arutelu

Avaldus on tekstiliik, mille suhtluseesmärk ilmneb avalduse esitaja soovis mõjutada avalduse saajat tegema mõnd tegu. Kõrvaleesmärgid on olukohased, sõltudes konkreetse avalduse sisust. Vaatlusalustes avaldustes pöörduvad kodanikud kohaliku omavalitsuse poole, et too muudaks valla üldplaneeringut nii, et ka nende kinnistud jääksid tuulepargi alale, nagu oli esialgu plaanitud. Kuna selline tegevus on kodanikele majanduslikult kasulik, võib avalduste üheks kõrvaleesmärgiks pidada rahalise kasu saamist. Teine kõrvaleesmärk on väljendada oma rahulolematust olukorraga, millesse on avalduse esitajad sattunud avalduse saaja ehk kohaliku omavalitsuse tegevuse tõttu.

Peale otseste eesmärkide võivad tekstid sisaldada ka varjatud eesmäärke. Vaatlusaluste avalduste varjatud eesmärgiks võib pidada avalduse rahuldamisega kaasneva rahalise kasu toomist ettevõttele, kes hakkab tuuleparki rajama. Ettevõtte roll näib esmapilgul marginaalne, sest enamikus avaldustes on piirdutud üksnes osutusega, et avalduse esitaja on sõlminud mõningaid lepinguid ja muid kokkuleppeid, mainimata seejuures, kes on teine lepingupool. Vaid ühes analüüsitud avalduses on teist lepingupoolt nimeliselt mainitud (näide 21).

- (21) Olen sõlminud *Eurowind OÜ*-ga notariaalsed hoonestusõiguse seadmise, jm lepingud ja kokkulepped seoses tuulegeneraatorite paigaldamisega minu kuuluvatele kinnistutele.

Kuna avalduste esitajatega ei ole võimalik ühendust võtta, et uurida nende käest tekstistrateegia valiku tagamaid⁵, võib üksnes spekuloida põhjuste üle, miks on teine lepingupool tekstist taandatud. Üks põhjus võib olla see, et teise lepingupoole nimetamist pole peetud vajalikuks, sest tegu, mida

⁵ Kuigi informantidega konsulteerimine (Bhatia 1993) või asjaosaliste küsitlemine (Bhatia 2008) pakuks uurimistulemuste tõlgendamiseks vajalikku lisateavet, ei olnud praegusel juhul neid teabehankimisviise võimalik kasutada, sest avalduste esitajad olid eraisikud, mitte ametnikud. Kuna artikli allikmaterjali hulka ei kuulunud vallavalitsuse vastused esitatud avaldustele, sest need ei olnud veebis kättesaadavad, ja avaldustes tehti etteheiteid just vallavalitsuse tegevuse kohta, ei tulnud ka vallavalitsuse ametnike poole pöördumine kõne alla. Seetõttu kogusin taustteavet Sauga vallavalitsuse veebilehel (<http://www.sauga.ee/Kirjad-paerast-15-12-2010-arut.342.0.html>) esitatud teemakohastest dokumentidest, mille hulka kuuluvad mitmesugused päringud, teabenõuded, märgukirjad, taotlused, ettepanekud, protokollid jms.

kohalikult omavalitsuselt oodatakse, ei olene sellest, kellega on lepingud sõlmitud. Teine põhjus on risti vastupidine: teist lepingupoolt kui võimaliku häirivat tegurit pole nimme tekstis mainitud, sest tuulepargi rajamine on seotud ka kohaliku omavalitsuse, tuuleparki rajada sooviva ettevõtte ja tuulepargivastaste kodanike vahelise võimuvõitlusega, mistõttu ei soovi avalduse esitaja kohaliku omavalitsuse poole pöördudes rohkem õli tulle valada. Sellest võimuvõitlusest annavad aimu sama teema kohta käivad dokumendid, mis on samuti esitatud valla veebilehel.

Eelnimetatud eesmärgi püütakse saavutada asjakohase tekstistrateegiaga, mis ilmneb teksti astmelises struktuuris ja eripärastes tekstimustrites. Obligatoorseid struktuurielemente esindavad kaks käiku: taustteabe esitamine, mis koosneb kolmest sammust (aja ja koha väljendamine, enda seotus kõnealuse probleemiga ja probleemi kirjeldamine), ning soovitava teo nimetamine. Fakultatiivseks elemendiks võib pidada enda seisukoha rõhutamist. Kuigi astmeline struktuur on vaatlusaluste lepingute puhul üsna standardne, varieerub käikude ja sammude järjekord. Kõige sagedamini esitatakse avalduse alguses esmalt taustteave, kirjeldades, millal ja kus probleem ilmnes, kuidas on avalduse esitaja probleemiga seotud ning milles probleem seisneb, seejärel väljendatakse oma seisukohta ja lõpuks nimetatakse soovitav tegu. Ühelt poolt tuleneb selline standardne struktuur žanritavadest. Kuna avaldused on traditsiooniliselt võrdlemisi lühikesed (kuni ühe lehekülje pikkused), siis ei ole käikude ja sammude mitmekesistamiseks kuigi palju võimalusi. Teiselt poolt võib sisu ühetaolisus olla tingitud avalduste esitajate kokkulepetest, mis on tõenäoline, arvestades, et avaldused on esitatud lühikese ajavahemiku jooksul ja esitajad on ühe kandi inimesed.⁶

Olgugi et avalduste astmeline struktuur varieerub vähe, tulevad erinevused esile tekstimustrites. Avalduste sisu vormistatakse peamiselt kas palve või soovina, kasutades sõnu *palun*, *soovin* ja *soov*. Mõnel üksikul juhul pöördub kodanik kohaliku omavalitsuse poole ettepaneku või käsu vormis. Kuna avaldus on kirjutaja enda huvides, ei peeta otsest kohustamist sobilikuks. Kodaniku nõue või käsk mõjuks järsuna ja žanritavade rikkumisena, mistõttu võib see tekitada ametiasutuse vastuseisu.

Nii nagu jäävad kodanikud vaashoitaks soovitava teo nimetamisel, hoitakse sama joont ka pahameele väljendamisel. Sellele, et kohaliku

⁶ Et saada põhjalikumalt ülevaadet avalduse kui tekstiliigi eriomaste tunnuste kohta, tuleks edasistes uurimustes allikmaterjali hulka laiendada ja mitmekesistada.

omavalitsuse tegevusega ei olda rahul, osutavad kodanikud vaid ääri-veeri: näpuga näitamise ja otsese kriitika asemel antakse vihjamisi märku, et ametiasutuse tegevus (üldplaneeringu muutmine) jääb neile arusaamatuks või on üllatav. Süüdlast ei otsita, nimesid ei nimetata. Enamasti piirdatakse umbisikulise tegumoega, harva mainitakse vallavalitsust kui kollektiivset tegijat. Selline strateegiavalik on ootuspärane, arvestades, et see, kelle teguviisiga ei olda rahul ja kellele esitatakse avaldus, on üks ja seesama (kollektiivne) isik. Hoopis teisiti toimitakse aga siis, kui süüdi on keegi teine (näited 22 ja 23).

(22) Olen andnud allkirja detsembris 2011 Sauga Vallavalitsusele esitatud taotlusele, seoses Sauga valla üldplaneeringu koostamisega, milles on palutud Urge, Pulli ja Rütavere külla tuuleparki mitte rajada. *Vastava avalduse teksti esitas mulle Tõnu-Rasmus Põldvee, kes käis isiklikult minu juure, kui ma olin haiguse tõttu ebaadekvaatses olekus. Ma ei saanud kõigest Põldvee jutust õigesti aru. Ta rääkis midagi taolist, et Eurowind on mind eksitanud ja palus paberitele alla kirjutada. Samuti väitis Põldvee, et ma ei ole enam oma kinnistu omanik, see kuulub nüüd Eurowindile ja mina saan Eurowindiga sõlmitud hoonestusõiguse lepingutest kahju.*

(23) Seoses tuulepargi ehitamisega Vanamõisa talumaadele. Tuldi otsekohe pettusega. Maksame ilusat suurt raha, 300 eurot. Maamaksu maksame. Aeg läheb, tulevad mingisugused noored. Anna meile allkiri, et sa tahad ikka tuuleparki. Oli esimene küsimus kus on lepingu sõlmija. Ei ole. Meie ise teeme. *Oleme Sõnajalad*, minu vastus oli juba neile. *Sõnajalgade jutt hakkab selgeks saama* käivad kohtus, petetakse vanu inimesi, anna maa rendile, tagatiseks. Mida mina ei lugenud ridade vahelt välja. Peale selle laulavad kiriku laule et jumal aitab. See on puhas pettus jumal ei ehita ühtegi tuulikut. Jumal lõi kuue päevaga maa ja taeva.

Need tekstikatked ei pärine artikli allikmaterjalist, vaid avaldustest, mis on esitatud Sauga vallavalitsusele aasta hiljem (jaanuaris ja märtsis 2012). Erinevalt varasematest avaldustest, mille esitamise põhjused tulenevad rahulolematusest vallavalitsuse tegevusega, on nende aluseks avalduse esitaja enda tegevus. Seetõttu rakendatakse vallavalitsuse poole pöördumisel hoopis teistsugust taktikat: kolmandat osalist näidatakse enda kaassüüdlasena (näide 22) või veeretatakse kogu süü tema kaela (näide 23). Selline teguviis kinnitab ka eespool esitatud oletust, et taktikalistel põhjustel – tugevate huvikonfliktide tõttu – pole kinnistu omanikud avaldustes maininud, kellega nad on tuulepargi rajamiseks lepingud sõlminud.

Eeltoodust ilmneb, et vaatlusalused avaldused on võrdlemisi jäiga sisemise struktuuriga, mis tuleneb ühtaegu nii kultuurikontekstist (žanritavade) kui ka situatsioonikontekstist (konkreetses olukorras ja osalistevahelistest suhetest). Kuna žanritunnused tulevad kõige paremini esile eri tekstide võrdlusest, siis pakuks praeguste avalduste võrdlemine teist tüüpi avaldustega väärt uurimisainest. Lisaks vääriski uurimist, mille poolest erinevad avaldused taotlustest, kaebekirjadest jms tekstidest, mis vähemasti nimetuse poolest esindavad eri tekstižanre.

Kirjandus

- Askehave, Inger 1999.** Communicative purpose as genre determinant. – *Hermes* 23, 13–23. http://download2.hermes.asb.dk/archive/FreeH/H23_02.pdf.
- Askehave, Inger, John Swales 2001.** Genre identification and communicative purpose: a problem and possible solution. – *Applied Linguistics* 22 (2), 195–212.
- Bawarshi, Anis S., Mary Jo Reiff 2010.** Genre. An introduction to history, theory, research, and pedagogy. – *Reference Guides to Rhetoric and Composition*. Ed. Charles Bazerman. West Lafayette: Parlor Press, WAC Clearinghouse.
- Bhatia, Vijay Kumar 1993.** Analysing Genre. *Language Use in Professional Settings*. *Applied Linguistics and Language Studys*. New York: Longman.
- Bhatia, Vijay Kumar 2008.** Towards critical genre analysis. – *Advances in Discourse Studies*. Eds. Vijay K. Bhatia, John Flowerdew, Rodney H. Jones. Abingdon: Routledge, 166–177.
- Bhatia, Vijay Kumar 2015.** Critical genre analysis: theoretical preliminaries. – *Hermes* 54, 9–20. <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/her/article/view/22944/20054>.
- Hyland, Ken 2002.** Genre: language, context and literacy. – *Annual Review of Applied Linguistics* 22, 113–135. <http://dx.doi.org/10.1017/S0267190502000065>.
- Hyon, Sunny 1996.** Genre in three traditions: implications for ESL. – *Tesol Quarterly* 30 (4), 693–722. <http://dx.doi.org/10.2307/3587930>.
- Kerge, Krista 2010.** Kirjažanrite keeleparametrid mitme tekstiliigi taustal. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 55 (2009). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 32–62.
- Lassen, Inger 2006.** Is the press release a genre? A study of form and content. – *Discourse Studies* 8, 503–530.
- Lepajõe, Kersti 2011.** Kirjand kui tekstiliik. Riigieksamikirjandite tekstuaalsed, retooirilised ja diskursiivsed omadused. (= *Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis* 31.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Martin, James Robert 2001.** Language, register and genre. – Analysing English in a Global Context: A Reader. Eds. Anne Burns, Caroline Coffin. London: Routledge, Macquarie University, The Open University, 149–166.
- Puksand, Helin, Krista Kerge 2012.** Õpiteksti analüüs kirjaoskuse omandamise kontekstis. – Emakeele Seltsi aastaraamat 57 (2011). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 162–217. <http://dx.doi.org/10.3176/esa57.09>.
- Pullerits, Egle 2005.** Ametikiri kui tekst: struktuur ja keelekasutus. Bakalaureuse-töö. Tartu Ülikool. Eesti keele õppetool. Juhendaja dotsent Reet Kasik. Tartu: Tartu Ülikool.
- Raadik, Maire 2014.** Väikesed tarbetekstid. Käsiraamat. Teine, täiendatud trükk. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Ratassepp, Katre 2016.** Inimeste kogemus suhtlusest ametiasutustega kirjade arusaadavuse näitel. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Reinsalu, Riina 2011.** Leping tekstiliigina: žanrstruktuur. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 7. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 215–229. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa7.13>.
- Rätsep, Siret 2006.** Ametikirja vorm ja keel ühe riigiasutuse näitel. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Swales, John Malcolm 1990.** Genre Analysis. English in Academic and Research Settings. Cambridge Applied Linguistics series. Cambridge: Cambridge University Press.
- Swales, John Malcolm 2012.** A text and its commentaries: toward a reception history of „Genre in three traditions“ (Hyon, 1996). – Iberica 24, 103–116.
- Tardy, Christine M. 2013.** Genre analysis. – The Bloomsbury Companion to Discourse Analysis. Eds. Ken Hyland, Brian Paltridge. London *etc.*: Bloomsbury.
- Tardy, Christine M., John Swales 2014.** Genre analysis. – Pragmatics of Discourse. Eds. Klaus P. Schneider, Anne Barron. Handbooks of Pragmatics. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 165–188. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110214406-007>.
- Tomiste, Sirje 2012.** Ametikirjade keeleparameetrid. Magistritöö. Tallinna Ülikool. Eesti keele ja kultuuri instituut. Tallinn: Tallinna Ülikool.

Textual strategies of applications

RIINA REINSALU

Professional and administrative communication requires the creation of different types of texts. While some of them merely serve the purpose of preserving information, others are intended to influence people's actions. In this article, I will explore applications as a textual genre based on 19 applications presented to Sauga Municipality. My goal is to find out what kind of generic structure these applications have and by what linguistic means the applicants aim to direct the actions of those who receive them. Since the applicants are citizens and the receiver is a state authority, the analysis of textual strategies also sheds light on practices between citizens and local authorities as well as on possible power relations between them.

The structural analysis of the applications reveals that they have a somewhat rigid generic structure stemming from the tradition of the genre, the particular communicative situation, and the relations between the applicants and the receiver. Applications, in general, are based on two obligatory moves (presenting background information and naming the desired action) and an optional move (expressing one's point of view). In addition, in presenting the background information, we can distinguish between three steps: one can elaborate when and where the problem occurred, how the applicant is related to the problem, and what in fact is the problem. While the general structure of the analyzed applications is fairly standardized, some differences can be detected in the particular order of moves and steps.

The choices of strategies in applications appear in certain textual patterns. The content of an application is usually either a request or wish and expressed as *I request*, *I wish*, and *wish*. In some rare cases, citizens also use propositions or orders in communicating with their local government. Since the application is in the applicant's own best interest, a direct obligating or coercive approach is usually found inappropriate. The citizen's demand or order would come across as harsh and as violating the traditions of the genre, and in doing so would create unnecessary opposition from state authorities and thereby undermine the communicative purpose of the application: influencing the receiver to perform the act desired by the applicant.

Keywords: language of documents, structural analysis, genre, genre analysis, Estonian

Riina Reinsalu
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
riina.reinsalu@ut.ee

PAKKUMISED ARGITELEFONIVESTLUSTES¹

ANDRIELA RÄÄBIS

Annotatsioon. Artiklis käsitletakse pakkumiste vormistamist eesti argitelefonivestlustes, kasutades vestlusanalüüsi mõisteid ja järgides suhtluslingvistika põhimõtteid. Eesmärk on selgitada, kuidas süntaktilise vormi valik on seotud pakkumise paiknemisega vestluses ja suhtlusjärjendis, sotsiaalse hinnaga, osalejate deontilise staatuse ja sotsiaalsete kohustustega.

Võtmesõnad: suhtluslingvistika, pakkumine, järjend, suhtlustegevus, deontiline staatus, eesti keel

1. Sissejuhatus

Artiklis analüüsitakse pakkumisi eesti argistes telefonivestlustes. Pakkumised on suhtluses tavalised, kuigi mitte sagedased tegevused. Nad on grammatiliselt vormistatud paljudel eri viisidel, nt *sa aput `kurki ka `tahad=või; ma võin `mõlemad ka võtta; ma `elistan sulle `õhtul*. Artiklis uuritakse, missuguste tegurite mõjul valib kõneleja pakkumise vormistamise viisi. Näidatakse, kuidas süntaktiliste vormide valik on seotud pakkumise asukohaga vestluses (vestluspositsiooniga) ja suhtlusjärjendis (järjendipositsiooniga), sotsiaalse hinnaga ning suhtlejate deontilise staatusega.

Pakkumisi on paigutatud nii komissiivide (Searle 1976, 1979) kui ka direktiivide (ISK: 1561; Hennoste, Rääbis 2004: 72–84) rühma. Direktiive defineeritakse kui suhtlustegevusi, mille eesmärk on panna kuulaja midagi tegema. Pakkumine erineb teistest direktiividest, kuna tegutsejaks on üldjuhul kõneleja ise.

¹ Artikli valmimist on toetanud riikliku programmi „Eesti keel ja kultuurimälu II“ projektid EKKM14-308, EKKM14-310, EKKM14-340 ja Alfred Kordelini Sihtasutuse Eesti fond. Autor on heade nõuannete eest tänulik Tiit Hennoste ja anonüümsetele retsensentidele.

Elizabeth Couper-Kuhlen (2014) paigutab palved, ettepanekud, soovitused (direktiivid) ning pakkumised ja kutsed (komissiivid) ühisesse tegevuste seeriasse, eristades neid olenevalt sellest, kes sooritab tegevuse ja kes sellest kasu saab (vt tabel). Pakkumine on tegevus, mille sooritab kõneleja ja millest kasu saab vastuvõtja.

Tabel. Ettepanekute, pakkumiste, palvete, soovitude eristavad tunnused (Couper-Kuhlen 2014: 634)

Suhtlustegevus	Tegevuse sooritaja	Kasusaaja
Ettepanek	kõneleja ja vastuvõtja	kõneleja ja vastuvõtja
Pakkumine (ja kutse)	kõneleja	vastuvõtja
Palve	vastuvõtja	kõneleja
Soovitus	vastuvõtja	vastuvõtja

Mõned palvete uurijad, nt Gene H. Lerner (1996), Anna Lindström (2005), Carmen Taleghani-Nikazm (2006), Emanuel A. Schegloff (2007: 81–86) on vastandanud pakkumised kui eelistatud ja palved kui mitte-eelistatud sotsiaalsed suhtlustegevused. E. A. Schegloffi (2007: 83–84) väitel viitab palvete mitte-eelistatusele nende edasilükkamine suhtluses, seletamine, pehmendamine, maskeerimine, varjamine; pakkumised kui eelistatud tegevused peaksid olema seega esitatud lühidalt, selgelt ja ilma edasilükkamiseta.

Kobin H. Kendrick ja Paul Drew (2014) seevastu näitavad, et empiiriline uurimus ei toeta pakkumiste oletatavat eelistatust: neid lükatakse samuti edasi, seletatakse, maskeeritakse teiseks tegevuseks. Nad toovad esile pakkumiste ja palvete konkreetsemad seosed, esitades multimodaalset suhtlust analüüsides abi otsimise või pakkumise kontiinumi eksplitsiitsemast implitsiitsema (ühtlasi verbaalsemast mitteverbaalsema) poole. Skaala ühes otsas on eksplitsiitne palve, millega kõneleja esitab probleemi ja formuleerib, mida vastuvõtja peaks selle lahendamiseks tegema. Teises otsas on probleem, millest eksplitsiitselt märku ei anta, kuid teine osaleja tegutseb võimaliku probleemi ennetamiseks (nt nihutab oma tooli eest ära). (Kendrick, Drew 2016)

Pakkumised jagunevad kaheks. Ühel juhul pakub kõneleja lahendust vestluskaaslaste probleemile. Probleemist võib rääkida vestluskaaslane ise, aga see võib kõnelejale teada olla ka varasemast ajast või kolmanda isiku kaudu. Seega võivad probleemiga seostuda ka vestluse esimese teemana

esitatavad pakkumised. Teisel juhul teadaolevat konkreetset probleemi ei ole, kõneleja pakub midagi, mida vestluskaaslane võiks tema arvates tahta või vajada (vt Curl 2006).

Suhtlustegevuse väljendamisel on otsustava tähtsusega keeleliised vahendid (vooru sisu, grammatiline vorm, prosoodia), vestlus- ja järgendipositsioon. Oluliste teguritena on välja toodud ka mitteverbaalsed vahendid, laiem institutsionaalne kontekst, osalejate sotsiaalsed rollid jms (Schegloff 2007: xiv; Stevanovic 2011). Peale selle on leitud, et direktiivide vormistamisel mängib suurt rolli osalejate deontiline asümmeetria. Deontiline õigus tähendab kõneleja õigust teha vastuvõtjat puudutavat otsust. Kui inimesed teevad otsuseid tulevikus toimuva ühistegevuse kohta, peavad nad arvestama iga osaleja deontiliste õigustega. (Stevanovic 2011; Stevanovic, Peräkylä 2012)

Direktiivide puhul on oluline rääkida ka nende sotsiaalsest hinnast. Erving Goffman (1983: 33, 37) on esitanud tasuta kauba mõiste: seda saab ära anda suhteliselt vähese kulu või ebamugavusega, seega saab seda kergesti paluda ja pakkuda. Madala hinnaga on näiteks lähedaste inimeste argisuhtluse palved, mis puudutavad mingit siin-ja-praegu-vajadust (nt andmine, võtmine, panemine, hoidmine) või vahetust ümbusest kättesaadavat ühiskasutuses olevat asja (nt taldrik, pliats) (Rossi 2012). Verbaalsete ja mitteverbaalsete vahendite kasutamist selletaoliste konkreetsete pakkumiste (pakutav referent või materiaalne objekt on situatsioonis olemas) vormistamisel inglise ja soome keeles on uurinud Elise Kärkkäinen ja Tiina Keisanen (2012). Sel juhul koosneb pakkumine kahest seotud tegevusest, millest üks identifitseerib referendi (*tossa on tossa työpöydällä vielä tuo lamppu.*) ja teine eksplitseerib pakkumise (*jos sää haluat sen laittaa päälle?*).

Steven E. Clayman ja John Heritage (2014) on palvete ja pakkumiste sotsiaalse hinna ning tegevusest saadava kasu jaotuse väljendamiseks kasutusele võtnud kasusaaja staatuse ja kasusaaja hoiaku mõiste (ingl *benefactive status and stance*). Kasusaaja staatuse all mõistetakse projitseeritava tegevuse tingimusi, nt kas tegevus on vastuvõtja huvides, kas tegevust suudetakse ja soovitakse teha, missugune on selle sotsiaalne hind. Kasusaaja hoiak väljendab projitseeritava tegevusega seotud kasu või hinna jaotust. Pakkumise puhul on kõneleja tüüpiliselt heategija ning vastuvõtja kasusaaja. Kasusaajale viidatakse näiteks osaleja huvide esiletoomisega (ingl *would you like*) või agendi ja vastuvõtja formuleerimisega

(sõnastatakse, kes tegutseb). Nii palvete kui ka pakkumiste puhul on eelistatud kasu suurendamine ja sotsiaalse hinna vähendamine. Kasu suurendatakse nt seletuse lisamisega, hinda vähendatakse vähendusverbidega (ingl *nip, hop*), tegevuse formuleerimisega nii, et seda näidatakse rutiinist vaid õige vähe kõrvale kalduvana. Hinda võib püüda tasakaalus hoida vastastikuse kasu pakkumisega.

Pakkumiste vormistust ei ole kuigi palju uuritud.

Elizabeth Couper-Kuhlen (2014: 639–641) on esitanud Ameerika inglise keele direktiivide ja komissiivide kesksed grammatilised vormid. Pakkumisvorme on kolm: üldküsilause, millega küsitakse vastuvõtja soovi või vajadust (*Do you need X; Do you want X*), tingimuslause (*if you guys want a place to stay*) ning imperatiiv (*Come on down here (I've got beer and stuff)*). Peale süntaktilise vormi eristavad direktiivseid ja komissiivseid suhtlustegevusi erinevad verbid ja järjendipositsioon.

Vestluskaaslase probleemile reageerivate pakkumiste vormistamist Briti inglise keelsetes telefonivestlustes on uurinud Traci Curl (2006) ning toonud välja seose pakkumise süntaktilise vormi, vestlus- ja järjendipositsiooni vahel. Ta eristab kolmes kontekstis esinevad pakkumised. Helistamise põhjuseks olev pakkumine esitatakse kujul tingimuslause + pealause (*kui X, siis Y*). Kui probleem on järeldatav vestluskaaslase jutu põhjal, aga sellest pole otseselt räägitud, esitatakse pakkumine vestluse lõpetussegmendis (mitte kohe, kui probleemi on võimalik järeldada) ning see on vormistatud küsilausega (ingl *do you want (me to) X*). Vestluskaaslase poolt selgelt väljendatud probleemile reageerivad pakkumised järgnevad vahetult probleemi esitamisele ning on vormistatud eri viisidel, aga mitte kunagi niisuguses küsilause vormis.

Eesti keeles tehtud pakkumisi on uuritud väga vähe.

Institutsionaalsete dialoogide empiirilise analüüsi tulemusel loodud eesti dialoogiaktide tüpoloogias EDiT on pakkumine paigutatud direktiivide rühma (Hennoste, Rääbis 2004: 79–84). Enamasti pakutakse midagi, mida ei ole oodatud või küsitud, enne info andmist vajab kõneleja vestluskaaslase nõusolekut. Pakkumise vormistusest eraldi juttu ei ole, näidetena on toodud modaliseerimata väitlauseid ja tingimuslausega modaliseeritud väitlauseid (*ma 'helistan kümne 'minuti=pärast siis vast 'uuesti; ma=võin 'numbri anda kui 'soovite.*)

Argivestlustes esinevaid direktiive (soove, käske, ettepanekuid, pakkumisi) on väikese korpuse põhjal uurinud Helena Teemets (2010, 2012)

ning kirjeldanud pakkumiste vormistamise viise, aga mitte nende kasutamise tingimusi. Silmast silma vestluste seitsmest pakkumisest viis olid vormistatud küsilausestena ning sisaldasid verbi *tahtma* ainsuse 2. pöörde vormis (*tahad ka `neelisaia `ka*). Lisaks leidis materjali hulgas indikatiivis väitlause ainsuse 1. pöörde vormis (*kule=ma=h (.) valan=sulle `mahla.*) ning modaliseeritud väitlause (*siit sa võid ka `saada igasuguseid `asju.*). Tema analüüsitud telefonivestluste kolmest pakkumisest polnud ükski üheselt pakkumisena tõlgendatav, olles suunatud vestluses mitteosalevale isikule või interpreteeritav fakti nentimisena.

Leelo Keevallik (2017) on käsitlenud pakkumisjärjendeid emade ja tütarde telefonivestlustes, keskendudes imperatiivivormis vastustele (*ma seda .h dieet e kohupiimapastat panen kaks sulle. / no pane sis.*). Pakkumised on esimeses või teises isikus väit-, küsi-, tingimus- ja käsklause vormis. Autor esitab pakkumiste ja nende järelliikmete vormistamise viisi seosed osalejate deontilise staatusega. Esimeses isikus deklaratiiviga (*Omme akkan su uiske otsima*) väljendab kõneleja, et tal on õigus otsustada mõlemat osalejat puudutava tegevuse üle. Esimeses isikus küsilausega (*aga d e kas seda singiga panen sulle kaks vä.*), nagu ka teises isikus vormistatud pakkumistega (*Kui sul on abi vaja, helista mulle.*) antakse otsustusõigus vastuvõtjale.

Pakkumisvormidena on senistes uurimustes seega esitatud üldküsilaused, tingimuslaused, käsklaused, modaliseerimata ja modaliseeritud väitlaused. Süntaktilise vormi valikut on põhjendatud pakkumise vestlus- ja järjendipositsiooniga, samuti suhtlejate deontiliste õigustega.

2. Materjal ja meetod

Uurimismaterjal on pärit Tartu Ülikooli suulise eesti keele korpusest². Telefonivestlused on valitud kaalutlusel uurida ainult verbaalselt väljendatud pakkumisjärjendeid. Läbi vaadati kõik 165 argitelefoniõnet, milles leidis kokku 41 pakkumist.³

Uurimuses järgitakse suhtluslingvistika põhimõtteid ning kasutatakse vestlusanalüüsi põhimõisteid. Keskne on kvalitatiivne analüüs.

² <http://www.cl.ut.ee/suuline/>.

³ Dialoogid on transkribeeritud vestlusanalüüsi transkriptsioonis, transkriptsioonimärgid on toodud artikli lõpus. H tähistab helistajat, V vastajat.

Vestlusanalüüsi põhimõtteks on vaadelda vestlust osaleja perspektiivist: oluline on see, kuidas vestluskaaslane eelmist vooru tõlgendab.

Vestlusanalüüs näitab, et suuline suhtlus on organiseeritud järjenditena ehk sekventsidenä (ülevaateid vestlusanalüüsi kohta vt nt Liddicoat 2007; Sidnell 2010). Järjendiliigenduse keskne mõiste on 'naabruspaar' – esiliikmest ja järelliikmest koosnev kahe vooru järjend, nt küsimus – vastus, pakkumine – nõustumine või tagasilükkamine (Schegloff, Sacks 1973: 295–296). Käesolevas artiklis keskendutakse pakkumiste kui naabruspaari esiliikmete vormistuse uurimisele.

3. Pakkumiste vormistamine

Pakkumised asuvad analüüsitud vestlustes eri positsioonides. Nendega alustatakse uut teemat või jätkatakse käsilolevat. Teemat jätkavad pakkumised on reaktsiooniks vestluskaaslase probleemiesitusele, palvele või küsimusele, neid kasutatakse ka järgmist kohtumist või helistamist kavandades ettepanekute-pakkumiste järjendites.

Teiselt aluselt liigitades on osa pakkumisi helistamise põhjuseks, osa tekivad vestluse käigus. Helistamise põhjusena esitatav pakkumine alustab alati uut teemat ning võib paikneda kas vestluse alguses või hilisemas vestluses. Niisuguseid pakkumisi iseloomustab deiktikute kasutus või pakutava asja nimetamata jätmine, mis viitab tuttavale referendile. Pakkumist ajendab tegema mingi plaani muutus, varasemast ebaselgeks jäänud kokkulepe, aga ka vestluskaaslase teadaolevalt probleemne olukord.

Käesolevas osas vaadeldakse, kuidas pakkumised on vormistatud, ning esitatakse vormistust mõjutavad tegurid.

Keskne pakkumiste vormistamise viis oli analüüsitud kollektisioonis väitlause (33 näidet), harva küsilause (6 näidet) või käsklause (2 näidet; mõlemad pikema konstruktsiooni osana).

Väitlased jagunevad omakorda viide rühma:

- kindlas kõneviisis modaliseerimata väitlased ainsuse 1. isikus, nt *oh ma saadan sulle ühe väga=ea ret`septi*;
- modaliseeritud väitlased, nt *`homme=ma:: võin `sinu=jurde ka `tulla*;
- eksistentsiaallused, nt *ja=sis=mul=on=ta `nimi ja telefoninumber täitsa `olemas*;

- tingimuslausega liitlause, nt *no kui ta `viitsib, sis=ma `panen mõned vanad `ajalehed `kaasa;*
- eri isikute tegevusi vormistavad komplekslause, nt *sa pead mulle oma `graafiku andma sis ma akkan sulle `elistama iga omiku.*

3.1. Modaliseerimata väitlause

Kindlas kõneviisis modaliseerimata väitlause on vormilt markeerimata ja sisult neutraalsed. Neid kasutatakse pakkumistes nii uue teema algatamisel kui ka käsiloleva teema jätkamisel kõikides järjendipositsioonides, välja arvatud helistamise põhjusena.

Näide 1 illustreerib väitlause kasutust vestluskaaslase probleemile lahendust pakkuvas järjendis. Tütar (V) on helistanud isa (H) mobiiltelefonile, isa helistab tagasi.

- (1) 01 ((kutsung))
 02 V: tšau
 03 H: räägi. sa `elistasid mulle.
 04 V: jaa kule: sa=led praägu `vaba=või.=hhh
 05 (0.3)
 06 H: e ma=len:=eee Ruloo`maailmas. ma ajan `äri.
 07 (0.6)
 08 V: aga `kaua sul `läheb.
 09 (1.2)
 10 H: `ma olen täna `jala nii=et ega ma=ei=ole:: (0.3) `autoga.
 11 (0.3)
 12 V: aa (.) okei.
 13 (0.3)
 14 V: et: ma: `vigastasin ennast seal=seal jooksu`võistlusel.
 15 (0.5)
 16 V: et=ma tõmbasin endal: jala`lihase ära.=hh
 17 (0.4)
 18 H: nii?
 19 V: {-} (0.4) ja nüüd ma=ei=saa enam päriselt hästi `kõndida.
 20 (0.6)
 21 H: selge.
 22 (0.6)
 23 H: {-} ma:::: käin `kodus `ära toon `masina ja siis `elistan kohe.
 24 (0.5)
 25 V: okei.

Tütre küsimus *sa=led präägu `vaba=või* (rida 04) viitab sellele, et tal on isalt midagi vaja, ning on tõlgendatav eelküsimusena, mis valmistab ette tegelikku naabruspaari esiliiget (Schegloff 2007: 28–44). Isa vastus, et ta tegeleb tööasjadega, toob kaasa uue eelküsimuse *aga `kaua sul `läheb*. Isa vastab peale pikka pausi, aga mitte aja kohta, vaid teatab hoopis, et ei ole autoga (rida 10). See näitab, et ta tõlgendas tütre eelküsimusi viitena sellele, et tütrele on vaja autot. Kaudselt annab vastus ka infot aja kohta: kiiresti ei saa tulla. Tütar osutab partikliga *aa* informeerituse muutumisele, arusaamisele ja lõpetab järjendi (*aa* kohta vt Kasterpalu, Hennoste 2016). Seejärel esitab ta oma probleemi, sõnastades selle üsna üldiselt (*`vigas-tasin ennast*). Isa ei reageeri ning tütar konkretiseerib probleemi (*et=ma tõmbasin endal: jala `lihase ära*). Tõusva intonatsiooniga partikliga *nii?* võtab isa info vastu, aga soovib, et vestluskaaslane jätkaks (vt Keevallik 1999: 51; Hennoste 2000: 1779). Tütar esitab nüüd konkreetse probleemi (*nüüd ma=ei=saa enam päriselt hästi `kõndida*). Kaudselt väljendab see voor ühtlasi palvet probleem lahendada.

Isa partikkel *selge* (rida 21) osutab arusaamisele ja lõpetab probleemist rääkimise järjendi. Paus ja *ma* pikk venitus viitavad otsustamisraskusele, seejärel on pakkumine aga vormistatud konkreetset ja kindlalt (rida 23). Selles ei ole ajalisi markereid ega viiteid mingitele võimalikele tingimustele. Isa vormistab oma vooru nii, nagu tal oleks suhteliselt suur õigus oma tütre lähituleviku üle otsustamisel. Pakutav tegevus on üsna kõrge sotsiaalse hinnaga, sest isa peab töö katkestama ning esmalt autole ja siis tütrele järele minema. Aitamine on aga isarolliga seotud kohustus.

Paus pakkumise järel näitab, et tütrele võib olla probleem pakutu aktsepteerimisega, kuid *okei* väljendab nõustumist. Nii tõlgendab seda ka isa, kes lõpetab järjendi kokkuvõttega *teeme nii*, mis viitab tulevikku, tekstist välja.

Indikatiivis väitlausega väljendab kõneleja eksplitsiitselt oma võimalust ja kavatsust midagi teha. Ühtlasi võtab ta vastutuse pakutava tegevuse eest, ei too esile võimalikke takistusi ega tegevust mõjutavaid tingimusi. Sel viisil vormistatud näidete hulgas oli nii kõrge kui ka madala sotsiaalse hinnaga pakkumisi.

3.2. Modaliseeritud väitlauseid

Modaalverbide *võima* ja *saama* abil moodustatud kindlas kõneviisis väitlauseid kasutati nii uue teema algatamiseks (helistamise põhjusena ja vestluse käigus) kui ka käsitletava teema jätkamiseks kõikides järjendipositsioonides, välja arvatud vestluskaaslase eksplitsiitselt esitatud probleemile lahenduse pakkumisel.

Modaalverbiga vormistus osutab mingile vastuolule. Esiteks võib pakkumine olla vastuolus varasema kokkuleppega. Teiseks kasutatakse modaliseeritud lauseid millegi negatiivse tasandamiseks: pakkumine tehakse tekitatava ebamugavuse või küsimusele vastamata jätmise kompensatsiooniks (näide 2). Kolmandaks pakutakse eeldatust rohkemat (vt näide 4).

Näites 2 vestlevad teismelised poisid.

- (2) 01 H: .hhhh sa `tead kas `Tairo `tuleb=ve.
02 (0.7)
03 V: m:a=võin `elistada ja `küside.
04 (0.9)
05 H: `elista sis `helista mulle `tagasi `ütle.
06 (0.5)
07 V: okei.

H esitatud *kas*-küsimus markeerib maksimaalset mitteteadja hoiakut (Hennoste 2012: 684). *sa `tead* vooru alguses osutab aga, et H pole kindel, kas vestluskaaslase oskab vastata. Järgmises voorus ilmnebki, et V ei tea vastust. Ta ei vasta aga lihtsalt *ei tea*, vaid pakub, et võib helistada ja küsida. V ei võta endale kohustust seda teha, jättes suurema otsustusõiguse H-le. H võtab pakkumise vastu, korrates verbi *elistama* imperatiivis. Järelliige on vormistatud nii, et see väljendab vastuvõtja suhteliselt suurt deontilist õigust (käskiva kõneviisi kasutusest pakkumise järelliikmena vt Keevallik 2017). Samas voorus lisab H palve tagasi helistada, mis on samuti käskivas kõneviisis.

Modaalsete vormide kasutamine viitab kõneleja suhteliselt madalale deontilisele staatusele. Otsustusõigus on osalejate vahel jagatud. Pakkuja väljendab võimalust tegutseda, kuid erinevalt modaliseerimata lausega väljendatud pakkumisest ei võta ta endale kohustust ega vastutust. Tegutsemiskohustus tekib pärast seda, kui vestluskaaslane on pakkumisega nõustunud.

3.3. Eksistentsiaallauseid

Eksistentsiaallausega vormistatud pakkumise puhul antakse millegi olemasolust teada, aga tegu ei ole eksplitsiitse pakkumisega. Sel viisil oli vormistatud kaks pakkumist, mõlemad helistamise põhjusena. Helistaja arvab vastuvõtjal olevat probleemi, mille lahendamisel ta soovib aidata.

Näites 3 helistab õde (H) vennale (V), soovides teda abistada metsa müümisel.

- (3) 01 H: kule (0.3) see `ema ükskord `rääkis=et sa mingit `metsa tahtma
02 hakata `müüma=vä.
03 (0.8)
04 V: `see on mõõt`matagi veel.
05 H: ei=aga mismoodi see (.) noh=et=e mul on ühe töö`kaaslase (0.5)
06 e `mees nagu `tegeleb sellega `Rakveres on üks `firma siuke `olemas.
07 V: mm=
08 H: =ja=sis=mul=on=ta `nimi ja telefoninumber täitsa `olemas,
09 te-`tema=sis=pidi ned `dokumendid ja asjad `ka kõik `ise ajama.
10 V: noja=aga (0.5) {nindele pidab} `maksma midagi.

H alustab teemat viitega emale kui info allikale, millele järgneb saadud info refereering. Voor lõpeb aga partikliga *vä*, mis vormistab info kinnitust ootavaks küsimuseks. Järgneb pikk paus. Vend ei kinnita ega eita infot, aga mõõtmise osutab siiski müümiskavatsusele. Seejärel esitab H info töökaaslase mehe kohta, kes tegeleb metsa müügiga (read 05–06). Pakkumise fookus on real 08: *mul=on=ta `nimi ja telefoninumber täitsa `olemas*. Eelnev info ei viita ühemõtteliselt pakkumisele, kuid inimese kontaktide olemasolu mainimine osutab sellele, et neid soovitakse anda. Lisainfo vooru lõpus *te-`tema=sis=pidi ned `dokumendid ja asjad `ka kõik `ise ajama* suurendab kasu, mida vastuvõtja pakkumisest saab: ta ei pea ise dokumentatsiooniga tegelema. V reageerib öeldule kui pakkumisele ning lükkab selle tagasi. Sellele osutab tema lause (rida 10), mis väljendab soovimatust kellegi kolmanda abi kasutada, kuna selle eest tuleb maksta.

3.4. Tingimuslausega liitlauseid

Tingimuslausega liitlauseid kasutatakse kõikides järjendipositsioonides, välja arvatud helistamise põhjuse esitamisel.

Tingimuslause konkretiseerib pakkumise tingimusi, viidates mingitele asjaoludele, mis võivad pakkumise teokssaamist mõjutada: kui leiab aset kõrvallausega edasiantu (= tingimus), siis toimub ka pealause väljendatu. Tingimuseks võib olla:

- vastuvõtja tegevus või soov (*ei ma võin sulle selle ühe `riiuli anda **kui sa tahad** vata see kus sul `enne olid riided.*);
- info või materiaalse objekti saamine, mis võib, aga ei pruugi kõnelejust endast oleneda (***kui ma `midagi teada saan** sis ma `tean lihtsalt et=eeeeee sa oled `huvitatud {---} siis ma `elistan.*);
- kellegi kolmanda võimalus või soov tegutseda (*no **kui ta `viitsib**, sis=ma `panen mõned vanad `ajalehed `kaasa.*).

Näites 4 vestlevad vennad.

- (4) 01 H: .hh ää `või kas sa saad teha nendest Ekseli tabelitest mingid kasvõi
02 (.) välja`trükid.
03 (1.0)
04 H: ja `paned sääl kuskil `nii et ma `saaks võtta `kolmapäeval.
05 (0.5)
06 V: **okei, ma võin need isegi `niivisi et kui ma saan nad koolist `kätte,**
07 **ma saan ju kodus kasvõi `välja=trükkida emmega sulle `ära**
08 **saata.**
09 H: no võid ka `nii. seepärast minul on ju seda (.) `paber`kandjal `vaja
10 lõpuks.

H palub V-l teha tabelitest prindid (väljatrükid) ja panna kohta, kust ta saaks need kolmapäeval võtta. V on nõus, aga printimise tingimuseks on *kui ma saan nad koolist `kätte*. Lisaks pakub ta teist printide üleandmise viisi (*emmega sulle `ära saata*). See pakkumine on H sooviga vastuolus, aga positiivses suunas – H jaoks on lihtsam, kui ta ei pea printidele kuhugi järele minema, vaid ema toob need ära. Pakkumine on vormistatud modaliseeritud lausena, otsustusõigus antakse vestluskaaslasele. H reaktsioon *no võid ka `nii* osutab, et pakkumine ei vastanud tema soovile, kuid ta võtab selle vastu, aktsepteerib pakutud tegevuse. Järgnev põhjendus ei ole seotud printide üleandmise viisiga, vaid täpsustab palvet.

Tingimuslausega liitlauseid on nii modaliseerimata kui ka modaliseeritud ning nende kasutuskontekst sarnaneb vastavate lihtlauseste omaga.

Aga ka modaliseerimata tingimuslausega ei võta kõneleja endale kohustust tegutseda ega vastutust tulemuse eest, viidates võimalikele takistavatele teguritele.

3.5. Eri isikute tegevusi vormistavad komplekslauseid

Mõlema osaleja tegevusi väljendavaid komplekslauseid kasutati kõrge sotsiaalse hinnaga pakkumiste ja delikaatse teema puhul. Kõigil juhtudel oli vestluskaaslasel mingi probleem (eksplitsiitselt esitatud või varasemast teada).

Niisugused laused on omakorda kaht tüüpi. Ühel juhul toimuvad kõik tegevused tulevikus, vastuvõtja peab midagi selleks tegema, et kõneleja teda aidata saaks (*sa pead mulle oma `graafiku andma sis ma akkan sulle `elistama iga omiku*) (tööjaotuse kohta palve- ja pakkumisjärjendites vt Couper-Kuhlen, Etelämäki 2014: 119). Teisel juhul on kõneleja juba midagi teinud ja vestluskaaslane peaks abi vastu võtma (näide 5).

Näites 5 on tuttavate naiste vestluskatke.

- (5) 01 V: peale `seda et siis niikaua võin ma olla `töötu veel=ja
02 (0.4)
03 H: ahah ahah et siis saad `sealt midagi veel.
04 V: nojah noh midagi `ikka.
05 H: ahah, **.h ma panin neid `asju siin nüüd `kokku ka natukene=et**
06 **siis saad midagi `vaadata siit.**
07 V: kas sa `järgmine nädal oled ise `tööl=vä.
08 H: ma olen `ise `kodus.
09 V: aa, `kodu oled.
10 H: sa võiksid `tulla `küll järg=nädal=sest .hhh ma lähen
11 `kahekümne=`kuuendast vist lähen `tööle.
12 V: ahah, no=s ma `helistan sulle, ma `homme lähen käin nüd nagu
13 `seal ära=ja=
14 H: =noh ja siis `helista=ja number `kolmese bussiga `tuled.
15 (0.5)
16 V: `kuskohast see peale `võtab.

Näites pakub helistaja vastajale mingeid asju neid täpsemalt nimetamata. Pakkumine (read 05–06) esitatakse pärast pikka juttu muudel teemadel (V-l ei ole tööd ega eluaset, abikaasa ei hooli), aga selle vormistus osutab, et tegu on helistamise põhjusega. Uut teemat ei alustata referentsiaalse üksusega, vaid deiktikuga nagu ka vestluse alguses esitatava helistamise

põhjuse puhul. Partiklid *ka* ja *nüüd* seovad pakkumise samuti mingi varasema jutuga. Sellele, et tegemist pole juhusliku meenumisega, viitab seegi, et helistatakse siis, kui asjad on välja otsitud. Pakkumist ei esitata aga kohe vestluse alguses, vaid kontrollitakse, kas olukord on nii halb, et pakkumine on õigustatud. Teisalt lükatakse pakkumist edasi, kuna teema on delikaatne ning pakkumine võib vastuvõtjat solvata (viisakusteooria kohta vt Brown, Levinson 1987).

Tegu on kaheosalise konstruktsiooniga: esimese osa agent on H, kes on asjad kokku pannud, teise osa agent on V, kes võiks neile järele tulla. Voor on vormistatud mitte-eelistatud kujul: pakkumist vähendatakse (*natukene*), väljendatakse ebamääraselt (*neid asju, midagi*). Vestluskaaslaslele antakse võimalus ise otsustada ega panda kohustust midagi võtta.

Pakkumise järel alustab V vahesekvents, küsides H järgmise nädala tegevuse kohta (rida 07). Kaudselt väljendab see nõustumist ning soovi tulla järgmisel nädalal. Järgmistes voorudes selgub, et see sobib ka H-le. V ei võta pakkumist otsesõnu vastu: *no=s ma `helistan sulle* (rida 12) võib viidata kavatsusele tulla, aga väljendada ka viisakat äraütlemist. H on tõlgendanud V vastust nõustumisena, kuna täpsustab, kuidas tulla (rida 14). Et V küsib lisainfot bussipeatuse asukoha kohta, võib siiski arvata, et ta on pakkumisest huvitatud.

Kollektsioonis esinenud kaks käsklauset on samuti osa pikemast tööjaotust väljendavast konstruktsioonist. Käsklause ei ole tüüpiline pakkumisvorm, kuna agendina tõstetakse esile vastuvõtja.

Tööjaotust võidakse väljendada ka tingimuslausega (*ni=et ühesõnaga kui=s a mulle `ütled mis kellasega tuled sis ma tulen sulle `vastu*). Viimasel juhul jäetakse suurem otsustusõigus vastuvõtjale. Käsklause ja *pead*-konstruktsioon väljendavad kõneleja suuremat deontilist õigust.

3.6. Küsilauseid

Vaadeldavad küsilauseid asuvad küsimuse ja direktiivi piirialal, väljendades nii infosoovi kui ka valmisolekut tegutsemiseks. Küsilauseid kasutati ainult uue teema algatamisel (nii helistamise põhjusena kui ka vestluse käigus), pakkudes midagi (objekti või tegevust), mida vastuvõtja kõneleja arvates soovib.

Näites 6 helistab naine (H) vanatädile (V), et teda oma poja sünnipäevale kutsuda.

- (6) 01 V: juubel.
 02 H: jaa?
 03 (0.3)
 04 V: o::i:::, (0.5) sis tuleb balli`kleidiga tul[la.]
 05 H: [n]ojah.
 06 (0.3)
 07 V: ahah.
 08 (1.0)
 09 V: **kule, (.) ((kõhatab)) sa aput `kurki ka `tahad=või.**
 10 (1.0)
 11 H: nq m-ma=i=`tea, sul=`on=võe.=h
 12 (.)
 13 V: `muidugi on, sul=ei=`ole.
 14 H: ei=mul `värsket ei=`ole.
 15 (0.3)
 16 V: `värsket.
 17 (0.5)
 18 V: ap- `aput.
 19 H: heh \$ mul on `eelmise aasta \$ omad need mari`neeritud.
 20 V: ah`soo. `kinnised.
 21 H: eq (0.4) ma=i=ole `see=aasta `teinud=vel.=
 22 V: =ahah (0.4) mul on `värsked.
 23 H: ahah
 24 (.)
 25 V: mhmh. (.) hää=`küll, küll ma `toon.
 26 (.)
 27 H: mhmh?

Näitelõigu alguses lõpetavad vestlejad sünnipäeva teema. Kuna tüüpiliselt juhib vestlust helistaja, võiks ta nüüd algatada uue teema või kõne lõpetamise, aga ta ei võta voo. Pärast pikka pausi (rida 08) algatab vanatädi uue teema, pakkudes hapukurki. Voor algab partikliliga *kule*, mis on tüüpiline teemamuutuse märk (vt Keevallik 2003: 63–65). H ei vasta nõustumise ega keeldumisega, vaid ebamääraselt *nq m-ma=i=`tea*, küsides vahetult selle järel kurkide olemasolu kohta. Võib arvata, et H küsimus ei ole esitatud info saamiseks, vaid tal on vastamisega probleeme. Vastus *`muidugi on* osutab küsimuse ebakohasusele: pakkuda ei saa seda, mida ei ole. Järgmistes voorudes ilmnevad osalejate tõlgendused pakkumise objekti kohta: kas räägitakse värskest kurgist, värskest (selle aasta) hapukurgist või elmise aasta marineeritud kurgist.

Real 21 saab selgeks, et H-l värsket hapukurki ei ole. V kinnitab värs-kete hapukurkide olemasolu (vastandusena H eelmise aasta kurkidele). H võtab info teadmiseks (rida 23), kuid küsimuse või pakkumise järelliiget ei esita. V teeb ise otsuse: *hää* = 'küll, küll ma `toon, väljendades kavatsust tegutseda. Fakti, et H-l kurke ei ole, on ta tõlgendanud nõusolekuna neid saada. H nõustub pakkumisega (rida 27), kuigi *mhmh* väljendab vaid nõrgalt nõustumist.

Küsilauseelised pakkumised tõstavad esile vastuvõtja kui otsustaja.

4. Arutelu ja kokkuvõte

Artiklis käsitleti eri viisil vormistatud pakkumisi argitelefoni vestlustes ning esitati tegurid, mille mõjul kõneleja teeb valiku eri vormide vahel. Vaatluse all oli 41 pakkumist.

Analüüsitud pakkumiste puhul toimub tegevus alati tulevikus, väljas-pool pakkumise tegemise situatsiooni. Vastuvõtja peab pakkumisele aga verbaalselt reageerima.

Analüüs näitas, et pakkumiste keskne vormistusviis on väitlause, harva kasutatakse küsilauseid ja üksikjuhtudel käsklauseid (pikema konstruktsiooni osana). Eri vormivariantidel on erinevad kasutustingimused.

Mittemodaalne väitlause ainsuse 1. isikus on markeerimata ja univër-saalne, selle kasutamiseks pole eritingimusi. Kõneleja väljendab sellega oma soovi ja võimalust tegutseda ning teeb sellekohase otsuse ise, võttes ühtlasi kohustuse pakkumine täita.

Muude vormistusviiside kasutamine on seotud teatud tingimustega.

Modaliseeritud lauset kasutatakse, kui pakkumine on eeldatuga või varasema kokkuleppega vastuolus või kompenseerib midagi. Kõneleja pakub võimaluse tegutseda, aga ei võta endale kohe kohustust, jättes otsustusõiguse vastuvõtjale. Kohustus pakkumine täita tekib pärast vest-luskaaslase nõustumist.

Tingimusega viidatakse pakkumise täitmist mõjutavatele asjaolu-dele, vähendades enda vastutust.

Eksistentsiaallauseid ei väljenda pakkumist eksplitsiitselt, andes ainult teada millegi olemasolust, mida vestluskaaslane kõneleja arvates võiks soovida või vajada.

Eri isikute tegevusi vormistavaid komplekslauseid kasutatakse kõrge sotsiaalse hinnaga pakkumiste ja delikaatse teema puhul, kui

vestluskaaslasel on mingi probleem, mille lahendamiseks peavad tegutsema mõlemad osalejad. Kollektisioonis leidunud kaks käsklauset kuuluvad samuti niisuguste konstruktsioonide koosseisu: vastuvõtja peab midagi tegema, et kõneleja saaks teda aidata.

Pakkumist väljendavad küsilaused asuvad direktiivi ja küsimuse piiril. Nende abil selgitatakse välja, kas vestluskaaslane soovib pakutavat. Vestluses esinevad niisugused pakkumised uue teema positsioonis.

Erinevad süntaktilised vormid võimaldavad kõnelejal otsustajana esile tõsta ennast või kaasvestlejat. Siin mängib rolli osalejate deontiline staatus. Modaliseerimata väitlausega näitab kõneleja ennast tegutseja ja otsustajana (aga samas on enne tegutsemist ikkagi kaasvestleja nõusolekut vaja). Modaliseeritud lause annab vastuvõtjale suurema otsustusõiguse. Küsilausega asetatakse vastuvõtja deontilise autoriteedi positsioonile. Eksistentsiaallause ei väljenda pakkumist eksplitsiitselt, jättes vastuvõtjale võimaluse tõlgendada lausungit informeerimisena. Analüüsi põhjal saab välja tuua pakkumiste skaala olenevalt sellest, kui palju antakse vastuvõtjale õigust otsustada:

modaliseerimata väitlause > modaliseeritud väitlause > küsilause > eksistentsiaallause.

Ma toon sulle Xi. > Ma võin tuua sulle Xi. > Kas sa tahad Xi? > Mul on X.

Pakkumise objektiks võib olla tegevus, ese või info. Kuna üleandmine toimub väljaspool käesolevat situatsiooni, on ka eseme või info pakkumine sageli vormistatud tegevust väljendava verbi abil (*ma võtan sulle kaasa, ma tulen sinu poolt läbi ja=siis ma toon sulle selle numbri ka; siis ma saan sulle anda koolis kuulata*). Küsilause vormis pakkumine *sa aput kurki ka tahad=või saab järjendi lõpus lahenduse hää=küll, küll ma toon* (näide 6). Enamik küsilauselisi pakkumisi sisaldab verbi *tahtma* ainsuse 2. pöördes.

Erinevalt Traci Curli ingliskeelsest materjalist, kus vestluskaaslase jutu põhjal järeldatava probleemi puhul esitatakse pakkumine lõpetus-segmen-dis ning on vormistatud küsilausega, reageeriti eesti materjalis ainult selgelt sõnastatud probleemile ega tehtud vestluskaaslase jutu põhjal järel-dust, et tal võib mingi probleem olla. Probleemile lahendust pakkudes ei kasutatud küsilauseid.

Kui vaadelda eestikeelsete pakkumiste vormistust järjendipositsioonist lähtudes, ilmneb, et enamik rühmi on heterogeensed: järjendipositsioon

ei ole seotud kindla süntaktilise vormiga. Välja tuua saab järgmised asjaolud.

Helistamise põhjusena esitatavate pakkumiste puhul ei kasutatud mittemodaalseid väitlauseid. Otsustusõigus anti vastuvõtjale. Peale selle lükati pakkumisi edasi selgitussekventsi (küsimused ja kommentaarid vastaja hääletooni, asukoha, kuuldavuse, juuresolijate kohta, vt Rääbis 2009: 111–160) lisamise abil või esitati pakkumine isegi alles pärast pikemat vestlust. Sellest saab teha järelduse, et pakkumine on helistamise põhjusena mitte-eelistatud tegevus.

Vestluskaaslaste probleemile reageerivad pakkumised jagunevad kaheks, järgnedes probleemiesitusele vahetult või hiljem: probleemi üle arutledes jõutakse järk-järgult pakkumiseni või pöördutakse tagasi varem kirjeldatud mure juurde. Seda seletab esiteks probleemi olemus: osa tuleb kohe lahendada (nt vigastatud laps koju viia), osa mitte (nt otsida pikaajalise haiguse ravi võimalusi). Teiseks mängivad rolli sotsiaalsed normid ja kohustused. Isal on kohustus tüdrit aidata (vt näide 1), kuid enamiku näidete puhul ei ole kõnelejal otsest abistamiskohustust. Oluline on ka tegevuse sotsiaalne hind: kõrge hinnaga pakkumine lükatakse edasi. Ilmnes, et kohustus on pakkumise tegemisel olulisem kui hind (vt näide 1, kus isa hoolimata takistustest väljendab selgelt valmisolekut tüdrit kohe aidata). Olenevalt pakkumiste järjendipositsioonist erineb ka nende vormistus. Vahetult probleemi järel väljendatakse indikatiivis modaliseerimata väitlausega kindlalt tegutsemist, varem esitatud probleemi juurde tagasi pöördudes või sellele järk-järgult lahendust otsides kasutatakse keerukamaid mitmeosalisi konstruktsioone, mis seovad vooru probleemivooruga, teevad räägitust kokkuvõtte ja järjestavad järgmised tegevused. Probleemi kirjeldusele vahetult järgnevad pakkumised eristuvad ka selle poolest, et muudes positsioonides pakkumistele võivad järgneda seletused, täpsustused või põhjendused, neid aga ei seletata. Selles kontekstis on abipakkumine eelistatud tegevus, mis põhjendamist ei vaja.

Uurimus tõi esile ka küsimuse sotsiaalse hinna ning tegevusest saadava kasu vahekorra. Sotsiaalset hinda püüti mõnes näites vähendada enda vaeva väiksemana näidates (*'homme=ma:: võin 'sinu=jurde ka 'tulla. (0.3) sinna 'töö juurde. (0.7) s=ma nigu`nii pean`raamatukokku minema.*). Vastuvõtja kasule eksplitsiitselt ei viidatud: kasusaaja on tavaliselt implitsiitne või varjatud. Vaid üksikjuhtudel suurendati vastuvõtja kasu, täpsustades pakkumist (vt näide 3 rida 09).

Pakkumist käsitletakse tavaliselt vastuvõtja huvides oleva tegevusena, kuid sellega võivad kaasneda ka negatiivsed assotsiatsioonid. Pakkumine võib panna vestluskaaslasele mingi kohustuse, tekitada võlgu olemise tunde, riivata eneseväärikust (vihjata, et vastuvõtja ise ei saa hakkama). Delikaatse teema puhul lükatakse abipakkumist edasi ning see on vormistatud ebamääraselt, vähendavalt ning vastuvõtjale otsustusõigust andes (näide 5).

Uurimus tõi pakkumiste vormistust mõjutavate teguritena välja nende vestlus- ja järjendipositsiooni, osalejate deontilise staatuse ja sotsiaalse kohustuse, pakkumise sotsiaalse hinna ning teema delikaatsuse.

Edasistes uuringutes tuleks analüüsida pakkumiste vormistamist ees-
tikeelses multimodaalses (silmast silma) suhtluses. Samuti väärib vaatluse alla võtmist sissejuhatuses esile toodud palvete ja pakkumiste vahekord.

Transkriptsioonimärgid

.	langev intonatsioon
,	poollangev intonatsioon
?	tõusev intonatsioon
(.)	mikropaus (0,2 sek või lühem)
(0.5)	pausi pikkus sekundites
`sõna	rõhutamine
[]	pealerääkimine
=	kahe iseseisva üksuse kokkuhääldamine
\$ \$	naerev hääl
e::i	hääliku venituse
si-	poolelijäänud sõna
.hh	sissehingamine
hh	väljahingamine
{sõna}	ebaselgelt kuulnud sõna või lõik
{-}	ebaselgeks jäänud sõna
{---}	pikem ebaselgeks jäänud lõik
(())	transkribeerija kommentaar

Kirjandus

- Brown, Penelope, Stephen Levinson 1987.** Politeness. Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clayman, Steven E., John Heritage 2014.** Benefactors and beneficiaries. Benefactive status and stance in the management of offers and requests. – Requesting in Social Interaction. Eds. Paul Drew, Elizabeth Couper-Kuhlen. (= Studies in Language and Social Interaction 26.) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 55–86. <http://dx.doi.org/10.1075/slsi.26.03cla>.
- Couper-Kuhlen, Elizabeth 2014.** What does grammar tell us about action? – Pragmatics 24 (3), 623–647.
- Couper-Kuhlen, Elizabeth, Marja Etelämäki 2014.** On divisions of labor in request and offer environments. – Requesting in Social Interaction. Eds. Paul Drew, Elizabeth Couper-Kuhlen. (= Studies in Language and Social Interaction 26.) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 115–144. <http://dx.doi.org/10.1075/slsi.26.05cou>.
- Curl, Traci S. 2006.** Offers of assistance: constraints on syntactic design. – Journal of Pragmatics 38 (8), 1257–1280.
- Goffman, Erving 1983.** Felicity's condition. – American Journal of Sociology 89 (1), 1–53. <http://dx.doi.org/10.1086/227833>.
- Hennoste, Tiit 2000.** Sissejuhatus suulisesse eesti keelde IV. Suulise kõne erisõnavara III. Partiklid. – Akadeemia 8, 1773–1806.
- Hennoste, Tiit 2012.** Küsimuse vorm, episteemiline staatus ja episteemiline hoiak. – Keel ja Kirjandus 8/9, 674–695.
- Hennoste, Tiit, Andriela Rääbis 2004.** Dialoogiaktid eesti infodialoogides: tüpoloogia ja analüüs. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- ISK = Auli Hakulinen, Maria Vilkuna, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja Riitta Heinonen, Irja Alho 2004.** Iso suomen kielioppi. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kasterpalu, Riina, Tiit Hennoste 2016.** Estonian *aa*: a multifunctional change-of-state token. – Journal of Pragmatics 104, 148–162. <http://dx.doi.org/10.1016/j.pragma.2016.06.010>.
- Keevallik, Leelo 1999.** Informatsioonikäsitluse partikkel *ahah* telefonivestlustes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 43 (1997). Peatoim. Mati Erelt. Tartu, 34–56.
- Keevallik, Leelo 2003.** From Interaction to Grammar. Estonian Finite Verb Forms in Conversation. (= Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica Upsaliensia 34.) Uppsala.
- Keevallik, Leelo 2017.** Negotiating deontic rights in second position: young adult daughters' imperatively formatted responses to mothers' offers in Estonian. – Imperative Turns at Talk. The Design of Directives in

- Action. Eds. Marja-Leena Sorjonen, Liisa Raevaara, Elizabeth Couper-Kuhlen. (= Studies in Language and Social Interaction 30.) Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 271–295.
- Kendrick, Kobin H., Paul Drew 2014.** The putative preference for offers over requests. – Requesting in Social Interaction. Eds. Paul Drew, Elizabeth Couper-Kuhlen. (= Studies in Language and Social Interaction 26.) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 87–114. <http://dx.doi.org/10.1075/slsi.26.04ken>.
- Kendrick, Kobin H., Paul Drew 2016.** Recruitment: offers, requests, and the organization of assistance in interaction. – Research on Language and Social Interaction 49 (1), 1–19.
- Kärkkäinen, Elise, Tiina Keisanen 2012.** Linguistic and embodied formats for making (concrete) offers. – Discourse Studies 14 (5), 587–611.
- Lerner, Gene H. 1996.** Finding face in the preference structures of talk-in-interaction. – Social Psychology Quarterly 59 (4), 303–321. <http://dx.doi.org/10.2307/2787073>.
- Liddicoat, Anthony J. 2007.** An Introduction to Conversation Analysis. New York: Continuum.
- Lindström, Anna 2005.** Language as social action. A study of how senior citizens request assistance with practical tasks in the Swedish home help service. – Syntax and Lexis in Conversation. Studies on the Use of Linguistic Resources in Talk-in-Interaction. Eds. Auli Hakulinen, Margret Selting. (= Studies in Language and Social Interaction 17.) Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 209–230. <http://dx.doi.org/10.1075/sidag.17.11lin>.
- Rossi, Giovanni 2012.** Bilateral and unilateral requests: the use of imperatives and *Mi X?* in Italian. – Discourse Processes 49, 426–458.
- Rääbis, Andriela 2009.** Eesti telefonivestluste sissejuhatus: struktuur ja suhtlusfunktsioonid. (= Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis 13.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Schegloff, Emanuel A. 2007.** Sequence Organization in Interaction. Volume 1, A Primer in Conversation Analysis. New York: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511791208>.
- Schegloff, Emanuel A., Harvey Sacks 1973.** Opening up closings. – Semiotica 8, 289–327. <http://dx.doi.org/10.1515/semi.1973.8.4.289>.
- Searle, John R. 1976.** A classification of illocutionary acts. – Language in Society 5, 1–23. <http://dx.doi.org/10.1017/S0047404500006837>.
- Searle, John R. 1979.** Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511609213>.
- Sidnell, Jack 2010.** Conversation Analysis. An Introduction. Sussex: Wiley & Sons.

- Stevanovic, Melisa 2011.** Participants' deontic rights and action formation: the case of declarative requests for action. – InLiSt – Interaction and Linguistic Structures 52. <http://www.inlist.uni-bayreuth.de/issues/52/Inlist52.pdf> (30.11.2016).
- Stevanovic, Melisa, Anssi Peräkylä 2012.** Deontic authority in interaction: the right to announce, propose, and decide. – Research on Language and Social Interaction 45 (3), 297–321.
- Taleghani-Nikazm, Carmen 2006.** Request Sequences. The Intersection of Grammar, Interaction, and Social Context. Amsterdam: Benjamins. <http://dx.doi.org/10.1075/sidag.19>.
- Teemets, Helena 2010.** Ettepanekute ja pakkumiste väljendamine eesti argidialoogides. Bakalaureusetöö. http://www.murre.ut.ee/arhiiv/naita_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal_id=D1610&sari=D.
- Teemets, Helena 2012.** Direktiivid eesti keele argivestlustes. Magistritöö. <http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/42658/Teemets,H2012.pdf>.

Andriela Rääbis
 eesti ja üldkeeleteaduse instituut
 Tartu Ülikool
 Jakobi 2
 51014 Tartu
andriela.raabis@ut.ee

Offers in everyday telephone conversations

ANDRIELA RÄÄBIS

This study discusses the use of different offer formats in Estonian everyday telephone conversations, using the methodology of interactional linguistics and concepts of conversation analysis.

The data come from the Corpus of Spoken Estonian of the University of Tartu, which comprises 165 everyday telephone conversations. There are 41 offers in the collection.

Offers are produced with different grammatical formats in Estonian:

- declaratives (*oh ma saadan sulle ühe väga=ea ret`septi*. ‘I’ll send you a very good recipe.’);
- modalized declaratives (*m:a=võin `elistada ja `küside*. ‘I can call and ask.’);
- existential clauses (*ja=sis=mul=on=ta `nimi ja telefoninumber täitsa `olemas*. ‘And I have his name and phone number.’);
- conditional + main clause constructions (*ma võin sulle selle ühe `riiuli anda kui sa tahad* ‘I can give you the shelf if you want.’);
- division-of-labor constructions (*sa pead mulle oma `graafiku andma sis ma akkan sulle `elistama iga omiku*. ‘You must give me your schedule then I’ll call you every morning.’);
- interrogatives (*sa aput `kurki ka `tahad=või*. ‘Do you want some pickled cucumbers?’);
- imperatives (used as parts of division-of-labor constructions) (*`kirjuta `rohud `ülesse, võipolla siis ku=ma ükskord `polikasse lähen, ee järsku see Kertu `annab ilma retseptita kah*. ‘Write down the medicines, maybe if I go to the polyclinic someday, maybe Kertu will give them without a prescription.’).

The analysis shows how the different syntactic constructions used to make offers are related to the interactional situation and the sequential placement of the offer, deontic status and responsibilities of interactants, distribution of benefits and/or costs.

Keywords: interactional linguistics, offer, sequence, social action, deontic status, Estonian

UDSALI JA ADSELE

EVAR SAAR

Annotatsioon. Artiklis vaadeldakse üht Lõuna-Eesti kohanimetähtsust *Udsali* ~ *Utsali*. See nimi on olnud kasutusel talupoja lisanimena, läinud sajanditel laiemalt kui tänapäeva kohanimedes. Materjali esitamise käigus juhitakse tähelepanu mõnele XVI sajandi mainingule, mis sisaldavad etnonüümi meenutavat lisanime **Udsalane*¹. Lisanime *Udsali* võrreldakse lisanimega *Udsu*, selle sõnavaralise vastega *udsu* 'udu, ebe, udusulg' ja vana karunimetusega **ots* : *ote*. Põhjalikumalt keskendutakse kõrvutusele Kirde-Läti muinasmaakonna nimega *Adsele* ~ *Agzele*. Pakutakse välja *Adsele* nime detailne läänemeresoome etümoloogia. Selle järgi on algupäraselt olnud tegemist ikkagi *a*-algulise nimega. Uuritakse võimalusi, kas *a*-algulisest kohanimest oleks võinud kujuneda *u*-alguline lisanimi. Kokkuvõtteks järjestatakse *Udsali* nime päritolu vähem usutavad ja tõepärasemad hüpoteesid.

Võtmesõnad: onomastika, lisanimed, etnonüümid, kohanimed, etümoloogia, lõunaeesti keel, läti keel

1. Lisanimeainestik

Udsali- ja *Utsali*-nimelisi kohti leidub tänapäeval Võrumaal ja Tartumaal. Haanjas on neid kohti kõige rohkem. Seal ilmusid sellised lisanimed-talunimed dokumentidesse XVII sajandil, Puurmanis XVIII sajandil (EKNR: *Ihatsi*, *Udsali*, *Utsali*). Varaseimad levikupiirkonnad on Lääne-Võrumaa ja Tarvastu.

Oleg Roslavlev publitseeris 1970. aastatel mahuka sarja Poola ametnike koostatud dokumente Lõuna-Eestist pealkirja „Polnische Akten“ all. Publikatsiooni I ja II osa sisaldavad materjale Tartumaalt, IV osa Viljandi- ja Pärnumaalt. Ilmumata jäid III ja V osa, mida koostaja ise on IV osa eessõnas maininud (PA IV: 3). Talupoegade nimed nendes mahukates köidetes pole tänapäevani põhjalikku käsitlemist leidnud.

¹ Tärn * nimekuju või sõna ees märgib oletuslikku vormi.

Siinses artiklis puudutatakse niisiis üht silmatorkavat lisanimede rühma. Võimaluse korral on lisatud näiteid samade lisanimede kasutamise kohta XVII sajandi revisjonides.

1585 Sangaste mõisa Karula khk osas *Arho* külas *Sten Oczlan* (PA I: 170)

1586 samas kohas *Szym Odzalan* ja *Mik Odzalan* (PA II: 324)

1588 samas kohas *Czym Odzalan* (PA I: 237)

1592 samas kohas *Czym Odzal* (PA II: 451)

1601 samas kohas *Utzula Zimen* (Rev 1601: 35)

Kadunud nimega *Arho* küla paiknes kusagil Korijärve ja Karula kirikumõisa vahel (mitte segi ajada Vana-Antsla mõisa Aruküläga lõuna pool).

1588 Vana-Antsla mõisa *Sääslä külas (*Saslakula*) *Mius Uczal z Simonem Markuspoikiem* 'koos Siimon Markuspojaga' (PA I: 256)

1592 samas kohas kubjas *Simon Vdzela* (PA II: 446)

1601 Vana-Antsla *Errekull*'i külas *Utzell Simon* (Rev 1601: 60)

*Sääslä külast on saanud Kuldre ja Kõlbi küla, *Errekull* võiks oletamisi olla Oeküla lääneosa Ärnu jõe ehk teise nimega Öru ääres.

Pärast XVII sajandi alguse suuri vapustusi ilmus nimi *Vdzal Hin* välja 1638. aastal lähikonnas Vaabina mõisas (Rev 1638: 53). Nime kandjast sai alguse tänane Sõmerpalu valla Udsali küla.

Tarvastu kihelkonnas Riuma külas elas 1583. aastal pobul *Uczely Piep*. 1587 oli *Uczali Piep* registris kui uus taluperemees (PA IV: 146, 243).

Huvipakkuv, kuid Udsali nimedega seostamise jaoks pisut kahtlane on 1583. aastal Tarvastu külas esinenud *Uczenik Aliewerko*, 1586 ja 1587 *Uczanik Aliewerko* (PA IV: 142, 219, 241). Ristinimi *Aliewerko* on haruldane ja tundmatu (< Oliver?). Udsalitega samatähendusliku lisanime realiseerumine *nik*-tuletisena oleks siiski mõeldav.

1638 elas Puhja kihelkonna Palupõhja külas *Vdzal Maddi auszm Karckschen, bey Pohlen Zeiten herkommen* 'Karksist, Poola ajal siia tulnud' (Rev 1638: 120). Ilmselt oligi tema see, kelle järglased Pedja jõge mööda üles minnes tekitasid Puurmani valla Utsali küla.

Haanja *Uthsahla*'d ilmusid XVII sajandi teise poole dokumentidesse mitmes talus korraga, mille tõttu ei tahaks selle nime kandjaid mõne Vana-Antsla või Karula siirdlase järeltulijateks pidada. Kokku võiks nime teadaoleva ilmutumise kohti olla viis: Karksi, Tarvastu, Karula, Vana-Antsla ja Haanja.

Poola-aegsetest Karulas esinevatest mainingutest tuleb välja, et see, keda nii on kutsutud, on saadud kutsuda ka *odsalaseks* ~ *udsalaseks*². Erinevalt Eesti kohanimeramatus pakutud ülemsaksa või juudi laennime seletustest (EKNR: *Udsali*) olen nüüd seda meelt, et *Udsali* nime aluseks on pigem etnonüüm, hõimunimetus. Võib-olla peitub selles ka kohanimi **Udsala* ~ **Utsala*? Lisanimeks ja hiljem talunimeks-külanimeks vormus kõikjal kollektiivne nimetus, mitmuse tunnusega nominatiiv *Udsaliq* ~ *Utsaliq*, millest pärast kõrisulghääliku kadumist jäi alles genitiivseid kohanimesid meenutav kuju (vrd Pall 1997: 13–18). Teisest vaatenurgast võib seda nimekuju võtta kui lätipärast, läti mitmusliku *li*-lõpulise nime laenatud kuju. Dokumentides leidub mitmel korral ka *a*-lõpulist *Utsala*-kuju: Haanjas 1684 *Uthsahla*, Puurmanis 1770 *Utsala* (EKNR: *Udsali*, *Utsali*). 1601. aasta Karula vorm *Utzula* meenutab allpool mainitud *Udsu*-lisanimesid.

2. *u* ja *o* varieerumine, sõnavaralised võrdlused

Esimeste Karulas esinenud mainingute nimealguse *o* võib olla poola kirjaviisist tingitud. Selles positsioonis on *ts*-ühendi või lõunaeeesti *tugeva* afrikaadi ees ajalooline *o* hästi säilinud, nt *otsa*-sõnaga algavates kohanimes. Leidub isegi näide, kus tugeva afrikaadi ees on *u* muutunud *o*-ks: Urvaste talunime *Otsu* on juba 1805 kirjutatud *Oitso*, aga veel varem, 1762 on seda Härjakurgu talust eraldunud talu kirja pandud kujul *Härjakurgo* (*Hutso*) (EAA.567.2.568: 3, L2p; EAA.1270.1.264: 177, L178). Kombinatsioonis, kus lõunaeeesti *nõrga* afrikaadi ees on esisilbi lühike labiaalvokaal, leidub rohkem *u*-lisi, vähem *o*-lisi nimesid, nt *Mudsina järv* (Kan), talunimed *Ludsa* (Urv), *Mudso* (Räp), aga ka *Kodso* (Rõu). Ei ole teada otseseid näiteid, kus algupäraselt *o*-line sõna oleks ühendi *-ds-* mõjul *u*-liseks muutunud.

uds-näiteks on mitmed Lõuna-Eesti lisanimed-talunimed *Udsu* (mida on vahel kirjutatud *Utsu* ~ *Utso*), perekonnanimed *Udso*, *Udsu* ja *Utso*. 1588 on *Sääslä külas peale nime *Mius Uczal*² kirja pandud ka *Udzo*

² Võrdluseks olgu samast Sangaste mõisa talupoegade loendist toodud nimekujud *Mik* ja *Jurgi Sarlan* 'saarlane' ja *Wichtlan Toc* (Vihtla lisanimest moodustatud *lane*-lisanimi?) (PA I: 238). Muid *lane*-nimede kujusid: *Piotr Latlen*, *Piotr Lathlen*, *Toc Sarlan*, eesti vokaallõpp ilmneb poola keele käändelistes vormides: *Kierpsi Toc z Vendalanem*, *Jurgi z Tatarlanem* (PA I: 93, 228, 229, 250, 266).

Mick. Ahjal on poola kirjutaja üles märkinud *Jak Uczu* (PA I: 256, 263). Vanim selle nimepesa teadaolev näide on *i*-lõpuline (?) talunimi või lisanimi *Vdsy* (*Vdsy Lemmitt*) Taageperast Helmest XV sajandist (Johansen 1938: 54). Tänapäeval leidub sealgi *Udsu*-kohanimesid. Mulgimaa ja vana Võrumaa *Udsu*-nimesid võiks küll *Udsali*-nimedega seostada. Sõna *udsu* tänapäevane tähendus on 'udu, ebe, udusulg'. Selline tähendus sobib iseenesest hästi inimest iseloomustavaks lisanimeks. *Udsali*-nimedega lähedane on verb *udsalõma* '(udsu kombel) hõljuma' (VES: *udsalõma*). Puhtalt apellatiivne *udsu* on üks *Udsali*-lisanime võimalikest alustest.

Läänemeresoome ja mordva keelte vana karunimetus **okti* ~ *okte*- (vrd kuramaaliivi *okš*, salatsiliivi *oks*, soome idamurrete *ohto*, ersa *ovto*, *ofto*, mokša *ofta* 'karu')³ (Oksanen 2007: 89; SLW: 137) peaks lõunaeesti keeles olema olnud reeglipäraselt **otš*, genitiiv **ote(n)* (vrd *ütš* : *üte*, vrd *Otepää* ~ *Otõmpää*, vrd Alvre 1985: 96). Rahvapärane *ott* on selle lihtsustus, usutavasti laenulise isikunime *Otto* > *Ott* mõjul. **Otš*-sõnast moodustatud inimesenimetus **otšlanõ* haakuks ehk samuti mõne *Udsali*-nimede varasema maininguga, nt *Oczlan*'iga. Ehk on seegi mõeldav, et osa *Udsu*-nimedest, eriti need, mille kirjaipilt on *Utso* (vrd ka Urvaste talunime kuju *Hutso*), seostuvad hoopis vana karunimetusega? *o*- ja *u*-lõpulisena võiks see olla olnud isikunimi, karu tähendava sõna *oi*-deminutiiv.

3. Adsele ja sellesarnased kohanimed

Udsali ühendamist Kirde-Läti Adsele muinasmaakonna nimega takistab algushääliku sobimatus. Adsele tähtsus iseendast on esile tõusnud Heiki Valgu ja Silvia Lauu detailselt kirjeldatud arheoloogilise kultuuriga muinasaja lõpul ja keskajal. Seda kultuuri ei saa samastada ei latgalitega Ida-Lätis ega ugalastega Lõuna-Tartumaal ja Võrumaal. XIII–XVI sajandi ja ehk ka varasemat Adsele maarahvast tuleb pidada omaette etnoseks,

³ Soome idamurrete *ohto* on *oi*-tuletis: **okti* > **okte*- > *oht*- (**kt* > *ht* / *_V* (mitte *i*)) > + *oi* > *ohtoi* > *ohto* (Oksanen 2007: 92). Soome kirjakeele *otso* 'karu' puhul on keeleajaloolaste põhiseisukohaks, et see on algupäraselt *ht*-lise sõna rahvaetümooloogiline edasiarendus. Varased soome kirjakeele kujundajad arvasid, et nii nagu murretes on *vihta* 'vitsa [vits]', tuleb murrete *ohto* normida kujule **otso* (Hakulinen 1979: 56). Siiski on *otso* tähenduses 'leveäotsainen [laialaubaline]' esinenud Soomes ka rahvakeelse sõnana (Oksanen 2007: 91). Võrdluses soome keelega tuleb tähele panna, et lõunaeesti häälikumuutused annavad reeglipäraselt **okti* > **otš* (> *ott*).

mis on tekkinud põlise läänemeresoome ja alates rahvaste rännu ajast sisse tunginud balti elanikkonna segunemisel (Valk, Laul 2014: 180–187).

Linnuse nime *Adsele* ~ *Adsel* on kirja pandud peamiselt saksa keeles. Poolakeelses tekstis leidub ka *Handzel zamek* (PA II: 480). Läti keeles on Koivaliin ainult *Gaujiēna*. Kuid Läti kohanimeräämatuse leiduvad Valmiera kandi Kauguri valla talunimi *Adzalis* ja sellest sõltumatult mäenimi *Adzalkalns*, Lääne-Kuramaa Aizpute ümbruse mitmed talunimed ning mõisa nimi *Adzeļi*, *Adzeļumuiza* talu Rundāles, Ruhja kandi talunimi *Adzelvietis* jt. Koiva lisajõe Miegupe haru nimi *Adzele* on saanud nime Kauguri valla talunimest. Kazimieras Būga on neid nimesid pidanud läänemeresoome-likeks. Jānis Endzelīns on selles kahelnud, kuna *Adzel*-nimede leviku põhiala on üsna lõunas, Lääne-Kuramaal. (Lvv I: 5). Siiski, see piirkond Kuldgast lõuna pool oli veel vähemalt 1355–1362 osaliselt liivi ja osaliselt balti hõimude rahvastikuga, kui kristluse-eelsete isikunimede järgi otsustada (Bauer 1933: 145–154). Antons Breidaks ühendas *Adsele* nime Karjala ja Ingerimaa kohanimedega *Akkala*, rekonstrueerides nimekuju **Akala*. Breidaksi etümoloogia keskendub palataliseerimata ja tagavokaalises ümbruses *k* afrikaadiks muutumise võimalikkusele. (Breidaks 1997: 100–101) Kaija Mallat peab Soome *Akkala*-nimesid saaduks isikunimest *Akkainen* ~ *Akkoinen* (SPK: 19).

Vanavene kroonikate teateid sõjaretkedest tšuudide vastu на Очелу (Otšelasse) 1111. ja 1179/80. aastal (Valk, Laul 2014: 185) on vähemalt alates XIX sajandist peetud seotuks *Adsele*’ga. Diskussiooni, kas nimesid *Очела*, на Очелу võib samastada *Adsele*’ga, algatas Enn Tarvel (1975). Tarveli kahtluste keskmes oli kroonika sõnastus, et rünnatavad tšuudid põgenesid къ морю ’mere äärde, mere poole’ (1975: 550). Tarvel ei soovitanud ka ühtegi teist kohta, kuid pakkus võrdluseks välja XIII sajandi Virumaa kohanimesid, Lüganuse vana nime *Askaelae* (puudus on see, et *sk*-d ei oleks asendatud vene keeles *č*-ga) ja häälikuliselt sobivama *Atsalama* (XIII sajandil *Akimal*), mida taas pole põhjust pidada suuremale piirkonnale nime andnud oluliseks keskuseks (Tarvel 1975: 552). Heiki Valk on esitanud lisaväiteid *Adsele* ja *Otšela* samastamise poolt, tugevdades niiviisi seisukohta, mida ajaloolased ka enne Tarveli artiklit üldiselt toetasid. (Valk 2009: 150, 153; Valk, Laul 2014: 185)

4. Adsele etümoloogia

Seletuse, et kohanimi *Atzele* tuleb läänemeresoome sõnast, mis on liivi keeles *ad'a* ja mis tähendab 'kallast', pakkusid teadaolevalt esimest korda välja Krišjān Ancītis ja Aleksandr Jansons (1967: 303). Keeleliiselt õigesti tabatud etümoloogia puuduseks on algupärase koha samastamine *Gaujiena* ehk *Koivaliina*'ga (sks *Adsel*), nii et nimi tähendaks asulat Koiva jõe kaldal, kaldaäärset asulat (Ancītis, Jansons 1967: 303). Adsele esimeses täiesti kindlas 1224. aastast pärinevas mainingus on siiski juttu maast nimega *Agzele* (*terra, quae Agzele dicitur*) (LUB I, nr LXX).

Adsele ~ *Agzele* esikomponent täpsemalt on germaani laensõna läänemeresoome keeltes **akja* – salatsiliivi *ad'a* ~ *adja* ~ *ad'* ~ *ag'* 'Rand, Ufer, Gegend [äär, kallas, maa-ala]', kuramaaliivi *aigā* 'äär', eesti murrete *ai* 'Kante, Borte [riideseme kant, serv]', soome *aaja* 'groß, weit [suur, lai]'. Vrd varase germaani algkeele **agjā* (SLW: 41; SSA: *aaja*). Sõna esineb Liivi lahte suubuva Age jõe nimes, mida on ladina ja saksa keeles kirjutatud *Adya*, *Adia* ja *Adje*, salatsiliivi keeles 1665 *Ayia* (SLW: 43). Age nimi võib olla motiveeritud jõe kujunemisest Metsepole ja Koiva liivlaste piiriks (Pajusalu, Winkler 2011: 180). *a*-le järgneva klusiili palatalisatsioon, metateetiline palatalisatsioon, poolvokaalistumine ja kadumine toimivad selle sõna markeritena. Vana laensõnana kuulub *aigā* ~ *ad'a* vaid kuramaaliivi ja salatsiliivi keele põhisõnavara hulka, mujal on see marginaalseks taandunud.

Adsele puhul püüab tähelepanu sarnane järelkomponent liivlaste tuntud linnusenimedes Henriku Liivimaa kroonikas: *Sattesele* (Līvu kalns Siguldas), *Cubbesele* (Kizbele) ja küla *Vitisele* (Krimulda lähedal). Võib-olla liitub nimetüübiga ka liivlaste küla *Cogelse* (HLK: 68, 134, 224, 256, 257; Alvre 1985: 33). Nagu öeldud, pole Adsele mitte linnus ega küla, vaid maa, mille kõige olulisem keskus vahetult enne XIII sajandit oli linnus Alüksnes (Valk, Laul 2014: 184–185). Pihkva kroonikas esineb Alüksne esimest korda 1284 ja selle varased nimekujud on *Олыста*, *Алысть*, *Волысть* (Balode, Bušs 2015: 54–55). Koivaliina-Gaujiena linnus, saksa nimega *Adsel(e)*, on rajatud XIII sajandil *Agzele* maa läänepoolsesse ossa Koiva jõe; maa nimi ei ole tekkinud selle linnuse kohas.

Suurte territooriumite nimed on tihti kujunenud linnusekohtade, nn võtmekohtade nimedest, need aga omakorda väikeste looduskohtade nimedest või isikunimedest. *Adsele* ~ *Agzele* juhtumis näib olevat tegemist

vastupidise ilminguga: linnus on nimetatud omaaegses keeles olemas olnud territooriumi nimega.

Ajaloolise Adsele piirkonna elanike omanimetusena on tänapäevalgi kasutusel *malēnieši* läti sõnast *mala* 'äär'. Näib, et (läänemeresoomlaste?) maa ääreala tähendav nimetus on olnud ka Adsele maarahva omanimetuse osaks ja läänemeresoomse keele vahetudes läti keeleks on omanimetus tõlgitud.

Äärt tähendava esikomponendi tõlgenduse korral on *a* järel olnud tegemist palataliseeritud *d*-ga, mis omakorda on suhteliselt lähedane palataliseeritud *g*-le, vrd salatsiliivi *jog ad* 'Ufer des Baches [jõeäär]' ja *märn ag* 'Strand [mereäär]', *agnika* 'gerandet, am Rande befindlich, Uferbewohner [ääristatud, serval leiduv, rannaelanik]', samuti *ad'ama* 'Rand, Ufer [äär, kallas]' (SLW: 41). Võrdluses XVIII–XIX sajandi salatsiliivi keelega võiks nime tõlgendada **ad* + *sele* ~ *ag* + *zele*. Siiski tekib siin kahtlus, et XIII sajandi Liivimaa liivi keel (mille kaudu sakslased seda nime tundma õppisid) peaks olema tunduvalt vähem kulunud ja lõpukadu ei tohiks veel olla.

Eeldades, et *ad'a* ~ *ad'* varieerumisele XIX sajandi Salatsis eelnes XIII sajandil lõppvokaali säilimise periood, jääb mulje, et äärt tähistav sõna on vanades nimekujudes esindatud elemendina *adse-*, *agze-*, *oče-* (*oče-*).

Kui tõmmata kõrvutusse kaasa Tarveli poolt Otsela puhul mainitud Virumaa külanimi *Atsalama*, siis ilmneb, et selline tõlgendus oleks vastuoluline. Juba Lauri Kettunen (1955: 69) pakkus, et *Atsalama* nime esiosas sisaldub seesama äärt, ääremaad tähendav sõna **akja*. Nimeandmismotiiviks sobib külarühma asukoht soode vahel, Virumaa tiheda asustusega piirkonna serval. Eri kirjalpilte: u 1241 *Akimal*, 1539 *Achymal*, 1655 *Atzelama* (EKNR: *Atsalama*). Siin saab näha palataliseeritud **k'*-st afrikaadi, praeguse eesti *ts*-ühendi kujunemist. Kettunen oli selle muutuse suhtes tähelepanelik ja seostas seda vadja keelega, kus eesvokaalide ees on toimunud muutus *k* > *tš*, *Atsalama* korral oleks see **aki-* > **atši-*, aga eestipärase substitutsiooniga *atsi-* (Kettunen 1955: 69). Kas vadjapärasus või mitte, *Atsalama* nime kirja pildid näitavad seda muutust üsna hästi. Ilmekas on siin baltisaksa kirjalik traditsioon, mis teatavasti hoidis vahel kinni arhailistest, keskajal omandatud nimekujudest: 1796 *Aggemal oder Atzlema* (EKNR: *Atsalama*).

Kõrvutades *Atsalama* ja Adsele XIII sajandi kirjalpilte *Akimal* ja *Agzele*, süveneb seisukoht, et äärt tähendav sõna on siin pigem *ag-*. Järgnev

-z- kuulub juba teise nimeosa algusse. Vene *Очела* (*očela*) aluseks olnud nime võib analüüsida kas **ad' + sela* või **ag' + sela*, nii ühendi -d's- kui ka ühendi -gs- puhul on selle asendamine č-ga ootuspärane. Ent kui nimes oleks juba XII–XIII sajandil olnud afrikaadiks muutunud klusiil – **ača + la* – pidanuks saksa keeles tekkima teistsugune kirja pilt. Vadjapäraseks peetav afrikaadistumine mitu sajandit varem, kui see toimus Atsalama nimes, ning salatsiliivi keele naabruses, kus säilis algupärane *k'* – seda on raske põhjendada.

Sõna **akja* lõppvokaali puudumist XII–XIII sajandil on lihtsam seletada. Nimemoodustuses esineb vokaali väljajätu ka sellistes läänemeresoome keeltes, kus lõpukadu pole üldse toimunud (nn *Rautjärvi*-tüüpi kohanimed). Selline sõnamoodustus võib ulatuda esimesse aastatuhandesse, sellel pole otsest seost põhjaeesti, lõunaeesti ega liivi üldise lõpukao arenemisega. *Adsele* kokkukuuluvus muude *sele*-nimedega näib ka tüpoloogiliselt usutavam.

Järelkomponent *-sele* liivipäraste kohanimedega markerina on uurijatel kaua silme ees seisnud. Enamasti on tähenduseks pakutud 'selja'. (Alvre 1985: 33) Selle kohta, kuidas Liivimaa liivi keeles *sele*-nimede järelkomponendi vokaale tegelikult hääldati, pole palju teada. Nii ladina kui ka keskalamsaksa tekstide kirjutamisel avaldas mõju keskalamsaksa keel, milles järgsilpide vokaalid redutseerusid. Laennimedes neid ka kirjutati eelistatult *e*-ga, olenemata kohaliku keele hääldusest. Kui *Adsele* kuulub *sele*-nimede sarja, on vene kroonikate *на Очелу* (< *Очела*) heaks näiteks, et need nimed on ikkagi lõppenud *-la*-ga.

Paul Alvre ei pooldanud *-sele* ühendamist liivi sõnaga *sālga* 'selg', mis iseenesest oleks ehk linnusenimede puhul ootuspärane. Alvre vastuväiteks oli, et *sālga* ei allu liivi keeles astmevaheldusele, kuid *sele*-nimedes ei nähtu kusagil *g*-ainest. Ta pakkus lahenduseks **nen*-sõna omastavakuju *-se*, millele on liitunud *la-* ~ *lä-*kohasufiks (Alvre 1985: 33). See annaks siis *Adsele* puhul **ad' + se + la*, milles **ad'se* võiks ühendada elanikega, veerepealsetega.

Siiski tuleb võimalikuks pidada, et Liivimaa liivi keeles tunti ka *selga*-sõna astmevahelduslikku varianti, midagi lõunaeesti võru *sālg* : *sāl(l)ä* taolist. Salatsiliivi *sālliš* ~ *selliš* 'auf dem Rücken, rücklings [seljas, turjal, selg ees]' (SLW: 174) näitab, et nõrga astme vormide esinemist ei saa välistada.

5. Sõna alguse *a* ja *u* ühitamise katseid

Udsali ja *Adsele* kõrvutamise põhiline ajend on aastatel 1111 ja 1179 (1180) mainitud *на Очелу*. Kas sõnavaraliselt aluselt motiveeritud **Adsela* saaks lõunaeeesti keeles olla muutunud *Udsala*'ks? Kahjuks ei saa selle poolt esitada eriti tugevaid argumente. Läänemeresoome nime lühikese *a* kirjutamine vanavene keeles *o*-ga on ootuspärane. Pole teada, kuidas seda hääldati. Kuigi tänapäeval on põhjavene murded läbivalt *o*-lise *okanje* aladeks, on Jalo Kalima läänemeresoome keelde vanavene laensõnu andnud keelt pidanud selliseks, mille *o* oli olenemata rõhust akustiliselt lähedal läänemeresoome *a*-le (Kalima 1952: 31). Vanavene laensõnadele tüüpilist vastavust (vanavene *o* – läänemeresoome *a*) silmas pidades ei saa isegi väita, et *Очела* kirjutanud kaasaegsed oleksid nime alguses labiaalvokaali *o* hääldanud. Ka vene keelde võetud läänemeresoome laensõnades on selline häälikusuhe näha: *лопaрь* 'laplane', *лoйвa* 'laev'.

a labialiseerumise (*a* > *o*) kohta lõunaeeesti keeles on näiteid Leivu murrakust, nt *pandma* > *pondma* 'panema'. Seal esineb seda vaid paar-rõhulises silbis ja labiaalse konsonandi naabruses (EM IX: 15), mida saab pidada tugevaks läti (latgalipärase läti keele) mõjuks. Tänapäeva latgali keeles ja läti *malēnieši* murdes on küllalt tavaline lühikese *a* muutumine *o*-ks, see on palju laiemalt levinud kui üksnes labiaalsete konsonantide naabruses. Läti pikale *a*-le vastab latgali keeles alati *uo* (Leikuma 2003: 4). Ka kohanimede hulgas leidub piisavalt näiteid, eeskätt esineb *o* muidugi labiaalsete konsonantide naabruses: *Balvi* – *Bolvi*, *Madona* – *Moduona*, samuti sufiksilaadsetes nimeosades: *Kārsava* – *Kuorsova*, *Krāslava* – *Kruoslova*, kuid sageli ka mujal: *Alūksne* – *Oluksne*, *Lazda* – *Lozda*, *Vanda* – *Vonda*. Süstemaatilise vastavuse eeskujul on Gerhard Hoppe perekonnanimest saadud mõisanimi *Ope* ~ *Opa*, ametliku kohanimena kirjakeelsel kujul *Ape* (Balode, Bušs 2015). Nii nagu *lazda* 'sarapuu' on latgalipäraselt *lozda*, võib vähemalt teoorias kujutleda ka Lääne-Läti kohanimede *Adzalis* ja *Adzeļi* Ida-Läti vasteid **odzalis* ja **odzeļi*.

Teine võimalus *Adsele* ja *Udsali* vahel seost näha on ekspressiivse varieerumise põhine tekkemehhanism. Etnonüümid kuuluvad selliste sõnade hulka, mille kasutamiseга võib kaasneda tundelaeng. Vesa Jarva on esitanud suure hulga varasemate uurijate näiteid ja väitnud nende põhjal, et ekspressiivsetes sõnapesades esineb kahtluseta kokku kuuluvaid variante, mille puhul ei saa rääkida samast sõnatüvest, kuid mille tekkimise alguspunktiks võib olla ikkagi üks kindel sõna, sageli laensõna.

Sõnapesa arendamine on toimunud juhusliku varieerumise teel (Jarva 2003: 22–28). Juhuslikul varieerumisel on oluline, et keelekasutajad tunnevad ära samatähenduslikke ekspressiivsõna variante. Sageli esineb ilmekaaid näiteid, kus sõna konsonandistruktuur jääb paika ja vahetatakse vokaale⁴ (Jarva 2003: 79–84).

Varieerumise **adsela(ne)* ~ **udsala(ne)* mõjutajaks võis olla teine etnonüüm. Oletan, et sellist rolli võis mängida suulises pärimuses kindlalt tõendatud *ugalane*. Rahvalauludes ja ütlemistes on *ugalane* sõna, mille keskne tähendus seostub võõraga, muulasega ('sõnakehv, taipamatu inimene, kõnedefektiga inimene, umbkeelne, vaenlane')⁵. Ajalooline maanimetus *Ugaunia*, *Ugania*, *Ungania*, *Ugandi*, *Oandi* (EKNR: *Ugandi*; Grünthal 1997: 211) seostub üheselt lõuna-eesti tuumikalaga, Otepää ümbrusega. Talupoegi, kellel on selline lisanimi, leidis XVII sajandi algul endises Sakalas, nt 1624 *Ugalasse Jacob* Karksis ja *Ukolass Poepe* Halliste Kamali külas (Rev 1624 PL: 50, 55). Oletus, et *ugalase*-sõna aitas **Adsela* ümber kujundada **Udsalaks* ning et läti keeles nimetusega *adzali* ~ *adzeli* kutsutud inimesed olid Lõuna-Eestis tekkinud variatsiooni alusel *udsaliq* ehk *udsalasõq* ehk *udsalased*, ei mõju siiski väga usaldusväärset. Nõrgaks kohaks jääb rööpsete *a*-alguliste nimetuste puudumine.

Kui pöörata pilk Läti aladelt kaugemale, siis ka Valgevene põhja-nurgas, piirkonnas, mis kuulus I ja II maailmasõja vahel Poolale, sajandeid varem pikka aega Rzeczpospolitale, leidub külanõukogu keskus *Удзела* (*Udziela*). Poola keeles nimetati kohta *Udział*, kuid poola perekonnanimi *Udziela* on samakujuline. Vene keeles on valgevene afrikaadi *dz* asemel ajalooliselt vanem klusiil *d*: *Удело*. Kuna *Udsali*-nimede Eestis ilmumise aeg on just Poola aeg, siis on siirdnimi *Udziela* kandist iseendast päris hea seletus nende jaoks.

⁴ Näiteid soome murrete sõnaraamatust: *jatkale* 'laiskasta miehestä' ~ *jetkale* '[hau-esta:] vonkale' ~ *jotkale* 'isokokoisesta, pitkästä (vetelästä, laiskasta): vonkale, võtkäle' ~ *jutkale* 'isosta, kookkaasta, tanakasta ihmisestä, eläimestä, kappaleesta' ~ *jytkäle* 'paksusta, tukevasta olennosta' ~ *jätkäle* 'isokokoisesta: jöntikkä, vonkale' ~ *jötkäle* 'kookkaasta, pitkulaisesta olennosta, esinestä tms' (Jarva 2003: 81).

⁵ Vrd Võrumaa rahvalaulude tekste: *otsan uutva ugalase, veeren vahtva venelase / otsan orje uttetas, veeren verda valõtas* (tekst pärineb Ugandisse kuulunud Kanepi kihelkonnast); *Olli orjan, käve karjan / olli orjan Uga rajal* (Remmel 2002: 158–159).

5. Kokkuvõte

Udsali ja *Adsele* on nimed, mille arengus võib läbi aegade märgata paralleele, kuid mille päritolu on tõenäoliselt erinev.

Kohanimed *Udsali* ja *Utsali* on varasemad talupoegade lisanimed, mille kohta on Poola-aegsetes dokumentides kasutatud kirjakujuisid *Uczal*, *Uczali*, *Uczely*, *Vdzela* ja *Odzal*. Erilist tähelepanu äratavad variandid *Odzalan* ja *Oczlan*. Viimastes võib kahtlusteta ära tunda *lane*-liitega lisanimi **odsalane* ~ *udsalane*. Arvestades küllalt suurt esinemissagedust ja seda, et lisanimi ilmub sõltumatult viies paikkonnas Eesti lõunapiiri lähedal, on põhjust pidada *udsalast* etnonüümiks. Lisanimi võib siiski võrrelda ka lõunaeesti apellatiiviga *udsu* 'udu, ebe, udusulg' ja sellest tuletatud verbiga *udsalõma* '(udsu kombel) hõljuma'. Teine apellatiivse seose võimalus on karu tähendava läänemeresoome-mordva sõna **okti* lõunaeesti vaste **otś* : *ote(n)*. Nimesid *Utso*, *Otsu* ja miks mitte ka *Udsu*-nimesid võiks pidada ka sellest sõnast alguse saanuteks. Nii oleks **udsalane* ehk hoopis **utslane* 'karulane'? Veel üks võimalus *Udsali*-nimesid seletada on talupoja lisanimi seos Valgevene kohanimega *Udziela*.

Etnonüümi võimaluse korral äratav tähelepanu suur sarnasus *Adsele* muinasmaakonna nimega. Nime algusvokaali vahetumisele (*a* asemel *u*) pole siiski piisavalt head seletust. Rõhulise silbi *a* labialiseerumist ehk muutumist *o*-ks esineb palju läti keele kohalikus *malēnieši* murdes (samuti nagu latgali keeles). Nii on mõeldav, et maanimetus **Odzala* ja etnonüüm **odzaļi* arenesid sellisteks esmalt läti keele poolel. Lõunaeesti keelde laenatuna kujunes **ods*-alguline nimi ümber *uds*-alguliseks. Teine mõeldav tuletuskäik on naabrite kohta käiva etnonüümi ekspressiivne varieerumine, mille puhul *u* tekkimist võib olla toetanud sarnaselt kõlav ja Lõuna-Eestis hästi tuntud etnonüüm *uglane*.

Artiklis pakuti välja ajaloolise kohanime *Adsele* (**Adsela*) täiendatud etümoloogia: nimi sisaldab äärt, serva ja piiri tähendavat läänemeresoome sõna **akja*, mis on vana laensõna (< germaani **agjā*). Oluline on teada, et esialgu nimetati nii küllalt suurt maa-ala, mille tähtsaim keskus XII sajandil oli Alüksne. Algne territooriumi nimi anti XIII sajandil Koiva jõele rajatud linnusele *Adsele* (läti *Gaujiēna*, lõunaeesti *Koivaliin*). Vanimate nimekujude *Očera*, *Agzele* ja *Adsele* analüüsis jõuti seisukohale, et nimeelemendi piir läheb *Ag* + *zele*, *Ad* + *sele* vahelt. Nii kuulub see nimi samasse rühma mitme Liivimaa liivlaste *sele*-lõpulise kohanimiega XIII sajandil. Küsimuses, kas *-sele* (**-sela*) sisaldab läänemeresoome

**selkä ~ sälkä* 'selg' nõrga astme genitiivikuju **-sälä* või on see kombinatsioon kahest sufiksist (Paul Alvre ettepanek), ei ole kindlat seisukohta võetud. Nii on kohanime mõlemaid struktuure **ad' + sälä* ja **ad' + se + la* võimalikuks peetud.

Kirjandus

- Alvre, Paul 1985.** Eesti ja liivi keeleaines Henriku Liivimaa kroonikas (III). Kohanimed. – Keel ja Kirjandus 1, 32–36; 2, 96–105.
- Ancītis, Krišjān, Aleksandr Jansons 1967.** Mõnest Muinas-Läti kohanimest. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXII. Tallinn: Valgus, 302–311.
- Balode, Laimute, Ojārs Bušs 2015.** No Abavas līdz Zilupeī. Vietvārdu cilmes īsā vārdnīca. From Abava to Zilupe. The origin of Latvian geographical names. A short dictionary. Zin. red. S. Rapa. Rīga: LVA.
- Bauer, Albert 1933.** Die Wartgutsteuerliste der Komturei Goldingen. – Mitteilungen aus der livländischen Geschichte 25 (2). Riga: W. F. Häcker, 109–194.
- Breidaks, Antons 1997.** Ethnolinguistic contacts between Lettgallians and Selonians and Baltic Finns. – Humanities and Social Sciences Latvia 3 (16). Rīga: University of Latvia, 93–113.
- EKNR** = Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid, Arvis Kiristaja, Enn Ernits, Mariko Faster, Fred Puss, Tiina Laansalu, Marit Alas, Valdek Päll, Marianne Blomqvist, Marge Kuslap, Anželika Šteingolde, Karl Pajusalu, Urmas Sutrop 2016. Eesti kohanimeraamat. Toim. Peeter Päll, Marja Kallasmaa. Eesti Keele Instituut, Võru Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EM IX** = Mari Mets, Anu Haak, Triin Iva, Grethe Juhkason, Mervi Kalmus, Miina Norvik, Karl Pajusalu, Pire Teras, Tuuli Tuisk, Lembit Vaba 2014. Lõunaesti keelesaarte tekstid. Toim. Ellen Niit. (= Eesti murded IX.) Tallinn: Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikool.
- Grünthal, Riho 1997.** Livvistä liiviin. Itämerensuomalaiset etnonymit. (= Castrenianumin toimitteita 51.) Helsinki.
- Hakulinen, Lauri 1979.** Suomen kielen rakenne ja kehitys. 4., korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- HLK** = Henriku Liivimaa kroonika. Heinrici chronicon Livoniae. 1982. Tlk. Richard Kleis. Toim. Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jarva, Vesa 2003.** Venäläisperäisyys ja ekspressiivisyys suomen murteiden sanastossa. (= Jyväskylän studies in humanities 5.) Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. <https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/13423/9513915441.pdf?sequence=1>.

- Johansen, Paul 1938.** Bruchstücke des Landbuches der Ordensmeister für Rujen und Helmet. – Beiträge zur Kunde Estlands. Hrsg. von der Estländischen Literarischen Gesellschaft. 21. Band. Mit 8 doppelseitigen Tafeln auf Kreidepapier und 14 Abbildungen im Text. Tallinn, 43–61.
- Kalima, Jalo 1952.** Slaavilaisperäinen sanastomme. Tutkimus itämerensuomalaisten kielten slaavilaisista lainasanoista. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 243.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kettunen, Lauri 1955.** Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen. (= Suomalaisen Tiedeakatemian toimituksia B, 90 (1).) Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Leikuma, Lidiya 2003.** Latgališu volūda 1. Intensīvā mācību kursa materiāli. Sanktpēterburgas Valsts universitāte.
- LUB I** = Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Begründet von F. G. Bunge. I–VI, 1853–1910. Hrsg. F. G. Bunge. Riga, Moskau.
- Lvv I** = Jānis Endzelīns 1956. Latvijas PSR vietvārdi. I, A–J. Latvijas PSR Zinatnu akadēmija. Valodas un literatūras institūts. Rīgā: Latvijas PSR zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- Oksanen, Auli 2007.** *Karhu, kontio, ohto ja otso*. Karhun nimitysten kielellisillä lähteillä. Etymologinen tutkimus. Pro gradu -tutkielma. Suomalais-ugrilainen laitos. Helsingin yliopisto.
- PA I** = Polnische Akten. I, 1582–1591. 1970. Hrsg. Oleg Roslavlev. (= Hefte zur Landeskunde Estlands 5.) München.
- PA II** = Polnische Akten. II, 1586–1616. 1973. Hrsg. Oleg Roslavlev. (= Hefte zur Landeskunde Estlands 7.) München.
- PA IV** = Polnische Akten. IV, 1583–1590. 1973. Hrsg. Oleg Roslavlev. (= Hefte zur Landeskunde Estlands 6.) München.
- Pajusalu, Karl, Eberhard Winkler 2011.** Salatsi liivi kohanimed keelekontaktide kajastajana. – Keel ja Kirjandus 3, 176–189.
- Pall, Valdek 1997.** L'em't'ne. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Rommel, Mari-Ann 2002.** Viru mees viljapulli, Harju mees aganapulli. Piirkondlike suhete kajastumisest eesti rahvapärimuses. – Mäetagused 21, 141–192.
- Rev 1601** = Die Revision Livlands 1601. Estnisches Siedlungsgebiet. 1967. Hrsg. Oleg Roslavlev. (= Hefte zur Landeskunde Estlands 3.) Wolfratshausen-Waldram.
- Rev 1624 PL** = Das Pernauer Land 1624. 1967. Hrsg. Oleg Roslavlev. (= Hefte zur Landeskunde Estlands 2.) Wolfratshausen-Waldram.
- Rev 1638** = Liivimaa 1638. a maarevisjon. Eesti asustusala. I, Kaguosa. 1941. (= ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu osakonna toimetused 1 (7).) Tartu: Teaduslik Kirjandus.

- SLW** = Salis-livisches Wörterbuch. 2009. Hrsg. Eberhard Winkler, Karl Pajusalu. (= Linguistica Uralica. Supplementary Series 3.) Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- SPK** = Suomalainen paikannimikirja. 2007. Päätoim. Sirkka Paikkala. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 146.) Karttakeskus, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. I–III. 1992–2000. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki.
- Tarvel, Enn 1975.** Kas Otsela tšuudid olid Koivalinna eestlased? – Keel ja Kirjandus 9, 549–553.
- Valk, Heiki 2009.** Hilisrauaaeg (1000/1050–1225). – Setomaa 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 126–189.
- Valk, Heiki, Silvia Laul 2014.** Siksälä kalme I. Muistis ja ajalugu. Tartu Ülikool. Ajaloo ja arheoloogia instituut. Arheoloogia osakond. Tartu.
- VES** = Võro-eesti synaraamat. Võru-eesti sõnaraamat. 2002. Kokko pandnuq Jüvä Sullõv. (= Võro Instituudi toimõndusõq 12.) Tarto–Võro.

Arhiivimaterjalid

EAA = Rahvusarhiiv. Eesti ajaloo arhiiv.

Udsali and Adsele

EVAR SAAR

The article examines the South Estonian place name cluster *Udsali ~ Utsali*. This name was used as a peasant surname in the 16th-17th centuries more extensively than in modern-day place names. Attention is also drawn to some mentions from the 16th century which contain the ethnonym-like surname **Udsalane*. While in *Eesti kohanimeraamat* (2016) I conjectured that *Udsali* is a High German or Jewish loan name, I now believe that the name either comes directly from South Estonian or is a borrowing of nearby southern origin. This surname came into use in the 16th-17th centuries independently in five places near Estonia's southern border.

The old surname *Udsali* has been compared to the word *udsu* 'fog, fluff, plumule' and the verb *udsalõma* 'to hover like fog or dust'. The comparable South Estonian place names *Udsu ~ Utsu*, which also appear as family names and have previously been used as peasant surnames, are also indigenous. The oldest written mention of *Udsu* dates back to the 15th century. The meaning 'fog, fluff, plumule' could be the basis for the peasant surname, but this is not very likely. Another potential source of the name is the Finnic-Mordvin word for 'bear', the Uralic reconstruction of which is **okti*. The regular South Estonian equivalent **otś* and the genitive form **ote(n)* are represented in the word *ott*, denoting a bear, and the place name *Otepää*. The place names *Otśu*, *Utso* and *Udsu* could be regarded as having originated from this word. Thus the ethnonym-like surname **udsalane* could actually be **utslane* 'bear man'? Another possible explanation for the *Udsali* name cluster is the connection between the peasant surname and the Belorussian place name *Udziela*.

Presuming that the basis for the surname *Udsali ~ Udsalane* is an ethnonym no longer in use, one candidate is the , the ancient county *Agzele ~ Adsele* on the territory of modern-day Latvia, to the south of Southeastern Estonia. The presumed earliest mention of this county comes from the Pskov chronicle from the year 1111: на Очелу (< Очела). In 12th-century Russian chronicles, the inhabitants of Očela are given as Chudes (i.e. Finns). In Old Russian orthography, the short Finnic *a* was always rendered as *o*. However, there is no adequate explanation for the change that actually took place in the initial vowel of the name (*a* > *u* or *a* > *o* > *u*). The labialization, i.e. change to *o*, of stressed *a* appears quite often in

the local Latvian Malēnieši dialect (as well as in Latgalian). Thus it is plausible that the county name **Odzala* and the ethnonym **odzali* first developed as such in the Latvian-language environment. Borrowed into South Estonian, the initial **ods* was adapted to *uds*. Another possible derivation path is via expressive variation of the ethnonym denoting the neighboring people, wherein the emergence of *u* could have been supported by the similar-sounding ethnonym *ugalane*, well known in South Estonia. However, as both of these explanations are somewhat artificial, Udsali and Adsele should be regarded as names that cannot be linked to one another, at least not on the basis of currently existing knowledge.

The article presents an improved etymology for the historical place name Adsele (**Adsela*) – the name includes the Finnic word **akja* ‘edge, brink, border’ an old borrowing from Germanic **agjā*. This explanation was first given by Krišjān Ancītis and Aleksandr Jansons in 1967, but their article has remained relatively unknown. It is important to note that this name was initially used for quite a large area, the most important center of which in the 12th century was Alūksne. The original name for the region was later given to the castle built along the Gauja River, called Adsele in German (Latvian *Gaujiena*, South Estonian *Koivaliin*). The analysis of the oldest name forms Очеля, Agzele and Adsele concludes that the border of the name element goes between *Ag+zele*, *Ad+sele*. Thus this name belongs in the same group with a number of other 13th-century Livonian place names ending in *-sele*: *Sattesele*, *Cubbesele*, *Vitisele* etc. The article does not take a stance on whether the ending *-sele* (**-sela*) contains the weak grade genitive form **-sälä* of the Finnic word **selkä ~ sälkä* ‘back’ or whether it is a combination of two suffixes (as Paul Alvre has suggested). Therefore, the structures **ad’+sälä* and **ad’+se+la* are both considered possible.

Keywords: onomastics, surnames, ethnonyms, place names, etymology, South Estonian, Latvian

Evar Saar
teadus- ja arendusosakond
Võru instituut
Tartu 48
65609 Võru
saareevar@gmail.com

PAA(-PAA), PIBI, POPPA JA (H)ÄBÄ¹

MEELI SEDRIK

Annotatsioon. Laste- ja hoidjakeele eripärane sõnavara koosneb eeskätt üldkeele sõnade mugandustest, on ka laensõnu. Artiklis käsitletakse nelja hoidjakeele sõna: *paa(-paa)*, *pibi*, *poppa* ja *(h)äbä*, mis tähendavad valusat, haiget ning millega hoiatatakse last millegi eest, mis võib tekitada valu või mis on keelatud. Kõigi nelja sõna struktuur on sarnane: kaks silpi ja (väikeste erinevustega) tüvekordus. Seni on peetud sõnu *paa* ja *pibi* mugandusteks (< *paha* ja < *kibe*) ning sõna *poppa* soome laenuks.

Võtmesõnad: leksikoloogia, etümoloogia, eesti murded, eestirootsi murded, baltisaksa murded, laste- ja hoidjakeel

1. Sissejuhatus

Lastekeele sõnade päritolu ei paku keeleteadlastele esmapilgul eriti suurt huvi, põhiliselt koosneb selle eripärane sõnavara mugandustest. 1924. aastal kirjutas Julius Mägiste, et lastekeele omapärane osa koosneb esialgu peamiselt kirjeldavaist või imiteerivaist häälikujärgenditest, hiljem lihtsustatakse hääldamisvõimete kohaselt vanema põlve sõnu. Tema sõnul on lastekeel paljuski hoidjate ja teiste täiskasvanute loodud. Hoidjad kohandavad oma keelt lastega rääkides lihtsamaks, lastepärasemaks ja lapsed saavad oma matkimisandi kasutada. Mägiste nimetab, et lastekeele omapärane looming on „tihti küll .. ammede-hoidjate kaasabil sooritatud“. (Mägiste 1924: 7)

Lastekeelt ja hoidjakeelt on Helen Kõrgesaar ja Airi Kapanen (2015: 181, 184–185) nimetanud sotsiolektideks: *hoidjakeel* on täiskasvanult lapsele suunatud keelevariant, *lastekeel* on lapse enda keelevariant. Sõnaraamatutes ja arhiivimaterjalides kasutatakse enamasti lastekeele mõistet.

¹ Artikkel tugineb põhiosas Eesti Keele Instituudi sügisseminaril „Soome-ugri keelte sõnavara ja etümoloogia“ 29. novembril 2016 Haapsalus peetud ettekandele.

Eesti hoidjakeele kujunemisest on kirjutanud Karl Pajusalu (1996). Suur osa hoidjakeele sõnavarast on tema sõnul kohandatud keele põhi-sõnavarast või tuntud vanade tüvedena, on ka laensõnu, eeskätt saksa ja vene keelest. Hoidjakeele kontaktide uurimisel peab ta üksikute laenude loetlemise asemel viljakamaks võrrelda hoidjakeele üldist sarnasust mõne naaberkeele hoidjakeelega. (Pajusalu 1996: 120)

Minu tähelepanu äratas Herbert Lagmani artiklis eestirootsi murrete saksa laenude kohta eestirootsi sõna *baba* (Lagman 1973: 15), mille tähendus on väga lähedane mullegi kodust tuntud *paa-paa* tähendusele. Eestirootsi sõna on artiklis peetud eeskätt alamsaksa laenuks või vähemalt on seda mõjutanud alamsaksa keel, sellest tekkis küsimus, mis seob eestirootsi ja eesti sõna. Lähemalt uurima hakates selgus, et sarnase tähendusega sõnu on eesti murretes teisigi.

Käsitlen artiklis sõnu *paa(-paa)*, *pibi*, *poppa* ja *(h)äbä*, mida kasutatakse valu ja valusa kohta, samuti hoiatusena mitte puutuda midagi, mis võib valu põhjustada või mis on lapsele keelatud. Tegemist on hoidjakeele sõnadega, mida täiskasvanud kasutavad lastega rääkides ja mida täiskasvanute eeskujul kasutavad ka lapsed. Sõnaraamatutes ja murdekogudes on need sõnad märgendatud lastekeelseks.

2. *Paa(-paa)*

Sõna *paa* on lastekeele märgendiga olemas nii õigekeelsussõnaraamatus tähenduses 'valu, haige' (ÕS 2013: 630) kui ka seletavas sõnaraamatus (EKSS 4: 5). Seletavas sõnaraamatus on sõna esitatud nii hüüdsõna kui ka omadus- ja nimisõnana.

paa <interj> <ka korduvana> LASTEK hoiatushüüd lapsele, kui keelatakse teha midagi talle ohtlikku ..

*paa*¹ <adj s> LASTEK 'valu, haige; valu' (EKSS 4: 5)

Lastekeelse muutumatu sõnana on *paa* juba Ferdinand Johann Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus: *pā* 'Schmerz, Schaden, Schädliches [valu, vigastus, kahjulikkus]' (Wiedemann 1869: 855). Samuti on sõna fikseeritud Andrus Saareste mõistelises sõnaraamatus (EKMS 1: 359, 1: 597, 2: 442, 4: 383, 4: 385) ning väikeses murdesõnastikus (VMS). Kõige põhjalikumad andmed leiab Eesti Keele Instituudi eesti murrete sõnavarakogust (EMSUKA).

Sõna *paa* on levinud põhjaeesti murretes: Kuu Jõh IisR Jäm Khk Kaa VII Muh Emm Käi Phl Mär Vig Kse Han Mih Tõs Aud Vän Hää Ris Juu JMd VJg Iis Trm Kod KJn. Murreteski tähendab sõna haiget, valusat, valu, samuti valu põhjustajat.

laps on paba Jõh
lapse puññu oo paa; tegi sõrmele paad Khk
ära seda satude, tuli paa Käi
laps on paa-paa Phl
paa-paa, ära tee; ära võta, see teeb lapsele paa-paa Mär
siit on paa Ris
kas said paaba VJg
laps sai paba VJg
ära puudu tuld, si on paa Trm
lastega reagiti ikka nii, kui aiged sai: kus paa on, kus sa paa said, aige
vai valus koht oli paa Trm
tegid 'paakess [deminutiiv, sg part] õma veikse lalale, siis puhud ja loed:
meie lapse jalg terve Kod
sii tegi mulle 'paada, 'veike laps 'ütleb, suurem 'ütleb 'aiged Kod
(EMSUKA)

Samuti kasutatakse sõna hoiatushüüuna.

paa-paa, ää laksutag mette (laps taob saapaga vastu põrandat) Khk
tohi mette, paa-paa (lapsele, mõnd asja keelates puutuda) Muh
paa-paa, ei tohi seda 'aäsa 'kiskuda (kui palav asi) Tõs
'paada küll 'üeldässe, ärä mine, paa, 'aiged suad, lapsile 'üeldässe
Kod (EMSUKA)

Nagu esitatud näitevalikustki on näha, saab sõna *paa* käänata: Khk *tegi paad*, Kod *tegid paakkeš*, *'paada küll 'üeldässe*. Sageli tüve korratakse, selge sõnakorduse (*paa-paa*) kõrval on ka sulandunud variante, nt Jõh VJg *paba*, VJg ka *paaba*.

Sõna päritolu on käsitletud juba 1817. aastal, mil Arnold Knüpfper (1817: 70) ühendas sõnad *paa* ja *paha*:

Pa, in der Kindersprache: Schmerz, Schaden, Feuer; mit *pahha* wahrscheinlich eins [lastekeeles: valu, vigastus, tuli; tõenäoliselt sama mis *pahha*].

Mihkel Toomse (1928: 114) on oma laudaturitöös esitanud sõna *paa* kui lastekeeles toimuda võinud sünkoobi näite: sõnast *paha* on konsonant kadunud. Samalaadne päritoluseletus, mille järgi võib sõna *paa*

olla saadud sõnast *paha*, on esitatud ka Julius Mägiste etümoloogilises sõnaraamatus (EEW VI: 1859) ning eesti etümoloogiasõnaraamatus (EES: 341).

Nende seletuste puhul on sõna *paa* käsitletud kui hoiatussõna: hoiatakse millegi paha, halva (tegemise) eest. Sama põhimõtte järgi, et hoidja- ja lastekeele sõna on sageli mugandatud üldkeele sõnast, võiks seostada sõnu *paa* ja *palav*. Eespool on nt Tõstamaa näite puhul lisatud kommentaariks, et sõna kasutati palava asja puhul, Saareste sõnaraamatus on Põidest pärineva sõna *paa* tähendusena esitatud 'tuli' (EKMS 2: 442). Tean seda sõna eeskätt seoses tule ja tulise eest hoiatamisega, aga sellises kontekstis ei kasutataks näiteks Hiiumaal (minu teada) sõna *palav*.

Sissejuhatuses nimetatud Lagmani (1973) artikkel eestirootsi murrete saksa laenude kohta aga suunas lähemalt uurima, milline seos võib olla eesti sõnal *paa(-paa)* naaberkeelte lähedaste sõnadega.

Eestirootsi murretest on kirja pandud *baba* '(till barn) något farligt, som ej får röras; eld, sår [(lapsele) midagi ohtlikku, mida ei tohi puutada; tuli, haav]'. Tavaliselt kasutatakse sõna interjektsioonina: *baba* 'akta, det är farligt! [ettevaatust, see on ohtlik!]', rõhk on sageli teisel silbil: *babā*! Substantiivina võib sõna olla ka määratud vormis (*baban*): *gå änt så när opa baban* 'gå inte så nära elden [ära mine nii lähedale tulele]'. Tüvi on kasutusel ka adjektiivina: *babat* 'sårig, sjuk [haavanditega kaetud, haige]' (siingi on omadussõna määratud vormis). Lagmani arvates ei ole päris selge, kuidas on sõna eestirootsi murretesse jõudnud. Sõna on tuntud ka rootsi ja taani murretes, kuid ainult interjektsioonina ja on rootsi keeles pikasilbiline. Siiski peab Lagman Noarootsi eestirootsi murrete puhul tõenäoliseks eeskätt alamsaksa päritolu (< alamsaksa *ba*, *baba*) või vähemalt selle mõjutusi. (Lagman 1973: 15)

Lagman toetub oma artiklis Gideon Danelli (1951: 11) ja Fridolf Isbergi (1970: 15) sõnaraamatutele. Sõna on registreeritud juba Herman Vendelli (1904–1907: 26) sõnaraamatus: *bāba* interj. 'Låt vara! Rör icke! (till barn) [lase olla! ära puutu! (lastele)]'.

Rootsi akadeemia sõnaraamatu järgi kasutatakse sõna *babba* rootsi keeles eeskätt väikelaste etteheitval, karistaval või hoiataval kõnetamisel, vähem on sõna kasutusel laituse ja halvakspanu väljendites (SAOB, s. v. *babba*).

Riigirootsi murretes on sõna registreeritud XIX sajandil ilmunud murdesõnaraamatus samuti hoiatava ja keelava interjektsioonina.

babba 'Låt bli! rör inte!'. „Babba kniven“! Ett ord, hvarmed barn tillsägas att ej röra vid något förbjudet
[’lase olla! ära puutu!’. „Paa-paa, nuga“! Söna, millega antakse lastele korraldus mitte puutada midagi keelatud] (Rietz 1862–1867: 18)

Uues ilmuma hakanud rootsi murrete sõnaraamatus on esitatud interjektsioonid *babba* ja *ba* ning muutumatu adjektiiv ja interjektsioon *babb*.

⁸*babba*.. i (el. som) varnande el. förmanande tillsägelse till småbarn: låt bli, „inte röra“ ..; äv.: passa (dig)
[hoiatavas v manitsevas korralduses v sellise korraldusena väikelapsele: lase olla, ära puutu; .. ka: ettevaatust!] ..;

⁵*ba* .. II. som åthutning, förebråelse e.d. (till barn som gjort på sig): fy, skäms ..; äv. som förmaning till småbarn att låta bli ngt orent ..
[ka manitusena väikelapsele mitte puutada midagi musta]

³*babb* .. i (el. som) varnande el. förmanande tillsägelse till småbarn: förbjudet (att röra); „*ajaj*“ ..
[hoiatavas v manitsevas korralduses v sellise korraldusena väikelapsele: keelatud (puutada); ai-ai] (OSD: 239)

Soomerootsi murretest ma seda tüve ei leidnud. Vendelli (1904–1907) idarootsi murrete sõnaraamatus on ainult Noarootsi sõna, Vilhelm Eliel Victorinus Wessmani (1925–1932) sõnaraamatus sõna puudub. Uues soomerootsi murrete sõnaraamatus (OFSF) leiab küll lähedasel sõnal *bobb*, *bobba* tähenduse 'små sår, sårnader; (ärr efter) vaccinationskoppor [väike haav, haavand; vaktsineerimisarm]', aga otseselt hoiatavat või keelavat tähendust sellel sõnal ei ole ning tegemist on teise tüvega.

Rootsi akadeemia sõnaraamatu (SAOB) artikli *babba* etümoloogiaosas on nimetatud taani ja saksa vaste. Ka Lagman (1973: 15) märgib, et sõna on tuntud taani murretes, mille puhul tuleb samuti kui eestirootsi murrete puhul kõne alla alamsaksa mõju. Taani keeles on interjektsioonid *baba*, *ba ba* ja *babab* „i bebrejdende ell. advarende tiltale til små børn: fy, må ikke (røre)“ [etteheitvas v hoiatavas pöördumises väikeste laste poole: fuih, ei tohi (puutada)]. (ODS, s. v. *baba*)

Saksa keeles on kasutatud nii *a*-list kui ka *ä*-list varianti. Vendade Grimmide sõnaraamatus on *bäbä*, „ein wort, womit die magd dem kinde wehrt, unreines, verbotnes anzurühren“ [sõna, millega teenija keelab lapsel puutada midagi määrdunut, keelatud]: *das ist bäbä! pfui bäbä!* (vgl. *pfui äks*) .. (DWB). Daniel Sandersi sõnaraamatus (1876: 63) on esitatud

sama hüüdsõna kujul *Bäbä*: „Wort um kleinen Kindern Etwas als Ekel erregend zu bez.“ [sõna, millega nimetatakse väikestele lastele midagi vastikust tekitavat].

Eesti keelele lähedasema vaste leiab aga Lagmani osutatud Westfali sõnaraamatust: *ba, babá, bâks*, „interj. und subst. womit wärterinnen der kindern das unreine bezeichnen“ [interjektsioon ja substantiiv, millega hoidja nimetab lastele määrdunut] .. (Woeste 1882: 16), kus muu hulgas viidatakse ka vendade Grimmide sõnaraamatu (DWB) sõnale *bäbä*. Westfali sõnaraamatus on näha, et alamsaksa keeles kasutati sõna ka ühesilbilisena: *ba*, vrd eesti *paa*. Joachim Heinrich Campe (1807: 357) saksa keele sõnaraamatus on sõna märgendatud üldiseks, naljatlevasse stiili kuuluvaks: *Baba*, „ein Wort wodurch Kinderwärterinnen den Kindern und diese unter sich etwas Häßliches, Unreinliches bezeichnen, das sie nicht thun oder anrühren sollen“ [sõna, mida lapsehoidja kasutab lastega ja lapsed omavahel suheldes märkimaks midagi inetut, määrdunut, mida lapsed ei tohi teha või puutuda].

Sobiva *a*-lise vaste leiab ka baltisaksa murdest.

baba (mit Betonung auf der zweiten Silbe) Kindersprache für: schmerzhaft, schlecht, verboten, z. B.: *Das ist baba!* nhd. *baba* Kindersprache [(rõhuga teisel silbil) lastekeel: valus, halb, keelatud, nt *Das ist baba!* 'See on paa-paa!', uüsk *baba* lastekeelne] (Kobolt 1990: 55)

Saksa sõna *baba!* on Wiedemann (1869: 71) kasutanud oma sõnaraamatus sõna *hää* tähenduse seletamisel: 'baba! es thut wehe [paa-paa! see teeb haiget]'. Klaas Ruppel (2013[: 1, 2]) on Wiedemanni sõnaraamatu saksakeelseid tähendusi analüüsides konstateerinud, et sõnaraamatus kasutatud saksa keel on ülemsaksa keel, mitte baltisaksa või muu murdevariant, leidub ka baltisme, kuid enamasti on piirkondlikud väljendid esitatud jutumärkides. Wiedemann ei ole selle sõna puhul kasutanud jutumärke ehk ei ole pidanud seda siinmail kasutatud saksa keele eripäraseks väljendiks. Paul Ariste (1969: 249) on Wiedemanni jutumärgistatud tõlkeid analüüsides nimetanud, et sõnaraamatus on baltisaksa sõnavara palju rohkem, kui seda on jutumärgistatud. Wiedemann oskas saksa keelt lapsest saadik, tundis kohalikku saksa kõnekeelt igapäevasest kasutusest ning tal oli selle vastu huvi (Ariste 1969: 240). Sõna kasutamine kinnitab, et saksa sõna oli Wiedemannile väga tuttav ja seda sõna Eesti aladel tunti.

Teistest läänemeresoome keeltest ma tüve *paa* ei leidnud.

Kõige tõenäolisem on sõna *paa* laenamine saksa keelest, eeskätt baltisaksa murdest. Baltisakslastega oli eestlastel palju kokkupuuteid (nt käidi mõisates teenimas).

Laenatud hüüdsõna paralleelnäitena saab tuua teise vaigistava ja korrale kutsuva sõna eesti keeles, nimelt sõna *kuss* ja sellega seotud verbi *kussutama*. Needki sõnad on hoidjakeeles aktiivselt kasutusel. Eesti Keele Instituudis koostatavas uues, suurema mahuga ja põhjalikumas etümoloogilises sõnaraamatus käsitletakse sõna *kuss* päritolu üksikasjalikumalt kui varasemates etümoloogilistes sõnaraamatutes (märksõnaartikli on toimetanud Iris Metsmägi). Wolfgang Schlüter on (1910: 32) nimetanud sõnu *kuss!* ja *kussu!* saksa keelest laenatud hüüdsõnade näitena, saksa keelde on sõna *kusch* laenatud aga prantsuse keelest (*couche* 'lama (vaikselt)'). Saarest (1952: 62) on sõna *kussutama* pidanud mõisate lapsehoidjate kaudu saadud prantsuse laenuks, vrd prantsuse *coucher* 'magama panema, magama heitma'. Linda Treiman (1974: 205) ja Mägiste (EEW IV: 1066) on samuti seisukohal, et *kuss* on laenatud saksa keelest, Alo Raun (1982: 57) võrdleb tegusõna *kussutama* baltisaksa tegusõnaga *kuschen*. Siin võib samuti eeldada baltisaksa mõju vähemalt tähenduses, vrd baltisaksa määr- ja hüüdsõna *Kusch* 'still!'. Z. B.: *Kusch, Kinder, nicht so laut!* ['tasa!'. Nt: Tasa, lapsed, mitte nii valjusti!] (Kobolt 1990: 168); Eesti-, Liivi- ja Kuramaal ning Riias lastele ja koertele antud korraldusena kasutatud *kusch* 'still! Ruhe! [tasa! rahu!]' (Nottbeck 1990: 52); tegusõna *einkuschen* 'ein Kind, kusch machen, beruhigen, in Schlaf bringen [last vaigistama, rahustama, magama panema]' (Sallmann 1880: 102). Saksa keeles on sõna *kusch* kasutusel eeskätt korraldusena (jahi)koertele maha heita ja vaikselt olla, tegusõna *kuschen* kasutatakse pikali- või mahaheitmise kohta (DWB, s. v. *kusch, kuschen*), Austria kõnekeeles on aga ka tähendus 'kuss!, vakka!, tasa!' (DWDS, s. v. *kusch*).

Sõna *paa(-paa)* on laenatud eeskätt baltisaksa murdest. Eespool nimetatud (balti)saksa laen *kuss* kinnitab sedalaadi sõnade laenamise võimalust. Riigirootsi keelest laenamine ei sobi häälduse tõttu, sõnas on lühike vokaal: *babba*. Eestirootsi murretes on esisilbis (eri kirjapanekutes erinevalt tähistatuna) pikk vokaal: *baba, bāba*, kuid neist laenamine (mulle teada olevad andmed on Noarootsist) ei näi tõenäoline, sest eesti keeles on sõna levinud kogu põhjaeesti murdealal. Pigem võib arvata, et eesti keel võib olla alamsaksa keele kõrval mõjutanud eestirootsi murdeid ja pikk vokaal on tekkinud nt eesti keele mõjul.

3. *Pibi*

Haiget ja valusat tähistava sõnana on eesti murretes kasutusel ka *pibi*. Sõna on fikseeritud lastekeelsena juba Wiedemanni (1869: 1626) sõnaraamatu lisas:

pibi G. *pibi* (kd) 'Schmerz, krank, schmerzhaft [valu, haige, valus]',
p. tegema 'schmerzen [valutama]'.

Samuti on sõna olemas Saareste mõistelistes sõnaraamatus (EKMS 4: 383, 385) ja väikeses murdesõnastikus (VMS).

Eesti Keele Instituudi murdesõnavarakogudes on sõna registreeritud kirderannikumurretes Kuusalu, Jõhvi ja Vaivara murrakus ning lõunaestli murdealal Helmes, Võnnus ja Räpinas, kus seda kasutatakse haiguse, valu ja haiget saamise puhul.

saad pibi, laps on pibi Kuu
meie laps on õige pibi Jõh
ei tie pibi lapsele; said pibi vai Vai
ärä tee pibi Hel
latsõkõnõ saie pibi, oot, oot, puhume pääle Võn
jalaalõ sai pibi, puhu pääle, muudo väega halutass Röp (EMSUKA)

Sõnale leiab vasteid sugulaskeelte lastekeelest, vadja, soome, isuri ja vepsa keelest (SSA 2: 371). Soome sõna on üldkeele sõnana lastekeele märgendiga soome keele „Kielitoimiston sanakirjas“: *pipi*⁵ 1. *adj.* 'kipeä, sairas [haige, valus]'. 2. *subst.* 'haava, naarmu tms., kipeä kohta [haav, kriimustus vms, valus koht]' (KS). Vadja keeles on lastekeele sõna *pípi*, *pippi* 'ai-ai, paa (hoiatushüüd)' .. (VKS: 924). Isuri sõnaraamatus on info üsna napp: *pipi* s. *Nestoril on pipit* Nestoril on haiged, lastenk. Ro (Nirvi 1971: 405).

Sõna *pibi* on läänemeresoome keeltes peetud võimalikuks muganduseks sõnast *kipeä* (vrd soome lastekeeles ka *pipeä* 'kipeä [valu, haige]', SKES III: 572); võimalikuks lastekeelseks redupliktiiviks sõnast *kibe*, soome *kipeä* (EEW VI: 2007) ning assimilatsioonil põhinevaks lastekeelseks muganduseks sõnast *kipeä* (SSA 2: 371).

Kibe võib tähendada kipitavat, pisut või torkivalt valusat (EKSS 2: 231), murretes on sõna adjektiivi kõrval kasutatud ka substantiivina, lisaks väljendites *kibedat saama* ja *kibedat tegema* 'haiget saama v tegema', murdesõnaraamatu näited nende väljendite kohta on registreeritud samuti kirderannikumurretest, mis on *pibi* põhiline leviala (EMS III 21: 21–23).

Soomes keelest on sõna laenatud rootsi murretesse, sellele on tähelepanu juhtinud nii rootsi (Vendell 1904–1907: 694, s. v. **pippa* I; Wessman 1925–1932 III: 33, s. v. **pippa* I; SAOB, s. v. *pippig*²) kui ka soome keeleteadlased (SKES III: 572; SSA 2: 371). Rootsi akadeemia sõnaraamatus on sõna märgitud kui Soomes kasutatud murdesõna ehk soomerootsi murrete sõna (SAOB, s. v. *pippig*²). Soomerootsi murretes on tüvi lastekeeles kasutusel interjektsioonina: *bi:b'i*, *bi:bi* 'varningsord till spädbarn: låt bli att röra (ngt visst) [hoiatussõna beebidele: ära puutu (midagi)]', aga ka verbina: *bibb(a)* 'tillfoga smärta (vid oförsiktig beröring o.d.) [valu tegema (ettevaatamatul puudutamisel vms)]', *pipp(a)* 'göra ont, smärta [valu tegema, valutama]'; substantiivina: *bibbo* 'sjukt ställe, som vållar smärta [haige koht, mis teeb valu]', *pipi* 'ömt ställe på kroppen ss. sår, bulnad el.d [tundlik, valus koht kehal, nt haav, paise]', ja adjektiivina: *bibi(n)*, *bibbi(n)*, *pip(p)i* jt 'sjuk [haige]' (OFSF, s. v. *bibi*, *bibba* v. 2, *pippa* v. 2, *bibba* s., *pippe*¹, *bibben*, *pippi*, -og).

Sama tüve leiab ka baltisaksa murdest.

Bibi 1) 'Schmerz [valu]'. *Bibi haben*, Schmerz empfinden [valu tundma]. In der Kinderstube. Was thut weh? fragt die Wärterin. Bibi thut weh, antwortet das Kind. [Lastetoas. „Mis teeb haiget?“ küsib lapsehoidja. „Pibi teeb haiget,“ vastab laps.] ..

2) 'kleines Bläschen oder Knötchen auf der Haut [väike vistrik v sõlmeke nahal]'

3) 'etwas Kleines und Nettes, z.B. ein ganz kleines Kind od. Säckelchen [miski väike ja armas, nt väga väike laps v asi]'

4) 'Bibihut [väga väike daamikübar]' .. (Gutzeit 1859: 32)

Samas sõnaraamatus on ka deminutiiv *Bibichen* vistriku ja kübara tähenduses, selles sõnaartiklis on muu hulgas nimetatud, et tõenäoliselt on algupärane tähendus 'väike valu', võib-olla aga ainult 'miski väga väike' (Gutzeit 1859: 32).

Baltisaksa murdest on sõna lastekeelest kirja pandud veel kahes sõnaraamatus: *Bibi* 'ein Schmerz, Wehweh [valu]' (Sallmann 1880: 60); *Bibi* 'kleine Verletzung [väike haav]' (Seemann von Jesersky 1913: 105). Koostatavas baltisaksa sõnastikus on lisaks tähenduse 'geringfügige Krankheit [tühine haigus]' kohta läti keeleala keelejuhtidelt veel kuus teadet.²

Vendade Grimmide saksa keele sõnaraamatus (DWB) sõna ei ole, aga Sandersi (1876: 125) saksa keele sõnaraamatus on fikseeritud lastekeelne

² Baltisaksa sõnastiku koostaja Anne Aroldi e-kiri 04.01.2017.

Bibi 'eine leichte Wunde [kerge haav]'. Samuti leiab selle lastekeele sõna nt Rheini sõnaraamatust (RhWB): *Bibi* 'kleines Weh, Wunde; jede kleine Verletzung [väike valu, haav; igasugune väike vigastus]' ja Šveitsi murrete sõnaraamatust (SchwId: 924): *Bībi* III 1. 'beissender Hautausschlag, kleine Eiterpustel (im Gesicht); Hitzblätterchen [kipitav nahalööve, väike mädavill (näos); kuumavistrik]'.

Saksa tüve võimaliku päritolu kohta mul andmeid ei ole. Eespool olen viidanud Woldemar von Gutzeiti arvamusele baltisaksa sõna kohta, mille järgi on sõna algselt võinud tähendada väikest valu või lihtsalt midagi väikest (Gutzeit 1859: 32). Tänapäeva saksa keele sõnaraamatus on esitatud sõna *Bibi* 'ääreta v väikese äärega meestekaabu', millele on lisatud märke, et päritolu „*unsicher*“ [ebakindel] (DWDS, s. v. *Bibi*).

Sarnase sõnatüve leiab ka läti hoidjakeelest. Velta Rūķe Draviņa (1961: 86) on läti hoidjakeelt käsitleva artikli sõnaloendis nimetanud sõnad *bibis*, *bibītis*, *bībis* 'väike haav' (vrd samas esitatud läti kirjakeele *ievainuojums*). Samuti on Kārlis Mūlenbachi läti keele sõnaraamatus antud lastekeele sõnad *biba* 2. 'eine kranke Stelle [haige koht]' ja I *bibis* 'eine leichte Wunde [kerge haav]' (ME I: 293).

Peale eespool nimetatud naaberkeelte on sõna *bibi* tuntud ka ungari keeles: lastekeeles on *bibi* 'väike haav, valu koht', mis tähendab ka nõrka kohta, samuti on lastekeeles *bibis* 'valu, katki'; nõrga koha tähenduses on kõnekeeles kasutusel ka *bibe* (UES: 85). Ungari sõnu *bibi* ja *bibe* on peetud lastekeelseteks onomatopoeetilisteks sõnadeks, ning ka sõna *bibe* on kasutatud tähenduses 'väike haav, marrastunud koht' (Loránd 1967: 293). Sõnaartiklis *bibe* on võrdluseks toodud prantsuse *bobo* 'väike haav, valu koht', sloveeni *búbati* 'valutama' ja tšehhi *bebe*, *bebíčko* 'väike haav, valu koht', kuid need sõnad ei ole ungari sõnaga etümoloogiliselt seotud (Loránd 1967: 293).

Siin on naaberkeeltes tegemist tõenäoliselt eri päritolu sõnatüvega. Sugulaskeeltes, vadja, soome, isuri ja vepsa keeles, võib sõna olla mugandatud sõna *kibe* vastest vastavas keeles, samuti eesti kirderannikumurretes. Saksa murrete (sh baltisaksa) ja läti sõna on muu päritoluga. Eesti keele alal on sõnal kaks levilat: kompaktselt kirderannikumurretes (samam lähedal on ka sugulaskeelte levila), teine aga lõuna-eesti murretes hajusalt kolmes kihelkonnas. Võiks arvata, et lõuna-eesti murretes (Hel Võn Rääp) on sõna saanud mõjutusi hoopiski baltisaksa ja läti poolt.

4. *Poppa*

Kolmanda haiget ja valusat tähendava sõnana on murretest kirja pandud kirderannikumurrete *poppa*.

tuli one poppa ja paa-paa, ei seda tohi 'puutu VNg
käsi poppa; said poppa; kuhu 'kõhta said poppa Lüg
lapse sõrm on poppa IisR
äla tie pibi ja poppa 'lapsele Vai (EMSUKA)

Selle kõrval aga tähendab *poppa* tuld, kasutatud on ka tegusõna *poppama* 'põletama'.

ärä sa poppat lähä vade 'katsuma, 'poldad näbid ärä Kuu
poppa 'poltab. poppa poppab Kuu
älä 'puutu poppada Lüg (EMSUKA)

Wiedemanni (1869) sõnaraamatus ei ole sõna registreeritud, Saareste mõistelises sõnaraamatus on see olemas (EKMS 1: 359, 4: 383, s. v. *popa*), samuti väikeses murdesõnastikus (VMS, s. v. *poppa*).

Julius Mägiste (1927: 375) on seostanud Eesti-Ingeri soome sõna *poppa* 'tuli' ja *polttaa* 'põletada', kui on käsitlenud lastekeele sõnade tekkimist esisilbi kordamise teel. Sama seisukoha on ta esitanud oma etümoloogilises sõnaraamatus: soome *poppa* on saadud sõnast *polttaa* võimaliku silbikordusega (EEW VII: 2144, s. v. IV *popp*). Ka soome keele etümoloogilised sõnaraamatud on pidanud sõna *poppa* (murretes ka *poppo*) võimalikuks muganduseks tegusõnast *polttaa* (SKES III: 602; SSA 2: 396). Eesti murretesse on sõna laenatud soome keelest (SKES III: 602; EEW VII: 2144; Söderman 1996: 96 võimalik laen; SSA 2: 396).

Soome keeles näib sõna olevat üsna üldiselt kasutusel, see esineb lastekeele märgendiga „Kielitoimiston sanakirjas“ (KS): *poppa* 1. 'tuli'. 2. 'polttava, tulinen, kuuma [põletav, tuline, kuum]'. Soome keelest on laenatud ka karjala ja vadja vasted (SKES III: 602; SSA 2: 396): karjala *poppoa* 'põletada', *elä ota, poppaa kähññän* (SSA 2: 396; KKS); vadja *poplpa* .. = *pipi*; *elä kertä pliiitaa ussa, uxs tiep poppaa* '(last hoiatatakse:) ära puutu pliidiust, uks teeb paa!' (VKS: 952). Soome keelest on sõna laenatud soomerootsi murretesse: *påpp(a)* (SSA 2: 396), *pop(a)* 'põletama' (Wessman 1925–1932 III: 50, s. v. *poppaa*).

Soome keeles on sõnal *poppa* tule ja tulekahju tähendus, soome keelest karjala keelde laenatud verbi *poppoa* 'põletada' tähendus on samuti

seotud tulega, kuid eesti kirderannikumurretes on tule tähenduse kõrval ka valu ja valusa tähendus, vadja keeles (VKSi näite järgi) esineb neist ainult viimane. Selline tähendusmuutus on loogiline, tuli võibki haiget teha. Vrd eespool *paa* 'tuli' (EKMS 2: 442).

5. (H)äbä

Eespool käsitletud sõnad on (olnud) kasutusel eeskätt Põhja-Eestis. Lõuna-eesti murretes on tuntud (*h*)äbä, mis on lõuna-eesti lastekeelse murdesõnana kirja pandud juba Wiedemanni sõnaraamatus.

håbå (*d kd*) 'baba! es thut wehe [paa-paa! see teeb haiget]'
håbåkene (*d kd*) 'krank [haige]' (Wiedemann 1869: 71)

Wiedemanni sõnaraamatule on viidatud ka Saareste mõistelistes sõnaraamatus (*håba*, EKMS 1: 596). Eesti Keele Instituudi sõnavarakartoteegi andmetel on sõna levinud lõuna-eesti murretes: Trv Pst Hls Krk Hel Ran Nõo Võn Kam Ote San Krl Har Rõu Plv Vas Se Lut, aga registreeritud ka Hää Sim KJn kihelkonnas. (*H*)äbä tähendab lastekeeles haiget, valu, väikest viga.

lapsel om åbå Hää
kas puinu åba 'haige, valutab' Sim
lapsele åbå tegemå KJn
åra tee latsele åbå; latse lall om åbå Pst
årä tetå tiisul [kassile] åbå; *laits* 'ütless esi ka ... åbå, åbå Krk
mia puhu åbå 'terves Hel
kas lats sai åbå, årä ike, küll saab 'varsti 'tervess Võn
laits ikk omma åpä Krl
håbå oll, kui 'haigõ kohegi' sai; *latsõlõ* 'üllti, kui 'ikma nakaås: *håbå, håbå; sai håbå, kui maaha sattõ; [õeldi] suurõlõ kah nala peräst, ku* 'haigõt sai Rõu
latsõl um håbå, ma puhu håpä Vas

Sõnast on tuletisi (*håbåkene*, *åbåne*) ja üks teade liitsõna kohta (*håbåtådi*).

latsõl um håbåkene Vas
latsõkõ om åbåne Võn
håbåtådi 'hellik inimene', no igavene *håbåtådi*, alati sull õks midågi vikka Vas (EMSUKA)

Kasutust tänapäevalgi kinnitab asjaolu, et sõna on lastekeele märgendiga võru-eesti sõnaraamatus (VES): *hä|bä*, *-bä*, *-pä* 'valu(s), haige'.

Mihkel Toomse (1928: 137) on oma lastekeeleteemalises seminaritöös esitanud sõnastikuosas sõna *äbä* 'keeld' Mustjalast. Selles töös on viidatud Leida Peikeri (1928: 12, 46) seminaritööle, kus on Rõngust pärit poisilt üles kirjutatud sõna *aba* 'haige', samas töös on nimetatud ka *aga* 'valu, haige' Tartust pärit poisi kõnes. Ariste (1941: 204) on oma 1930. aastatest pärit märkmetes fikseerinud tütarlapse kasutuses *äpä* 'valu, häda', aga ka 'palav' (pärast käe panemist kuuma lambi vastu), *äpa*, *äpa* 'must, kõik, mis on ebameeldiv'. Prantsuse-eesti sõnaraamatus hakkas silma, et prantsuse sõna *bobo* tähendusena on esitatud '„äbä”, väike valu (lastekeeles)' (Kann 1999: 95). (Eespool juhtisin tähelepanu, et Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus on *hääbä* tähendusena nimetatud (balti)saksa sõna *baba*.)

Sõna *hääbä* päritolu kohta on lõunaeeesti sõnavara uurinud Eino Koponen (1998: 202) sõnastanud oma väitekirjas lause: „Samantapainen lastenkielen sana kuin vi sm *pipi* id.“ [samalaadne lastekeele sõna nagu eesti, soome *pipi* id.].

Struktuuri poolest on sõna sama ehitusega kui eespool käsitletud, valusat tähendavad hoidjakeele sõnad: kaks silpi ja silbikordus. Võimalikke vasteid sugulaskeeltes ega naaberkeeltes ei ole mulle teada.

Lõunaeeesti lastekeele fonoloogiat on analüüsinud Karl Pajusalu (2001), tema lastekeele sõnade loendis on esitatud muu hulgas sõna *hääbä*, mille lõunaeeesti üldkeele vastena on nimetatud *halus* ja *hädä* (Pajusalu 2001: 90).

Esmapilgul tundub sõna väga sarnane sõnaga *hädä*, mille üks tähendus on 'haigus, tõbi, valu, viga' (EKSS), võru keeles *hädä* 'häda; viga; probleem', liitsõnades *pinihädä* 'ehmatusest saadud haigus', *satavhädä* 'langetõbi' (VES). Ei ole siiski põhjust, miks lõunaeeesti murrete laste- ja hoidjakeeles peaks olema toimunud muutus *b > d*.

6. Kokkuvõte

Laste ja hoidjate igapäevaelus ja koostegutsemisel on kindlasti oma osa hoiatustel ja keeldudel. Võib juhtuda, et laps saab haiget. Selle vältimiseks saab last hoiatada-keelata, valu korral aga lohutada ja rahustada.

Artiklis käsitleti nelja eesti murretes tuntud sõna, mida sellistes olukordades kasutada: *paa(-paa)*, *pibi*, *poppa* ja (*h*)*äbä*. Neist on *paa* kõige

laiemalt tuntud, levinud kirderannikumurretes ja põhjaeesti murretes ning võetud ka kirjakeele sõnaraamatutesse (ÕS 2013; EKSS). Kogu lõunaeesti murdealal on tuntud (*h*)*äbä*. Ülejäänud kaks, *pibi* ja *poppa*, on kitsama levikuga, *pibi* eeskätt ja *poppa* ainult kirderannikumurretes. Huvitav on märkida, et kolm neist, *paa*, *pibi* ja (*h*)*äbä*, on olemas Wiedemanni sõnaraamatus (1869), *paa* kohta on teade juba XIX sajandi algusest (Knüpfner 1817: 70).

Tabel. Eesti murrete hoidjakeelsed valu ja keeldu tähistavad sõnad

Sõna	Levik			Päritolu
	Eesti murded	Sugulaskeeled	Naaberkeeled	
<i>paa(-paa)</i>	R eP		erts, rts, bsks, sks	← bsks; e ? → erts
<i>pibi</i>	R Hel Rääp Vön	vdj, sm, is, vps	(sm →) srts, bsks, sks mrd, lt	? < <i>kibe</i>
<i>poppa</i>	R	(sm →) vdj, (sm →) krj	(sm →) srts	← sm, ? < <i>polttaa</i>
(<i>h</i>) <i>äbä</i>	Hää KJn Sim eL			?

Kõigi nelja sõna struktuur on sarnane: kaks silpi ja (väikeste erinevustega) tüvekordus (*paa* esineb ka ühesilbilisena). Reduplikatsioon on hoidjakeelele omane nähtus, mis on seotud hoidjate tavapärase tegevusega (vt Argus 2005: 22). Ka Paul Ariste (1962: 77) on põgusas lapsehoidjate keeletarvituse ülevaates väga harilikuna esile tõstnud sõnade kordamist. Kordus on hoidjakeeles oluline ka samatähenduslike sõnade kooskasutamisel: nt *aije paa* 'valutab' Koe (EKMS 2: 442), eespool nimetatud murdenäited *tuli one poppa ja paa-paa, ei seda tohi puutu VNg, äla tie pibi ja poppa* 'lapsele Vai.

Selgus, et sarnase struktuuriga sõnu on teistegi keelte lastekeeles. Samasuguse tüvekordusega sõnad on nt prantsuse *bobo* '„äbä“, väike valu' (Kann 1999: 95), saksa murrete *Bö-bö* .. Auch als Beschwichtigungswort zu einem kleinen Kinde, das sich verletzt hat [ka rahustava, vaigistava sõnana väikele lapsele, kes on ennast vigastanud] .. (SchwId: 913) ja vene *оо-оо* 'ai-ai, paa (hoiatushüüd)' (VKS: 924). Lastekeele sõnad ei leia aga sugugi alati teed üldkeele sõnaraamatutesse.

Käsitletud neljast sõnast kahe, *paa* ja *pibi* päritolu puhul on seni arvatud üldkeele sõnade mugandamist, nimelt sõnade *paha* ja *kibe* mugandamist lastekeelde. Samal viisil on soome keeles sõna *poppa* saadud tegusõna *polttaa* mugandamisel ja seejärel laenatud ka eesti keelde. Lähemal uurimisel selgus, et *paa*(-*paa*) on laenatud eesti keelde baltisaksa murretest, eesti keel on võinud mõjutada ka eestirootsi murdeid. *Pibi*-sõnal on Eestis kaks eraldi leviala: kirderannikumurded ja hajusalt kolm kihelkonda lõunaeeesti murdealal. Sama tüvi on tuntud kirderannikumurrete naabruses sugulaskeeltes, aga lähedasi sõnu on ka lõunaeeesti murdealal naabruses läti keeles ja baltisaksa murretes, seejuures on sõnast rohkem teateid Lätis räägitud baltisaksa murdest. Võib arvata, et lõunaeeesti hajus kasutus on saanud mõjutusi ka baltisaksa murretest.

Artiklis käsitletud hoidjakeele sõnu kasutatakse valu ja valusa kohta, samuti hoiatusena mitte puutuda midagi, mis võib valu põhjustada või mis on lapsele keelatud. Kirderannikumurrete *poppa* on laenatud soome keelest; *pibi* on mugandatud sõnast *kibe*, lõunaeeesti kasutust on ehk võinud mõjutada baltisaksa murded; lõunaeeesti (*h*)*äbä* päritolu jääb lahtiseks. Põhjaeeesti murretes levinud ja kirjakeele sõnaraamatutessegi võetud *paa*(-*paa*) on laenatud baltisaksa murretest.

Kirjandus

- Argus, Reili 2005.** Imitatiivide kohast lastekeeles: reduplikatsioonist, morfoloogiast ja sõnaliigilisest ambivalentsusest. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 1. Koost. Margit Langemets. Toim. Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 19–34. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa1.01>.
- Ariste, Paul 1941.** Lastekeele semasioloogiast. – Eesti Keel ja Kirjandus 3, 200–206.
- Ariste, Paul 1962.** Lastehoidjate keeletarvituse omapärast. – Kodumurre 5. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn, 77–78.
- Ariste, Paul 1969.** F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatu jutumärgistatud tõlked. – Emakeele Seltsi aastaraamat 14–15 (1968–1969). Tallinn: Eesti Raamat, 239–250.
- Campe, Joachim Heinrich 1807.** Wörterbuch der Deutschen Sprache. Erster Theil. A – bis – E. Braunschweig <https://archive.org/stream/wrterbuchderde01campuoft#page/357/mode/1up> (20.02.2017).
- Danell, Gideon 1951.** Ordbok över Nuckömålet. (= Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs Akademien 27.) Lund.

- DWB** = Das Deutsche Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm auf CD-ROM und im Internet. <http://germazope.uni-trier.de/Projekte/DWB> (20.02.2017).
- DWDS** = Das Wortauskunftssystem zur deutschen Sprache in Geschichte und Gegenwart. <https://www.dwds.de/> (20.02.2017).
- EES** = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etümoloo-giasõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ety/>.
- EEW** = Julius Mägiste 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch. I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EKMS** = Andrus Saareste 1958–1963. Eesti keele mõisteline sõnaraamat. I–IV. Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu des traductions en français. (= Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne nr. 3.) Stockholm: Vaba Eesti.
- EKSS** = Eesti keele seletav sõnaraamat. 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletus-sõnaraamatu“ 2., täiend. ja parand. tr. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tal-linn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss/> (20.02.2017).
- Gutzeit, W[oldemar] von 1859.** Wörterschatz der deutschen Sprache Livlands. Erste Lieferung. In Commission by N. Kymmel.
- Isberg, Fridolf 1970.** Supplement till G. Danells Ordbok över Nuckömmålet. I, A–L. (= Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi XLVII.) Uppsala: Lundequistska bokhandeln.
- Kann 1999** = Prantsuse-eesti sõnaraamat. Dictionnaire français-estonien. Nel-jas trükk. Koost. Kallista Kann. [Toim. ja täiend. Lauri Leesi.] Tallinn: Valgus.
- KKS** = Karjalan kielen verkkosanakirja. http://kaino.kotus.fi/cgi-bin/kks/kks_etusivu.cgi (20.02.2017).
- Knüpfner, Arnold 1817.** Wörter und Redensarten, die in Hupels Wörterbuche nicht stehen. Funfzehnter Beitrag. – Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache 9. Pernaun, 33–141.
- Kobolt, Erich 1990.** Die deutsche Sprache in Estland am Beispiel der Stadt Per-nau. (= Schriften der baltischen historischen Kommission 2.) Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk.
- Koponen, Eino 1998.** Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 230.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- KS** = Kielitoimiston sanakirja. Kotimaisten kielten keskus. <http://www.kielitoi-mistonsanakirja.fi/> (20.02.2017).
- Kõrgesaar, Helen, Airi Kapanen 2015.** Kui lapsega ei räägi üksnes ema: valik termineid eesti laste- ja hoidjakeele kohta. – Eesti Rakenduslingvistika

Ühingu aastaraamat 11. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 177–188. doi: <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa11.11>.

Loránd 1967 = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő Benkő Loránd. I, A–Gy. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Lagman, Herbert 1973. Tyska lånord i estlandssvenska mål. – Svenska landsmål och svenskt folkliv, 11–57.

ME I = K. Mühlenbacha Latviešu valodas vārdnīca. I sējums, 1923–1925. K. Mühlenbachs Lettisch-deutsches Wörterbuch. I Band. Redigējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J. Endzelin. Riga.

M[ä]lg[iste], J[ulius] 1924. Paar sõna lastekeelest. – Eesti Keel 1, 1–9.

Mägiste, Julius 1927. Läti Hendriku Meme (= mēmē). – Eesti Kirjandus 7, 374–376.

Nirvi 1971 = Inkeroismurteiden sanakirja. Toim. R[uben] E[rik] Nirvi. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Nottbeck 1990 = 1001 Wort Baltisch. Gesammelt und herausgegeben von Berend von Nottbeck. 3. Auflage. [Köln:] Verlag Wissenschaft und Politik.

ODS = Ordbog over det danske Sprog. Historisk ordbog 1700–1950. <http://ordnet.dk/ods> (20.02.2017).

OFSF = Ordbok över Finlands svenska folkmål. (A–OCH), 1982–2007. Helsingfors: Forskningscentralen för de inhemska språken. <http://kaino.kotus.fi/fo/> (20.02.2017).

OSD = Ordbok över Sveriges dialekter. Häfte 3. ³Arsa–¹Back. Språk- och folkminnesinstitutet. http://www.sprakochfolkminnen.se/download/18.425b40b31578e674944113f/1476176761835/Ordbok+%C3%B6ver+Sveriges+dialekter_h3.pdf (20.02.2017).

Pajusalu, Karl 1996. Eesti hoidekeele kujunemine. – Suomalaiskielten omaksumista tutkimassa. Toim. Kirsti Toivainen. (= Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 53.) Turku: Turun yliopisto, 117–123.

Pajusalu, Karl 2001. Baby talk as a sophisticated register: a phonological analysis of South Estonian. – Psychology of Language and Communication 5 (2), 81–92.

Peiker, Leida 1928. Lastekeele häälikuline külg. Eesti keele cum laude seminaritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivis, S0249. http://www.murre.ut.ee/arhiiv/naita_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal_id=S0249&sari=S&formaat=&p=0 (20.02.2017).

Raun, Alo 1982. Eesti keele etimoloogiline teatmik. Rooma–Toronto: Maarjamaa.

RhWB = Rheinisches Wörterbuch. I–IX, 1928–1971. Bearb. und hrsg. von Josef Müller, ab Bd. VII von Karl Meisen, Heinrich Dittmaier, Matthias

- Zender. Bonn, Berlin. http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=RhWB&lemid=RB03366 (20.02.2017).
- Rietz, Johan Ernst 1862–1867.** Svenskt dialektlexicon eller Ordbok öfver svenska allmogespråket. Lund. <http://runeberg.org/dialektl/> (20.02.2017).
- Rūķe Draviņa, Velta 1961.** Ns. lastenhoitajain kielestā. – Virittäjä, 85–91.
- Ruppel, Klaas 2013.** Saksa keel Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus. Ettekanne konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa II“. Väike-Maarja, 24.–25. aprill 2013. http://www.emakeeleselts.ee/yritused/Wiedemann_2013/Ruppel_ettekanne_EST_Wiedemann-2013.pdf (20.02.2017).
- Saareste, Andrus 1952.** Kaunis emakeel. Vesteid eesti keele elust-olust. Lund.
- Sallmann, Carl 1880.** Neue Beiträge zur deutschen Mundart in Estland. Reval: Verlag von Franz Kluge. <http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:14481> (20.02.2017).
- Sanders, Daniel 1876.** Wörterbuch der deutschen Sprache. Mit Belegen von Luther bis auf die Gegenwart. I, A–K. Zweiter unveränderter Abdruck. Leipzig. <https://archive.org/stream/wrterbuchderde01sandoft#page/n8/mode/1up> (20.02.2017).
- SAOB** = Svenska Akademiens ordbok. <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> (20.02.2017).
- Schlüter, W[olfgang].** Über die Beeinflussung des Estnischen durch das Deutsche, mit besonderer Berücksichtigung des Niederdeutschen. Vortrag gehalten zur Feier des Jahrestages am 18. Januar 1909. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1909. Jurjew–Dorpat, 1–45.
- SchwId** = Schweizerisches Idiotikon. Wörterbuch der schweizerdeutschen Sprache. IV, 1901. Gesammelt auf Veranstaltung der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich unter Beihilfe aus allen Kreisen des Schweizervolkes. Herausgegeben mit Unterstützung des Bundes und der Kantone. Begonnen von Friedrich Staub und Ludwig Tobler. Bearbeitet von A. Bachmann, R. Schoch, H. Bruppacher, E. Schwyzer, E. Hoffmann-Krayer. Frauenfeld: Verlag von J. Huber. <https://digital.idiotikon.ch/idtkn/id4.htm#!page/39995/mode/2up> (20.02.2017).
- Seemann von Jesersky, N[ikolai] 1913.** Dinakantsche Geschichten in Gedichten. II. vermehrte Auflage und Rigasches Wörterbuch. Riga: Druck von Ernst Wülfig. http://archiv.riga-digitalis.eu/monographien/F_2_1416/#4 (20.02.2017).
- SKES** = Erkki Itkonen, Yrjö H. Toivonen, Aulis J. Joki 1955–1981. Suomen kielen etymologinen sanakirja. I–VII. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 1. Tutkimuslaitos „Suomen suvun“ julkaisu III.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen

julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus, 1992–2000.

Söderman, Tiina 1996. Lexical Characteristics of the Estonian North Eastern Coastal Dialect. (= Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica Upsaliensia 24.) Uppsala: Uppsala universitet.

Tanning, Salme 1961. Mulgi murdetekstid. Eesti murded I. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Toomse, Mihkel 1928. Lastekeelest. Laud[atur]sem[inari töö]. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivis, S0252. http://www.murre.ut.ee/arhiiv/naita_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal_id=S0252&sari=S&fformaa= (20.02.2017).

Treiman, Linda 1974. Päritolult prantsuse keelega seotud sõnad eesti kirjakeeles 16.–17. sajandil. – Centum. Johannes Voldemar Veski 100. sünniaastapäeva tähistades. (= Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 9.) Tallinn: Valgus, 197–217.

UES = Ungari-eesti sõnaraamat. Magyar-észti szótár. 2010. Peatoim. Tõnu Seilenthal, Anu Nurk. (= Bibliotheca Studiorum Hungaricorum in Estonia 6.) Eesti Keele Sihtasutus.

Vendell, Herman 1904–1907. Ordbok över de östsvenska dialekterna. (= Skrifter utgivna af Svenska litteratursällskapet i Finland LXIV, LXXI, LXXV, LXXIX.) Helsingfors.

VES = Võro-eesti synaraamat. Võro-eesti sõnaraamat. 2002. Võrguteavik. Kokko pandnuq Jüvä Sullöv. HTML: Indrek Zolk. [Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.] <http://www.folklore.ee/Synaraamat/> (20.02.2017).

VKS = Vadja keele sõnaraamat. Vad'd'aa tšeelee sõna-tširja. Slovar' vodskogo jazyka. 2., täiendatud ja parandatud trükk. 1. trüki toimetanud Elna Adler, Silja Grünberg, Merle Leppik. Peatoimetaja Valmen Hallap. 2. trüki toimetanud Silja Grünberg. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2013.

VMS = Väike murdesõnastik. I–II, 1982–1989. Toim. Valdek Pall. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus. <http://portaal.eki.ee/dict/vms> (20.02.2017).

Wessman, Vilhelm] E[liel] V[ictorinus] 1925–1932. Samling av ord ur östsvenska folkmål. Tillägg till H. Vendells Ordbok över de östsvenska dialekterna I–IV. (= Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 178: 1–2, 215: 1–2.) Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, Mercator.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1869. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.

Woeste, Fr. 1882. Wörterbuch der westfälischen Mundart. Wörterbücher herausgegeben vom Verein für niederdeutsche Sprachforschung. Band I.

Norden und Leipzig: Diedr. Soltau's Verlag. <https://archive.org/stream/wrtterbuchderwes00spragoog#page/n8/mode/1up> (20.02.2017).

ÕS 2013 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Toim. Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://portaal.eki.ee/dict/qs/> (20.02.2017).

Sõnavarakogud

EMSUKA = Eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiiv Tallinnas Eesti Keele Instituudis.

Meeli Sedrik
eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
meelisedrik@hot.ee

paa(-paa), pibi, poppa and (h)äbä

MEELI SEDRIK

The distinctive lexicon of child and caregiver speech consists primarily of adaptations of words belonging to the standard language, but also contains loanwords. The article examines four words found in Estonian caregiver speech, *paa(-paa)*, *pibi*, *poppa* and *(h)äbä*, which indicate pain or injury and which are used to warn a child against doing something that is forbidden or may cause pain. *paa(-paa)* is found in Northeastern Coastal dialects and Northern Estonian dialects, *(h)äbä* primarily in South Estonian dialects. *pibi* and *poppa* are less widespread; both are known in Northeastern Coastal dialects, and *pibi* is also found in three parishes of southern Estonia.

All four words have a similar structure: two syllables and a repeated stem (with small differences in the repetition). The words *paa* and *pibi* have hitherto been considered adaptations of the words *paha* ‘bad, ill’ and *kibe* ‘sore, acute’ respectively, while *poppa* has been borrowed from Finnish.

The word *pibi* is found in two separate regions of Estonia: in Northeastern Coastal dialects and also sporadically in three parishes in the South Estonian dialect area. In the Northeastern Coastal dialects and neighboring areas, the word is an adaptation. Synonymous and phonologically similar words are also found in Latvian and in Baltic German dialects; such words are most frequently attested in Baltic German spoken in Latvia. Presumably, the usages recorded in southern Estonia have been influenced by Baltic German dialects, cf. Baltic German *Bibi* ‘pain, small wound’.

In Finnish the word *poppa* denotes fire, and the Karelian verb *poppoa* ‘to burn’, borrowed from Finnish, is also related to fire. However, in Northeastern Coastal dialects of Estonian, the meaning of fire is secondary, and in Votic the word only carries the meaning of pain(ful). The origin of South Estonian *(h)äbä* remains unclear.

Upon closer investigation, it emerges that *paa(-paa)* is not an adaptation of the word *paha*, but rather has been borrowed into Estonian from Baltic German dialects, ← Baltic German *baba* ‘painful, bad, forbidden’, cf. German *bäbä*. Estonian in its turn may have influenced Estonian Swedish dialects, compare Estonian Swedish *baba*, with a long vowel, to the Swedish dialect form *babba*.

Keywords: lexicology, etymology, Estonian dialects, Estonian-Swedish dialects, Baltic German dialects, child language, caregiver speech

KOKKUVÕTTES ERI SÕNALIIKIDE VAHEL

CARL ERIC SIMMUL

Annotatsioon. Artikkel käsitleb keelendi *kokkuvõttes* kasutuse põhjal nelja sõnaliigi, nimi-, tegu-, kaas- ja määrsõna funktsionaalseid kokkupuutealasid ja võimalikke ajaloolisi sõnaliikidevahelisi sildkontekste. Tegevusele viitava ühendverbi *kokku võtma des*-vormi ja selle tegevuse tulemusele viitava nimi-sõna *kokkuvõte* seesütlevavormi vormiline kokkulangemine ja funktsionaalsed ühisjooned teevad kaas- ja määrsõna päritolu kindlaksmääramise keeruliseks. Artikkel võrdleb keelendi *kokkuvõttes* määr- ja kaassõnalist funktsiooni nimi-sõna- ja tegusõnavormi omaga. Eri sõnaliikide kohaste funktsioonide võrdlus ja nendevaheliste seoste otsimine juhindub keelendi mõistelisest tähendusest ehk kokkuvõtmissündmuse komponentidest ning peab silmas nimi- ja tegusõna juurest kaas- ja määrsõna juurde viivaid tähenduse taandumise võimalikke teid. Kaas- ja määrsõna grammatiseerunud funktsioonid on käsitletavad nimisõna- ja tegusõnavormi taandunud mõistelise tähenduse põhjal. Võrdlemisi spetsiifiline, tulemuste käsitlemisele spetsialiseerunud kaassõnaline kasutus on kujunenud nimisõnavormi põhjal ning määrsõna tunduvalt avaramal kasutuslal on eristatavad ühelt poolt konversatsioonilise *des*-vormi põhjal kujunenud ja teiselt poolt nimi- või kaassõna põhjal kujuneda võinud funktsioonid.

Võtmesõnad: eesti keel, süntaks, morfosüntaks, sõnaliigid, sõnatähendus, grammatiseerumine, leksikaliseerumine

1. Sissejuhatus

Keelendit *kokkuvõttes* kasutatakse eesti kirjakeeles kokku ja lahku kirjutatud kujul nelja sõnaliigi kohaselt: nimisõna (*lühikeses kokkuvõttes*), tegusõna (*eelnevat kokku võttes*), kaassõna (*kahe sõidu kokkuvõttes*) ja määrsõnana (*kokkuvõttes läks hästi*). Keelend *kokkuvõttes* pakub muutuvate ja muutumatute sõnade seostesse ainulaadset sissevaadet: eesti keelest on raske leida teist keelendit, mille puhul need neli sõnaliiki samaviisi kokku puutuks. Artikkel kirjeldab keelendi tähenduse, kokkuvõtmissündmuse

põhjal sõnaliikide kokkupuutealasid ja käsitleb osa neist võimalike grammatiseerumisteedena.

Õigekeelsussõnaraamat (ÕS 2013) ja seletav sõnaraamat (EKSS) esitavad nimisõna *kokkuvõte*, kuid sellist määr- ega kaassõna nagu *kokkuvõttes* pole esile toodud. Küll on nimisõna artiklis teiste hulgas näide, kus seesütlevakujulist vormi *kokkuvõttes* kasutatakse määrsõnana: „Kokkuvõttes läks kõik hästi (*üldiselt*).“ (ÕS 2013) Seletavas sõnaraamatus näitlikustab nimisõna ka kaassõnaline kasutus: „Meie sportlane oli kahe sõidu kokkuvõttes kolmas.“ (EKSS) Sõnaraamatud ei märgi, et niisugused kasutused võiksid olla midagi muud kui nimisõnavormid. Siin kirjutises käsitletakse aga määr- ja kaassõna omaette kasutusjuhtudena ning nende ja nimisõnavormi kõrvale seatakse ka *des*-vorm *kokkuvõttes*, et otsida vastust nelja keelendit hõlmavale uurimisprobleemile: kuidas on võinud kujuneda keelendi *kokkuvõttes* määr- ja kaassõnaline kasutusviis ning missugust osa on kujunemisloos täitnud nimisõna- ja tegusõnavorm? Kuigi sõnaraamatute põhjal jääb mulje, et kaas- ja määrsõnalist kasutust seostatakse funktsiooni ja ajaloo poolest nimisõnaga, juhib siinne kirjutis tähelepanu sellele, et vähemasti määrsõnast pole *des*-vorm funktsionaalselt sugugi kaugemal ega ole ka selle ajaloolise lähtekategooriana vähem tõenäoline.

Kirjutis põhineb kvalitatiivsel korpusuuringul. Võrreldakse keelendi *kokkuvõttes* eri sõnaliikide kohaste kasutusjuhtude tähenduslikke ja morfosüntaktilisi jooni ning otsitakse nende põhjal nimetatud juhtude ühiseid kontekste. Tänapäevast ühisosa võib omakorda käsitada ajaloolise ühelt funktsioonilt teisele ülemineku võimalusena. Töös esitatud näited pärinevad eestikeelsest veebilehtede korpusest etTenTen, eesti kirjakeele korpusest (KK) ja vana kirjakeele korpusest (VAKK). Mõni harvema nähtuse näide on leitud Google'i otsimootori abil, mispuhul on näite järel esitatud veebiaadress.

2. Sõnavormide esmaesinemused

Eesti keele korpustes leiduvast keeleainesest ei piisa vaatlusaluste sõnavormide vanuse ja ajalooliste seoste kindlakstegemiseks. Siiski võib *des*-vormi nimisõnavormist vanemaks pidada, kuna esimene on verbi ja teine sellesama verbi tuletise muutevorm. Nimisõna *kokkuvõte* esimene teadaolev ülestähendus pärineb Ferdinand Johann Wiedemanni sõnaraamatust ning määr- ja kaassõnaline kasutus on tõenäoliselt kujunenud

XIX sajandi teisel poolel või XX sajandi algul. Korpuste kõige vanem *des-vorm kokku võttes* (näide 1) on pärit Andres Saali 1885. aasta jutustusest. Korpuste kõige vanem (kokku kirjutatud) määrsõnaline kasutus pärineb 1939. aastal avaldatud tekstist (näide 2) ja kaassõnaline kasutus 1950. aastate ajakirjandustekstist (näide 3). Kõige vanema seesütlevalse nimisõnavormi *kokkuvõttes* olen leidnud alles 1980. aastate ajakirjandustekstist, kus see esineb liitsõna põhiosana (näide 4).

- (1) **Kõik jõudu kokku võttes** sõudsiwad sõbrad kalda poole ning saiwad enne kose pääle jõudmist ka õnnelikult kaldasse. (VAKK, Saal 1885)
- (2) Ja **kokkuvõttes** tegi nende mängki oma südantsalvava iluga kuidagi kurvaks. (KK)
- (3) **Viie etapi kokkuvõttes** asus suursõidu liidri kohale P. Davidjan („Dünamo“). (KK)
- (4) **Süüdistuskokkuvõttes** märgitakse, et vandenõu organiseerijaks oli Kehar Singh. (KK)

3. Keelendite grammatilisus

Üks keelendi *kokkuvõttes* kasutuses varieeruvaid nähtusi on grammatilisus. Peter Harderi ja Kasper Boye (2011: 60) määratluse järgi on grammatilisus diskursiivne teisejärgulisus: grammatiline keelend talitleb teise keelendi tagaplaanil, väljendades teise tähenduse suhtes kõrvalist tähendust. Määrja kaassõna *kokkuvõttes* on kujunenud täistähendusliku nimisõna- või tegusõnavormi uues, teisejärgulises funktsioonis kasutamise tulemusel.

Osa täistähendusliku keelendi põhjal kujunenud täistähenduseta keelendeid on käsitatavad pigem pragmaatilise kui grammatilisena ning nende kujunemist võib käsitleda pragmatiseerumisena. Eelkõige puudutab see keelendeid, mida nimetatakse modaal- ja diskursusepartikliteks. Vähemalt osa funktsioonide järgi kuulub nende hulka ka määrsõna *kokkuvõttes*. Gabriele Diewald (2011: 457) on aga selgitanud, et pragmaatiliste keelendite kujunemine ei erine millegi poolest traditsioonilises mõttes grammatiliste keelendite kujunemisest. Seepärast kasutatakse keelendi *kokkuvõttes* funktsioonide kujunemise käsitlemisel (üld)terminit *grammatiseerumine*.

Kujul *kokkuvõttes* esinevate keelendite funktsionaalseid erinevusi käsitletakse semantika põhjal. See, et vaadeldavad keelendid lähtuvad

ühendverbist *kokku võtma*, annab nende tähendusele sarnase võrdlus-aluse, kokkuvõtmisündmuse, kus saab eristada nelja põhikomponenti: 1) kokkuvõtmistegevus, 2) kokkuvõtmise tegevussubjekt ehk kokkuvõtja, 3) kokkuvõtmise tegevusobjekt ehk see, mida kokku võetakse, ja 4) kokkuvõtmistulemus. Keelendi *kokkuvõttes* kasutust käsitletakse kokkuvõtmis-sündmuse põhjal. Alustatakse põgusa ülevaatega nimisõnavormist, seejärel käsitletakse pikemalt *des*-vormi. Seejärel tulevad vaatluse alla määr- ja kaassõna ning keelendite kokkupuutealad.

4. Nimisõna *kokkuvõte* seesütlevavorm

Kokkuvõte on ühendverbist *kokku võtma* tuletatud nimisõna. Asjaomase *e*-tuletiste malli järgi on saadud nii teo-, vahendi- kui ka tulemusnimetusi (Kasik: 272). Viimaste hulka kuulub ka nimisõna *kokkuvõte*, mis väljendab kokkuvõtmistegevuse tulemust.

EKSSis on esitatud sõna *kokkuvõte* kaks põhitähendust: 1) millegi lühike, ainult kõige tähtsamat sisaldav esitus (nt artikli *kokkuvõte*, teose *sisu lühikene kokkuvõte*) ja 2) mitmesuguste andmete või asjaolude põhjal saadud tulemus (nt *valimistulemuste kokkuvõte*, *esimese veerandaasta kokkuvõte*).

Siin töös kasutatakse veidi kohandatud jaotust: *kokkuvõte* on 1) teksti sisu kokkuvõtmise tulemus või 2) ajavahemiku sündmuste või nende tulemuste kokkuvõtmise tulemus. Esimest tähendust ilmestab näide 5.

- (5) Ei ole mõtet iga viite juurde arutelu loota .. eriti kui **lühikeses kokku-võttes** on ka viiteid minu enda kirjutatule. (etTenTen)

Tüüpiline nimisõnafraas vormiga *kokkuvõttes* talitleb lauses kohamää-rusena, viitab mõne nähtuse põhisisu sõnastamise tulemusel valminud tekstile ja väljendab info asukohta. Vaadeldud materjali põhjal otsustades kasutatakse nimisõnavormi tunduvalt vähem kui samasuguse kujuga *des*-vormi, määr- ja kaassõna.

5. Tegusõna *kokku võtma des*-vorm

Ühendverb *kokku võtma* viitab millegi kompleksse koondamisele osade ühendamise teel. EKSS eristab ühendverbi kolme põhitähendust (millest ühel on kaks alltähendust):

- 1) kedagi või midagi ühte rühma või kohta kokku koguma (nt *mehi, kompe kokku võtma*).

Selle rühma all on eraldi esile toodud jõu- ja energiavarude koondamisele viitav kujundlik alltähendus (nt *jõudu, julgust kokku võtma*, vt näide 1) ja kokkuarvutamise, liitmise alltähendus (*arveid, sissetulekuid ja väljaminekuid kokku võtma*);

- 2) kõige tähtsamat lühidalt sõnastama (nt *oma seisukohti, muljeid, aastat kokku võtma*);

- 3) end pingutama (*end, ennast kokku võtma*).

des-vormi kasutatakse kõigis ühendverbi *kokku võtma* tähendustes, kuid võrdluses nimi-, määr- ja kaassõnaga väärivad lähemat vaatlust ainult kaks: teine põhitähendus 'sõnastama' ja esimese põhitähenduse teine alltähendus 'kokku arvutama'. Sõnastava kokkuvõtmise puhul (näide 6) öeldakse midagi nähtuse kui terviku põhjal. Arvutava kokkuvõtmise puhul (näide 7) liidetakse kokku mitu väärtust või tegurit.

- (6) **Olümpiahooaega kokku võttes** tõdes Tamm, et sportlaste tulemused määravad edukuse. (KK)

- (7) **Kõhklejate pigem jaatavaid hoiakuid ning kindlalt jah-ütlejate hääli kokku võttes** prognoosib Faktum, et rahvahääletuse tulemuseks on 72-78 protsendine toetus EL-iga liitumisele. (etTenTen)

des-vorm on käändeline verbivorm ja *des*-tarind talitleb lauses määrusliku konstruktsioonina: seeläbi vastab *des*-tarind tüpoloogilisele konverbitarindi kategooriale (vt nt Haspelmath 1995: 3; Ylikoski 2003: 222). Konverbitarindile omaselt on *des*-tarindil mitut laadi määruslikke tähendusi, misjuures konkreetse tarindi vahetõde põhilausega selgub konteksti põhjal (vt Uuspõld 1966: 175–177; Ereht 2014: 215–219). Näites 6 esineval *des*-tarindil on ajatähendus. Tarindit parafraseerib nt ajalause *Kui ta olümpiahooaega kokku võttis, siis tõdes ..* Tarind näites 7 sarnaneb eelmisega, kuid arvutava kokkuvõtmise puhul tõuseb selgemalt esile vahendi tähendus: n-õ arvutustehet kujutav *des*-tarind seostub tehte vastust väljendava põhilausega nagu vahend tulemusega.

Konverbitarindi kategooriale omaselt esineb kaht tüüpi *des*-tarindeid: ühtede tegevussubjekt on tarindis väljendatud, eksplitsiitne, ja teiste oma väljendamata, implitsiitne (vt Haspelmath 1995: 10; Plado 2015: 315). Vormiga *kokku võttes* *des*-tarindite tegevussubjekt on implitsiitne ning ühtib näidetes 6-7 põhilause tegevus- ja grammatilise subjektiga,

mis ongi *des*-tarindile omane (täpsemalt nt Uuspõld 1966: 84–85; Plado 2015).

Näidetes 5–7 esinevad määr- ja kaassõna *kokkuvõttes* lähtekategooriana kaalumist väärivad keelendid oma tüüpilisel kujul. Selliseid vorme on keeruline määr- ja kaassõnaga üheti seostada. Järgmisena tulevad vaatluse alla vähem tüüpilised – grammatilisemad *des*-tarindid, mil on määrsõnaga rohkem ühist. Märgata võib seaduspära, et keelendite sarnasus kasvab sedamööda, kuidas nõrgeneb *des*-vormi seos argumentstruktuuri, tegevussubjekti ja tegevusobjektiga.

6. *des*-vormist määrsõna poole

Kui näidetes 6–7 esitatud *des*-tarindite tegevussubjekt ühtib põhilause omaga, siis järgmiste vaadeldavate tarindite tegevussubjektina kerkib esile kõneleja või üldisik. Näites 8 on *des*-tarindi tegevussubjekt kõneleja ja kirjutaja ühes isikus. Näites 9 on tarindi tegevussubjektina mõistetatud *des*-tarindi põhilause refereeritud autor *Kallas*.

- (8) **Esimest setti kiiresti kokku võttes** hakkab esmapilgul silma Kanepi kindlus oma servil. (etTenTen)
- (9) Nüüd ütleb Kallas, et **kõiki valitsussektori kulutusi (kaasa arvatud sotsiaalkulud) kokku võttes** on juba juuni lõpuks puudu koguni 2,5 miljardit. (etTenTen)

des-vormi seos kõneleja ja üldisikuga ei piirdu vormiga *kokku võttes*. Näiteks selsamal *võttes*-vormil esineb selline seos koos mitme teise laiendiga: *arvesse võttes, midagi aluseks võttes, millegi järgi võttes, eraldi võttes, üldiselt võttes; mõistusega, loogiliselt, objektiivselt, ratsionaalselt jne võttes*. Niisuguste tarindite abil suhestatakse põhilause sisu kõneleja tegevuse või hoiakuga. Helen Plado (2010: 259) on nimetanud nende tarinditega (muu seas) samasugust funktsiooni täitvaid *da*-infinitiivse öeldisverbiga tingimuslauseid *konversatsiooniliseks*. See määratlus sobib ka vaadeldavatele *des*-tarinditele.

Ka konversatsiooniline *des*-tarind seostub põhilausega nagu tegevus tulemusega: näites 8 väljendab põhilause esimese seti sõnastava kokkuvõtmise ja näites 9 kulutuste kokkuarvutamise tulemust. Selle semantilise seose varal pakub konversatsiooniline tarind vastuvõtjale pragmaatilist sissejuhatust põhilause sisusse. Suhtlustasandile viitav konversatsiooniline

tarind asub põhilausest funktsionaalselt kaugemal, on diskursiivselt teisejärgulisem ja ühtlasi grammatilisem (vt ptk 3) kui põhilausega samasubjektiline tarind. Peale seose tegevussubjektiga erineb osa *kokku võttes* -tarindeid tüüpjuhust ka tegevusobjektiga seostumise poolest. Kui kõiki seni vaadeldud tegevusobjekte väljendab *des*-vormi laiendav objekt, siis järgmisena vaadeldavate konversatsiooniliste tarindite tegevusobjektid on implitsiitsed, mõistetavad konteksti põhjal.

- (10) **Väga lühidalt kokku võttes** on NATOga ühinemist vaja, et osaleda Alliansi kollektiivkaitsesstruktuuris. (etTenTen)

- (11) Peale palga pakutakse töökohavahetajatele ka muid materiaalseid hüvesid, mis **kokku võttes** annavad päris arvestatava palgalisa. (etTenTen)

Näites 10 võib sõnastavale kokkuvõtmisele viitava *des*-tarindi tegevusobjekti mõista nii varasema konteksti kui ka põhilause põhjal. Näites 11 esitatud *des*-tarindis arvutatakse kokku *materiaalseid hüvesid*, millele viitab viimati põhilause subjekt *mis*. Näidetes 10–11 esinevate tarindite kokkuvõtmisündmus oleneb tervenisti kõneolukorrast: tegevussubjekt on konversatsiooniline, tegevusobjekt on mõistetav konteksti põhjal, kokkuvõtmistulemust väljendab põhilause.

Näidetes 8–11 esinevate *des*-vormide seost argumentidega pole vormistatud. Määrsõna juurde on siit väike samm. Allpool tulevad vaatlusele kontekstid, kus määrsõna *kokkuvõttes* on käsitatav implitsiitse tegevusobjektiga konversatsioonilise *des*-tarindi järgmise astmena, mis on kaotanud tegevuslikkuse ja seose argumentidega.

7. *des*-vormi ja määrsõna kokkupuuteala

des-vormi ja määrsõna kokkupuutepinna toovad ilmekalt esile eesti kirja-keele korpuse esimesed *kokku võttes* -vormid. Korpuse kolmest 1950. aastate eelsest vormist väärrib tähelepanu üks, mis pärineb 1900. aastate ilukirjandusest (näide 12).

- (12) Kohe esimene mõte käis jälle käsikirja peale, aga nüüd oli minu mõistuse ees see asi juba märksa selgem ja ma võisin **kokku võttes** ühe otsuse teha. (KK)

Näites 12 esinev keelend *kokku võttes* on kirjutatud lahku, kuid selles kontekstis ei kerki esile *des*-vormi implitsiitset tegevusobjekti. Vormi kõige tõenäolisem tõlgendus näib määrsõnaline: seega oleks tegu vanima

näitega määrsõnast *kokkuvõttes*. *des*-vormi ja määrsõna seosele osutab ühine kontekst, mille toovad esile kolm 1950. aastate ajakirjandustekstides esinevat lahku kirjutatud vormi (näited 13–15).

(13) Need on **kokku võttes** tallinlaste eelseisvad ülesanded .. (KK)

(14) **Kokku võttes**, käsitletud teos on suurel määral ebaõnnestunud ega täida täielikult oma ülesannet .. (KK)

(15) Selline on **kokku võttes** Valentin Katajevi jutustuse „Mina, töörahva poeg“ sündmustekäik. (KK)

Näidetes 13–15 esinevaid keelendeid saab tõlgendada nii tegevust väljendava *des*-vormina kui ka mittetegevusliku määrsõnana. Mõlemat tõlgendust võimaldav kontekst peab vastama mõnele tingimusele. Vormil *kokku võttes* pole laiendeid: määrsõnal ei saa neid olla, *des*-vormil ei pea olema. *des*-tarindi kohase tõlgenduse korral saab implitsiitse tegevusobjektina tõlgendada kontekstis kõneks olevat teemat. Näites 13 on sellena tõlgendatav nimisõna fraas *tallinlaste eelseisvad ülesanded*, näites 14 eespool räägitu, näites 15 alusena talitlev nimisõna fraas peasõnaga *sündmustekäik*. Seos tegevussubjektiga on vormide tegevusliku tõlgenduse korral konversatsiooniline, määrsõnalise tõlgenduse korral see aga puudub.

Vormi *kokku võttes des*-tarindi ja määrsõna kohane tõlgendus erinevad tähenduse poolest. *des*-tarind toob esile kokkuvõtmise kui konversatsioonilise sõnastamistegevuse, määrsõna fookus on aga ahenenud laiendatava lause iseloomustamisele: lause käsitleb teemat kokkuvõtlikult, st üldistavalt. *des*-tarindis väljenduva dünaamilise tegevuse asemel väljendab staatilisem määrsõna teemakäsitluse omadust.

Näidetes 13–15 esile tulev kontekst ilmestab võimalikku reanalüüsikohta, kus *kokkuvõttes* on võinud väljuda tegusõna paradigmat ja määrsõnastuda. Sel juhul oleks määrsõna tekkinud nii, et taandus *des*-vormi *kokku võttes* tõlgenduslik side tegevussubjekti, tegevusobjekti ja ühtlasi kokkuvõtmise kui tegevusega. Niisugusel kujunemiskäigul on ühisjooni Ellen Uuspõllu (2001) käsitletud *alates*- ja *võrreldes*-vormide kaassõnastumisega: subjektiseose kaotanud *des*-vormid hakkavad tegevuse asemel väljendama suhet. Seejuures on keelendite vahel kaas- ja määrsõna kohased erinevused: kui laiendi säilitanud *alates* ja *võrreldes*-vormid seostavad omavahel laiendit ja laiendatavat keelendit, siis laienditeta *kokkuvõttes* seostub süntaktiliselt ainult ühe, laiendatava keelendiga.

Laienditeta konversatsioonilise *des*-vormi kasutuskontekstides on tänapäeval rööpse võimalusena kasutatav ka määrsõna. Näidetes 16-17 on konversatsiooniline *des*-vorm tegevusliku tõlgenduse korral põhilausega samasubjektiline, mis aga ei tähenda, et *kokkuvõttes* ei võiks esineda määrsõnana. Vormi laiendav viisimäärus – nagu näites 18 – tõstab aga esile tegevusliku tõlgenduse, hoolimata pigem määrsõnaga seotud kokkukirjutusest.

- (16) **Kokku võttes** tuleb nentida, et enne majandusaasta aruande analüüsi ei saa laululava linnalt raha juurde. (etTenTen)
- (17) **Kokkuvõttes** tuleb tõdeda, et Dreyeri näol oli tegemist äärmiselt toimeka ja mitmekülgsede huvidega inimesega. (etTenTen)
- (18) Kõik see tähendab **lühidalt kokkuvõttes** üht – palgaarmee pooldajad, eeldusel, et nad on teema endale enam-vähem selgeks teinud, kuulutavad valjult ja varjamatult .. (etTenTen)
- (19) Kui linnatihane kasvatabki üles vähem poegi kui metsatihane, siis õnnestub tal ehk pesitseda rohkem kordi. **Kokku võttes** võib tema järglaste arv olla suurem. (etTenTen)

Kui seni esitatud näited *des*-vormi ja määrsõna ühise konteksti kohta vastavad sagedamini esineva sõnastava kokkuvõtmise tüübile, siis näide 19 ilmestab n-ö kokkuarvutatavat ühiskonteksti. *des*-tarindina tõlgendades viitab keelend eelnevast kontekstist tulenevate tegurite kokkuarvutamisele ja põhilause selle tulemusele. Määrsõnalise tõlgenduse korral on kokkuarvutaja roll taandunud ning laiendatav lause ei tõlgu enam tegurite kokkuarvutamise tulemusena, vaid nende eneste kombineerumise või koosmõju tulemusena.

8. Määrsõna *kokkuvõttes*

Praeguseks on määrsõna levinud mitmesugusesse konteksti, kuid ühisjooned konversatsioonilise *des*-tarindiga on siiski olemas. Tänu funktsiooni sarnasusele sobib *des*-tarind määrsõna funktsiooni kirjeldamise aluseks. Näidetes 20–24 on mõni määrsõna kasutusviis, mispuhul võib täheldada rohkem või vähem taandunud seoseid kokkuvõtmisündmuse komponentidega. Üldiselt võib esitada järjekorra: seose kokkuvõtjaga on määrsõna kaotanud; seos kokku võetavaga varieerub tugevuse poolest; kõige tugevam on seos kokkuvõtmise tulemusega, mida väljendab määrsõna laiendatav keelend.

- (20) Lavastaja on **kokkuvõttes** üks donjuan, kes armastab vallutada uut materjali. (etTenTen)
- (21) Kui aga teha väike sissemakse ja valida pikem periood, läheb ost **kokkuvõttes** palju kallimaks. (etTenTen)
- (22) **Kokkuvõttes** tuli album välja alles 1990. aastal. (etTenTen)
- (23) Paralepas läinud pühapäeval peetud 3. rattakrossil oli Andrus Tammistus finišis küll parim läänlane, kuid jäi **kokkuvõttes** teiseks tallinlase Igor Tarassovi järel. (etTenTen)
- (24) Loodan, et jääte õhtuga **kokkuvõttes** siiski rahule. (etTenTen)

Näidetes 20-21 on täheldada konversatsioonilise kokkuvõtmissündmuse põhja: lause näites 20 kujutab endast lavastaja elukutse sõnastava kokkuvõtmise tulemust. Näide 21 põhineb aga arvutaval kokkuvõtmisel: põhilause väljendab tingimuslause osalause (kui tegevusobjektide) kombineerimise tulemust.

Näidetes 22–24 on seos konversatsioonilise kokkuvõtmissündmusega nõrgem. Näites 22 väljendab määrsõna *kokkuvõttes* sisaldav lause eespool mainitud tegurite tagajärge ning näites 23 läänlaste ja mujalt pärit võistlejate koosarvestamise tulemust. Näites 24 esitatud lause on lähemal sõnastavale kokkuvõtmisele. Erinevalt konversatsioonilisest *des*-tarindist ei väljenda määrsõna *kokkuvõttes* aga mitte kõneleja, vaid lause semantilise kogeja (mitmuse teise isiku) vaatekohta.

Määrsõna kasutuses saab eristada kaht, sõnastaval ja arvutaval kokkuvõtmisel põhinevat joont. Sõnastava kokkuvõtmise tulemusest on määrsõna puhul saanud üldistus: määrsõna laiendab teema või nähtuse üldistust. Arvutaval kokkuvõtmisel põhinev määrsõna osutab tulemuslikkusele.

Tänapäeva kasutuste põhjal ei hakka aga silma määrsõna ja samakujulise nimisõnavormi vahelisi sildkontekste. Peamiseks põhjuseks võib pidada seda, et nimisõnavormi kasutatakse kitsas, üksnes teksti tähenduses. Kuigi määrsõnalise ja nimisõnalise kasutuse vahel pole märgata vahetut kokkupuuteala ega võimalikku otsest üleminekuala, on mõlema sõnaliigi puhul näha ühisosa keelendi kaassõnalise kasutusega, mis tuleb vaatluse alla järgmisena.

9. Kaassõna *kokkuvõttes*

Kaassõna *kokkuvõttes* täidab ühest küljest üsna kitsast funktsiooni. Teisest küljest asub see keelendi *kokkuvõttes* funktsionaalses keskmes: sel on arvestatav kokkupuutepind nimisõna, tegusõna ja määrsõnaga.

Kaassõna *kokkuvõttes* seostab sündmusi ja ajavahemikke nende sisuga, enamasti tulemustega. Sündmusi ja ajavahemikke väljendavad kaassõna laiendid ning nende sisu kajastab kaassõnatarindiga lause. Kaassõna *kokkuvõttes* abil väljendatava konteksti moodustavad mitu ühesugust üksust (näide 25) või ka ainult üks kompleksne üksus (näide 26). Nagu kaassõnade puhul üldiselt, ei esine kaassõnal *kokkuvõttes* omadussõnalisega muid modifitseerivaid laiendeid (vt Veismann, Erelt 2017).

(25) Ta edestas suurslaalomis **kahe sõidu kokkuvõttes** prantslast Frederic Covilid 0,13 sekundiga. (KK)

(26) **Esimese kvartali kokkuvõttes** tehti Tallinnas korteritega tehinguid 1297 ja keskmiseks hinnaks kujunes 13 646 krooni ruutmeetri kohta. (etTenTen)

Samamoodi nagu arvatavale kokkuvõtmisele viitav *des*-tarind talitleb kaassõnatarind määrusena tulemusi käsitlevas lauses. Sealjuures on tarindite vahel põhimõtteline erinevus: kui *des*-tarindi põhilause väljendab tarindi tegevusobjektide *kokkuvõtmise* tulemust, siis kaassõnatarindiga lause väljendab *laiendite* – ajavahemike ja sündmuste – endi tulemust. Sisuline seos valitseb kaassõnatarindi laiendite (kui ajavahemiku või sündmuse) ja ülejäänud lause (kui tulemuse) vahel ning kaassõna *kokkuvõttes* funktsioon on selle seose väljendamine.

Kaassõna *kokkuvõttes* funktsioneerib teiste tähenduste, sündmuse ja tulemuse vahel ja tagaplaanil. Ühtlasi täidab kaassõna grammatilistele keelenditele tunnuslikku funktsiooni: suhestada laiendatavat keelendit millegi muuga (vt Diewald 2011: 454). Kaassõna *kokkuvõttes* suhestab sündmust ajavahemikuga või tulemust sündmusega.

Nagu eespool (ptk 4) mainitud, on nimisõnavorm *kokkuvõttes* kasutusel kahes kitsas, 1) tekstide ja 2) sündmuste-ajavahemike kokkuvõtmise tulemuse tähenduses. Viimane on käsitatav kaassõna *kokkuvõttes* lähtekonstruksioonina. Nimi- ja kaassõna vahetada aitavad selgitada näited 27-28.

(27) **Aastakokkuvõttes** on välja toodud juhtkonna efektiivne tegutsemine ja optimistlik meelelaad. (sysadminnid.tumblr.com)

- (28) Terve Nord Pooli süsteemihind oli eelmise aasta viimasel kuul 31,79 eurot ning **aasta kokkuvõttes** 26,91 eurot megavatt-tunnist. (majandus24.postimees.ee)

Näide 27 sisaldab nimisõna seesütleavormi, mis viitab ajavahemiku sündmusi ja tulemusi käsitlevale tekstile. Näide 28 ilmestab nimisõnavormist tunduvalt sagedamat kaassõnatarindit, mispuhul *kokkuvõttes* ei osuta enam iseseisvale nähtusele (tekstile). Kaassõnatarindi funktsionaalne fookus on nihkunud laiendi abil väljendatud ajavahemikule ja selle seosele laiendatavas lauses väljendatud tulemusega.

Sõnavormi *kokkuvõttes* kaassõnastumist võib pidada süntaktiliselt tingituks (vt Kasik 2015: 408): määrusena talitlev seesütleavorm on saanud grammatilisema (teisejärgulisema) tähenduse. Nimisõna käände vormi leksikaliseerumine ongi kaassõnade põhiline tekkeviis (Karelson 2005: 63; Kasik 2015: 404).

Peale nimisõna on kaassõnal *kokkuvõttes* kokkupuutepind ka määr sõnaga, seda ilmestavad näited 29–32.

- (29) Kuigi tehingute arv on oluliselt langenud, ei avaldanud see **aasta kokkuvõttes** märkimisväärset mõju keskmisele tehingu väärtusele. (etTenTen)
- (30) **Kokkuvõttes** tõusis veetariif 2001-2005 esialgu fikseeritud 30% asemel vaid 16,2% võrra. (etTenTen)
- (31) Tartu Ülikooli peatreeneri Indrek Visnapuu sõnul näitab venelaste tugevust nende Euro-Challenge võit Samara üle **kahe mängu kokkuvõttes**. (etTenTen)
- (32) Laupäevases kohtumises näitas meeskond väga head minekut – juba esimene veerand võideti 15 punktiga ja **kokkuvõttes** teeniti korralik 94:66 võit. (etTenTen)

Kaas- ja määrsõna puutuvad kokku lausetes, kus käsitletakse mingi aja jooksul toimunud sündmusi (näited 29-30) või nende tulemusi (näited 31-32). Kaassõnatarindis (näited 29, 31) toob tulemuste ajalise konteksti esile laiend. Määrsõna (näited 30, 32) ajalisele kontekstile ei viita, vaid toonitab lihtsalt, et lausung väljendab tulemust. See, mille tulemusena on tegu, võib selguda lausekonteksti (näide 30) või asjatundmise (näide 32) põhjal.

Funktsionaalne kokkupuude kaassõnatarindiga tõstab (*des*-vormist kujunemise kõrval) esile veel kaks määrsõna kujunemise võimalust: see on võinud kujuneda kaassõnatarindi või nimisõnafraasi põhjal.

Kaassõnatarindi põhjal oleks määrsõna kujunenud kontekstist selguvate laiendite ärajäämise kaudu, n-ö elliptilise kaassõnafraasina (vt Veismann, Erelt 2017). Nimisõnafraasi põhjal kujunenud määrsõna oleks aga erinevalt kaassõnatarindist kujunenud ilma kokku võetud nähtusele osutava täiendita nimisõnavormi põhjal. Sama sõnavormi talitlemine koos nimisõnaga kaassõnana ja ilma nimisõnata määrsõnana pole eesti keeles ebatavaline (vt nt Habicht 2000: 22; Karelson 2005: 62; Veismann, Erelt 2017).

Tänapäeval aga ei näi nimisõnavormi ja määrsõna *kokkuvõttes* vahel olevat funktsionaalset kokkupuutepinda. Sündmuste või ajavahemike kokkuvõtmise tulemuse tähenduses esinevatel harvadel nimisõnavormidel on alati sündmusele viitav täiend, mis on enamasti vormiga *kokkuvõttes* kokku kirjutatud (nagu näidetes 4 ja 28). Keelendi *kokkuvõttes* tänapäevase kasutuse põhjal on seega näha kaassõna ja nimisõnavormi kokkupuuteala, kuid mitte määrsõna ja nimisõnavormi kokkupuudet. Igal juhul oleks nimisõnavormi ja kaassõnatarindi põhjal kujunenud samasugune tulemuslikes kontekstides esinev määrsõna. Järgnevalt lähtutakse tulemuslikes kontekstides esineva määrsõna käsitlemisel funktsionaalse sarnasuse alusel kaassõnatarindist, välistamata seda, et ajalooliselt on see kujunenud nimisõnafraasi põhjal.

10. *des*-tarindi ja kaassõnatarindi põhjal tekkinud määrsõna

Määrsõna *kokkuvõttes* tekkimise selgitamiseks piisaks kas *des*- või kaassõnatarindist: emma-kumma keelendi põhjal kujunes samal viisil kasutatav määrsõna, mis liikus edaspidi ka teistsugustesse, sh teise tarindi kohastesse kontekstidesse. Üks ei välista teist: *des*-vorm ja kaassõna on võinud mõlemad määrsõnastuda.

Määrsõna *kokkuvõttes* kasutuses leidub ühisjooni kolme võimaliku lähtekeelendiga: 1) sõnastavat ja 2) arvutavat kokkuvõtmist väljendava implitsiitse tegevusobjektiga konversatsioonilise *des*-tarindi ning 3) kaassõnatarindiga. Allpool tuleb vaatlusele, kuidas kokkuvõtmisündmuse osad (tegevussubjekt, tegevusobjekt ja tulemus) esilduvad eri lähtekeelendite kohaselt kasutatud määrsõnade puhul erineval määral.

- (33) **Kokkuvõttes** võiks öelda, et underground skene on Riias nõrk. (etTen-Ten)

- (34) .. siis on sportimisega saavutatav vaimne ja kehaline vormisolek ning parem tervis vaieldamatult inimese toimetuleku ja töövõime, **kokkuvõttes** edukuse alus. (etTenTen)
- (35) Nädalavahetuse Göteborgis superfinaalturniiriga lõpule jõudnud Euroopa Noorte Korvpalliliiga U17 vanuste turniiril võitis Salva/Tartu Ülikool **kokkuvõttes** viienda koha. (etTenTen)

Konversatsiooniline *des*-tarind seab kokkuvõtja ossa kõneleja või üldisiku, kaassõnatarind kokkuvõtjat esile ei too. Määrsõna *kokkuvõttes* kasutuses saab eristada kontekste, kus kokkuvõtja kui kõnealuse teema käsitleja on esil (näide 33) või olemas (näide 34), ja kontekste, kus kokkuvõtja roll esile ei tõuse (näide 35). Kokkuvõtja on käsitlejana esil üldistavates-arutlevates jms kontekstides, tagaplaanil aga sündmuste n-ö objektiivseid tulemusi esitavates kontekstides.

Kokku võetav nähtus on implitsiitse tegevusobjektiga *des*-tarindite puhul mõistetav konteksti põhjal. Sõnastava tarindi puhul on tegevusobjekt pragmaatiliselt esilduv teema. Näites 33 oleks *des*-tarindi korral tegevusobjekt eespool öeldu või põhilause teema. Arvutava tarindi implitsiitsed tegevusobjektid on konkreetsed põhilause keelendid: näites 34 (*des*-tarindi korral) *inimese toimetuleku ja töövõime*.

Kaassõnatarindi tähendusliku struktuuri eritlemisel võib toetuda nimisõnafraasile, mille täiend viitab kokku võetud nähtusele. Nt konstruktsioonis *Võistluste kokkuvõttes on märgitud, et ..* viitab nimisõnavorm *kokkuvõttes* võistluste kokkuvõtmise tulemusele. Kuna kaassõnatarindi laiend põhineb nimisõnafraasi täiendil, võib öelda, et kaassõnatarindis on säilinud varasem kokkuvõtmistegevuse tegevusobjekt, mis ei tõlgendu aga enam tegevusobjektina.

Määrsõna *kokkuvõttes* seos tegevusobjektiga on vormilt kadunud ja võib olla ka tõlgenduslikult hääbunud. Tõlgenduslik seos oleneb kontekstist, põhiliselt sellest, kas keelendit, mida *kokkuvõttes* laiendab, saab mõista kokkuvõtmistulemusena.

Sõnastava ja arvutava konversatsioonilise *des*-tarindi puhul kajastab kokkuvõtmistulemust põhilause: keelekasutaja võtab teema oma sõnadega kokku ja selle tulemus on tema öeldu. Kaassõnatarindiga lauses kajastuv tulemus pole seevastu mõistetav mitte (kokkuvõtmis)tegevuse tulemusena, vaid sündmuse või ajavahemiku otsese n-ö objektiivse tulemusena. Lause või fraasi kujul esitatud tulemuse (üld)laiendina talitlev määrsõna

kokkuvõttes võib laiendada nii millegi kokkuvõtmise tulemust (näited 33-34) kui ka sündmuse otsest tulemust (näide 35).

Määrsõna *kokkuvõttes* kasutuste seas saab eristada *des*-tarindi ja kaassõnatarindi kohaseid kasutusi. *des*-tarindile vastavates kontekstides (näited 33-34) esildub keelekasutaja kui kokkuvõtja ning määrsõna laiendatav keelend väljendab mingi teema või asjaolude mõttelise kokkuvõtmise tulemust. Kaassõnatarindile vastavas kontekstis (30, 32, 35) kokkuvõtmise tegevussubjekti ega tegevusobjekti ei esildu ning määrsõna laiendatav keelend on mõistetav sündmuse või ajavahemiku otsese tulemusena.

Määrsõna *kokkuvõttes* kahe kirjeldatud konteksti vahel on tänapäevases kasutuses sujuv üleminek. Siiski on kontekstid üsna erinevad, et võtta võimalusena arvesse määrsõna kujunemise kaht juhtumit: üldistav-kokkuvõtlik *kokkuvõttes* konversatsioonilise *des*-tarindi põhjal ja tulemuslik *kokkuvõttes* kaassõnatarindi põhjal. Esimese tarindi määrsõnastumine võis toetada teise tarindi kohase määrsõna kujunemist.

Korpuste kõige vanemad määrsõna *kokkuvõttes* kasutusjuhud sarnanevad rohkem *des*- kui kaassõnatarindi kasutusega: määrsõna laiendab nähtuse üldistava kokkuvõtmise tulemust. See kehtib nii kokku (näide 2) kui ka lahku (näited 13–15) kirjutatud keelendite kohta. Ka vanus räägib kaassõnast ja nimisõnavormist vanema *des*-vormi kasuks.

Seni vaadeldu põhjal näib määrsõna *kokkuvõttes* kõige tõenäolisem lähtekeelend olevat *des*-tarind. Korpuste järgi sarnaneb määrsõna kõige vanem ja ka tänapäeval kõige sagedam üldistav funktsioon enim *des*-tarindiga. Määrsõna kasutus tulemuslikes kontekstides, kus see puutub kokku kaassõnatarindiga, on ilmselt hilisem ja harvem nähtus. Kõige suuremaks küsimuseks jääb määrsõna ajalooline vahekord nimisõnafraasiga. Nagu üheksanda peatüki lõpus märgitud, on üks nimisõnavormist määrsõnaks ülemineku võimalus kaassõnatarindi analoogia põhjal. Järgmises peatükis tuleb keelendi *lühikokkuvõttes* kaudu esile veel üks nimisõnavormi ja määrsõna kokkupuutepind ja võimalik sildkontekst.

11. Lühi-, vahe-, üld- ja lõppkokkuvõttes

Keelendit *kokkuvõttes* kasutatakse koos nelja täiendosaga: *lühi*-, *vahe*-, *üld*- ja *lõppkokkuvõttes*. Täiendosad täidavad täpsustavat (*lühi*-, *vahe*-, *üld*-) ja tugevdavat (*üld*-, *lõpp*-) funktsiooni. Komplekssemad kujud on kasutusel nimi-, kaas- ja määrsõnana ning nende funktsioonid pakuvad

sõnaliikide seostesse täiendavat sissevaadet. Täiendosaga keelendite funktsioonide kujunemisloo kindlaksmääramine on probleemne. Nende kasutusele tuleku ajaks olid eeldatavasti olemas nii kaas- kui ka määrsõna *kokkuvõttes*. Seetõttu võib täiendosaga keelendite kasutus järgida vormi *kokkuvõttes* mitmekesise kasutuse eeskuju: nt võib vormi *vahekokkuvõttes* kaassõnaline kasutus põhineda kaassõnal *kokkuvõttes*, eeldamata seda, et nimisõnavorm *vahekokkuvõttes* on omakorda grammatiseerunud.

Sõnastava-üldistava funktsiooniga keelendit *lühikokkuvõttes* kasutatakse nimi- ja määrsõnana, kuid mitte kaassõnana, mis esineb ainult tulemuslikus kontekstis. Nimisõnana viitab *lühikokkuvõttes* teksti kokkuvõtmise tulemusele, tüüpiliselt tekstile, kuid ka seisundile (näide 37). Keelendi *lühikokkuvõttes* kasutus toob esile nimi- ja määrsõna ülemineku-ala – seisundimääruse funktsiooni –, mis keelendi *kokkuvõttes* funktsioonide seas esile ei kerkinud. Seisundimääruse funktsioonis oleneb nimi- ja määrsõna vahekord sellest, kas keelend viitab nähtuse seisundivormile või käsitlemise laadile. Keelendi *lühikokkuvõttes* kasutust ilmestavad näited 36–39.

- (36) Seepärast ei pööranud ma oma ülevaates artikli sellele küljele erilist tähelepanu, nagu jääb see suhteliselt tagaplaanile ka **autori enda kirjutatud lühikokkuvõttes**. (etTenTen)
- (37) Evolutsioonilugu kõlab **rahvapärases lühikokkuvõttes** teinekord nõnda, et ahv tuli puu otsast alla ja sai inimeseks. (etTenTen)
- (38) Põgenik pöördub jälitaja poole pika kõnega, mille sisu **lühikokkuvõttes** on, et käes on aeg muutuda homo sapiensist millekski kõrgemaks. (etTenTen)
- (39) Ehk **lühikokkuvõttes** – olen stand by režiimil. (etTenTen)

Näite 36 nimisõnavorm *lühikokkuvõttes* viitab lauses kohamääрусena talitlevale tekstile. Näite 37 nimisõnavormi kasutatakse seisundi, esinemisvormi tähenduses. *Lühikokkuvõttes* ei viita siin mitte kirja pandud tekstile, vaid evolutsiooniloo suusõnalisele esinemiskujule. Fraas on parafraseeritav mitme seisundimäärusega: .. *lühikokkuvõttena*, *lühikokkuvõtte kujul* või *vormis*.

Näite 38 keelendit *lühikokkuvõttes* saab tõlgendada kahel moel: nii *kõne sisu* esinemise kui ka esitamise vormina. Esinemisvormina on *lühikokkuvõttes* seisund, *kõne sisu* enda esinemiskuju. Sel juhul on see

seisundimääruslik nimisõnavorm ja näites 37 esineva keelendi sarnane. Esitamisvormina on *lühikokkuvõttes* tõlgendatav keekekasutaja metakeelse märkusena: ta võtab *kõne sisu* kui nähtuse komplementlause abil lühidalt kokku. Sel juhul on *lühikokkuvõttes* määrsõna. Näite 39 keelend *lühikokkuvõttes* on selgelt määrsõna (täpsemalt modaaladverb). Teemakäsitlust iseloomustava üldlaiendina asub see kõneolukorra põhitähendusest nii kaugel, et pole laiendatava lause (määruslik) liige.

Nagu eespool mainitud, viitab nimisõnavorm harilikult tekstile ja talitleb kohamäärusena. Kuigi üleminek kohamääruselt kohakäändelisele seisundimäärusele on sujuv (EKG II: 91), jääb nimisõnavormi *kokkuvõttes* kasutatavus seisundimäärusena selle töö seisukohalt lahtiseks. Küsimus on siiski oluline: seisundimäärus kujutab endast nimisõnavormi ja määrsõna *kokkuvõttes* potentsiaalset sildkonteksti (nagu näidetes 37-38).

Erinevalt keelendist *lühikokkuvõttes* seostub *vahekokkuvõttes* sündmuste ja ajavahemike (vahe)tulemustega. Seda kasutatakse peamiselt nimi- ja kaassõnana ning vähem määrsõnana.

- (40) Miks muidu rõhutab advokaat Raidla „**Sõnumilehes**“ **avaldatud ekspertiisi vahekokkuvõttes**, et Vähi pöördus advokaadibüroo poole eraisikuna. (KK)
- (41) **Majandusaasta vahekokkuvõttes** nenditi, et eelmisele perioodile jääb käesolev aasta kõvasti alla. (etTenTen)
- (42) **Turniiri vahekokkuvõttes** on kindlalt juhtimas eelmise aasta Külaliiga meistermeeskond Õhust ja Armastusest. (etTenTen)
- (43) MMist on veerand selja taga ja **vahekokkuvõttes** võib öelda, et hooaeg algas taas McLareni ülekaaluga .. (KK)

Näites 40 viitab *vahekokkuvõttes* nimisõnaliselt tekstile. Näites 41 esinevat keelendit *vahekokkuvõttes* saab tõlgendada nii nimisõna kui ka kaassõnana. Nimisõnalise tõlgenduse korral võib keelendit *vahekokkuvõttes* laiendada täiend (nt *kiiruga tehtud*), kaassõnalise tõlgenduse korral mitte. Näites 42 suhestab kaassõna *vahekokkuvõttes* võistlust otse (vahe)tulemusega. Näites 43 esinev määrsõna *vahekokkuvõttes* on käsitatav elliptilise kaassõnatarindina, mille laiend (*MM, hooaeg*) on jäetud väljendamata.

Nimisõnavormid *lühi-* ja *vahekokkuvõttes* on sagedased võrreldes nii samakujujulise määr- ja kaassõnaga kui ka nimisõnavormiga *kokkuvõttes*. Järgmisena vaadeldavaid keelendeid *üld-* ja *lõppkokkuvõttes* kasutatakse nimisõnana vähem.

Spordi- ja teiste võistluste tulemuste käsitlemisel kasutatav keelend *üldkokkuvõttes* sarnaneb tulemusliku konteksti poolest keelendiga *vahekokkuvõttes*. Erinevalt viimasest kasutatakse seda aga ainult kaas- ja määrsõnana.

(44) **Kuue ala üldkokkuvõttes** (kavas oli veel kabe) kogusid Leedu ja Eesti võrdselt 3 kohapunkti. (KK)

(45) **Üldkokkuvõttes** muutub töö komplitseeritumaks ja pingelisemaks. (etTenTen)

Näites 44 on *üldkokkuvõttes* kasutusel kaassõnana. Keelendile iseloomulikult viitavad laiendid võistlussündmustele (mitte ajavahemikele). Näide 45 ilmestab keelendi määrsõnalist kasutust.

Ühtaegu kõige sagedamini ja sõnaliigi seisukohalt kõige piiratumalt – määrsõnana – kasutatakse neljast täiendosaga variandist keelendit *lõppkokkuvõttes*.

(46) See, kas nende räägitu meile meeldib või vastuvõetav on, ei ole **lõppkokkuvõttes** ju absoluutselt oluline. (etTenTen)

(47) Teine ja tegelikult **lõppkokkuvõttes** isegi usutavam põhjus on tegijate soov ennast puhtaks pesta neile osaks saanud süüdistustest. (etTenTen)

Kategoorilise ja intensiivistava keelendina lisab *lõppkokkuvõttes* tugevdava täiendsõna toel lausungile sisulist kaalu. Keelend seostub harvem kõnealuste asjaolude objektiivse lõpptulemusega ja sagedamini kõneleja tihti poleemilise subjektiivse arvamusega.

12. Kokkuvõte

Keelendi *kokkuvõttes* puhul puutuvad mitmeti kokku nimi-, kaas-, määr- ja tegusõna funktsioonid. Artiklis vaadeldi seda, kui tõenäoline on üks või teine sõnaliikidevaheline kokkupuutekoht ajaloolise sildkontekstina.

Tegusõnal *kokku võtma* ja sellest tuletatud nimisõnal *kokkuvõte* on kindel tähenduslik vahekord: nimisõna väljendab tegusõnaga väljendatava tegevuse tulemusel valminud teksti. Sõnade juhtumisi kokku langevat seesütleva- ja *des*-vormi ühendab vormiline ja funktsionaalne sarnasus. Mõlemad vormid talitlevad lauses kokkuvõtmistegevuse tulemusega seotud konteksti väljendava määrusena. Siiski on nimisõna- ja tegusõnavorm tänu tähenduse erinevusele sarnasteski kontekstides selgelt eristatavad keelendid.

Nimisõna- ja tegusõnavormi kokkulangemine seab aga küsimuse alla kaas- ja määrsõna *kokkuvõttes* päritolu. Kitsama ja ühelaadilise funktsiooniga kaassõna grammatiline funktsioon on kujunenud nimisõna semantilise tähenduse põhjal. Kaassõna ajavahemikule või sündmusele viitav laiend vastab nimisõna täiendile.

Avarama kasutusala määrsõnal leidub funktsionaalseid kokkupuutekohti *des*- ja kaassõnatarindiga. Ehkki samakujulise nimisõnavormiga ei näi määrsõna tänapäeval vahetult kokku puutuvat, tulevad teiste keelendite, kaassõnatarindi ja keelendi *lühikokkuvõttes* põhjal nähtavale ka nimisõnavormi ajaloolise määrsõnastumise võimalused. Nõnda on määrsõna *kokkuvõttes* võinud kujuneda konversatsioonilise *des*-tarindi, elliptilise kaassõnatarindi, täiendita nimisõnafraasi või seisundimäärusliku nimisõnafraasi põhjal. Iga potentsiaalse lähtekonstruktsiooniga seostub vahetult ainult osa määrsõna funktsioone ja kasutus kontekste ning ühe lähtekonstruktsiooni grammatiseerumine ei välista teiste konstruktsioonide grammatiseerumist.

Keelendi kasutuses ilmnevaid sõnaliikide seoseid käsitleti keelendi tähenduse, täpsemalt kokkuvõtmisündmuse komponentide põhjal. Vaatluse all olid nimisõna- ja tegusõnavormist kaas- ja määrsõna juurde viivad tähenduse taandumise ja funktsiooni teisejärguliseks muutumise teed. Näiteks üks *des*-vormist *kokku võttes* määrsõna *kokkuvõttes* juurde viiv tee seisneb kokkuvõtmistegevuse argumentstruktuuri, kokkuvõtja ja kokkuvõetava järkjärgulises taandumises lause tähendussisu tasandilt teksti või diskursuse tasandile ning tegevuse enda kivinemises diskursuse tasandi suhestajaks-märgiks: määrsõna märgib, et laiendatav lause või fraas (kui kokkuvõtmise tulemus) väljendab oma teema (kui kokkuvõtmise tegevusobjekti) seisukohast midagi olulist või lõplikku.

Kaassõna *kokkuvõttes* tarind järgib aga samakujulise põhisõnaga nimisõnafraasi lauselist üldfunktsiooni (sündmuste või tulemuste kontekstualiseerimine), kuid täidab ülesannet ökonoomsemalt, jättes arvesse võtmata nimisõnavormi semantilise tekstitähenduse ja keskendudes sisu seisukohalt põhilisele, (endise teksti) sündmuslikule või tulemuslikule sisule.

Artiklis jälgiti ühe keelendi(kogumi) kasutuses ilmnevate sõnaliikide vaheliste funktsionaalsete kokkupuudete põhjal keelendi grammatilisuse seost mõistelise tähendusega. Grammatilisema funktsiooniga keelendi puhul on mõisteline tähendus taandunud, kuid grammatiline funktsioon ise põhineb selsamal taandunud tähendusel.

Kirjandus

- Diewald, Gabriele 2011.** Grammaticalization and pragmaticalization. – The Oxford Handbook of Grammaticalization. Eds. Heiko Narrog, Bernd Heine. Oxford University Press, 450–461. <http://dx.doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199586783.013.0036>.
- EKG II** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika. II. Süntaks. Lisa: Kiri. Peatoim. Mati Erelt. Toim. Tiit Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- EKSS** = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiend. ja parand. trükk. Toim. Margit Langemets, Rudolf Karelson, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Erelt, Mati 2014.** Eesti keele lauseõpetus. Komplekslause. Tartu Ülikooli eesti keele osakond. Tartu: Tartu Ülikool.
- Habicht, Külli 2000.** Grammaticalization of adpositions in Old Literary Estonian. – Estonian: Typological Studies IV. Ed. Mati Erelt. (= Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 14.) Tartu: University of Tartu, 19–58.
- Harder, Peter, Kasper Boye 2011.** Grammaticalization and functional linguistics. – The Oxford Handbook of Grammaticalization. Eds. Heiko Narrog, Bernd Heine. Oxford University Press, 56–68. <http://dx.doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199586783.013.0005>.
- Haspelmath, Martin 1995.** The converb as a cross-linguistically valid category. – Converbs in Cross-Linguistic Perspective. Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms – Adverbial Participles, Gerunds. Eds. Martin Haspelmath, Ekkehard König. (= Empirical Approaches to Language Typology (EALT) 13.) Berlin: Mouton de Gruyter, 1–55.
- Karelson, Rudolf 2005.** Taas probleemidest sõnaliigi määramisel. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 1. Koost. Margit Langemets. Toim. Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 53–70.
- Kasik, Reet 2015.** Sõnamoodustus. Toim. Katrin Kern. (= Eesti keele varamu I.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Plado, Helen 2010.** Eesti keele *da*-infinitiivis öeldisverbiga tingimuslauseid. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri 1 – 2, 255–272.
- Plado, Helen 2015.** The subject of the Estonian *des*-converb. – SKY Journal of Linguistics 28, 313–348.
- Uuspõld, Ellen 1966.** Määrusliku *des-*, *mata-*, *nud-*(~*nuna-*) ja *tud-*(~*tuna-*) konstruktsiooni struktuur ja tähendus. – Keele modelleerimise probleeme 1. (= Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 188.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1–196.

- Uuspõld, Ellen 2001.** *des-* ja *mata*-vormide kaassõnastumine ja eesti komareeglid. – Keele kannul. Pühendusteos Mati Ereli 60. sünnipäevaks 12. märtsil 2001. Koost. ja toim. Reet Kasik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 306–321.
- Veismann, Ann, Mati Ereli 2017.** Määrsõnagraas. – Eesti keele süntaks. Toim. Mati Ereli, Helle Metslang. (= Eesti keele varamu III.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. (Ilmumas.)
- ÕS 2013** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013. Toim. Maire Raadik. Koost. Tiiu Ereli, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Ylikoski, Jussi 2003.** Defining non-finites: action nominals, converbs and infinitives. – SKY Journal of Linguistics 16, 185–237.

Korpused

- etTenTen** = eestikeelsete veebilehtede korpus. <http://www2.keelevaeb.ee/dict/corpus/ettenten/>.
- KK** = eesti kirjakeele korpus. <http://www.cl.ut.ee/korpused/kasutajaliides/>.
- VAKK** = Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpus. <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused>.

***kokkuvõttes* ‘in summary’ between different parts of speech**

CARL ERIC SIMMUL

There is an expression in Estonian which, written separately (*kokku võttes*) or together (*kokkuvõttes*), can cover four different parts of speech. The *-des* form of the phrasal verb, which expresses several different types of summarizing actions (e.g. *eelnevat kokku võttes* ‘to summarize the foregoing’), and the inessive form *kokkuvõttes* of the noun *kokkuvõte* ‘summary (text)’ (*lühikeses kokkuvõttes* ‘in a short summary’) are paradigmatic forms of full words represented in dictionaries. In addition to these, however, there is also a postpositional usage (*kolme etapi kokkuvõttes* ‘with the three stages taken all together’) and an adverbial usage (*kokkuvõttes võis rahule jääda* ‘in summary, one could be satisfied’). These latter two usages have not been listed in dictionaries.

This article examines the usage of *kokkuvõttes/kokku võttes* in different parts of speech, using corpus data to identify the semantic and morphosyntactic features that determine part of speech and the boundary areas between usages corresponding to different parts of speech. These are regarded as possible historical bridging contexts, where the postposition and adverb have developed on the basis of the noun and/or the verb. The analysis of such borderline cases is based on semantics. As the expressions examined all originate from the phrasal verb *kokku võtma* ‘to summarize’, the usages corresponding to different parts of speech have a shared conceptual foundation and basis of comparison: an event of summarizing. In explaining the relationships between different parts of speech, the four components of this event are distinguished: 1) the act of summarizing, 2) the logical subject, 3) the logical object ja 4) the result of the summarizing activity.

The postposition *kokkuvõttes* can be analyzed as a grammaticalized noun form: it no longer connotes a text as the original noun form does, but its grammatical function is still based on the meaning of that noun form. The adverb *kokkuvõttes*, which has a broader scope of usage, has functional similarities with the *-des* construction and the postpositional construction, and, judging from analogous examples of adverbialized nouns, it is possible that this form has indeed derived from the noun. However, the most likely development path for the adverbial is based on the retreat of the summarizing action expressed in the *-des* construction and its argument structure from the level of sentence meaning to the level of text/

discourse. This explanation is supported by the existence of the graduated transition zone which joins the *-des* construction and the adverb even today.

Keywords: Estonian, syntax, morphosyntax, parts of speech, word meaning, grammaticalization, lexicalization

Carl Eric Simmul
Tartu Ülikooli magistrant
simmulman@gmail.com

ALTERNATIIVSEID ETÜMOLOOGIAID III *NUUTER JA PESS*

LEMBIT VABA

Annotatsioon. Artiklis esitatakse uus etümololoogiline tõlgendus sõnadele *nuuter* 'kapsa juurepõletik' ja *pess* 'puukäsn, tael'.

Võtmesõnad: etümolooogia, sõnalaenud, eesti keel, vene keel, balti keeled

Nuuter 'kapsa juurepõletik'

Kapsa juurehaiguse nimetus *nuutra* ~ *nuutri* Võn Kam Kan Krl Rõu Plv Vas Röp Se, *nuutõrn(as)* ~ *nuudõrna* Se on kitsalt kagueestilise levikuga murdesõna (VMS: 111). Leksikograafilistes allikates on see noteeritud alates Ferdinand Johann Wiedemanni sõnaraamatust: *nūtra* : *nūtra* (d), dimin. *nūtrikene* : *nūtrikeze* 'krankhafte Knolle an den Kohlwurzeln' (Wiedemann 1973). Julius Mägiste on esitanud sõna ilma etümoloožiata (EEW VI: 1756), samuti Eino Koponen (1998: 135). Osmo Nikkilä (1988: 15) on oletanud, et *nuutra* on skandinaavia laen, ja esitanud võrdluseks vpõ *hnútr* 'Geschwulst, Beule [kasvaja, tuumor, muhk]', *hnúta* 'Verdickung an der Bruchstelle eines Knochens [paksend, jämend luu murdumiskohal]', nr *nut* 'Knorren [(puu)pahk, oksakoht]', nr mrd *nūta* 'rundliches Auswuchs [ümmargune kühm, mügar]', samuti vpõ *knútr* 'Knoten [sõlm (juuksed pealael või kuklas sõlmes; sõlmed heinakõrrel)]', rts nr *knut*, isl *knútur*, *hnútur* id., ta *knude* id. Seda ekslikku etümoloožiati on refereerinud Meeli Sedrik (2016: 196).

Ent *nuutra* jt on ilmne vene sõnalaen, mis vene-eesti laenusuhete uurijail on jäänud tähelepanuta. Laenualus on vn mrd *нутерь* (Tver), *нутир* (Tambov) resp. *нутр*, vrd samuti *нутрѡ*, vvn *нутрь* 'sisemus, sisikond, (inimese ja looma) siseelundid; elusorganismi sisemus; siseorgaanite haigus; (puu, taime vilja) südamik, tuum; õds, õõnsus' ja edasituletis *нутреу* '(inimese või looma) peitmunandilisus: kaasasündinud väärareng,

kus üks või kumbki munand ei asu munandikotis, vaid kõhuõõnes; song; (inimeses, loomas või taimes parasiteeriv) nugiuss; röövik, tõuk, vagel (taime viljas); toiduks kasutatud looma siseelundid, päädikud' (Dahl II: 560; SRJa 11: 459 sub *нѹмрь'*; SRNG 21: 317, 319–320¹; vene sõnapere seoseid teiste slaavi keeltega vt Černyh I: 581 sub *нѹмрѡ*). Setu murrakust *nuutra* kõrval registreeritud *nuudõrna* jt osutavad korduslaenule samatähenduslikust laenualusest *нѹмрѹнѧ* (mrd Pihkva, Tver) (Dahl II: 560; SRNG 21: 320). Asjaomane sõnavara on registreeritud ka Eesti ja Läti põlisvenelaste keeleuususel: *нѹмрѡ* 'sisikond, kõht', *нѹмрѡ'ѣу* 'haige koduloom: ühe munandiga pörsas, hobune, lammas' (Materialy: 183). Häälikuline substitutsioon on probleemitu ka sel juhul, kui lähtekuju y on rõhutu, sest rõhu siirdudes sõna algusse võib algselt rõhutu vokaal laenamisel pikeneda (Must 2000: 528).

Esitatud etümoloogia mõistmiseks on vajalik mõningane ettekujutus sellest taimehaigusest. Kapsa juurepõletikku ehk nuutrisse haigestunud taimede lehed on hallikad ja närbunud, kuid põhiliselt avaldub haigus juurtel: need paksenevad ja neile moodustuvad mitmesuguse kujuga umbes rusikasuurused kasvavad (pahad), mis hiljem tõmbuvad mustaks ja lähevad mädanema. Nuuter kahjustab kõiki ristõielisi. Haiguse tekitaajaks on limaseen *Plasmodiophora brassicae* (vt nt PK: 125). Samalaadsed on juure-peitkärsaka (*Ceuthorrhynchus pleurostigma*) (vt nt EE V: 14) ja pahk-kiduussi (*Meloidogyne incognita*) kahjustuse tagajärjed: juurtele tekkinud pahad arenevad suurteks komudeks, kapsataimed kolletuvad, känguvad ja moodustavad väga väikese pea. Juure-peitkärsaka tõugud elavad ja toituvad juurekaelal paiknevates herneterasuurustes pahkades. Pahk-kiduuss elab taime juures, imeb selle mahla ja eritab kudedesse mürgiseid aineid.

Kapsa juurehaiguse nimetus kujul *nuuter* : *nuutri* : *nuutrit* (kohandatud kirjakeele *number*-tüübile) sai eesti keeles laiemalt tuttavaks tõenäoliselt 1920ndate teisel poolel. 1928. aastal hakkas Akadeemilise Põllumajanduse Seltsi juures tegutsema taimekaitse oskussõnade komisjon, mille töö tulemusena ilmus 1932 asjaomase valdkonna oskussõnastik (TKO). Komisjoni töös osales keeleteadlane Johannes Voldemar Veski, ja on teada, et oskuskeelendeiks pakutud murdesõnu ammutati peamiselt Wiedemanni sõnaraamatust (Kask 1938: 11–12). Võimalik, et kitsa levikuga kagueesti murdesõna *nuuter* rakendamisele oskussõnana (TKO: 39: *Plasmodiophora*

¹ Laenualusest *нѹмрѣу* lähtuvad Se Lut *nutrets* ~ *nudrets* 'peitmunandiline täkk' (Must 2000: 223), krj Tveri *nutrečŭ* id., vdj *nutritsa* ~ *nudretsi* 'impotentne mees'.

brassicae – (kapsa) nuuter) aitas kaasa tõik, et komisjoni liige Karl Zolk (Kaarel Leius, 1891–1969), esimesi taimekaitse eriteadlasi Eestis, oli pärit *nuutri* levikualalt Kambjast Pangodist. 1920–1930ndate eestikeelses ajakirjanduses ilmus sageli kirjutisi selle laastava kapsahaiguse teemal. Nt avaldati 1928 Postimehes (nr 10, 6. juuni) Ants Käsebieri artikkel „Kapsa juuremädaniku kahjud“, kus sõna *nuuter* pole veel kasutatud: „Tähendatud kapsa juure haigust kutsutakse juuremädanikuks [---].“ 1933. aasta „Maa Hääl: maarahva ajaleht“ (nr 61, 24. mai) avaldas kirjatüki „Peakapsad – taluaia uhkus“, kus öeldakse, et teine „kapsa nuhtlus on juurepõletik ehk „nuutra haigus““.

Üldsõnaraamatutesse ilmub *nuuter* EÕSiga: *kapsanuuter* = *nuuter* (limaseene *Plasmodiophora Brassicae* sünnitis: *Kohlhernie*) (EÕS I: 177); *nuuter* = *kapsanuuter* (EÕS II: 614). Murdekeeles tuntakse muidki kapsa juurepõletiku nimetusi, kuid ühtki neist pole peetud sobilikuks oskuskeelendiks. Mõned näited: *kui kapust`närub ärä, siss üteldse, muna* [= kapsanuuter] *om all* Hls (EMS VI, 26: 176); *`kapstal munni* [= kapsanuuter] *all nigu ponni all* Ote (*ibid.*: 185); Johan Jurkatami vene-eesti sõnaraamatus (Jurkatam 1904: 415 sub *ку́ла*) on antud kapsanuutri kirjeldav seletus: „kapsta seltsi taimede haigus (taime juurtele tekib mitmesuguseid muhkusid)“. Rööbiti *nuutriga* registreeritud *paatõr ~ paatrõ ~ paatra* Urv Har Rõu on omaaegse ehtenimetuse *paater* 'rippuvate rahade või hõbekrõllidega muistne naiste kaelaehe' (EKMS I: 287 „Ehted“) metafoorne kasutus, sest haiguse algusjärgus meenutavad nakatunud taime juurtele ilmunud pahad tillukesi hernererasuurusi pärle. Eraldi tuleb tähelepanu juhtida idapoolse levikuga (Jõh Iis Trm Kod Se Lut) kapsanuutri nimetusele *kiil* : *kiila ~ kiili*, nt Kod *kapsil kiil'id all, juure kül'jen, vahel nagu niuid* (Pall 1994: 52)², mis on samuti laen vene levinuimast kapsanuutri nimetusest *ку́ла* '(pahkjas) kasvaja, pahk, mügar, muhk (puul, taimel), nuuter, pms kapsanuuter; peenis, munandid; (kubeme)song; mädapaise; rändav luuvalu, mistahes suuõõnehaigus, nõia poolt peale pandud haigus jt' (vene sõnapere semantikat vt SRNG 13: 205–206, laenuetümolooasiat Must 2000: 96–97).

² Sõna on saanud üle Eesti tuntuks Juhan Liivi luuletuse „Kiil“ kaudu: „Kiil kasvab kapsale alla / ja kaalikale kiil; / kui liig palju vihma ehk kuiva / kasvab mõlematele kiil. [---]“. https://et.wikisource.org/wiki/Juhan_Liivi_luuletused/1910/Kiil.

Pess 'puukäsn, tael'

Lõunaeeesti levikutaustaga (*incl.* Leivu ja Kraasna keelesaar) *pess* : *pessä* ~ *pessu* ~ *pessü* ja selle ilmne häälikuvariant *päss* : *pässä* ~ *pässu* Saa Lai Hls Krk Urv tähistab peamiselt kasekäсна ja selle viljakehast valmistatud süütematerjali, s.o taela (Wiedemann 1973; VMS: 195), nt *puu küljes kasvab p[ess], kui see [on] kuivatatud, siis on tael või kui tael on kuivatatud ja süütamiseks valmistatud, siis on juba p[ess]* (EKMS 3: 315–316 „Puuseened“). Sõna kohta on teateid ka lõunaeeesti murretega piirnevate aladelt, nt idamurdest (Kod MMg Äks, vt Pall 1994: 162). Vanemas leksikograafias on sõna noteeritud Salomo Heinrich Vestringi sõnaraamatu lõunaeeestiliste sõnade loendis „Anhang einiger Wörter, so in dem Dörptischen Dialect ander lauten“ (1998: 366): *Pes*, Der Schwam; samuti August Wilhelm Hupeli eesti-saksa sõnaraamatus (1780: 240): *pes*, G. *pesso* Schwamm, Zunder d. Eestikeelses teaduskirjanduses on *pess* leidnud rakenduse puidumädanikke tekitavate kahjurseente (*Fomitopsis*) tähistajana.

Sõna *pess* ~ *päss* päritolu kohta on veenev etümoloogia jäänud leidmata, ehkki viimase saja aasta jooksul on ses suhtes korduvalt arvamust avaldatud. Nii on Heikki Ojansuu (1921: 54–55) oletanud, et *pess* on lõunaeeesti sõna, mille algkuju on olnud **peksä*. Viimasest on lähtunud *päks*, *-e* 'munakujuline luukasvaja, kooljaluu, pätk (hobuste haigus)', *luu-päks* 'kederluu' ja *päss*, *-a* 'jämedam ots, nupp; väike kidur puu; (eL) põial', samuti lv *pākā* 'puravik; käsn', e *päkk* : *päka* 'puravik' ja *päkk* : *päka* 'kühm (peos põidla juures, labajala esiosa siseküljel, kabjal); tuhar; munand; põial'; Ojansuu arvates on eP *päss* 'puukäsn, tael' lõunaeeesti laen.

Albert (Andrus) Saareste (1924: 100, viide 1) on pidanud Ojansuu seisukohta sõnade *päss* 'põial' ja *pess* 'tuletael' ühtekuuluvuse kohta küsitavaks; tema arvates on sõna pigem samatüveline *peksma*-verbiga, sest „on ju *peš* pehmeks peksetud tael“. Julius Mägiste on korranud varasemate uurijate mõtet *pess*-sõna võimalikust tüvesugulusest lõunaeeesti *pesmä*-verbiga, s.o kas *u*-liitelise (< -o) deverbaaliga või nn *ä*-tüvelise noomenverbiga; oletus, mida Mägiste arvates kinnitaks Wiedemanni järgi Saaremaalt noteeritud väljend *tuld peksma* 'Feuer anschlagen' (EEW VI: 2002 sub *pess*¹). Seda seisukohta refereerib ka EES (: 363).

Uuemal ajal on *pess*-sõna etümoloogiat käsitlenud soome etümoloog Eino Koponen (1998: 144). Refereerides kriitiliselt varasemaid seisukohti,

leiab Koponen, et seostamine *pesmä*-verbiga pole usutav, sest „*pess* merkitsee yl. kokonaista kasvavaa kääpää, ei vielä pieneksi hakattua taulaa, johon tulta isketään“, ja kui häälikuvariant *päss* on tõepoolest kõrvutatav sõnaperega, kuhu kuuluvad *päss* 'pöial jt', (*luu*)*päks* 'kederluu', *päkk* 'tallaaluse paksem eesosa, peopesa pakem osa; seen', siis ei kuulu see siia.³

Ehkki eesti sõna *pess* ~ *päss* päritolu pole saanud rahuldavat seletust, on etümoloogid olnud üksmeelsed selles, et lt *pese*, *pesis* jt 'tuletael' on lõunaeesti laen (Ojansuu 1921: 54–55; ME III: 202–203; Zeps 1962: 162–163), laenusuunas on kahelnud vaid Vilhelm Thomsen (1890: 97, 272).

Senistes etümoloogiakäsitlustes rõhutakse sellele, et nimetamismotiiv võiks olla seotud taela mehaanilise töötlemisega, s.o „peksmisega“ süütematerjaliks: taelaks valmistati seene koorealune kõva ning tihe pealmine pool, seda keedeti tuhaleelises või hautati tuha- või lubjavees, seejärel kuivatati ja pargiti nuia, haamri, kurika või kirvesilmaga parajalt pehmeks ja tuld püüdvaks (üksikasjalikku etnograafilist kirjeldust vt Manninen 1993: 61 sub *tulused*; Saar 1975: 167 jj, eriti 175–180; Viires 1975: 87; süütetaela valmistamise rahvapärast kirjeldust vt VKM VII: 135). Paraku naaberkeeled „peksmisest“, s.o parkimisest vms lähtuvat nimetamismotiivi kuidagiviisi ei toeta. Liiatigi märgib *pess* enamasti toorest taela, mida pole veel keemiliselt töödeldud ega pargitud. *Ad hoc*-seletus on ka taelanimetuse tuletamine fraasist *tuld peksma*, sest „peksti“ tulekivi, mitte taela. Sõna saab minu arvates usutava etümoloogilise seletuse ja põhjendatud nimetamismotiivi, kui see siduda balti *pinti*-perega. Lõunaeesti *pess*-sõna võimalik laenualus on minu veendumust mööda idaläti taelanimetus *piesa*, mida läti murdeuurijad on registreerinud Ida-Lätis seeli (nt *piēsa* Demene, *piēsa*² Bērzaune, Krustpils) ja latgali murdekeelest (nt *piēsis* Krāslava, vt ME III: 286; LVDA: 55). Kõneks oleva laenualuse häälikuliselt vanapärasemad balti vasted on ld (Ida-Leedu) *péntis*, aga samuti ld *pintis*, *pintis*, *pintē* 'tokia medžio antauga, grybas, augantis ant pūvančio medžio (*Fomes*) [kõdunevatel puudel kasvav pahk, seen, tuletael]; vandenys auganti kempinė (*Spongia*) [vees elav käsn]' (<http://www.lkz.lt>) ja mpr *pintys* 'tael', viimane on substraatsõnana talletatud ka saksa murrakuist kujul *Pinsch* 'tael' (Ariste 1981: 5). Balti taelanimetus on arvatavasti suguluses leedu verbiga *pinti* (*pēna* ~ *pinti*, *pýnė*) ja läti verbiga

³ Samu seisukohti on esitanud ka Julius Mägist: vt EEW VII: 2310 sub *päks*, sub *päkk¹* ja *päkk²*, *ibid.*: 2324 sub *päss³*, *ibid.*: 2326–2327 sub *pätk*. Eesti sõna *päks* võimalik udmurdi vaste on *noc* 'liiges' (Ernits 1976: 201).

pît (*pin, pina*) 'flechten [palmima, põimima, punuma]', mida põhjendatakse sellega, et pargitud taela seenekaha kiukeerud meenutavad punutist (LEW I: 594); vrd Mulgi murdest kirja pandud rahvapärast tulelöömise kirjeldust: 'Võeti näpuge üits 'kiuke [kuivatatud taela] kül'lest ärä, 'panti tulekivi _bäl ja kõldsutedi 'pihta ja näe, tuli olli otsan (VKM VII: 135). Läti etümoloogia eeldab diftongi asendamist monoftongiga, mille kohta lõunaeeesti, samuti liivi balti ja läti päritolu sõnalaenudes ongi juba mõningaid usutavaid näiteid (vt Vaba 2015: 21–27). *ä*-line häälikuvariant *päss* on eesti keele kontekstis sündinud sekundaarne areng, vormudes võib-olla sõna *päss* : *pässa* 'jämedam ots, nupp; väike kidur puu' (EEW VII: 2325) mõjuväljas. Lõunaeeesti sõna *pess* laenamine oletuslikust balti lähtekujust **pensā* (sellise rekonstruktsiooni kohta vt LEV II: 74) on ahvatlev, ometi üsna küsitav oletus, sest silbilõpulise *n*-i kao kohta üksikkonsondi eest balti laenudes pole (veel) piisavalt tõendeid (vt siiski Vaba 2012: 243–247: *rahe* 'pasknäär' ? < blt **ranšē*: ld *rāšis* jt 'mänsak; siidisaba', lt *ruozis* 'mänsak; rähn jt').

Tagasilaen läti keelde on pidanud toimuma üsna varakult, mis seletaks läti lõunaeeestilaenulise *pese* ja selle variantide *pesis*, *pēsa*, *pēska*, *pēskš*, *pēcka*, *pēskus* väga ulatuslikku levikut Vidzemes ja väljaspool selle piire (sh nt Kuramaa Nīca ja Rucava) ning baltipäraste taelanimetuste tõrjumist perifeeriasse (Zeps 1962: 163; LVDA: 54–56; Kagaine 2004: 163–164).⁴

Süütetaela nimetused on laenualdis sõnavarakiht. Kuni XX sajandi alguseni oli süütetael olulisim tulesüütamisvahend ja selle valmistamine suure majandusliku tähtsusega tegevus. Taela töötlemine oli üsna keeruline ja aeganõudev toiming, niisiis pidi see olema märkimisväärne vahetus- resp. müügiartikkel ja sissetulekuallikaski, mis seletab ka asjaomase sõnavara laenamist. Läänemeresoome keelte ühine taelanimetus *e tael* jt, sm *taula*, krjA *taglu* jt on vana balti laen; vene laenud on nt krj *guuba*, Valdai *guubarka*, krjA *guubu* (< vn *губа́, губа́рка*), krj Tveri *truta* (< vn *mpym*), vps *garun* < vn *гарун*. Lätilaenulised taelanimetused liivi keeles on nt *da'ggâl* (< lt *dagla*), *pi'ep* (< lt *piepe*). Öeldu laenupõhjuste kohta kehtib enesestmõistetavalt ka lt-e-lt *piesa-pess-pese* kohta.

⁴ Samalaadne bumeranglaen on nt lt *ķereži* < e *keris* (Vaba 1996: 33–34).

Lühendid⁵

isl – islandi keel; mpr – muinaspreisi keel; mrd – murdesõna; nr – norra keel; ta – taani keel; vpõ – vanapõhja keel

Kirjandus

Ariste, Paul 1981. Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. (= Eesti NSV TA Emakeele Seltsi toimetised 14.) Tallinn: Valgus.

Černyh = Павел Черных 1999. Историко-этимологический словарь современного русского языка. I–II. 3. издание, стереотипное. Москва: Русский язык.

Dahl = Владимир Даль 1880–1882. Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля I–IV. С.-Петербург–Москва: Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа.

EE = Eesti entsüklopeedia. V, Kõlised – Mute, 1934–1935. Peatoim. Richard Kleis. Toim. Peeter Tärvel, Johannes Voldemar Veski. Tartu: Loodus.

EES = Eesti etümoloogiasõnaraamat. 2012. Koost. ja toim. Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoim. Iris Metsmägi. Eesti keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

EEW = Julius Mägiste 2000. Estnisches etymologisches Wörterbuch. I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.

EKMS = Andrus Saareste 1958–1963. Eesti keele mõisteline sõnaraamat. I–IV. Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu des traductions en français. (= Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne nr. 3.) Stockholm: Vaba Eesti.

EMS = Eesti murrete sõnaraamat. I–, 1994–. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Ernits 1976 = Энн Эрнитс. Пермские этимологии. – Советское финно-угроведение XII/3, 197–203.

EÕS = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. I–III, 1925–1937. „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu“ II täiend. ja parand. tr. Tartus: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.

Hupel, August Wilhelm 1780. Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Hrsg. August Wilhelm Hupel. Riga–Leipzig: bey Johann Friedrich Hartknoch.

Jurkatam, Johan 1904. Русско-эстонский словарь. Wene-Eesti sõnaraamat. Jurjev (Tartu): K. A. Raag.

Kagaine, Elga 2004. Lokālie somugrismi latviešu valodas Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts.

⁵ Esitatud on üksnes need lühendid, mida aastaraamatu lühendinimestikus pole.

- Kask, Arnold 1938.** J. V. Veski ja eesti oskussõnastikud. (= Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XXXVII.) Tartu: Akadeemilise Emakeele Seltsi Kirjastus. [Äratrükk ajakirjast Eesti Keel 1938/3–5.]
- Koponen, Eino 1998.** Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 230.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- LEV** = Konstantīns Karulis 1992. Latviešu etimoloģijas vārdnīca. II, P–Ž. Rīga: Avots.
- LEW** = Ernst Fraenkel 1962–1965. Litauisches etymologisches Wörterbuch. I–II. Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- LVDA** = Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika. 1999. Latvijas Zinātņu Akadēmija, Latviešu valodas institūts, Literatūras, folkloras un mākslas institūts. Brigita Bušmane, Benita Laumane, Anna Stafecka u. c. Darba zin. vad. Benita Laumane. Rīga: Zinātne.
- Manninen, Ilmari 1993 (1925).** Etnograafiline sõnastik. Eesti asjalise vanavara põhjal kokkuseadnud I. Manninen. 131 pildiga. Faksiimiletrükk. Tallinn: Koolibri.
- Materialy** = Василий Немченко, А. Синица, Татьяна Мурникова 1963. Материалы для словаря русских старожильческих говоров Прибалтики. Латвийский государственный университет имени Петра Стучки. (= Ученые записки 51. Филологические науки 8А.) Рига.
- ME** = K. Mühlenbacha Latviešu valodas vārdnīca. I–IV, 1923–1932. Rediģējis, papildinājis, turpinājis Jānis Endzelīns. K. Mühlenbachs. Lettisch-deutsches Wörterbuch. Redigiert, ergänzt und abgeschlossen von J. Endzelin. Rīgā: Izdevusi Izglītības ministrija.
- Must, Mari 2000.** Vene laensõnad eesti murretes. [Toim. Lembit Vaba.] Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Nikkilä, Osmo 1988.** Zur Herkunft einiger ostseefinnischer Nomina auf *-ra*. – Ural-Altaische Jahrbücher. Neue Folge. Internationale Zeitschrift für uralische und altaische Forschung 8. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 14–17.
- Ojansuu, Heikki 1921.** Lisiä suomalais-balttilaisiin kosketuksiin. (= Vähäisiä kirjelmiä XLIX.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Pall, Valdek 1994.** Idamurde sõnastik. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- PK** = Põllumehe käsiraamat. III, Aiatöö-õpetus, 1930. Toim. Ants Käsebier. (= Akadeemilise Põllumajandusliku Seltsi Toimetused XII.) Tartu: Akadeemilise Põllumajandusliku Seltsi Kirjastus.
- Saar, Edgar 1975.** Tuletegemine tuleraua, tulekivi ja süütisega. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXVIII. Toim. Ildike Jaagosild. Tallinn: Valgus, 167–188.

- Saareste, Albert 1924.** Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes I. Analüüs 60 kaardi ja 1 skeemiga. (= Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis. B VI₁.) Tartu: Kirjastus-Ühisus „Postimehe“ trükk.
- Sedrik, Meeli 2016.** Juuksed, naise uhkuse kroon. *Krunn*. – Emakeele Seltsi aastaraamat 61 (2015). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 187–206. doi:10.3176/esa61.09.
- SRJa** = Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 11 (*He – Нятый*), 1986. Гл. ред. Д. Н. Шмелев. Москва: Наука.
- SRNG** = Словарь русских народных говоров. Вып. 1–. Гл. ред. Ф. П. Филин. Москва – Ленинград: Наука 1965–.
- Zeps, Valdis J. 1962.** Latvian and Finnic Linguistic Convergences. (= Uralic and Altaic Series 9.) Bloomington: Indiana University, The Hague: Mouton & Co.
- Thomsen, Vilhelm 1890.** Berøringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog. En sproghistorisk undersøgelse. (= De kgl. Danske Videnskabselskabets skrifter 6. Historisk-philosophiske klasse, afdeling 1:1.) København: Blanco Lunos.
- TKO** = Taimekaitse oskussõnu. Fachausdrücke aus dem Gebiete des Pflanzenschutzes. 1932. Koost. Ants Käsebier, Elmar Lepik, Johannes Voldemar Veski, Kaarel Zolk. (= Tartu Ülikooli Taimehaiguste-Katsejaama Tööd nr. 4.)
- Vaba, Lembit 1996.** Über die Herkunft von est. *keris*. – *Linguistica Uralica* XXXII/1, 33–35.
- Vaba, Lembit 2012.** Ühest intrigeerivast eesti linnunimetusest: *rahe*. – *Laponicae investigationes et uralicae*. Festschrift zum 65. Geburtstag von Lars-Gunnar Larsson. Hrsg. Eberhard Winkler, Hans-Hermann Bartens, Cornelius Hasselblatt. (= Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 82.) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 243–247.
- Vaba, Lembit 2015.** Über monophthongische Substitute baltischer resp. lettischer Diphthonge in südestnischen Lehnwörtern. – *Linguistica Uralica* 51/1, 21–27. doi: 10.3176/lu.2015.1.02.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998.** Lexicon Estonico Germanicum. Eesti-saksa sõnaraamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Viires, Ants 1975.** Puud ja inimesed. Puude osast eesti rahvakultuuris. Tallinn: Valgus.
- VKM** = Ennemustitsel Mulgimaal. 2008. Toim. Helju Kaal, Mari Must, Eevi Ross. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. (= Valimik korrespondentide murdetekste VII.) Tallinn.
- VMS** = Väike murdesõnastik. II, 1989. Toim. Valdek Pall. Koost. Anu Haak, Evi Juhkam, Marja Kallasmaa, Ann Kask, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Aldi Sepp, Jaak Simm, Jüri Viikberg. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 (1893). Eesti-saksa sõnaraamat. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.

Võrgumaterjalid

Lietuvių kalbos žodyno (t. I–XX, 1941–2002) elektroninio varianto I leidimas 2005. <http://www.lkz.lt>.

Juhan Liivi luuletused. https://et.wikisource.org/wiki/Juhan_Liivi_luuletused/1910/Kiil.

Alternative etymologies III

LEMBIT VABA

The article presents an alternative etymology for the words *nuuter* ‘cabbage root inflammation’ and *pess* ‘tree sponge, tinder’.

The word *nuutra* ~ *nuutri* and *nuutõrn(as)* ~ *nuudõrna*, denoting a root disease in cabbage, is a dialect word restricted to southeastern Estonia. It has been documented in lexicographical sources beginning with Wiedemann’s dictionary. Osmo Nikkilä has conjectured that *nuutra* is a Scandinavian loanword; however, this is implausible simply due to the fact that the word is only found in southeastern Estonia, not elsewhere in the country. The loan base is more likely the Russian dialect word *нутерь*, *нутир* resp. *нутр* ‘(human or animal) internal organs; disease of internal organs; heart, core (of the fruit of a tree or plant)’, compare also the derivation *нутрѣц* ‘(human or animal) cryptorchidism; hernia; parasitic intestinal worm; caterpillar, maggot, larva (in the fruit of a plant)’. The form *nuudõrna* and other similar forms recorded in addition to *nuutra* in the Setomaa region, point to a repeated borrowing from a synonymous loan base, the Russian dialect word *нутринá*. The phonological substitution is unproblematic even if the *y* in the loan base is unstressed, since an initially unstressed vowel may lengthen when the word is borrowed and the stress moves to the first syllable of the word. The word *nuuter* denoting a root disease in cabbage was introduced into the terminology of plant protection most likely in the late 1920s.

The word *pess*, found in South Estonian-speaking regions (including language islands), along with its phonological variant *päss*, denotes primarily a birch sponge and/or the flammable material prepared from it, i.e. tinder. The past hundred years have seen several different scholarly opinions regarding the origin of *pess* ~ *päss*, but no convincing etymology has yet been found. The Finnish researcher Heikki Ojansuu has supposed that *pess* is a South Estonian word, the original form of which was **peksä*, from which have derived *päks*, *-e* ‘egg-shaped bone tumor, ringbone (disease in horses)’, *luu-päks* ‘anklebone’ and *päss*, *-a* ‘thicker end, button etc.; thumb’, Estonian *päkk* : *päka* ‘boletus’ and *päkk* : *päka* ‘bump, protuberance (in the palm near the thumb, on the inner side of the front of the foot, on the hoof) etc.; thumb’. Andrus Saareste, however, believed that the word shares a root with the South Estonian verb *pesmä*. Julius Mägiste has repeated the claims of previous researchers regarding the possible common origin of *pess* and South Estonian

pesmä, which in his opinion would confirm the expression *tuld peksma* ‘to strike fire’ recorded on Saaremaa. More recently, the etymology of *pess* has been discussed by the Finnish etymologist Eino Koponen, who considers the relationship with the verb *pesmä* implausible, because *pess* denotes tinder growing on trees, which has not yet been prepared for use in lighting a fire. A more believable etymological explanation, offering a better semantic justification for the name, is that the word is related to the Baltic *pinti* word family. The possible loan base of South Estonian *pess* is the Eastern Latvian *piēsa*², *piēsis* ‘tinder’, the older Baltic equivalents of which are (Eastern) Lithuanian *péntis* as well as *pintis*, *pintis*, *pintė* ‘gnarls growing on rotting trees, fungus, tinder (*Fomes*); water-dwelling sponge (*Spongia*)’ and oPr *pintys* ‘tinder’. This Baltic word is related to the Lithuanian verb *pinti* (*pēna* ~ *pinti*, *pýnė*), Latvian *pīt* (*pin*, *pina*) ‘to plait, braid, interlace’. A Latvian etymology presupposes the replacement of a diphthong with a monophthong; there are indeed some plausible examples of this in words borrowed into South Estonian from Baltic/Latvian. The phonological variant *päss*, with the vowel *ä*, represents a secondary development which took place in the Estonian language context, under the influence of e.g. *päss* : *pässa* ‘thicker end, button etc’. Latvian *pese*, *pesis* etc is therefore a boomerang loan. The re-borrowing back into Latvian must have occurred rather early, which would explain the word’s wide distribution in northern Latvia and beyond its borders.

Keywords: etymology, loanwords, Estonian language, Russian language, Baltic languages

Lembit Vaba

Emakeele Seltsi auliige

Läti Teaduste Akadeemia välisliige

phorest45@gmail.com

ÜLEVAATEID

Õ-TÄHE TEEST MEIE KIRJAKEELDE¹

VALVE-LIIVI KINGISEPP

Annotatsioon. Artikkel käsitleb eesti ortograafia ajalugu, annab ülevaate pastori ja kirjamehe Otto Wilhelm Masingu (1763–1832) eesti kirjaviisi parandamise ja täiendamise ettepanekuist, õ-tähele sobiva kuju otsinguist ja märgi kasutuselevõttust. Õ-tähe teekonna kirjeldamisel lähtutakse XVIII ja XIX sajandi eesti keele grammatikatest, Masingu teostest ja kirjadest Johann Heinrich Rosenplänterile ning Masingu kohta varem avaldatud uurimustest. Vaadeldakse, kus ja kuidas Masing oma ettepanekuid selgitas ning missuguseid arvamusi need esile kutsusid. Tuuakse näiteid õ teest meie kirjakeelde seostatuna uue kirjaviisi levikuga.

Võtmesõnad: Otto Wilhelm Masing, eesti kirjakeele ajalugu, ortograafia, vana ja uus kirjaviis

1. Ladina kirja keeltes luuakse kirjasõna ladina tähestiku abil. Eesti tähestikus on lisaks õ-märk, mis eristab meie keelt enamiku Euroopa rahvaste keelte alfabeetidest. Vikipeedia andmeil on õ-märk kasutusel ka portugali keeles nasaleeritud *o* tähistamiseks. Miks ja kuidas õ meie tähestikku tekkis?

Varsti 500-aastaseks saava eestikeelse kirjasõna rajajad olid peamiselt sakslased, kes nii vaimulikes tekstides kui ka sõnaraamatutes kasutasid õ-hääliku ülestähendamiseks oma alfabeedi märke *o*-d, *ö*-d või *e*-d: *oppep* 'õpib', *öchto* 'õhtu', *keik* 'kõik', sest saksa keeles puudub nii õ-häälik kui ka vastav täht. Missugustest eelistustest nad lähtusid, millal kasutasid üht või teist märki, on küsimustering, millele pakub analüüsimaterjali Tartu Ülikooli eesti vana kirjakeele korpus, kus konkreetsete kasutusjuhtude

¹ Artikkel põhineb 16. septembril 2016 Tabiveres toimunud konverentsil „Kaks sajandit õ-tähega“ peetud ettekandel „Kuidas tuli õ-täht eesti kirjakeelde“.

põhjal saab usutavaid järeldusi teha. Oletada võib, et eesti *õ* kõlas saksa vaimuliku kõrvus *o* ja *ö* vahepealse häälikuna, kirja pani seda iga teksti looja oma keeletunde põhjal, nagu nt järgmises kirikulaulus (Ross 2016: 659).

*Mets paksust lehte la-utab,
Ma ruttust rohto kõrkistab,
On keikil' kaunis nähha,
Keik lillikessed öitsewad,
Ja kaunikessed kaswawad;
Ni wottab Jummal tehha.*

Eesti keele häälduse eripära märkasid terasemalt XVIII sajandi eesti keele grammatikate autorid. Nii näiteks kirjutas Anton Thor Helle oma keeleõpetuse (1732) alalõigus „Eelmärkus tähtedest ja hääldusest“, et mõne sõna hääldus tuleb õppida ära *ex usu* ehk kuulmise järgi. Sellised on nt *hunt*, *kot*, *sant*, *tont*, *palk*, *tootama* 'töötama', *nöäl* 'nõel', *töeste* 'tõesti', *öe* 'öde', *sanna* 'sõna', „sest neid sõnu pole võimalik nende kahetise ebaselge kõla tõttu üksikuid vokaale välja öeldes päris selgesti hääldada“. (Helle 2006: B3a)

August Wilhelm Hupel mainib oma eesti keele grammatika sissejuhatuse alalõigus „Vom Lesen“ („Lugemisest“ / „Hääldamisest“), et mõne sõna puhul puudub piisav (sks *hinlänglich*) märk nende õige häälduse väljendamiseks, nt *hunt*, *kot*, *sant*, *tont*, *nöäl* 'nõel', *öe* 'öde', *sanna* 'sõna'. (Hupel 1780: 3) Seega olid eesti keeleõpetuste sakslastest koostajad tähele pannud eesti kaashäälikute palatalisatsiooni ja *õ*-hääliku olemasolu, mille väljendamiseks kirjjas puudusid märgid, kuid alfabeedi täiendamise ettepanekut nad ei teinud.

2. Äksi kirikukoguduse pastor, kirjamees Otto Wilhelm Masing (1763–1832) ei leppinud olukorraga, kus „**kört** mis paddas kedan“ ja „**kört** mis väljal künnan“ on kirjjas ühtviisi *õ*-ga. (MN 1822: 44) 1816. aastal ilmunud raamatus „Ehstnische Originalblätter für Deutsche“ („Algupäraseid eesti tekste sakslastele“) kirjutab ta, et eesti tähestikus puudub kaks vajalikku märki, mis vastaksid vene tähtedele *ѣ* ja *ѣ*, s.o peenendus- ehk muljeerimismärk ja üks kurguhäälikut (sks *Gurgellaut*) märkiv täht, praegune *õ*. Ta leiab, et oleks vaja isegi kaht *õ*-märki, üht kõrgemat, mis esineb *i*-diftoongilistes sõnades, nagu nt *oigus* 'õigus', *moistus* 'mõistus', *roigas* 'rõigas', ja teist madalamat, mis esineb nt sõnades *jölle* 'jõle',

sõlg 'sõlg', *põl* 'põll', *kõnne* 'kõne', *sõn* 'sõnn'. (Masing 1816: 50–51) Masing hakkab sobivat märki otsima, selle kuju varieerima, ühtlasi senist kirjaviisi parandama.

XVIII sajandi Saksamaal hariduse saanud Masingu eesti keele harrastuse aluseks oli valgustuslik veendumus, et talupoegadele on vaja jagada tarvilikke seisusekohaseid teadmisi, lähtudes seejuures nende mõttemaailmast ja keelest. Varasemaid eesti keele õpetusi arvustades leiab ta, et „mitte grammatika ei tee keelt, vaid keel ise teeb grammatika“ (Kirjad II: 64), s.o keele grammatilised seadused tuleb leida keelest enesest, igal rahval on õigus kõnelda ja haridust saada emakeeles.

Eestlastel oli tema arvates vaja ühist põhjaeestimurdelist kirjakeelt, sest reeglipärane kirjakeel on teadmiste levitamise ideaalvahend. Eesti keelt oli tema meelest raske õppida, õige keele omandamine võtab aega. Oma kogemustest kirjutas ta enesekriitiliselt sõber Johann Heinrich Rosenplänterile, ajakirja „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache“ („Lisandeid eesti keele lähemaks tundmaõppimiseks“) väljaandjale: „Varsti saab sellest 30 aastat, kui vägagi tähelepanelikult olen püüdnud keelt ära õppida – ja, Jumal! kui tihti leian oma kõige sügavamaks alanduseks, et olen selles ikka veel käpard.“ (Kirjad I: 180) Ometi kujunes Masingust praktilises keelemnemetegevuses silmapaistev eesti ortograafia edendaja, kirjaviisi parandavate artiklite autor, kirjakeele sõnavara rikastaja, ühise kirjakeele eest seisja.

Masingu praktiline eesti keele kasutus toetus Ida- ja Kirde-Eestis kõneldud murrakutele, sest ta sündis Lohusuus Torma kihelkonnas ja töötas ligi 20 aastat pastorina Lüganuse ja Viru-Nigula kihelkonnas. Masingu isa Kristian Masingu (Masick), Lohusuu abikiriku köstri sünnikodu oli Maarja-Magdaleena kihelkonnas. Pärinemine idamurde alalt, kus õ-häälikut on sõnades rohkem kui mujal Eesti murretes – *mine õtsekõhe üle õrase* – võis olla üks põhjusi, miks Masing õ olulisust keeles märkas ja sellele kirjasõnas tähistust otsima hakkas. Oma sõnastiku proovivihiku eessõnas kirjutab ta, et kuna on pärit pooleesti perekonnast, on ta kõnele- nud eesti keelt (seega kodumurret) juba lapsepõlvest peale. (Kask 1970: 127) Ida- ja rannikumurde mõjul kasutab ta õ-d niisugusteski sõnades, mis üldkeeles on o-ga: *kõhas* 'kohas', *õmmetige* 'ometigi', *õksad* 'oksad', *õstma* 'ostma' jt.

Ühtlasi valdas Masing paljusid keeli, teiste seas ka vene keelt, milles õ-häälik ja märk on olemas. „Wend! mul on laddina, kreka, prantsuse

ja itali keel ammust käes ja selge, ja wenne keelt õppisin kahhe aastaga wiggata kirjutama – tunnen weel nelli wiis tõisi keli, nenda et mõistan selgeste mis kirjutawad, et kül neid ei õska rääkida ehk kirjutada,“ selgitab ta Rosenplänterile. (Kirjad I: 222) Vene tähestiku võimalusi pidas Masing silmas ja tõi võrdluseks, kui oma ettepaneku teoses „Ehstnische Originalblätter für Deutsche“ avaldas.

3. Kuidas jõudis Masing tänapäevase *õ*-märgi juurde? Tal polnud kohe head lahendust, missugune võiks *õ*-hääliku märk välja näha. Oma heitlikke seisukohti läkitas ta Rosenplänterile: „Mis alfabeedimärkidesse puutub, siis arvan nüüd, pärast asja hästi läbimõtlemit, ainult järgmisi vältimatuiks, ja seda peajasjalikult mitte-eestlaste pärast.“ Masing pakub nelja märki: *Ń*, *Ŏ*, *ö* või *ó*, öeldes: „Kõik, mis Te siin saate, on vaid lõpetamata mõtted ja ühekülgsed, osalt hetkearvamused.“ (Kirjad I: 182–183) 30. novembril 1817 saadetud kirjas pakub Masing *õ* tarvis kaht märki: üheks on *ʋ* (kahe punkti vahel püstkriips) (Kask 1976: 178) ja teiseks akuudisarnane märk *ʀ* (kaldristike), mis mõeldud „raskesti hääldatavale *õ*-le tooni andmiseks. Kui lisada sellele *õ*-le *i* – *õi* – siis saadakse vene-laste *и*. Kui nõustutakse tema vastuvõtmisega, siis kaob *ö* ja *o* ebakindel, hääldust siiski mitte abistav kasutamine.“ (Kirjad I: 203)

2. jaanuaril 1818 teatab Masing, et trükkal Johann Christian Schünmann laseb Peterburis rõhumärgiga tähetüübi (*o* kaldristikesega) *õ* valmistada ja seni, kuni sealt saadetist oodatakse, täidab märgi aset *punctum diaereseos virgulatum* 'lahutav punkt kriipsukesega' ehk *ʋ*. Teisisõnu *o* ja selle kohal püstkriips punktide vahel, täht, mis igal oktaavleheküljel esinevat keskmiselt 16 korda. Kuna samal ajal oli käsil Masingu teose „Pühhapäwa Wahhe-luggemissed“ trükki toimetamine, läks *õ* märgiga *Ń* esimest korda eesti trükisõnas kasutusele. Raamatu eessõnas palub autor, et see „wõeras pookstaw (*Ń*)“ lugejat ei pahandaks, õige tähekuju on tellimisel, see pole saabunud ja „siis wõeti hädda pärrast se Kreka-kirja tähhekenne (*Ń*) temma assemele“. (Masing 1818: IV)

Lõpliku lahendusena see Masingule ei meeldinud. 30. juulil 1818 teatab ta, et härra Schünmann annab nüüd soovitud tähtede tellimuse hoopis Braunschweigi sisse, nende seas on akuudisarnase märgiga (*o*-l kaldristike) tähekuju *Ń*, mida Masing oma käsikirjalistes tekstides kasutas elu lõpuni, nagu väidetakse kirjavahetuse kommentaariumis (Kirjad I: 209). Huvitavat teavet lisas Tabivere konverentsil Fred Puss oma ettekandes „*õ*-tähe kasutusele võtmisest luteri koguduse meetrika- ja personaalraamatutes Eesti

eri paikades“, tuues esile Masingu sissekanded, milles ta on eri aegadel kasutanud kolme *õ*-märgi.

Tänapäevase *õ*-märgi juurde jõudmisest kirjutab Masing 14. juulil 1819 dateeritud kirjas. Ta oli „Wanna-seäduſſe-aja ſündinud aſjade“ trükkimiseks sõlminud lepingu Schünmanniga ja keeldunud kasutamast märki *ö*. Siis tulnud ta juurde trükikojas laduja Michel (Carl Michler), „üks tragi mees“, mõttega panna *o* peale kreeka tsirkumfleks. Samas tehti katset ja täht *ö* nägevat suurepärase välja. „See märk on parem kui *ö*, sest viimane ajab kirja kirjuks.“ (Kirjad II: 120) Niisiis võiksime *ö*-tähe sünnipäevaks pidada 14. juulil 1819. Paraku on Masing võib-olla eksinud kuupäevaga, nii et kirjeldatud sündmus leidis aset Tartus Schünmanni trükikojas kas mainitud 14. või siis 15. juulil. (Kirjad II: 122) Lisada tuleb ka, et diakriitiline märk *o* kohal, tsirkumfleks või tilde 'lainjas märk' esines trükitekstides kas kujul *~* või *˘*.

4. Missuguseks kujunes *õ*-märgi käekäik Masingu eluajal, sellest saab lugeda Arnold Kase kirjutistest „Mõni sõna *ö*-tähe tarvituselevõtust“ (Kask 1932: 115–119) ja „Kuidas tuli *ö*-täht eesti keelde“ (Kask 1976: 177–180).

Masing pidas vajalikuks oma kirjaviisi muutvaid ettepanekuid üksikasjalisemalt tutvustada. Ta avaldab 1820 brošüüri „Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift“ („Ettepanekud eesti kirjaviisi parandamiseks“), milles näitab näidete toel, et *ö* on vajalik sõnade tähenduste eristamiseks: *kõrts* ja *korts*, *tõe* (sõnast *tõsi*) ja *töe* (sõnast *töö*), *kõrw* ja *korw*. Brošüür oli pühendatud Kuressaare Eesti Seltsile ja Tartu Eesti Õpetatud Seltsile ning Masing arvas, et tema poolt tarvitusele võetud *õ*-märk on leidnud eestlaste poolt kõikjal heakskiidu. Ometi ei jäänud kriitilised arvamused tulemata. Nii ilmusid 1821. aasta Beiträges arvustavad märkused Kuusalu pastorilt Jacob Anton Hirschhausenilt artiklis „Ueber einige Vorschläge zur Verbesserung der ehstnischen Orthographie“ („Mõnedest eesti ortograafia parandusettepanekuist“). Hirschhausen mõonab, et eesti keeles on eriline häälik, mis kõlaliselt on *o* ja *ö* vahel, olles lähemal *o*-le kui *ö*-le, ja mida võiks nimetada tumedaks *o*-ks. Uue märgi tarvitamine toovat segadust, sest seal, kus enne oli tarvitusel kaks tähte (*o*, *ö*), tulevat nüüd tarvitada ühte.

Alust vastuvaidluseks pakkus muu hulgas asjaolu, et Masing kasutas oma kodumurde mõjul *ö*-d ka sõnades, kus mujal Eestis oli *o*, ja Hirschhausen toob selliste näiteid: *ostma*, *kohhe*, *otse*. Saaremaa superintendendilt August Heinrich Schmidtilt ja Kuressaare Eesti Seltsilt saadud kirjas

lükatakse õ-tähe vajadus tagasi põhjendusega, et õ, ö ja o kasutamisel on suured lokaalsed erinevused, mille tõttu häälikute piinlikult täpne märkimine oleks lugejale osalt häiriv, osalt ülearune (Kirjad II: 277 jj). Tartu Eesti Õpetatud Seltsi seisukoht õ suhtes saabus Masingule pika ootamise järel, aga oli üle ootuste soodne mitme ta uuendusettepaneku koha pealt. (Kirjad III: 18)

Masingu ettepanekut toetas elavalt sõber Rosenplänter, kes Beiträge artiklis „Vorschläge, die ehstnische Orthographie betreffend“ („Ettepanekud eesti ortograafia kohta“, 1821: 47–75) pooldas põhimõtet, et iga keeles leiduva hääliku jaoks peaks kirjas olema vastav märk, seega ka õ jaoks. Rosenplänter avaldas Beiträges Masingu andmetele toetuva loetelu sõnade kohta, kus õ-d tuleks tarvitada (Rosenplänter 1822: 145–148).

Arvamuste vahetus jätkus, nii et Masing avaldas 1824 oma teise brošüüri „Beitrag zur Ehstnischen Orthographie“ („Lisandus eesti ortograafia“) eesti kirjaviisi parandamise ettepanekutega. Selles kaitses ta õ-märgi vajalikkust, toonitades selle sagedast esinemust.

Masingu brošüür kutsus esile uusi arvamused, milles kritiseeriti ta keelelisi ettepanekuid, aga õ-ettepanekusse suhtuti juba täiesti heatahtlikult (Kask 1932: 118). Arnold Kask refereerib Rannu pastori Wilhelm Friedrich Steingrüberi brošüüris „Bemerkungen über O. W. Masing's Beitrag zur ehstnischen Orthographie“ („Tähelepanekuid O. W. Masingu raamatu kohta „Lisandus eesti ortograafia““, 1826: 10) toodud täiendust: „Kaksiktaishäälikute *õe*, *õi* kõrval puudub (Masingul) *õu*², mis esineb nii paljudes sõnades, nagu näiteks *nõu*, *jõud*, *põud* jt.“ (Kask 1932: 118)

Samuti kirjutab Kask, et Masingu ettepanekute varasem kritiseerija Hirschhausen on oma kirjutises „Ausführliche Anzeige und Beurtheilung der Schrift: Beitrag zur Ehstnischen Orthographie von O. W. Masing“ („O. W. Masingu raamatu „Lisandus eesti ortograafia“ üksikasjalik tutvustus ja hinnang“, 1827: 10) veendunud õ tarvilikkuses ja peab õ kasutuselevõttu praost Masingu vaieldamatuks teeneks (Kask 1932: 118).

5. Praktikas hakkas Masing tänapäevast õ-tähte kasutama oma ajalehes Marahwa Näddala-Leht (MN 1821–1823, 1825) ja raamatus „Luggemise lehhed“ (1821a). Kirjades Rosenplänterile jutustab ta enda kui rahvakirjaniku rasketest vintsutustest väljaannetele tsensuuri- ja trükiloo saamisel. Ta pidi tõrjuma etteheiteid, mis puudutasid nii teoste sisu kui ka keelt. 13. jaanuari 1821. a kirjas teatab ta: „Täna jõudsid siia hea otsuse eelteated,

² Arnold Kase märkus: „Masing tarvitab *õu* asemel *eu*-diftongi, näit. *leug*, *peud* jt.“

üks Riias, teine Peterburist. Nädalaleht hakkab ilmuma ilma talurahvaseaduse elluviimise komisjoni aprobatsoonita, s.t **aadlitsensuurita**, ja minu lugemistahvlid võivad ilmuda nii, nagu nad olin kavandanud, ma ainult ei tohi neile muid sententse panna kui just need, mis venekeelsetele tahvlitele on võetud. – Sellest pole häda, kui minu elementaarõpetus ainult ilmuks.“ (Kirjad III: 15)

Ja tõesti, 1821 ilmus Masingu 20-leheküljeline brošüür „Õppetuse kuidas neid luggemise lehti kassuga prukida“, mis sisaldas juhiseid „pohkstawide näitmisest“. Neis on öeldud, et koolmeister õpetagu häälduses selget vahe-tegemist, mis on **i** ja **j**, **g** ja **k**; **ö** ja **õ**: **oi**, **öi** ja **õi**. Järgneb arutlus: „Tännini on makele abd, ja makele kirri weel aina seggane ja polik, egga weel poleltk i täieline olnud. Pudus weel peälegi seie ajani hopis üks pohkstaw meie awitsas ja kirjas. Waene luggu! mis üllewägga waewa teeb, ja kirja ja luggemist liastegi seggab. Sesinnane pohkstaw, mis weel pudus olli, on sesamma **õ**, mis neist luggemise lehtedest tunda sate.“ (Masing 1821b: 6)

Marahwa Näddala-Lehhe esimese aastakäigu rubriigis „Kirja ja õppe-tuse asjust“ tutvustab Masing oma lugemislehti, õpetades, „kuidas neid lehti kassuga prukida, ja kuidas luggemist waewata, ja waewamata õppetada.“ (MN 1821: 59) Ta lisab samas, et lehtedega on kaasas „sadda wallalist pohkstawi, kaardi pabberi peäle trükitud, ja kui pissikesed kaardikesed leigatud, et lapsed nendega kõikisuggusid sõnnu wõiwad kokkoseata; ja nellikümmend seddasammasuggusid numrid“.

Oma õpetuses, kuidas lugemise lehti kasuga pruukida (1821b), annab Masing koolmeistritele nõu ka selle kohta, kuidas lapsi tulusalt kirjutama õpetada, mainides eeskujuna „Inglismaa mehi“ ja koole, kus õpetusviisi rakendatakse. Masing pidas silmas (vt nt Kirjad III: 20 jj) uuenduslikku lugema ja kirjutama õpetamise meetodit, mis lähtus XIX sajandi algul tegutsenud pedagoogide Joseph Lancasteri ja Andrew Belli õppekorraldusest algkooli tarvis.

Kuna Masing ei piirdunud oma ortograafiauuendustes üksnes **õ**-tähe kasutuselevõetuga, vaid soovis uusi tähetüüpe ka palatalisatsiooni ja esimesele silbile järgneva konsonandi pikkuse märkimiseks, pidas ta pinevat sõnasõda trükkal Schünmanniga, kes tema soove vajaliku kiirusega ei täitnud ja umbusaldust teenis, ning otsis Rosenpläneri abiga soodsamaid kontakte Pärnu trükkali Marquardtiga. Näiteks 20. juuli 1821. a kirjas selgitab Masing üksikasjaliselt oma soove: „Tähte **õ** võib ühele oktaav-leheküljele cicero kirjas keskmiselt 16 korda arvestada; aktsentueeritud

silpe [vokaalil rõhumärk, et märkida järgneva konsonandi pikkust] 12 kuni 15, subskribeerituid [vokaali all punkt, et märkida järgneva konsonandi palatalisatsiooni] 6-8. Kui matriits on kord juba tehtud, siis võib ju saada nii palju tähti *quantum satis* 'kui palju vaja', parem rohkem kui vähem. Tsirkumfleks 'õ-tähe looge' on saadetud kirjaproovis nr 29 küll pisut kohmakas, sellest hoolimata võiks sellega ikkagi arvutusraamatu trükkimist alustada.“ (Kirjad III: 64) Tuleb lisada, et õ-tähe õiget kasutust eri trükikodade väljaannetes pidas Masing väga oluliseks. Nii näiteks küsis ta Rosenplänterilt 17. septembri 1820. a kirjas: „... kus trükitakse tõlge varjussurnute kohta? Hoidke ära, et õ ja ö ei põhjustaks trükkimisel eksitusi.“ (Kirjad II: 268)

Marahwa Näddala-Lehhe teises aastakäigus peab ta vajalikuks eesiteelsele lugejale pikemalt selgitada oma kolme kirjaviisi parandamise ettepanekut: õ tarvitamise vajalikkust sõnade tähenduse eristamiseks (*tõe jures on waewa, õe surma pärrast nuttan*); täpikest vokaali all, mis märgib järgneva konsonandi palatalisatsiooni (*palka saab orri, palka wean metsast*), ja rõhumärki vokaali peal, mis toob esile järgneva konsonandi pikkuse (*kanna pessas on munna, kánna tagga kánnus*). (MN 1822: 44 jj)

6. Võib arvata, et Masingu eluajal õ-hääliku märkimise vajadust küll tunnistati ja teoreetiliselt selle märgiga nõustuti, kuid praktikas jäadi kauaks kinni senisesse traditsiooni. Isegi Kuusalu pastor Eduard Ahrens, uue kirjaviisi rajaja, ei vaimustunud Masingu ortograafiaettepanekuist. Ta nimetas õ-d segaseks häälikuks, ebapuhtaks (sks *unrein*) o-ks. (Ahrens 1843: 24)

Oma grammatika teise trüki (1853) ortoeepiaosas esitab Ahrens eesti keele 8 vokaali, õ-d nende seas ei ole. õ hääldust iseloomustades mainib ta, et pika õ ees häälduv o muudab selle ebapuhtaks, nt *rõöm, hõõruma, lõõsutama, õõnes, põõn*. Lühike õ olevat alati ebapuhas, nimelt sulanduvat kaksikhäälik oõ enam-vähem üheks häälikuks, mis kõigub o ja õ vahel. Teda saavat ära tunda sõnades *põld, põlw, lõhki, kõht, tõstma, wõtma, lödw, öppima* jt. Sellise, nii-öelda kokku sulanud ja koos häälduva oõ-na kujutleb Ahrens eesti õ-häälikut. (Ahrens 2003:94)

Ortograafiapeatükis mainib Ahrens, et Masing võttis kirjas kasutusele kolm uut märki, sealjuures „ebapuhta õ märkimiseks sirkumfleksi (*põld*) [---]. Rahvaraamatutes on äärmisel juhul õ kasutatav, kuna see vähe silma torkab [---]“ (Ahrens 2003:108). Esimeses uues kirjaviisis kirjutatud

raamatus, Gustav Heinrich Schüdlöffeli teoses „Toomas Westen, Lapo rahwa uso ärataja Norra maal“ (1844) on ka *õ* kasutusel.

Friedrich Robert Faehlmann ja Friedrich Reinhold Kreutzwald hakkasid *õ*-d 1840. ja 1850. aastail oma kirjutistes tarvitama. Asjaliku ülevaate selle kohta andis 16. septembril 2016 Tabiveres toimunud konverentsil „Kaks sajandit *õ*-tähega“ Kersti Taal ettekandega „Eesti keele küsimus Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetuses“. Arnold Kask on esile toonud keeleliselt edumeelseid eesti koolmeistreid, kes tõlkisid eesti keelde rahvaraamatuid, nagu näiteks Caspar Franz Lorenzsonni ja tema „Jenowewa“ tõlget (1841), „kus ei tarvitata mitte ainult Masingu soovitatud *õ*-d, vaid ka palatalisatsioon- ja vältemärki“. (Kask 1976: 179) Ka Suve Jaan ehk Johann Sommer tarvitanud *õ*-d oma teostes. Samas lisab Kask, et küsimus, kuidas *õ*-täht kirjakeeles levis, nõuaks eriuurimust. Missuguseks kujunes uue kirjaviisi kasutusele tulek ja seega *õ* käekäik, selle probleemistiku võttis ta põhjaliku analüüsi alla oma hilisemas uurimuses „Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles“ (1958). Üksikasjalise pildi *õ*-tähe esinemusest XIX sajandi trükisõnas saab huviline Tartu Ülikooli keelekorpustest. Loomulikult nõuab see pühendumist.

Uue kirjaviisi tarvitusele tulek võttis aega, nii muutus ka *õ*-tähe kasutamine kirjalikes tekstides üldiseks suurel määral alles pärast seda, kui Eesti Kirjameeste Seltsis otsustati 1872 Jakob Hurda ettepanekul kasutada seltsi väljaannetes ainult uut kirjaviisi ja sellega seotult siis ka *õ*-tähte. Markantse näite vana püsimise kohta pakub Johann Voldemar Jannseni eestvõttel 1869 trükitud I üldlaulupeo noodivihik (Eestirahwa ..), milles meie praeguse riigihümni sõnad algavad kujul „Mo issama, mo önn ja rööm“. Loodame, et laulumehed häälendasid sõnu mitte trükitud kirja pildi järgi, vaid nii, nagu need emakeeles kõlasid.

Kirjandus

Ahrens, Eduard 1843. Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalsches Dialektes. Erster Theil: Formenlehre. Reval.

Ahrens, Eduard 1853. Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Erster Theil: Formenlehre. 2., umgearbeitete Auflage. Reval: Kluge und Ström.

Ahrens, Eduard 2003. Eesti keele Tallinna murde grammatika. Esimene osa: vormiõpetus. Tlk. Kristiina Ross. Teine osa: lauseõpetus. Tlk. Kristi Mets, Kristiina Rebane, Mailis Salvet. – Uue ajastu misjonilingvist. Eduard

- Ahrens 200. Koost. ja toim. Kristiina Ross. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 75–429.
- Eestirahwa** = Eestirahwa 50-aastase Jubelipiddo-Laulud. 1869. [Koost. Johann Voldemar Jannsen.] Tartu Wannemuine-selts.
- Helle, Anton Thor 1732.** Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache, in welcher mitgetheilet werden I. Eine Grammatica. II. Ein vocabularium. III. Proverbia. IV. Ænigmata. V. Colloquia. Halle: Stephan Orban.
- Helle, Anton Thor 2006.** Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Saksa keelest tlk. ja järelsõnad kirj. Annika Kilgi, Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, B3a.
- Hirschhausen, Jacob Johann Anton 1821.** Ueber einige Vorschläge zur Verbesserung der ehstnischen Orthographie. – Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache XIII, 20–21.
- Hirschhausen, Jacob Johann Anton 1827.** Ausführliche Anzeige und Beurtheilung der Schrift. Beitrag zur Ehstnischen Orthographie von O. W. Masing 1824. Reval: Johann Herrmann Gressel.
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre fuer beide Hauptdialekte, den revalschen und doerptschen; nebst einem vollstaendigen Woerterbuch. Riga und Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch, 3.
- Kask, Arnold 1932.** Mõni sõna õ-tähe tarvituselevõtust. – Eesti Keel 4, 115–119.
- Kask, Arnold 1958.** Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirja-keeles. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. (= Emakeele Seltsi toimetised 2.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kask, Arnold 1970.** Eesti kirjakeele ajaloost I. Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder. Tartu.
- Kask, Arnold 1976.** Kuidas tuli õ-täht eesti keelde. – Keel, mida me uurime. Koost. Mart Mäger. Tallinn, 177–180.
- Kirjad** = Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. I (1814–1818), 1995; II (1819–1820), 1996; III (1821–1823), 1996. Koost. Leo Anvelt, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Masing, Otto Wilhelm 1816.** Originalblätter für Deutsche. Dorpat, 50–51.
- Masing, Otto Wilhelm 1818.** Pühhapäwa Wahhe-luggemissed. Tartu.
- Masing, Otto Wilhelm 1820.** Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift. Dorpat.
- Masing, Otto Wilhelm 1821a.** Luggemisse lehhed. Tartu: J. C. Schünmann.
- Masing, Otto Wilhelm 1821b.** Öppetus kuidas neid luggemise lehti kassuga prukida. Tartu: J. C. Schünmann.
- Masing, Otto Wilhelm 1824.** Beitrag zur Ehstnischen Orthographie. Dorpat: Schünmann.
- MN** = Otto Wilhelm Masing 1821–1823, 1825. Marahwa Näddala-Leht. Tartu, Pärnu.

- Rosenplänter, Johann Heinrich 1821.** Vorschläge, die ehstnische Orthographie betreffend. – Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache XIII, 47–75.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1822.** Welche Wörter mit einem *õ* geschrieben werden müssen. – Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache XIV, 145–148.
- Ross, Kristiina 2016.** Eesti filoloogiasünd ja kirikulaulude tõlked. – Keel ja Kirjandus 8–9, 652–668.
- Steingrüber, Wilhelm Friedrich 1826.** Bemerkungen über O. W. Masing's Beitrag zur ehstnischen Orthographie von einem Freunde der ehstnischen Sprache. Pernau: J. G. Marquardt.

The journey of the letter *õ* into written Estonian

VALVE-LIIVI KINGISEPP

The article explains that the pastor of Äksi, the writer Otto Wilhelm Masing (1763–1832), proposed in his *Ehstnische Originalblätter für Deutsche* (Original Estonian texts for Germans) (1816) that a separate letter, not included in the standard Latin alphabet, be taken into use for the Estonian *õ* sound. Masing hailed from the eastern Estonian dialect region, where the *õ* sound is more common than in other dialects. This could be one of the reasons why Masing noted the importance of *õ* in Estonian and began searching for a way to mark it in writing. Masing knew Russian, which has the *õ* sound and a corresponding letter for it, and indeed made his suggestion following the example of Russian. On the basis of Masing's letters to J. H. Rosenplänter, the article describes the search for a suitable form for the letter intended to denote the *õ* sound. The article examines how Masing explained his suggestions for the improvement of the Estonian orthography in his German-language writings and the criticism that these suggestions received from his contemporaries. The critical or supportive reviews of J. A. Hirschhausen, W. F. Steingrüber, and J. H. Rosenplänter are summarized, attention is given to the opinions of the founder of the new orthography Eduard Ahrens, and examples are given of the journey of the letter *õ* into written Estonian as connected to the popularization of the new orthography in the 19th century. The *õ* sound in Estonian was first published in the form *ö* in O. W. Masing's *Pühhapäwa Wahhe-luggemissed* (1818). In July 1819, the typesetter Carl Michler suggested to Masing the form *õ*, which is still in use today.

Keywords: Otto Wilhelm Masing, history of written Estonian, orthography, new and old orthography

Valve-Liivi Kingisepp
Tartu Ülikooli emeriitdotsent
Emakeele Seltsi auliige
valve@neti.ee

JAAN TÕNISSONIST JA EESTI KEELEST¹

JÜRI VALGE

Annotatsioon. Tavapäraselt on eesti kirjakeele arengut viimase poolteise sajandi jooksul kirjeldades peetud silmas elukutseliste keeletegevust. Siinses artiklis vaadeldakse juristi, ajakirjaniku ja poliitiku Jaan Tõnissoni eesti keele alaseid seisukohti ning tegevust selle staatuse kindlustamiseks ja kasutuse laiendamiseks: tutvustatakse Tõnissoni üldisi vaateid eesti keelele ning selle arendamise vajadusele ja võimalustele, sh koolide õppekeelena; konkreetseid samme keelepoliitilistes diskussioonides; suhtumist võõrkeeletesse ning keelekorraldusliku tegevuse katseid.

Võtmesõnad: eesti keel, eesti kirjakeele ajalugu, rahvaharidus, keelepoliitika, asjaajamiskeel, õppekeel, emakeeleõpetus, võõrkeeleeõpetus, keelekorraldus, keeleuuendus, Eesti Kirjanduse Selts

1. Sissejuhatus

Vähem kui aasta pärast Eesti Vabariigi sajandat aastapäeva täitub poolteist sajandit ühe selle looja, Jaan Tõnissoni sünnist. Varem on temast ning eelkõige tema ajakirjanduslikust ja poliitilisest tegevusest paljugi kirjutatud, järgnevas keskendutakse sellele, mida Tõnisson eesti keelest arvas ning mida selles vallas tegi.

Kui Jaan Tõnisson 1896. aastal Orjolist tagasi tuli ja Postimeest toimetama asus, hakkas ta eesti keelt propageerima sellise innuga, et Eduard Laamani järgi hakkas mõni seda keelt „Tõnissoni keeleks“ kutsuma (Laaman 1938: 50). Tõnissoni enda jaoks polnud siin midagi uut; vahe oli vaid selles, et senisest erinevalt oli tal Postimehe kujul olemas kanal, mille kaudu oma vaateid rahvaga jagada. Eeldused niisuguseks emakeelearnastuseks oli loonud kodu (mh Carl Robert Jakobsoni, Johann Voldemar Jannseni, Eduard Bornhöhe ja Jakob Pärna raamatud); seda toetasid õpinguteaegsed kogemused (rahvuslust ja eesti keelt propageeriva

¹ Artikkel põhineb 3. juulil 2016 Jaan Tõnissoni Seltsi koosolekul peetud ettekandel.

salaseltsi juhtimine Viljandi kreiskoolis, demonstratiivne eestikeelsus Tallinna kubermangugümnaasiumis, tegevus Fraternitas Viliensise asutamiskatsel ning EÜSi liikme ja juhina); samuti sõprus Villem Reimaniga, kes oli „peagu ainuke isik, keda ta respektierib igal juhtumil ja igas asjas ilma kahtlemata“ (Roos 1938: 31).

Loomulikult tõi niisugune kompromissitus Tõnissonile sekeldusi nii avalikus kui ka isiklikus elus (koguni kihluse katkestamise saksastunud eestlannaga, kes peigmehe rahvusaateist suurt ei hoolinud). Tõnisson ei olnud keelemees. Tema kui hariduselt juristi, kutsumuselt ajakirjaniku, saatuselt poliitiku ja võitleja jaoks oli eesti keel üks rahva edu ja demokraatia saavutamise vahendeid. Sellisena pani ta ennast tunnustama isegi oponendid, nt Johannes Aaviku (keda ta on keelesolkijaks nimetanud ja kelle ees Postimehe lukku pannud): tõrjutugi sai väita, et Tõnissonile kuulub „eesti keele ajaloos tähelepandav ja huvitav päätükk“ (Aavik 1938: 100). Aavikul oli õigus selleski, et Tõnissoni seisukohad eesti õigekeelsuse ja keelearengu uurijaile huvitavat materjali võivad pakkuda ja käsitlemist vajavad. Seni on sellekohastes uuringutes siiski valdavalt elukutseliste keelemeeste tööd puudutatud.

Tõnissoni keelehaarde ulatus oli lai: see hõlmas eesti keele ja selle kasutuse paljusid valdkondi. Põhiliselt tuleb järgnevas juttu perioodist, mis algab Tõnissoni asumisega Postimehe peatoimetajaks ja lõpeb 1917. aastaga, kui algas otsene võitlus Eesti täieliku iseseisvuse eest. Poliitiliselt oli see venestuse, revolutsiooniaegsete piirangute, aga ka oktoobrimanifesti, esimese maailmasõja ja tsaaririigi kokkuvarisemise ning seejärel eesti iseseisvusliikumise võimsa tõusu aeg. Kui eestlaste edu linnade volikoguvallimistel (Valgas 1901 koos lätlastega, Tallinnas 1904 koos venelastega) ja Vene riigiduumasse valimistel (1906) aitas keeleruumi eestistumisele kindlasti kaasa, siis näiteks vene keele kuulutamise tsaaririigi riigikeeleks (1906) koos lubadusega, et „kohalikkude keelte ja murrakute tarvitamise riigi ja avalikkudes asutustes määravad iseäralised seadused kindlaks“², jättis venestusmeelsele tõlgendamisele piisavalt ruumi. Tõnisson on Jaan Roosi väitel pidanud aastaid 1904–1914 eriliselt tähtsaks eesti rahva vaimse omakultuuriga tegelemisel (vt Roos 1938: 68) ning need langesid suurel määral kokku eesti kirjakeele arengu kuuenda perioodiga aastail 1905–1918 (vt Laanekask, Erelt 2003: 310–314). Seda aega eesti keele

² Tsitaat Venemaa Keisririigi esimese põhiseaduse 3. paragrahvist pärineb Urmas Sutropi 17. märtsil 2011 Sisekaitseakadeemias peetud loengust „Emakeele päevaks“.

arengus iseloomustavad võitlus staatuse eest, venestamise (ja saksastamise) vastu ning ühtlustamispüüded; sel ajal ilmusid mitme valdkonna oskussõnastikud (matemaatika, geograafia, keemia, füüsika jt), toimus neli keelekonverentsi ning koostati „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat“ (EKÕS, 1918), algas ja elas oma tippaega keeleuuendus.

Tõnissoni tuhandetesse lehekülgedesse ulatuvat kirjalikku ja suulist loomingut (mis koosolekuprotokollides kirjas) uurides on kindlasti võimalik leida täiendavat ka keele kohta, ent tema põhiseisukohtade stabiilsust arvestades võib olla üsna veendunud, et järgnev väljendab olulisel määral ta vaateid eesti keelele ning kirjeldab nende praktilist rakendamist. Tõnissoni autorsuse tuvastamiseks ei ole ka erilist vajadust otsida Postimehe juhtkirjade alt tema nime (need olidki nimetud). Enamiku juhtkirju kirjutas toimetuse sisemise tööjaotuse järgi tema ning toimetaja eemalgi olles oli Postimees Tõnissoni leht, mis väljendas üldjuhul Tõnissoni seisukohti ka ilma Tõnissonita. Kaugeltki mitte ainult formaalse tagatise selleks andis Postimehe päis tekstiga „Ilmub Eesti Rahvameelse Eduerakonna vaimus“. Selle Tõnissoni poolt 1905. aastal asutatud esimese Eesti poliitilise partei (Tõnisson kasutas teadlikult sõna *erakond*) programmis on tema väljenduslaad üheselt tuntav. Tõnissoni vaated ja tegevus eesti keele alal avaldusid viies valdkonnas: 1) ideelises võitluses eesti keele väärtustamise eest, sh venestamise ja saksastamise vastu – nii avalikus kui ka erasuhtluses, 2) seisukohavõttudes konkreetsete keelepoliitiliste küsimuste kohta, 3) eestikeelse ja -meelse ühistegevuse korraldamises, 4) osaluses eesti kirjakeele arendus- ja ühtlustustegevuses, 5) eesti keele kõrval- ja sidusteamade vallas (soome ja inglise keel, setud ja väliseestlased).

2. Eesti keele väärtustamise eest

Rahvusliku kultuuri arendamise tähtsaimaks vahendiks peab Tõnisson rahvaharidust, mille peamiseks probleemiks omakorda õppekeelt. Kuna kooliõpetust emakeelt rohkem arvestavasse suunda lükata oli raske ja aeganõudev, siis soovitas Tõnisson loomulikult teisigi võimalusi, eelkõige koduõpetust. „Emakeele tähtsust rõhutades nõuab ta lakkamatult, et eesti keelt kodus, koolis, kirjanduses järjest edasi haritaks, noorsoole selgesti kätte õpetataks ja kõigi eesti rahva liikmete keskel, iseäranis aga haritlaste ringkondades igapäevases läbikäimises tegelikult tarvitusele võetaks“ (Kõpp 1960: 135).

1897. aasta juulis pakkus Tõnisson EÜSi vilistlaskogu kitsamale ringile arutamiseks probleemi „Kuidas võiks Eesti keele kõnelemist haritud eestlaste keskel edendada“ (Aru 2008: 116). Eesti keelt küll nagu toetati (st vargsi), aga Tõnisson tegi seda avalikult ja nõudis teisteltki. Iseloomulik on Tõnissoni päevikus leiduv kirjanek 1900. aasta 10. aprilli kohta: „Noor proua võttis mind poolteed ahastava pilguga vastu: suur osa sellest ahastusest käib vist selle kohta, et ma E.Ü.S. aastapäevapidul nii valjusti ühes V. Reimaniga – nõudsin, et vähemalt meie eneste ringkondades Eesti keelt kõneleksime, kuna muidu meie isamaalus tühine sõnakõlin on. Noored naesterahvad, kes kadakasakslises meeles üles kasvanud ja nüüd edasi tahaksivad elada, ütelnud, mina olevat „fanatischer Phantast“. Katsume järele!“ (JT päevik 1900: 390–391). Samas katkendis leidub teisigi, ka tänapäeval arvestamist vajavaid seisukohti eesti keele kohta, nt: „... kui noored inimesed gümnasiumis oma emakeele peensusi tundma ei saa, siis ei mõista nemad oma emakeelest õieti aru saada ega l u g u p i d a d a. Eesti keel jääb nende meelest kutsari keeleks ..“ (JT päevik 1900: 412).

Väga selgelt ja teravalt võttis ta sõna saksa keele upitamise vastu, öeldes: „... meie maa Saksa ringkondadel ühtegi õigust ei ole kinnitama tulla, nagu oleksivad Eesti ja Läti rahvad kohustatud Saksa keelt kallimaks ja paremaks pidama oma „väike-rahva“ keelest“ (PM 1899a). Veidi varem oli Tõnisson läinud veelgi kaugemale, põhjendades veenvalt, kuidas siinsetele sakslastele eesti keele oskusest kasu tõuseb: „Kõigist neist sõnadest käib nagu punane pael läbi see mõte: vaadake, teie, eestlased ja lätlased, meil ei ole m i n g i t k a s u e g a t u l u teie keelest, teil ei ole õigust olemasgi, nõuda, et meie peaksime teie „väike-rahva“ keelt ära õppima, liiatigi temale meie suure „hariduse-rahva“ vägeva keelega ühesuguseid õigusi lubama. [- - -] Sarnast mõtteviisi võib ju küll mõista, [- - -] aga hääks ega õigeaks kiita ei suuda meie sarnaseid mõtteid ammugi mitte. [- - -] Meid on terve miljon. Ja see miljon ei maga, ei uinu mitte, kui ka suuremaid liikumisi ja voolusid näha ei ole. [- - -] Kas poleks siis meie maa Saksa väikearvulistel ringkondadel mitte k a s u l i k j a t u l u s sellest vaimlisest ja hingelisest varast osa saada“ (PM 1899b).

Eesti Kirjanduse Seltsi üldkoosolekul 3. jaanuaril 1908 hoiatas Villem Reiman: „Meil on sadade kaup Saksa fraasesid, uuemal ajal on iseäranis Vene keele mõju tunda ..“ (EKS 1909a: 12) ja Tõnisson lisas hoiatuse toorlaenude kohta ning ühtlasi katse kohta luua keelt ja kirjandust üksnes intelligentsile, konstrueerida haritlaskonna jaoks masside keelest erinev

keel: „Meie kirjandus peab olema kättesaadav kõigile, ta peab r a h v a - k i r j a n d u s olema tõsisel mõttes. Üksi see keel, mis meil kirjandust aitab demokratiseerida, üksi see keel käib õiget arenemise teed! .. Meil ei ole ise enese maksmapanemist, ei ole elujulgust, ei ole tahtmist oma meele järele elada; meie keele toorus on sisemise jõuetuse ja võimetuse vastuhelk. Kui meil rohkem jõudu tuleb, siis pöörame kõik võerad sõnad, atmosfäred ja organisatsioonid, oma tahtmise, oma keele iseloomu järele ümber“ (EKS 1909: 9–12, 15). Sisuliselt sama hoiatus keeleruumi ebademokraatlikuks muutmise eest – eesti kõrgharidussüsteemi ingliskeelestamise katsete puhul – on aktuaalne ka sajand hiljem: ei tohi lubada, et tekib „kakskeelne euroliit, mis sisuliselt otsustab rahva eest kõik olulisemad küsimused“ (vrd M. Erelt 2000: 80).

Eelnev ei takista Tõnissonil võõrmõjude häid ja halbu külgi õigesti hindamast: „Kui keel mujalt toitu ei saa, jääb ta kiduraks, aga kui ta rohkem peab vastu võtma, kui see rahva keelelise ümbertöötamise võimule kohane, siis jääb keel tooreks ja kaotab oma kultuurilise mõju“ (EKS 1909: 11).

Tõnisson suunas oma selgitustöö neile, kellest eesti keele areng ja kasutamine enim sõltusid: haritlaskonna kõrval naistele, lastele, noortele. 1903. aasta alguseks olid pealehe kõrval ilmuma hakanud Lasteleht, Linda ja Tervis. Need kuulusid tolle aja kvaliteetväljaannete hulka. Ei ole juhus seegi, et esimene eestikeelne keskkool, tütarlaste gümnaasium, just tulevastele emadele mõeldes asutati: just neilt loodeti edaspidi laste emakeelset rahvuslikku kasvatamist. On mainimist väärt, et Tõnisson ei kasutanud oma ideede levitamiseks mitte ainult ajakirjaniku ja poliitiku tavapäraseid teid, vaid ka ilukirjandust. Eesti Kirjandus teatas, et Tõnisson „on oma vangipõlves viie järgulise draama kirjutanud. Aine on meie intelligentsi elust võetud; päätegelane on gümnaasiumi kooliõpetaja, kes ka autori mõtete kandja näib olevat“ (EK 1908a: 467).

3. Keelepoliitilised seisukohad

Möödunud sajandi alguse heitlikes oludes tuli Tõnissonil alatasa sõna võtta ja tegutseda igapäevaste keelepoliitiliste probleemide lahendamisel. Järgnevalt olgu toodud mõni näide, mis vene ja eesti keele vastasseisu tõttu meenutavad 1980. ja 1990. aastaid, kohati aga ulatuvad tänapäevagi.

Tõnisson nõudis Tartu tänavasiltide eestikeelsust ning sama teema on säilitanud teatud aktuaalsuse üle saja aasta hiljemgi; tõsi, tollasega

võrreldes oli keeltel vastupidine staatus ja teine kasutuskohd (vt nt Tomusk 2014). 1905. aasta 235. numbris võttis Postimees oma eestikeelses aadressis *Jurjevi* asemel kasutusele *Tartu* nime, leides, et „ametnike omavoli ja vastuseis ei saa seda enam kuidagi piirata ega takistada“ (Aru 2008: 147). Tõsi, venekeelsesse aadressi jäi *Jurjev* ikka alles. Loomulikult ei saanud Tõnissoni toore jõu vastu; *Tartu* või *Jurjevi* kasutamine paistis olenevat kõige rohkem kohalike võimude meelsusest, hiljem aga kindlasti ka tsaariarmee edust või ebaedust rindel ning valitsuspositsiooni kindlusest. Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamatu ilmutumiskohaks on näiteks 1914. aastal *Tartu*, 1915 *Jurjev* ning 1917 taas *Tartu*. Sada aastat hiljemgi on linnanimede teema alles (taas vastupidisel kujul), kui meenutada Narva-Jõesuu seadusetaid või Kallaste seaduslikke katseid linnu vastavalt *Ust Narvaks* ning *Krasnõje Gorõks* ümber nimetada (vt ka Tomusk 2005: 41).

Kui 1905 asutati Tõnissoni algatusel Eesti Rahvameelne Eduerakond, siis tekitab üks tollastest nõudmistest – „omakeelne seadusandlik kogu“ – vägisi paralleeli 1988. aastaga, mil võideldi eesti keele riigikeeleks kehtestamise ja keeleseaduse vastuvõtmise eest (võimalust, et elu hakkabki kohe uut moodi käima, polnud kummalgi juhul). Riigiduma valimiste eel aga hoiatas Tõnisson umbkeelsete kandidaatide eest: „Mis on meil siis niisugustest meestest Riigivolikogus kasu, kes ei meie rahvast, tema tarvitusi, tema keeltgi ei mõista, nii et see, kes oma saadikule soovi ette kanda tahab, seda tõlgi läbi teha võib“ (PM 1907a). Tänapäeva Eesti Vabariigi Riigikogus on probleem lahenenud, Ida-Virumaal aga on ohud eestlasest valija jaoks enam-vähem samad kui 110 aastat tagasi Tõnissoni poolt kirjeldatud.

Põhimõttelise tähtsusega nii Eesti hariduselu arengule kui ka Tõnissoni rahvuspoliitilistele eesmärkidele oli koolikeele küsimus, mille kohta ta korduvalt sõna võttis. Tõnisson kritiseeris näiteks rahvakoolide inspektorit nõudmise eest, et „vallakoolis kõiki õpeasju juba esimesest aastast pääle v e n e k e e l e s õpetataks, tehakse emakeele õpetamisele takistusi“ (PM 1908: 37); trükiasjade inspektori nõudel korjas politsei selle ajalehenumbri müügilt ära (Aru 2008: 166). Kui tsaarivalitsus 1905. aasta kaugenedes mittevenelaste rahvuslikke püüdlusi taas tõrjuma hakkas ja Riia õppekonna kuraator Aleksei Štšerbakov 1913. aastal korraks lubatud emakeelse algkooliõpetuse tühistas, küsis Tõnisson, kas uus venestusaeg on käes, ja vastas: „1885. aasta ja 1913. a. vahel on suur sisemine vahe. Siis ei olnud Venemaal mitte konstitutsioni, ei k o d a n i k k a, ei ka

kodaniku-iseteadvust, vaid ainult alamate sõnakuulelikkus. [- - -] Nüüd on lugu põhjani teine. [---] Vene riigil on nüüd täisõiguslikud kodanikud, kes oma kohustusi ja õigusi riigis tunnevad ja kes teavad, et nemad oma õigusi seaduse teel kaitsta võivad, ilma et nemad riigikorra vastu eksiksid“ (PM 1913). Samas juhatas ta juristina nii konkreetsed seaduseparagrahvid kätte kui ka andis muidu nõu, kuidas eesti keele ahistamisele tulemusrikkalt – kohtugi kaudu – vastu seista. Paar aastat varem oli Tõnisson põhjendatult protesteerinud Kaubandus- ja Tööstusministeeriumi nõude vastu, et Postimehe kirjastuse kirjavahetus oleks vene keeles: „Igalpool ainult Vene keele tarvitamine teeks asjaajamise võimatult raskeks“ (PM 1911).

Alanud maailmasõda tõi kaasa sõna otseses mõttes keeleterrori. Kujukas näide on kindralkuberner Pavel Kurlovi määrus, mille kohaselt telefoniga võis rääkida vaid vene keeles: „I g a s u g u n e t e l e f o n i – k õ n e, niisama ka ettepanek telefoni ühendamise kohta, millega telefoni-jaama poole pöördakse, peab a i n u l t V e n e k e e l e s s ü n d i m a. Sellest määrusest ülesastujaid karistatakse administratiivlisel teel rahatrahviga kuni 3000 rublani või vangikojas ehk kindluses istumisega kuni 3 kuuni“ (PM 1915a). Saksa keele avalik kasutamine oli loomulikult juba varem keelatud. Võimaluste piires üritas Tõnisson reageerida. Kui paar nädalat hiljem üritati keelata Balti rahvuslike seltside koosolekutel emakeelt kasutada, järgnes Tõnissoni lõikav protestijuhtkiri, millest tsensor – peale lühikese sissejuhatuse – olulise osa kustutas, jättes järele vaid kokkuvõtte: „et aga valitsev senat kui seaduslikkuse üle valvaja vastava s e a d u s e pääle toetudes Baltimaal k o h a l i k k u d e k e e l t e tarvitamist seltside koosolekutel keelatuks katsuks tunnistada, seda ei oleks seni küll kellegil mõttesse tulnud.“ Edasi tuleb suur valge laik, mille toimetis demonstriivselt ära trükkida laskis (PM 1915b).

4. Eestikeelse ja -meelse ühistegevuse korraldamine

25. veebruaril 1905 kutsus Tõnisson Postimehe ruumes kokku koosoleku, et arutada Eesti Kirjanduse Seltsi asutamist. Põhikirja kavand koostati Tõnissoni juhtimisel ja kinnitati 8. mail 1907. Seltsi asutajate koosolekul 6. augustil 1907 tutvustas Tõnisson kavandis tehtud muudatusi, rõhutas eestikeelse koolikirjanduse ning haruseltside, st kogu maad hõlmava tegevuse tähtsust; tema ettepanekul kiideti heaks seltsi ülesanded, mh

soovitus luua koolikirjanduse osakond. Seltsi lähemad ülesanded võttis kokku koosolekut juhatanud Villem Reiman: 1) kooliraamatuid soetada, 2) kohalikku keelt uurida ja rikastada, sh kunstsõnu, s.o termineid laenata, 3) mehi Soome soome keelt uurima saata, 4) ei tohi kirjandust unustada, 5) abirahasid anda ja kuukiri asutada (vt EK 1908b: 71).

Eestikeelsete õpikute vajadust peale õppetöö ka keelearenduseks oli Tõnisson põhjendanud varemgi: „Lõpuks on Eesti kooliraamatutel ka Eesti keele arendamise kohta tähtsust. Meie kooliõpetajad on võõrastes keeltes hariduse saanud ja peavad nüüd koolides Eesti keeles õpetust andma. Neil tuleb sääl juures tihti teaduse kunstsõnadest ja sündsatest kõnekäänudest puudus kätte. Ja kui üks või teine need ka õieti valib, siis puudub ometi Eesti teadusliku keele arenemisel tarvilik ühtlus ning kindlus. Nii võime küsimuse pääle, kas Eesti koolidele õpeabinõusid soetada või mitte, ainult jaatavalt kosta“ (PM 1907b). Põhjendused langevad täiel määral kokku praeguste eesti keele arengukava, eestikeelse terminoloogia ja eestikeelsete kõrgkooliõpikute programmide põhjendustega.

Keeleteemad olid EKSi ja selle toimkondade aruteludes tähtsal kohal edaspidigi. Seltsi esimese kümne aasta saavutuste kohta keele vallas mainis Kõpp: „Vähe on küll neid koosolekuid olnud, kus mitte üks ehk teine osa keelest kõnelemisele ja harutamisele ei ole tulnud“ (vt Kõpp 1918: 6–7). Aastatel 1908–1911 peeti koosolekutel 25 keeleteemalist ettekannet (80-st). Hilisemast perioodist (1911–1916) äratav iseäranis aukartust kirjaviisi korraldamise toimkonna (Tõnisson oli selle liige) 141 koosolekut õigekirjutuse-sõnaraamatu koostamiseks. 18 koosoleku jooksul käsikirja lõplikult redigeerinud komisjoni Tõnisson küll ei kuulunud, ent varasematel aruteludel ei jätnud ta kohal olles oma seisukohta naljalt enda teada ning oli valitud ka seltsi keeleteimkonda ja hiljem nimede muutmise komisjoni.

Tõnissoni roll Eesti elu, sh ka keeleelu korraldamisel oli muidugi suur, ent see ei tähenda, et ta kõikides ühendustes, kuhu oli valitud, täie jõuga tegutseda oleks suutnud. Õigus on Johan Kõpul Eesti Kirjanduse toimetamisest rääkides: „Tegelikult kujuneb toimetamine nõnda, et sisu eest hoolitsemine peaaesjalikult tegeva toimetaja õlgadel lasub, kuna toimkond kui niisugune aegamööda ikka rohkem väliste, enam vormiliste asjade korraldajana tegev on“ (Kõpp 1916: 5). Tõnissoni nimi on ajakirja *toimekonna* liikmete hulgas kuni 1920. aastani, kuigi ta sisulisest tööst ilmselt eriti osa ei võtnud. Tema side EKSigagi nõrgenes muude pakiliste

tööülesannete tõttu küll paratamatult, ent ometi jäi ta sellega seotuks nii asemikkude kogu (1907–1935) kui ka eestseisuse liikmena (1909–1920) ning valiti 1929. aastal auliikmeks (vt Kõpp 1960: 151).

Olenemata hilisema koostöö määraast tuleb Tõnissoni kindlasti hinnata kui algatajat, protsesside käimalükkajat. Tema olulisel osalusel loodi mitu rahvuslikku institutsiooni: ehitati Vanemuise uus maja (1906), asutati Tartu Lasteaia Selts (1905), Eesti Noorsoo Kasvatuse Selts ja selle tütarlastegümnaasium (1906), EKS (1907) ning 1909 Eesti Rahva Muuseum (vt Aru 2008: 166). Eranditult kõigil neist on seos eesti keelega. Kaudselt oli see seos ka põllumeeste seltsidel, sest ehkki neil oli majanduslik eesmärk, olid nad oma olemuselt rahvuslikud ega seisnud muudest isamaalistest ettevõtmistest, k.a keeleliikumisest, lahus. Eriline koht kuulus seejuures Tartu Eesti Põllumeeste Seltsile, mille esimees Tõnisson paarkümmend aastat (1898–1917) oli: just siit sai alguse võitlus seltside asjaajamise eestikeelestamise eest. Kõikjal sidus Tõnisson keele(kasutuse) eri valdkonnad ja rahva, täpsustades näiteks vaidluses Jaan Jõgeveriga: „Meile on teadust tarvis, mis talutaredesse tungib“ (vt EKS 1910a: 6). Ta tundub tõsiteadusele veidi populaarteadust eelistavat, aga tol ajal polnud teisiti mõeldavgi. Meenutatav ja arvestatav on tema ettepanek Eesti Kirjanduse lugejaskonna suurendamiseks: ei ole normaalne, et 1000 liikmega seltsi ajakirjal on 500 tellijat, kellest seltsi liikmeid 200: sisu tuleb „kõige laiematele lugijate ringkondadele suupäraliseks teha“ (EKS 1912: 15).

Tõnissoni seisukohad, mis keele ühiskondlikku staatust puudutavad, on kontsentreeritult esitatud tema loodud erakonna programmi „eelnõuulises kokkuvõttes“ (PM 1905). Kokku seitsmest osast koosneva programmi ülivõimsalt üksikasjalikum, mahukam ja ambitsioonikam osa käsitles rahvaharidust (rahvakool, keskkool, ülikool, kutseline haridus, üleüldised määrused), olles eesti keeleruumi arenematus tingimustes ka absoluutses vastuolus Vene riigi poliitikaga – nagu kava teisedki osad. Tõnissoni seisukohad olid oma ajast poolteist aastakümnet ees. Näiteks

„5. Maaomavalitsuse asutuste tegelikus asjaajamises on tarvilusel kohalik rahvakeel. [...] Linnade omavalitsuse asutustes on Eesti, Saksa ja Vene keel tegelikus asjaajamises üheõiguslised. Vastus antakse sisseandmise keeles. Maaomavalitsusel ja rahval olgu võimalik kubermanguvalitsusega kohalikkudes keeltes asju ajada. [...]“

8. Kõik, kes Eesti jaoskonna piirides omavalitsuse ehk kohtuasutustes ametit tahavad saada, on kohustatud kohalikkude keelte

t u n d m i s e kohta tarvilikku tõendust tooma“ (PM 1905). Kava kohtu-
osas nõutakse kohalikus keeles asjaajamist kõigis kohtuasutustes.

Rahvakoolide õppetöö eestikeelsuse nõuet käsitles Postimees palju
kordi (Aru 2008: 128, 392, 395), Eesti Rahvameelse Eduerakonna prog-
rammi kavand võttis soovid kokku:

- * **eestikeelne rahvakool** [esiletõst JV] – vene keel kolmandast
aastast üks peaõppeaine (võrreldagu tollase ametliku poliitika ja
eesmärgiga: kogu õppetöö esimesest aastast alates vene keeles!),
eestikeelsed õpetajate seminarid (vene ja veel üks võõrkeel kohus-
tuslikud);
- * keskkool – eestikeelsed gümnaasiumid, sh tütarlastegümnaasium
ja reaalkool riigi kulul vähemalt Tallinnasse ja Tartusse, väiksema-
tes linnades riigi ja maavalitsuse kulul keskkoolid; eesti koolidel
riigikoolidega samad õigused (ja eesti keele õpetajatel teiste uute
keelte õpetajatega), vene õppekeelega koolides eestlastele kohus-
tuslik tasuta eesti keele õpe;
- * ülikool – üldise vene õppekeele säilides kohalikes keeltes kõrval-
professuurid kohaliku temaatika kohta: vähemalt vene keel, eesti
keel ja kirjandus, soome-ugri keeled, tegelik usuõpetus; lisaks eesti
keele lektoraadid teaduskondades ja Tartu veterinaarinstituudis
ning professoritele õigus eesti keeles populaarteaduslikke loen-
guid pidada; eesti keele õppimise võimalus Riia polütehnikumis
ja Peterburi ülikoolis;
- * kutseharidus – riigi ja maa kulul asutada eestikeelseid põllutöö,
aiatöö, käsitöö, kaubanduse, merenduse ja muid erikoole ja kur-
susid; venekeelne Aleksandrikool *viibimata* eestikeelseks põlluma-
janduse keskkooliks muuta.

Ka rahvahariduse üleüldiste määruste osa on oluliselt eesti keele keskne,
puudutades koduõpetust, erakoolide, raamatukogude ja lugemislaudade
asutamist ning ettelugemiste korraldamist. Eraldi mainitakse, et „Eesti
asundustes Peterburis ja Ingerimaal, Pihkva kubermangus, iseäranis Setu-
maal ja mujal, tuleb eestikeelseid koolisid avada“ (PM 1905).

5. Eesti kirjakeele arendamine ja ühtlustamine

Vähem kui kuu aega pärast kirjaviisi korraldamise komisjoni liikmeks saamist esitas Tõnisson 29. augustil 1907 pikema põhimõttelise programmi, mis suuremas osas heaks kiideti. Tõnissoni soovitused võib kokku võtta kolme punkti:

- 1) reegleid, mida keegi ei järgi, pole vaja;
- 2) Hermann ja Hurda traditsioonilembus on liiga ühekülgne, see ei vasta elava rahvakeele arengule;
- 3) enne reeglite tegemist tuleb keelt uurida ja keelearenduses rahvapsühholoogiat arvestada; tulemustele toetudes aktiviseerida keelehuvilised – siis tekivad eeldused, et hakatakse „ka kirjaviisi poolest ühinema“ (vt EK 1908c: 74).

Veelgi põhjalikuma arutluse keele tekkimise üldiste seaduspärasuste, nende eesti keeles rakendamise ja eesti keele olukorra üle esitas Tõnisson pikemas kõnes 3. jaanuaril 1908. Selles ta tõdes, et eesti keele seis on küllalt vilets: see on kõlata, muusikata, konarlik, tume, suuremale hulgale mõistmata – kui tema sõnu kasutada (vt EKS 1909: 9–12).

Augustis 1909 vaidles Tõnisson Gustav Suitsuga (!), kes „sotsioloogilises momendis ainult otstarbekohasust, keele praktilist väärtust on näinud. See vaade on kitsas ja vildak“ (EKS 1910b: 79). Tõnissonile oli oluline keele ilu, mida ta oli ka kümme aastat varem rõhutanud, kui 1898 rääkis vajadusest uute sõnade järele, mis peaksid olema eesti keele loomu kohased ja väljendama rahvakeeles peituvat rahva ilutunnet (vt Köpp 1960: 151). Keele ilu, selle saavutamise võimalusi ja vastutegureid rõhutas Tõnisson hiljemgi korduvalt, näiteks eesti näitelavakeele üle arutades – seekord Karl Menningule ja taas Suitsule vastu väites: „Keele ilu ja mõju rikutakse iseäranis ka sellega, et keelesse kõiksuguseid võõraid olluseid vastu võetakse ..“ Linnakeel ei sobivat eeskujuks – „See on rikutud. Tarvis just maakeele murrakute abil ilust kõlavat keelt välja harida“ (EKS 1911: 34).

Kosutav on võrrelda hilisemate keeleuuenduslaste hinnangut eesti keele olukorrale samast perioodist, nt: „Keele enam vaimne ja selle tõttu peenem külg, mõtte elementide järjestus, fraseoloogia, võrdlused, kõnekäänud, lause ja stiili ala üleüldse on saanud ajalehtede ja kõigesuguste alavääriliste tõlgete kirjanduse kaudu võõraste, otse keeleilu haavavalt võõraste väärkasvudega kinni kasvada, nii et vaevalt aluspinda läbi seletab“ (Grünthal 1911: 286). Muidugi rõhutas Tõnisson kindlasti rohkem ühist

rahvakeelt, samal ajal kui Aaviku ja Ridala peatähelepanu oli kõrgkultuuri keelel: „Külatänavast salongini, küla lihtsast mõistete ringist kunni kõige peenemani tunnete ja teadmiste vahe-tegemiseni ja vaimse hariduse õige keeruliste mõistete väljendamiseni peab meiegi, ebaeduliste olude tõttu nii kaua tagasi tõrjutud keel jõudma“ (vt Grünthal 1911: 303). Või Aavik (1924: 151): „Siis viimati saabub aeg, kus eesti keel .. kõlvuline on olema kõrgeima kultuuri vahendiks ja väljendajaks. Peenim ja harituim seltskond siis teda tarvitab. [...] Ta saab siis ka väljendama kõrgeimaid ideid ja visionaarseimaid vaimustusi.“

Seega: kui Tõnissoni hinnang eesti keele olukorrale ning vahest osa eesmärgistki oli küllalt lähedane tulevaste radikaalsete keeleuuendajate omale, siis ettekujutus nende muutmiseks vajalikest sammudest enam mitte. 1915 mõistis ta otsesõnu hukka Aaviku „vägivaldse keeleuuenduspüüde, mis omale ülesandeks seab rohelise laua taga keelele uut idioomi luua“ (EKS 1915: 54). Kuigi Tõnissoni tee keelearendusprobleemide lahendamiseks oli Aaviku omast erinev, ei maksa tema negatiivset hinnangut Aaviku kohta vahest väga tõsiselt võtta. Ja Aavikki – nagu eespool öeldud – hindas oponendi rolli kõrgelt: „Kõigist avalikest tegelasist on vist küll Jaan Tõnisson see, kes ka keeleküsimuste kohta on huvi tunnud ja sel alal oma seisukohti väljendand koguni väga kategooriliselt. [...] Nii mõnegi uue sõna esmakordse esinemise võiks leida tema ühes või teises juhtkirjas. [...] Kõik see, arvan, tõendab veenvalt ning kujukalt Tõnissoni elavat huvi eesti keele arendamise ja kujundamise vastu. Temale polnud mitte nagu paljudele teistele ükskõik, milliseks eesti keel, see meie rahvuslik aare kujuneb. Oma huvide mitmekesisuse tõttu ta tahtis ka sel alal määravalt tegev olla. Ja kuigi kõik lõppeks nii ei kujunend, kui tema vaadete järele oleks parem, siis seesugune huvi ja harrastus on ometi hinnatav ning tunnustust vääriv“ (Aavik 1938: 100). Positiivsele üldhinnangule lisas Aavik konkreetse meenutuse Tõnissoni õigest positsioonist, kui kolleegid sõnade *mikspärast* ja *mispärast* valiku üle vaidlesid.

Loomulikult oli EKSi koosolekute teemaks ilmunud kirjandusteoste analüüs. 3. jaanuaril 1911 hindas Tõnisson tollast proosat just selle keele aspektist, võttes seisukoha liigkiire arendamise vastu, aga arvustades ka teoste sisu: „Tammsaare stiil on raske, kunstlik ja tuim. „Üle piiri“ on üleüldse andevaene töö. [...] Ilukirjanduse keel peab olema ladus, et ei kommista, ei tunnegi, et loed. Tammsaare (ka Enno, Erteli jne.) keel on hõõruv, on saagimine. Võõraste rahvaste kirjanduses ei ole sarnast „tehtud“

keelt, kui meil. Meie ilukirjanduse keel jääb niiviisi kängu. [---] Kirjanik võib ainult seda tuua, mis keel assimileerib. Meie noorte kirjanikkude uuendusi aga ei assimileeri keel mitte. Nemad toovad sinna sisse niisugust ollust, mida keel mitte vastu ei võta“ (EKS 1912: 20–21). Ega pääse edaspidi Tõnissoni arvamusest ka luule. Arvamus Ridala „Kaugete randade“ kohta kõlab: „Ka takistab suur keeleline vaev elevust kätte saamast, sest et kolmas osa sõnu oma tähenduse poolest arusaamata on ja lugedes neid alatasa Wiedemanni ja Soome sõnaraamatute varal peab katsuma tundma õppida. Liig keeruline keel takistab luule maitsemist“ (EKS 1915: 52). Ei kohku Tõnisson tagasi ka pühalikult tabuks kuulutatu kallale minemast, soovitades koos Aaviku ja Eiseniga (vastupidi oma sõbrale ja õpetajale Reimanile!) „Kalevipoja“ teksti põhjalikult redigeerida (EKS 1913: 66). Ega Kreutzwald ju väljaõppinud kirjamees olnud, vaid ikkagi esmajoones esimeste eestikeelsete haritlaste hulka kuuluv arst.

Tõnissoni vaated keelearenduse praktilistes küsimustes ei olnud eriti süsteemsed, vaid toetusid pigem emotsionaalsetele põhjendustele, kaldudes kord keeleuuenduslasest Aaviku, kord normeerijast Veski ning mõni kord isegi keele loomuliku arengu pooldajate ja teadliku muutmise vastaste Jaan Jõgeveri ja Kaarel Leetbergi poole (vt T. Erelt 2002: 81). Igal juhul hindas Tõnisson kõrgelt oma kodumurret ja kujundas keelelisi seisukohtigi sellest lähtudes.

Arutelu keeleprobleemide üle oli eriti tuline enne ja pärast aastail 1908–1911 peetud keelekonverentse, mille tulemused võttis kokku Johannes Voldemar Veski (1912). Tõnissoni huvile keeleküsimuste vastu osutab tema osalus kirjaviisitoimkonna töös ning seisukohavõttud ja ettepanekud konkreetsete juhtumite kohta. Hea näide Tõnissoni seisukohtade ja nende põhjenduste kohta on tema kommentaarid Eesti Kirjanduse Seltsi 7. veebruaril 1909. aasta üldkoosolekult, mil arutati nii üksik- kui ka üldisemaid küsimusi:

-sti/-ste? – vabaks jätta, sest „keel otsib siin nähtavasti alles teed, kuhu poole ta kalduda tahab“;

-mini/-mine? – *-mini*, sest sellel „silmapaistvam, түседам iseloom on“;

iialgi/iialgi/ealgi? – „ei pruugi *ii* peale enam rõhku panna“, sest *-gi* isegi rõhutab;

naene, laene/naine, laine? – *ae*-diftong, sest „*ae* on õrnem ja ilusam, *ai* külm ja kalk“.

Sõnade *au ja nõu* palju vaieldud küsimuses kaitses Tõnisson koos Jaan Jõgeveriga „iseäranis südilt“ Hurda Võru murdele toetuvat kahe *u*-häälikuga kirjutusviisi, mille sobimatusele taas Oskar Kallas tähelepanu juhtis. Küll soostus ta (jälle koos Jõgeveriga) *hää* ja *pää* puhul ka *hea ja peaga* – aga sisseütlevas olgu viimasest kaks võimalust: *pähe/pähä* (vt EKS 1910c: 37–41). Kui Postimehe tegelikku keelekasutust koosolekutel arutatu ja keelekonverentsidel otsustatu taustal jälgida, siis küllap võib täheldada ühelt poolt kahtlemata isepäise Tõnissoni järjekindlust (nt 1912 *pärast jõuulu, tähtsamad eelnõud, olivad rahutused*), teisalt aga paratamatut liikumist üldisemalt kokkulepitu poole (1916. aasta lehes nt *oma jõudu, juubeli auks, nõudmiseks*; samuti *tundsid, võisid, panid*). Omamoodi lemmikuks oli *-a* mitmuse osastava lõpul: *vaimulikka*. Kahtlemata vajab see teema põhjalikumat uurimist.

6. Eesti keele kõrval- ja sidusteed

Eesti (kirja)keele ja selle kasutajatega seotut ei saa vaadata lahus teistest Eestis kasutatavatest keeltest ja kohati ka eesti keele murretest ning tänapäeval on üha olulisemaks muutumas tähelepanu väliseestlastele. Kõige sellega puutus kokku juba Tõnisson. Korduvalt rõhutas ta Siberis ja Kaukaasias elavate eestlaste tähtsust ning ega eduerakonna programmilise nõude – väljaspool Eestit eesti keele õpetust korraldada – täitmiseks polekski olnud võimalik teisiti arvata. Tõnissonil on silmapaistev roll ka setude, Petseri eestlaste toomisel eesti kultuuriruumi: 6. juunil 1909 ilmus Petseri Postimehe esimene number – osa kirjakeeles, osa Setu murrakus – niipalju, kui kõikide numbrite toimetaja Anton Jürgenstein viimast oskas. Sündmus oli ilmselt siiski liiga varajane, sest leht pidas vastu vaid 19 numbrit ning lõpetas ilmunise 1. aprillil 1910. Lühikesest ilmunisajast hoolimata kiitsid setud Tõnissoni ja Postimeest taevani ning oli ka põhjust, sest suure Postimehe teemad ja edumeelsus ulatusid ka Petseri Postimehesse: „Me latse opiva küll nüüdki jo kooleh. A et noideh kooleh kõik oppus, edimedsest päivast pääle, Vene-värki om, midä me latse nakatuseh ei mõista, sis om noide opmine väega rasse ja noil lät palju aiga asjelda kaodsihe, enne ku nemä midagi märkmä nakkava ja Vene-värki kirja luke saava. Ja sis veel: om lats koolioppuse läbi tennü, mõist Venekeelt ja kirjä, a Maa-värki kirjä, uma-keeli luke mõista ei. [---] Selle peäme siin kõik uma jõvvo kokko võtma ja uma kooli nii säädma, et me latse kooleh vene-keele

oppuse man ka uma imäkeeli lugema ja kirjutama opise. R a h v a k e e l
o m r a h v a k õ i g e k a l l i m b v a r a n d u s, me peäme temmä esi
opma ja umi latsile temmä päranduses jätma“ (PP 1910).

Vahekorda saksa ja vene keelega oli eesti keele eest seisval Tõnissonil tulnud korduvalt klaarida. Kunagi ei olnud tema ideaaliks aga ainuüksi eesti keeleruumi suletud rahvuskaaslane, vaid ikka haritud, võõrkeeli oskav eestlane. Mida kindlamaks muutus koos riigiga eesti keele positsioon, seda rohkem oli võimalik käsitleda võõrkeelte tähtsust – kuni inglise keele esmapositsioonile tõstmiseni nende hulgas. Riigikogus 14. veebruaril 1929 peetud kõnes „Inglise keel esimeseks võõrkeeleks meie koolides“ on toodud korralikud põhjendused, aga rõhutatud ka saksa keele olulisust. Muuseas: samas kõnes mainib Tõnisson, et „teatavatele ringkondadele paratamatuks kujuneb Vene keele tundmine“ (Aru 2008: 242; Tõnisson 1929). Inglise keele tähtsust rõhutavat ettepanekut ja ka põhjendusi kordas Tõnisson 3. üleriigilisel hariduskongressil: olgu see esimene võõrkeel, Eesti sidugu ennast rohkem anglosaksi kultuuriruumiga. Kunagi ei pro-pageerinud ta aga võõrkeelt eesti keele kulul ning tõi ka inglise keele soovitamisel üheks põhjenduseks selle tasakaalustava mõju kadakasakslust tootvale saksa keelele (vt Tõnisson 1934).

Kui inglise keelt tõstis Tõnisson kõrge positsiooniga poliitikuna esile oma põhilisest keelealasest tegevusest oluliselt hiljem, siis soome keelele pööras ta tähelepanu juba varem. Keelelähedusel põhinevat hõimuideed toetas ta kümnekond aastat enne aktiivse hõimuliikumise algust, vastates Eino Leino avalikule kirjale „vaba Eesti suurele eestvõitlejale“ (Leino 1921) ja toetades viimase ettepanekut „üks tund nädalas teise rahva emakeelele“ (Tõnisson 1921). Kolmandal hariduskongressil peetud kõnes esitatud pikemalt kaalutud ettepanekud lähevad kahtlemata juba kaugemale: „... õppides vastastikku teineteise keelt tasuta vaba *õppeainena juba rahvakoolis*, välja kujundades ühtseid oskussõnu ja edasi arendades mõlemas kirjakeeles ühiseid algmeid, et avada võimalusi ühise kirjavara kasutamiseks, nagu Põhja rahvaste keskel“ (PM 1934).

Möödunud sajandi teise kümnendi lõpul langes Tõnissoni eesti keele alane aktiivsus märgatavalt. Peale võimaluse puudumise (ajanappus, teised tööülesanded) oli selle põhjuseks ka vajaduse puudus: eesti keele staatus riigikeelena oli kindlustunud, keelearendus lingvistilises mõttes oli siirdumas üha enam professionaalide kätte ning saksa ja vene keele lembus oli asendunud pigem eesti keele väärtustamisega isegi sakslaste

ja eelkõige „kadakate“ hulgas. Eduerakonna programmilised nõudmised olid täidetud.

Huvipakkuv on Tõnissoni seisukohtade ja tegevuse võrdlus lähiminekü ja tänapäeva keeleproblematikaga. Rääkimata eesti keele ja selle kasutamise jaoks aastatel 1920–40 tehtust, jätkus tegevus ka nõukogude perioodil. Süvenes eesti keele õpetamine ja uurimine kõrgkoolides, asutati Keele ja Kirjanduse Instituut, suletud kuukirjade Eesti Keel ja Eesti Kirjandus asemele loodi ajakiri Keel ja Kirjandus, ilmuma hakkas Emakeele Seltsi aastaraamat, tegutses kümneid terminoloogiakomisjone ning ilmus sõnastikke. Seda on ilmselt rohkem, kui Tõnisson oleks osanud ette kujutada. Areng jätkub nii heas kui ka halvas mõttes tänapäevalgi: eestikeelne riik on olemas, kuigi avalik keeleruum ingliskeelestub – immigrantide puhul kohati ka venekeelestub –, kõrghariduse eestikeelne osa väheneb; aeg-ajalt lahvatab mõttevahetus tänavasiltide teemal ning muu sildindus on veel enam käest libisemas; mitmesuguseid eestikeelseid asutusi ja vabaühendusi on rohkem kui kunagi varem, nende emakeele-eelistuse arendamiseks oleks aga ilmselt taas Tõnissoni vaja. Eesti kirjakeel on välja kujunenud kultuurikeel, mille arendamiseks on juba üle kümne aasta olemas riiklik kava, toimivad keelekorralduse ning terminiloomega tegelevad institutsioonid. Kui Tõnissoni toetatud soome suuna arendamine keele alal on üpris mõistetavil põhjusil takerdunud – siiski, eesti-soome suursõnaraamat tuleb! –, siis mitme teise tema rõhutatud valdkonnaga tegeldakse päris edukalt: olemas on Setu ning teiste murdepiirkondade programmid, rahvuskaaslaste programm kümnetele tuhandetele väliseestlastele, eestikeelse terminoloogia ja kõrgkooliõpikute programmid, eraldi eesti keele ja kultuurimälu programm ning palju muud. Eesti keele väärtustamise nõue on jõudnud ühe erakonna programmist riigi põhiseadusesse.

7. Kokkuvõte

Jaan Tõnissoni roll eesti kirjakeele otseses arendamises ei olnud ülearu suur ning kohati võis ta ka eksida. Oma keeleseisukohad esitas ta valdavalt kas koosolekusõnavõttudes või Postimehe allkirjata juhtkirjades ning lehe praktilises tegevuses. Professionaalses kuukirjas Eesti Kirjandus, mille toimetusse ta vähemalt 1911. aastani kuulus, on ainult üks tema kirjutatud artikkel – Villem Reimani juubeli puhul (Tõnisson 1911). Tõnissoni tähtsust eesti keele kasutuse laiendamisel, eesti keelt väärtustava maailmavaate

kujundamisel ning seda soodustavate ja tagavate institutsioonide loomisel on aga raske üle hinnata. Tähtsaim neist institutsioonidest on Eesti Vabariik.

Õiged mitmed Jaan Tõnissoni mõtted eesti keele kohta on täiesti värsked ja järgimiskõlblikud ka tänapäeval. Tema 150. sünniaastapäev vääriks küll nende põhjalikumat uurimist ja nähtavaks tegemist ning üldsusele, eelkõige koolinoorsoole tutvustamist või meenutamist.

Kirjandus

Aavik, Johannes 1924. Keeleuuenduse äärmised võimalused. (= Keelelise uuenduse kirjastik nr. 36.) Tartu: Istandik.

Aavik, Johannes 1938. J. Tõnisson ja keeleuuendus. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses. Koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul. Toim. Hans Kruus. Tartu: koguteose „Jaan Tõnisson“ komitee, 99–100.

Aru, Krista 2008. Üks kirk, kolm mõõdet. Tartu.

EK 1908a = Uudised kirjanduses, kunstis ja muusikas. – Eesti Kirjandus, 465–470.

EK 1908b = Kokkuvõtted Eesti Kirjanduse Seltsi protokollidest (kokkuvõtnud A. Jürgenstein, seltsi kirjatoimetaja). – Eesti Kirjandus, 70–73.

EK 1908c = E. K. S. asemikkudekogu koosolek 29. aug 1907 „Vanemuises“. – Eesti Kirjandus, 73–75.

EKS 1909 = Eesti Kirjanduse Seltsi üleüldised liikmete koosolekud, 3. ja 4. jaanuaril 1908.a. „Vanemuise“ ruumides, Tartus. – Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat I. (= Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused 6.) Tartus: Eesti Kirjanduse Selts, 7–34.

EKS 1910a = Eesti Kirjanduse Seltsi IV. üleüldine liikmetekogu koosolek. 2. ja 3. jaanuaril 1909 „Vanemuise“ ruumides. – Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat II. Tartu, 4–20.

EKS 1910b = E. K. S. üleüldine liikmete koosolek 14. aug. – Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat II. Tartu, 69–81.

EKS 1910c = Eesti Kirjanduse Seltsi üleüldisest koosolekust 7. veebruaril Eesti Üliõpilaste Seltsi ruumides. – Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat II. Tartu, 36–42.

EKS 1911 = Eesti Kirjanduse Seltsi üleüldine liikmetekogu VIII. Koosolek „Vanemuises“ 24. ja 25. augustil 1910. – Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat III. Tartu, 31–44.

EKS 1912 = Eesti Kirjanduse Seltsi üleüldine liikmetekogu IX. koosolek „Vanemuises“ 3. ja 4. jaan. 1911. – Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat IV (1911). Tartu, 6–24.

- EKS 1913** = Eesti Kirjanduse Seltsi asemikkudekogu XXVI. koosolek Tartus 20. novembril 1912 kell 6 p.l. Kirjatoimetaja A. Jürenstein. – Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat V (1912). Tartu, 64–67.
- EKS 1915** = Eesti Kirjanduse Seltsi üleldise liikmetekogu XVI koosolek „Vane-muises“ 3. jaanuaril 1915. Protokoll kirjutajad J. V. Veski, A. Sildnik. – Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat VII (1914). Jurjev, 46–56.
- EKÕS** = Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat. 1918. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne. Tallinn: K.-Ü. „Rahvaülikooli“ kirjastus.
- Erelt, Mati 2000.** Eestikeelse kõrghariduse vajalikkusest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 44–45. Tartu, 77–82.
- Erelt, Tiit 2002.** Eesti keelekorraldus. Tartu.
- Grünthal, Villem 1911.** Eesti kirjakeele arenemine. – Kogumik „Eesti Kultura“ I. Toim. V. Reiman. Tartu, 214–304.
- JT päevik 1900** = Katkend Jaan Tõnissoni päevikust. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses. Koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul. 1938. Toim. Hans Kruus. Tartu: koguteose „Jaan Tõnisson“ komitee, 389–412.
- Kõpp, Johan 1916.** „Eesti Kirjandus“ teise aastakümne hakul. – Eesti Kirjandus 1, 1–10.
- Kõpp, Johan 1918.** Eesti Kirjanduse Selts 1907–1917. – Eesti Kirjandus 1–2, 1–19.
- Kõpp, Johan 1960.** Jaan Tõnissoni kultuurpoliitilisi taotlusi. – Jaan Tõnisson. Koguteos tema üheksakümnenda sünnipäeva tähistamiseks. Stockholm: Vaba Eesti, 130–154.
- Laaman, Eduard 1938.** Juhan Luiga elu ja mõtted. Tartu.
- Laanekask, Heli, Tiit Erelt 2003.** Written Estonian. – Estonian Language. Ed. Mati Erelt. Tallinn, 273–314.
- Leino, Eino 1921.** Fluctuat nec mergitur. – Postimees 23. V.
- PM 1899a** = Meie maa sakslaste häälekandjatele. – Postimees 11. II.
- PM 1899b** = Saksa ringkonnad ja Eesti keel. – Postimees 27. I.
- PM 1905** = Eesti rahvameelse edueraakonna nõudmised kodumaa elus. – Posti-mees 21., 22. XI.
- PM 1907a** = Tartu linna valijatele! – Postimees 15. I.
- PM 1907b** = Eesti koolide õpeabinõuud. – Postimees 5. I.
- PM 1908** = Seaduse ja õiguse eest! – Postimees 28. X.
- PM 1911** = „Postimehe“ Kirjastuse-Ühisuse avamine. – Postimees 17. XI.
- PM 1913** = Tarvitatagu oma seaduslikka õigusi rahvakooli emakeelse õpetuse kaitseks! – Postimees 14. IX.
- PM 1915a** = Kindral Kurlovi päevakäsud. II. Telefoni-kõne ainult Vene keeles lubatud. – Postimees 23. I.
- PM 1915b** = Baltimaal seltside koosolekutel kohalikkude keelte tarvitamine keelatud?! – Postimees 12. II.

- PM 1934** = Meie rahvuskultuuriline orientatsioon. J. Tõnissoni kõne 3. üleriiklikul hariduskongressil. – Postimees 30. XII.
- PP 1910** = Avostetu lugija. – Petseri Postimees 1. IV.
- Roos, Jaan 1938.** Jaan Tõnissoni elukäik. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses. Koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul. Toim. Hans Kruus. Tartu: koguteose „Jaan Tõnisson“ komitee, 11–96.
- Tomusk, Ilmar 2005.** Integratsioonist vähemusrahvuste keeleõiguste kontekstis. – Õiguskeel 4, 32–43.
- Tomusk, Ilmar 2014.** Kas tänavasilt võib olla venekeelne? – Postimees 13. XI.
- Tõnisson, Jaan 1911.** Villem Reimani 50 a. sünnipäeva puhul. – Eesti Kirjandus, 225–229.
- Tõnisson, Jaan 1921.** Emakeele õpetundidest üks vennasrahva emakeelele! – Postimees 24. V.
- Tõnisson, Jaan 1929.** Inglise keel esimeseks võõrkeeleks meie koolides. – Postimees 17. II.
- Tõnisson, Jaan 1934.** Võõrkeelte õpetamise otstarbeka korraldamise võimalustest. – Postimees 27. V.
- Veski, Johannes Voldemar 1912.** Eesti kirjakeele reeglid. (= Eestimaa Rahva-hariduse Seltsi Kirjanduse haruseltsi toimetused 10.) Tallinn: Eesti Kirjastuse-Ühisus.

Jaan Tõnisson and the Estonian language

JÜRI VALGE

In addition to the more or less professional language specialists, representatives of other fields as well were engaged in the development of the Estonian language and the expansion of its usage. Among the most prominent of these was Jaan Tõnisson, who had studied law and was a politician and editor of the newspaper *Postimees*. Tõnisson's positions on linguistic issues were grounded in his unwavering nationalist principles, according to which the Estonian language in Estonia was one of the means of achieving national success and democracy. An important aspect of Tõnisson's language-related activity was the fight against Russianization and Germanization and the effort to establish a developed and unified Estonian language as well as native-language education. He also devoted attention to issues related to Estonian dialects, linguistic education of Estonians living abroad and foreign language instruction. Tõnisson was a supporter of the teaching of Finnish in Estonia and recommended English as the first foreign language. His greatest service to the Estonian language was his leading role in the establishment of institutions aimed at favoring and facilitating its use.

Keywords: Estonian, history of standard Estonian, national education, language policy, language of affairs, language of instruction, native language instruction, foreign language instruction, language planning, language innovation, Estonian Literary Society

Jüri Valge
Tartu Ülikooli
emeriidotsent
juri.valge@ut.ee

RINGVAADE

EMAKEELE SELTSI 97. TEGEVUSAASTA (2016)

I. Üritused

1. Konverentsid

Emakeele Selts korraldas 2016. aastal 3 konverentsi, ettekandeid esitati kokku 20.

16. septembril toimus Tabiveres koostöös Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi, Õpetatud Eesti Seltsi ja Eesti-uuringute Tippkeskusega konverents „Kaks sajandit õ-tähega“. Ettekandeid oli 6: Valve-Liivi Kingisepa „Kuidas tuli õ-täht eesti kirjakeelde“, Kersti Taali „Eesti keele küsimusest Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetuses“, Fred Pussi „õ-tähe kasutusele võtmisest luteri koguduse meetrika- ja personaalraamatutes Eesti eri piirkondades“, Kristiina Praakli „õ-ga või õ-ta: sotsiolingvistiline vaade õ kasutusele“, Pire Terasse „õ häälduse varieerumine“ ning Taavi Pae „Kuidas õ-hääliku piir jõudis Regio atlasesse?“. Ettekannete järel toimus kultuurilooline ringkäik Äksis Heli Laanekase ja kohaliku kodulootundja juhtimisel. Ettevõtmist jäi meenutama ka temaatiline T-särk.

27. juunil toimus Tartus traditsiooniline Johannes Voldemar Veskiile pühendatud keelekonverents. XLIX Veski päeva teema oli „Eesti ja liivi keele ajalugu“, kavas oli 5 ettekannet: Heli Laanekase „Eesti kirjakeele ajaloo tervikkäsitlusest“, Külli Prillopi „Sõnade ja vormide esmaesinemused vanas kirjakeeles“, Tiit-Rein Viitso „Eesti keele häälikuloost sugulaskeelte taustal“, Miina Norviku ja Valts Ernštreitsi „Uus liivi grammatika“ ning Karl Pajusalu „Eduard Vääri liivi keele ja kultuuri uurijana“. Järgnes Eduard Vääri liivi uurimuste kogumiku „Liivi rahva keel ja meel“ esitlus.

Iga-aastane üliõpilaskonverents, millega Emakeele Selts tähistab Euroopa keelte päeva, toimus 23. septembril Tartu Ülikoolis. Oma keeleuurimistöödest rääkisid Tallinna ja Tartu Ülikooli bakalaureuse- ja magistriõppe üliõpilased, kokku peeti 9 ettekannet kahes plokis: „Keel luubi all“ ning „Keeled kaardil ja kasutuses“.

2. Kõnekoosolekud, väliskeelepäevad ja keelepäevad Eesti koolides

Emakeele Selts korraldas 2016. aastal 4 kõnekoosolekut, 6 väliskeelepäeva, 4 keelepäeva Eesti koolides. Selle kõrval toimus seltsi kaaskorraldusel mitmesuguseid üritusi. Ettekandeid esitati aasta jooksul 83.

4 kõnekoosolekul (1 Tallinnas ja 3 Tartus) peeti 13 ettekannet.

3. märtsil Tartus peetud nimeteemalisel kõnekoosolekul esinesid Marja Kallasmaa, Peeter Päll ning Annika Hussar.

5. mail tähistati Tartus kõnekoosolekuga Reet Kasiku 70 aasta juubelit. Juubilari töödest ja tegemistest kõnelesid lähemad kolleegid Helle Metslang, Kersti Lepajõe ning Krista Kerge.

17. oktoobril tähistati Tallinnas Einar Kraudi 70 aasta juubelit. Esinesid Pire Teras, Hille Pajupuu ja Rene Altrov ning Härmo Saarm.

14. detsembril Tartus andsid küsimusele „Milleks meile küsilaused?“ ettekannetega vastuse Tiit Hennoste, Andriela Rääbis, Kirsi Laanesoo ning Andra Rumm.

Emakeele Seltsi aastakoosolekul 1. aprillil Tartus pidas akadeemilise ettekande „Kas mõistatused sobivad murdesõnavara allikaks?“ seltsi auliige Arvo Krikmann. Seltsi tegevusest andis ülevaate Killu Paldrok.

28. aprillil peeti Väike-Maarja rahvamajas Ferdinand Johann Wiedemanni keeleauhinna keelepäeva. Kavas oli 5 ettekannet. Tavakohaselt esines ja istutas keeletammikusse puu Wiedemanni keeleauhinna laureaat, kelleks 2016. aastal valiti kaugsõidukapten Uno Laur.

Väljaspool Eestit peeti Haridus- ja Teadusministeeriumi ning kohapealsete eesti seltside kaaskorraldusel 6 väliskeelepäeva (Oulus, Dublinis, Stockholmis, Berliinis, Viinis ja Peterburis). Tavapäraselt on ettekannete hulka kuulunud ülevaade Eesti keelepoliitikast, eesti keele ja kultuuri õppest välisülikoolides, aga ka eesti keele õppevahenditest, eesti keele ja kultuuri arendamisest maailmas, Eesti ajaloo suurkujudest ja Emakeele Seltsi tööst, keeletehnoloogia hetkeseisust, eesti keelest Euroopa keelte taustal, veebirakendusest „Minu inimesed“, kakskeelsusest ja selle omandamisest, eesti keele õppest ja Eestisse tagasipöördumisest. Lisaks tutvustati uuemat ilukirjandust, sh lastekirjandust. Ettekannete kõrval toimusid ka töötoad. Kokku peeti väliskeelepäevadel 22 ettekannet.

Emakeele Selts jätkab edukalt koolide keelepäevade korraldamist. 2016. aastal toimus 4 keelepäeva kokku 13 ettekandega. Koolides esinevad eri alade eesti filoloogid ning keelepäevad on eeskätt mõeldud ärgitama

kooliõpilastes huvi eesti keele edasiõppimise vastu ülikoolis. Jaan Poska Gümnaasiumis kõnelesid professor Martin Ehala, dotsent Mark Fišel, kutseline viipekeeletõlk Liina Paaes ja arvutilingvistika teadur Olga Gerassimenko sellest, kuidas modelleeritakse inimsuhtlust kaaslasrobotites ja dialoogsüsteemides. Rakvere Gümnaasiumis andsid keeletunde Margit Kuusk (soome keel), Nikolay Kuznetsov (komi keel), Anu Nurk (ungari keel); Miina Norvik tõi välja selle, mis on maailma keeltes sarnast ja mis erinevat. Viljandi Gümnaasiumis rääkisid Siim Antso Eesti murretest õpilaste pilgu läbi, Ilmar Tomusk ärinimedest ning Marje Joalaid uuest kohanimeraamatust. Põlvas esinesid Miina Norvik ja Linda Freienthal, tutvustades lingvistikaülesannete kaudu maailma keeli.

24.–26. oktoobril toimus Viljandimaal Männikul kolmepäevane noorte keelelaager „Keel ja stiil“. Osales 25 gümnaasiuminoort, sh 4 laagrilist mitmendat korda. Noortele esinesid kokku 8 ettekandega Emakeele Seltsi, Eesti Keele Instituudi, Tallinna Ülikooli, Tartu Ülikooli ja Viljandi Kultuuriakadeemia esindajad. Eri põlvkondade keeleinimesed tutvustasid oma eriala; korraldati arutelusid, mängu, võistlusi, käidi ümbruskonnas matkal, vahetati mõtteid ja tunti rõõmu suhtlemisest. Lähemalt kõneldi järgmistel teemadel: emakeeleõpetaja Ilona Võik keelest ja stiilist üldisemalt, Tiina Leemets kantseliidist kui halvast stiilist, Eva Velsker ja Mart Velsker kirjandusest ja stiilist, Kersti Lepajõe meediakeelest ja stiilist, Ave Matsin pärandkultuuri visuaalsest keelest, Maigi Vija teaduskeele stiilist, kirjanik Heiki Raudla stiiliküsimustest tekstiloomes, Merilin Aruvee stiili-teemalisest emakeeleolümpiaadist.

II. Muu tegevus

Emakeele Selts korraldas koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumiga 2015. aasta keeleteo valimise. Auhindu on kaks: haridusministrite nimestatud peaauhind, mille võitis Eesti Keele Instituudi e-keelenõu ja tasuta keelenõuanne, ning rahva valitud rahvaauhind, mille sai Paul Kokla ja Meeli Sedriku koostatud „Hiiu sõnaraamat“. Selts oli kaaskorraldaja keeleteo lõppüritusel, mis toimus 18. märtsil Jõhvi Gümnaasiumis.

Veel ettevõtmisi:

1) Selts osales eesti keele akadeemiliste tervikkäsitluste ettevalmistamisel: kirjakeele ajaloo 9. ja 10. perioodi ning morfoloogia käsitluse koostamine ja toimetamine; suulise keele ja morfoloogia valminud osade

toimetamine ja keeleteoimetus ning küljendamine, süntaksikäsitluse toimetamine ja keeleteoimetus ning kirjandusviidete kontrollimine ja registri koostamine. Tervikkäsitluste valmimist on rahastanud Haridus- ja Teadusministeerium. Palju tänu selle eest!

2) Viimast aastat toimus septembris koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumi, Eesti Rahvusringhäälingu, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi, Emakeele Seltsi ja Eesti Emakeeleõpetajate Seltsiga kokkuvõttevõistlus Tuum. Selles sai iga osaleja panna proovile oma oskuse teha kuni 200-sõnaline kokkuvõte žürii antud tekstist. Alus tekstiks oli tänava soomerootsi kirjaniku Emma Juslini auhinnatud essee, mis ajalehes Postimees kandis pealkirja „Mul on Eestisse lootusrikas usk“.

3) Jätkusid traditsioonilised ettevõtmised: emakeelepäeva etteütlus ja 52 „Keelesäutsu“ saadet Vikerraadios, keeleviktoriinid Keele Infolehes ja ajakirjas Oma Keel, üliõpilaste õppekäigud Tartusse ja Tallinna.

4) Teist korda andis Emakeele Selts koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumiga välja stipendiumi eesti keele ja kirjanduse õpetaja õppekava üliõpilastele. Taotlusi tuli 8, stipendiumi (a 400 €) sai kuus üliõpilast: Birgit Kerb, Kristiina Pakosta, Lisett Sarandi, Kaisa Seene, Keiu Tammeaid ja Ulvi Võsa.

5) 2016. aastal pandi alus kahele uuele algatusele. Koostöös Eesti keelenõukoguga käivitati eestikeelse ettevõtte nime võistlus „Ehe Eesti – eesti ettevõttele eesti nimi“. Võistlus kuulutati välja emakeelepäeval, auhinnad anti üle nimeseminaril 7. oktoobril ja need määrati neljas kategoorias: tööstusettevõtte, teenindusettevõtte, vabaühendus ja aasta uustulnuk. 2016. aasta laureaadid on Puupagana OÜ, Valge Klaar, Sõltumatu Tantsu Lava ja OÜ Tulõtungal.

Teine algatus oli noortesektsiooni keeleõhtud Tallinna Ülikoolis ja Tartu Ülikoolis. Lisaks osalesid Emakeele Seltsi liikmed koos teiste keelehuvilistega Sillamäel klubina tegutsevas keelekohvikus, et aidata kaasa kohalike venekeelsete elanike eesti keele oskuse säilitamisele ja taseme parandamisele.

6) Koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumiga toetati eesti keele õpetajatele mõeldud metoodikaklippide valmimist.

2016. aasta jooksul tõusis päevakorda Eesti Keele Sihtasutuse toomine Emakeele Seltsi alla selle sihtasutuseks. Mõtet vaagiti teise poolaasta jooksul ja sihtasutuse loomine sai teoks 2017. aasta alguses.

III. Kirjastamine

2016. aastal on trükkis ilmunud

- Emakeele Seltsi aastaraamat 61 (2015). Peatoimetaja Mati Ereht, toimetaja Sirje Mäearu. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn, 2016. 344 lk;
- Eduard Vääri artiklikogumik „Liivi rahva keel ja meel. Eduard Vääri uurimused liivlastest ja liivi keelest“. Emakeele Seltsi toimetised nr 74. Tallinn, 2016. 430 lk;
- keeleajakiri Oma Keel nr 1. Toimetaja Reili Argus. 104 lk;
- keeleajakiri Oma Keel nr 2. Toimetaja Reili Argus. 120 lk.

IV. Raamatukogu

ESi raamatukogu täienes 2016. aasta jooksul 64 trükisega, mis on saadud vahetuse, annetuse või ostu teel. Raamatukogus on arvel 6538 inventeeritud trükist. ESTERisse on nelja aasta jooksul kantud 1353 meie trükist.

Jätkatakse varasemate väljaannete digiteerimist, need on saadaval Eesti Rahvusraamatukogu digiarhiivis Digar.

Digiteeritud on Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised 18, 20 ja 21:

- Julius Mägiste. Eestipäraseid isikunimesid. Tartu, 1929;
- Alfred Koort. Keel ja loogika. Avec un résumé: [Le langage et la logique]. Tartu, 1932;
- Julius Mägiste. Algsoome 1. silbi eü eesti keeles ja algsm. öü küsimus. Avec un résumé en français. Tartu, 1932.

V. Keeletoimkond

Emakeele Seltsi keeleteoimkonna vanem on alates 1. aprillist 2016 Maire Raadik. Keeletoimkonda kuuluvad Reili Argus, Külli Habicht, Reet Kasik, Krista Kerge, Katrin Kern, Einar Kraut, Helika Mäekivi, Urve Pirso, Peeter Päll ja Arvi Tavast. Keeletoimkond pidas 2 istungit ning 1 meiliarutelu.

2016. aasta kesksed aruteluteemad on olnud kirjavahemärkide kasutamine; protsendimärgi tühiku vormistus; tsitaatsõnade vormistus; arvsõnade kokku-lahkukirjutus, sidekriipsuga rindliitsõnade käänamine, mille kohta tehti otsus 17. märtsil 2016.

Keeletoimkonna liikmed ja toimkonna vanem on esinenud õpilastele, õpetajatele ja keeleteoimetajatele mõeldud koolitustel, keele- ja

teabepäevadel, nt muutuva keele päeval Tartus, õpetajate koolituspäevadel Tallinnas ja Tartus. Avalikkust on viimase aja keelekorralduslikest teemadest ja seisukohtadest teavitatud interneti, ajakirjandusväljaannete, sh ajakirja Oma Keel kaudu, samuti suuliste ettekannete kaudu. Esineti ajalehtedes ja raadios ning vastati nii inimeste kui ka asutuste pöördumistele.

VI. Liikmeskond

2016. aasta algul kuulus Emakeele Seltsi 359 tegevliiget ja 15 auliiget, 31. detsembri 2016 seisuga 363 tegevliiget ja 15 auliiget: Mati Erelt, Enn Ernits, Mati Hint, Helju Kaal, Reet Kasik, Valve-Liivi Kingisepp, Arvo Krikmann, Uno Liivaku, Viivi Maanso, Helmi Neetar, Huno Rätsep, Ellen Uuspõld, Lembit Vaba, Tiit-Rein Viitso, Asta Öim.

Tegevusaasta jooksul võeti vastu 18 uut tegevliiget: Kätlin Aare, Maret Einman, Mariko Faster, Maris Jõks, Brita Kaasik, Maarja Kasema, Mari Koik, Kaidi Kolsar, Margit Kuusk, Irina Külmoja, Andra Kütt, Anna-Olga Luga, Tiina Paet, Liisi Piits, Ethel Roosna, Andra Rumm, Evar Saar, Toomas Väljataga.

Seltsist astusid välja Kairit Henno, Külli Kuusk ja Andres Langemets.

Surma läbi lahkus 2016. aastal 7 liiget: auliige Jaak Peebo († 02.12.2016), tegevliikmed Helju Nigols († 07.02.2016), Leo Uuspõld († 04.05.2016), Ellen Kross (Niit) († 30.05.2016), Lilian Laur-Kurvits († 24.07.2016), Endel Vingissaar († 23.09.2016) ja Eleonora Mäger († 10.11.2016).

VII. Juhatus

Emakeele Seltsi juhatusse kuuluvad esimees Helle Metslang, abiesimehed Reili Argus ja Jüri Valge ning liikmed Kersti Lepajõe, Miina Norvik, Hille Pajupuu ja Karl Pajusalu. Seltsi juhatus käis 2016. aastal koos 4 korda, lisaks arutleti pidevalt e-posti teel.

2006. aastast esindab Emakeele Seltsi juhatust Eesti keelenõukogus Helle Metslang ja Eesti Keele Instituudi teadusnõukogus Karl Pajusalu. Wiedemanni keeleauhinna komisjonis esindab seltsi Reili Argus, kes on ESi esindaja ka programmi „Eestikeelsed kõrgkooliõpikud 2013–2017“ juhtkomitees, Wiedemanni fondi halduskogus esindab seltsi Jüri Valge. Eesti keele ja kultuuri akadeemilise välisõppe nõukogus on Miina Norvik.

VIII. Töötajad

Teadussekretärina töötab Killu Paldrok ja raamatukogu juhatajana Annika Oherde. Raamatupidaja oli kuni 2016. aasta lõpuni Tiia Vajak. Seltsi kodulehte kujundab Maria-Maren Linkgreim.

IX. Üldiseloostus

2016. aastat võib iseloomustada kui tegevusrohket. Korraldatud on konverentse (3), kõnekoosolekuid (4), väliskeelepäevi (6), koolide keelepäevi (4), noorte keelelaager, jätkunud on keeleajakirja ja aastaraamatu väljaandmine. 2016. aastal peeti Emakeele Seltsi üritustel 83 ettekannet.

Oleme oma tegevuses üha enam pööranud tähelepanu noortele. 1961. aastast alates on korraldatud Eesti üldhariduskoolides üle 300 keelepäeva, sh 47 keelepäeva aastail 2005–2016. Alates 2012. aastast korraldame emakeeluhuvilistele noortele keelelaagreid, 2016. aastal juba viiendat korda.

Korraldame keelepäevi väliseestlastele, sh lastevanematele, et tugevdada eesti identiteeti ja eesti keele säilimist peredes ning hoida tee lahti perede naasmisele Eesti ühiskonda. Edendame Tallinna ja Tartu, eesti keele uurimise ja arendamise peamiste keskuste vahelisi sidemeid ning kaasame eesti keele eriala üliõpilasi juba õpingute ajal seltsi töösse: toimuvad ettekandekoosolekud, ilmuvad keeleartiklid, käib infovahetus noortega eriti just sotsiaalmeedias. Seltsi tegemisi on kajastatud meedias.

Vahendame seltsi liikmete hulgas infot mitmesuguste ürituste ja algatuste kohta. Meil on hea kontakt teiste Eestis tegutsevate humanitaarseltsidega, näiteks Eesti Emakeeleõpetajate Seltsi, Õpetatud Eesti Seltsi, Laurensiuse Seltsi ja Eesti Keeletoimetajate Liiduga, samuti pidev ja arenev koostöö välismaal tegutsevate eestlaste kogukondadega ja Eesti saatkondadega.

Seltsi tegevuse rahastamine on toimunud Teaduste Akadeemia ning Haridus- ja Teadusministeeriumi tegevustoetuse, seltsi väljaannete müügi ning liikmemaksude ja annetuste toel, samuti projektipõhiste toetustega (2016. aastal näiteks Kulkalt). Seltsi tegevust on toetanud ka koostööpartnerid Tartu Ülikool, Tallinna Ülikool ja Eesti Keele Instituut.

Rahaliselt oli 2016. aasta Emakeele Seltsile suhteliselt soodne. Teaduste Akadeemia tegevustoetus on kahetsusväärsest küll vähenenud, kuid seltsi on tõhusalt toetanud Haridus- ja Teadusministeerium, tänu millele

saame ette valmistada seltsi väljaandeid, neid publitseerida ja nende taset hoida, korraldada keelepäevi jm keeleüritusi, toetada keeleteoimkonna tegevust jne.

Kõike kokku võttes võib öelda, et peaaegu kogu Emakeele Seltsi tegevus toetab Eesti riiki selle üldsusele suunatud põhiseadusliku ülesande, eesti rahvuse, kultuuri ja keele säilitamise täitmisel.

KILLU PALDROK

2016. AASTAL EMAKEELE SELTSI ÜRITUSTEL PEETUD ETTEKANDED

1. Andero Adamson – Eesti keele õppest ja Eestisse tagasipöördumisest. Keelepäeval Dublinis 20. veebruaril.
– Rene Altrov, vt Hille Pajupuu.
2. Siim Antso – Digitaalsed kaardiandmed dialektoloogias. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tartus 23. septembril.
3. Siim Antso – Eesti murded õpilaste pilgu läbi. Keelepäeval Viljandi Gümnaasiumis 7. novembril.
4. Merilin Aruvee – Emakeeleolümpiaadist. Emakeele Seltsi noortelaagris „Keel ja stiil“ Männiku metsatalus Viljandimaal 24.–26. oktoobril.
5. Martin Ehala – Eestikeelsest internetist ja digistu arenemise mõjust eesti keelele. Keelepäeval Jaan Poska Gümnaasiumis Tartus 13. jaanuaril.
6. Martin Ehala – Suur-Eesti veebirakendus „Minu inimesed“ ja mõnda mis sealt seest leida on. Keelepäeval Dublinis 20. veebruaril.
7. Martin Ehala – Suur-Eesti ja veebirakendus „Minu inimesed“. Väljaspool Eestit tegutsevate Eesti koolide õpetajate ja koolijuhtide kokkusaamisel Stockholmis 10.–13. märtsil.
8. Martin Ehala – Suur-Eesti veebirakendus „Minu inimesed“. Keelepäevadel Berliinis 15. ja 16. aprillil.
– Valts Ernštreits, vt Miina Norvik.
9. Mark Fišel – Masintõlkest. Keelepäeval Jaan Poska Gümnaasiumis Tartus 13. jaanuaril.
– Linda Freienthal, vt Miina Norvik.
10. Olga Gerassimenko – Kuidas modelleeritakse inimsuhtlust kaaslasrobotites ja dialoogsüsteemides. Keelepäeval Jaan Poska Gümnaasiumis Tartus 13. jaanuaril.
11. Tiit Hennoste – Suulise keele tervikkäsitlus ja küsimused selle sees. Lause ja küsimus. Kõnekoosolekul „Milleks meile küsilaused?“ Tartus 14. detsembril.

12. Annika Hussar – Meie aja eesnimed. Nimeteemalisel kõnekoosolekul Tartus 3. märtsil.
13. Marje Joalaid – Uuest kohanimeraamatust. Keelepäeval Viljandi Gümnaasiumis 7. novembril.
14. Marja Kallasmaa – Teke, lähtekoht, põlvnemine ja Eesti külanimed. Nimeteemalisel kõnekoosolekul Tartus 3. märtsil.
15. Peedu Kass – Merekeele nõukoja töö tänapäeval ja oskussõnade propageerimine merekoolis. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 28. aprillil.
16. Krista Kerge – *märgas, keelekas, kõnekas, igamatu* ja teised. Kõnekoosolekul Reet Kasiku 70 aasta juubeli tähistamiseks Tartus 5. mail.
17. Kaisa Kesküla – Tänapäevased terminoloogiatööriistad. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 28. aprillil.
18. Valve-Liivi Kingisepp – Kuidas tuli õ-täht eesti kirjakeelde? Konverentsil „Kaks sajandit õ-tähga“ Tabiveres 16. septembril.
19. Kristin Kink – Viljandimaa Kõpu valla talunimed. Keelepäeval Viljandi Gümnaasiumis 7. novembril.
20. Birute Klaas-Lang – Eesti keele õpetamine välismaal. Keelepäeval Viinis 20. mail.
21. Birute Klaas-Lang – Eesti keele ja kultuuri õppes välisülikoolides: kellele ja milleks? Keelepäeval Peterburis 8. oktoobril.
22. Ekaterina Kornilitsina – Läheneemisviisid metafooride tõlkimisele telesaate „Pealtnägija“ eesti-vene tõlgete näitel. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tartus 23. septembril.
23. Arvo Krikmann – Kas mõistatused sobivad murdesõnavara allikaks? Emakeele Seltsi aastakoosolekul Tartus 1. aprillil.
24. Nikolay Kuznetsov – Komi keele tund. Keelepäeval Rakvere Gümnaasiumis 22. aprillil.
25. Rainer Kuuba – Mitmekeelse lapse identiteet. Näited Võrumaalt ja võru keelest. Väljaspool Eestit tegutsevate Eesti koolide õpetajate ja koolijuhtide kokkusaamisel Stockholmis 10.–13. märtsil.
26. Margit Kuusk – Soome keele tund. Keelepäeval Rakvere Gümnaasiumis 22. aprillil.
27. Piret Kärtner – Minu keeleoskus on minu enda teha. Keelepäeval Oulus 13. veebruaril.
28. Heli Laanekask – Eesti keele ja kultuuri õpetamisest Oulu ülikoolis. Keelepäeval Oulus 13. veebruaril.

29. Heli Laanekask – Eesti kirjakeele ajaloo tervikkäsitlusest. XLIX J. V. Veski päeval „Eesti ja liivi keele ajalugu“ Tartus 27. juunil.
30. Kirsi Laanesoo – *Miks sa torusse ei räägi? Miks*-küsilauseid. Kõnekoosolekul „Milleks meile küsilauseid?“ Tartus 14. detsembril.
31. Uno Laur – Merekeele nõukoja sünd ja MerLe. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 28. aprillil.
32. Eda-Riin Leego – Vene eesnimede mugandamine komi keelde. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tartus 23. septembril.
33. Tiina Leemets – Kantseliidist kui halvast stiilist. Emakeele Seltsi noortelaagris „Keel ja stiil“ Männiku metsatalus Viljandimaal 24.–26. oktoobril.
34. Kersti Lepajõe – Reet Kasik tekstide taustal. Kõnekoosolekul Reet Kasiku 70 aasta juubeli tähistamiseks Tartus 5. mail.
35. Kersti Lepajõe – Meediakeelest ja stiilist. Emakeele Seltsi noortelaagris „Keel ja stiil“ Männiku metsatalus Viljandimaal 24.–26. oktoobril.
36. Anna-Olga Luga – Sillamäe elanike eesti keele õpe. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tartus 23. septembril.
37. Ave Matsin – Pärandkultuuri visuaalsest keelest. Emakeele Seltsi noortelaagris „Keel ja stiil“ Männiku metsatalus Viljandimaal 24.–26. oktoobril.
38. Helle Metslang – Emakeele Selts muutuv asjas. Keelepäeval Oulus 13. veebruaril.
39. Helle Metslang – Reet Kasik sõnas ja pildis. Kõnekoosolekul Reet Kasiku 70 aasta juubeli tähistamiseks Tartus 5. mail.
40. Helle Metslang – Estonian among the languages of Europe. Keelepäeval Viinis 20. mail.
– Simoona Must, vt Hannamari Soidla.
41. Miina Norvik – Mis on maailma keeltes sarnast, mis erinevat. Keelepäeval Rakvere Gümnaasiumis 22. aprillil.
42. Miina Norvik, Valts Ernštreits – Uus liivi grammatika. XLIX J. V. Veski päeval „Eesti ja liivi keele ajalugu“ Tartus 27. juunil.
43. Miina Norvik, Linda Freienthal – Lingvistikaülesannete kaudu maailma keeltega tuttavaks. Keelepäeval Põlva Gümnaasiumis 2. detsembril.
44. Anu Nurk – Ungari keele tund. Keelepäeval Rakvere Gümnaasiumis 22. aprillil.
45. Tõnis Nurk – Language technology in Estonia. Keelepäeval Viinis 20. mail.

46. Liina Paales – Nutiseadmetest kurtidele. Keelepäeval Jaan Poska Gümnaasiumis Tartus 13. jaanuaril.
47. Taavi Pae – Kuidas õ-hääliku piir jõudis Regio atlasesse? Konverentsil „Kaks sajandit õ-tähega“ Tabiveres 16. septembril.
48. Hille Pajupuu, Rene Altrov – Hääle meeldivusest. Kõnekoosolekul Einar Kraudi 70 aasta juubeli tähistamiseks Tallinnas 17. oktoobril.
49. Karl Pajusalu – Eduard Vääri liivi keele ja kultuuri uurijana. XLIX J. V. Veski päeval „Eesti ja liivi keele ajalugu“ Tartus 27. juunil.
50. Renate Pajusalu – Kakskeelsusest ja selle omandamisest. Keelepäeval Dublinis 20. veebruaril.
51. Killu Paldrok – Emakeele Seltsi 95. tegevusaasta (2015) ülevaade. Emakeele Seltsi aastakoosolekul Tartus 1. aprillil.
52. Killu Paldrok – Kohast ja nimest kui õppematerjalidest. Keelepäeval Peterburis 8. oktoobril.
53. Mall Pesti – Kuidas lastele eesti keelt õpetada? Sissejuhatus lapsevanematele. Väljaspool Eestit tegutsevate Eesti koolide õpetajate ja koolijuhtide kokkusaamisel Stockholmis 10.–13. märtsil.
54. Peterburi Riikliku Ülikooli 2. kursuse eesti keele tudengid – Eesti keel Peterburi Riiklikus Ülikoolis. Keelepäeval Peterburis 8. oktoobril.
55. Kristiina Praakli – Soome eestlaste FB-suhtluse keelest. Keelepäeval Oulus 13. veebruaril.
56. Kristiina Praakli – õ-ga või õ-ta: sotsiolingvistiline vaade õ kasutusele. Konverentsil „Kaks sajandit õ-tähega“ Tabiveres 16. septembril.
57. Külli Prillop – Sõnade ja vormide esmaesinemused vanas kirjakeeles. XLIX J. V. Veski päeval „Eesti ja liivi keele ajalugu“ Tartus 27. juunil.
58. Fred Puss – õ-tähe kasutusele võtmisest luteri koguduse meetrika- ja personaalraamatutes Eesti eri piirkondades. Konverentsil „Kaks sajandit õ-tähega“ Tabiveres 16. septembril.
59. Peeter Päll – Kohanimeraamatust perekonnanimeraamatuni. Nime-temalisel kõnekoosolekul Tartus 3. märtsil.
60. Liina Pärismaa – Christoph Blume keelekasutuse eripärast. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tartus 23. septembril.
- Sirje Rammo, vt Maarika Teral.
61. Mart Rannut – Mitmekeelse lapse identiteet. Kuidas toetada mitmekeelsust ja hoida motivatsiooni? Väljaspool Eestit tegutsevate Eesti koolide õpetajate ja koolijuhtide kokkusaamisel Stockholmis 10.–13. märtsil.

62. Heiki Raudla – Stiiliküsimused tekstiloomes. Emakeele Seltsi noortelaagris „Keel ja stiil“ Männiku metsatalus Viljandimaal 24.–26. oktoobril.
63. Hannu Remes – Viron kielipin uuden painoksen esittely. Keelepäeval Oulus 13. veebruaril.
64. Tauri Roosipuu – Terminid õppetöös ja Mereviki. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 28. aprillil.
65. Andra Rumm – Miks me oma küsimused ringi teeme? Kõnekoosolekul „Milleks meile küsilaused?“ Tartus 14. detsembril.
66. Mirjam Ruutma – Kaassõnad eesti murretes. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tartus 23. septembril.
67. Andriela Rääbis – *Sa aput kurki tahad või?* Pakume küsilausega. Kõnekoosolekul „Milleks meile küsilaused?“ Tartus 14. detsembril.
68. Härmo Saarm – Mis kellelegi raadiohääles meeldib? Miks? Kõnekoosolekul Einar Kraudi 70 aasta juubeli tähistamiseks Tallinnas 17. oktoobril.
69. Anu Seppa – Kirjutaja tekstiosalisena riigieksamikirjandites. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tartus 23. septembril.
70. Hannamari Soidla, Simoona Must – Kohavaim Tõnis Vilu luules. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 28. aprillil.
71. Kersti Taal – Eesti keele küsimus Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetuses. Konverentsil „Kaks sajandit õ-tähega“ Tabiveres 16. septembril.
72. Maarika Teral, Sirje Rammo – Eesti keele õppevahenditest. Keelepäeval Peterburis 8. oktoobril.
73. Pire Teras – õ häälduse varieerumine. Konverentsil „Kaks sajandit õ-tähega“ Tabiveres 16. septembril.
74. Pire Teras – Kuidas kõnesituatsioon mõjutab häälduse varieerumist. Kõnekoosolekul Einar Kraudi 70 aasta juubeli tähistamiseks Tallinnas 17. oktoobril.
75. Kairit Tomson – *panema*-verbi polüseemia ja kasutus grammatilistes konstruktsioonides. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tartus 23. septembril.
76. Ilmar Tomusk – Ärinimi ja avalik teave. Keelepäeval Viljandi Gümnaasiumis 7. novembril.
77. Tarmo Tuule – Eesti uuema lastekirjanduse tutvustus. Keelepäeval Oulus 13. veebruaril.

78. Laura Tüüts – Episteemilise modaalsuse markerite tõeväärtuse tajumine *arvatavasti, võib-olla* ja *äkki* näitel. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tartus 23. septembril.
79. Jüri Valge – Jaan Tõnissonist ja eesti keelest. Keelepäeval Peterburis 8. oktoobril.
80. Eva Velsker, Mart Velsker – Kirjandusest ja stiilist. Emakeele Seltsi noortelaagris „Keel ja stiil“ Männiku metsatalus Viljandimaal 24.–26. oktoobril.
- Mart Velsker, vt Eva Velsker.
81. Tiit-Rein Viitso – Eesti keele häälikuloost sugulaskeelte taustal. XLIX J. V. Veski päeval „Eesti ja liivi keele ajalugu“ Tartus 27. juunil.
82. Maigi Vija – Teaduskeele stiilist. Emakeele Seltsi noortelaagris „Keel ja stiil“ Männiku metsatalus Viljandimaal 24.–26. oktoobril.
83. Ilona Võik – Stiilist sissejuhatuseks. Emakeele Seltsi noortelaagris „Keel ja stiil“ Männiku metsatalus Viljandimaal 24.–26. oktoobril.

KILLU PALDROK

2016. AASTAL EMAKEELE SELTSILE SAADETUD VÕI KINGITUD KIRJANDUS

Ajakirjad, kogumikud ja aastaraamatud

Avain. Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti. Helsinki: Kirjallisuudentutkijain Seura. **2016.** 1, 2, 3.

Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat. XXI. (48). 2015. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2016. 300 lk.

Eesti Vabariigi preemiad .. : teadus, F. J. Wiedemanni keeleauhind, kultuur, sport. 2016.

Estonian Academy of Sciences Year Book. XXI. (48). 2015. Tallinn: Estonian Academy of Sciences, 2016. 209 lk.

Kansalliskirjasto. Helsingin yliopiston kirjaston tiedotuslehti. Helsinki. **2015.** 4; **2016.** 1, 2-3, 4.

Keelekaitseja: Eesti Keele Kaitse Ühingu kogumik. Tartu. **3.** 2003; **5.** 2005.

Lähivõrdlusi = Lähivertailuja. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing. **26.** 2016. 499 lk.

Neuphilologische Mitteilungen. Neuphilologischer Verein in Helsinki. **CXVI.** 2015. 2.

Sananjalka. Suomen Kielen Seuran vuosikirja. Turku. **58.** 2016. 263 lk.

Studia Fennica. Folkloristika. Helsinki: Finnish Literature Society. **21.** Hasselblatt, Cornelius. Kalevipoeg studies: the creation and reception of an epic. 2016. 144 lk.

Studia Fennica. Linguistica. Helsinki: Finnish Literature Society. **18.** Registers of communication. 2015. 339 lk.

19. Häkkinen, Kaisa. Spreading the written word: Mikael Agricola and the birth of literary Finnish. 2015. 195 lk.

Suomalais-ugrilaisen seuran aikakauskirja. 95. Helsinki: SUS, 2015. 414 lk.

Virittäjä. Kotikielen Seuran aikakauslehti. **2016.** 1, 2, 3.

**Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat =Annales Litterarum Societatis
Esthonicae. 2006–2013.**

Muid väljaandeid

Clear communication – a brief overview: collected essays. Tallinn: Institute of the Estonian Language; Foundation of the Estonian Language, 2014. 65 lk.

Congressus Duodecimus Internationalis Fenno-Ugristarum, Oulu 2015: plenary papers. Oulu: University of Oulu, 2015. 187 lk.

Eesti keele arengukava 2011–2017. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2011. 112 lk.

Eesti keele arengukava 2011–2017: elluviimise vahearuanne (2013–2014). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2015. 99 lk.

Eesti keele kirjeldava grammatika prospekt. Tartu: Tartu Ülikool, 2014. 96 lk.

Erelt, Tiit. **Eesti ortograafia.** Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016. 90, [2] lk.

Häniläne, pseud. **Viiulimäng vanan vaksalin.** Lagedi: M. Paesalu, 2016. 106 lk.

Kasik, Reet. **Sõnamoodustus.** Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2015. 424 lk.

Keelehooldekeskus. Tartu: Keelehooldekeskus.

5. Vals, Helju. Ei päevagi kirjareata. 2010. 65 lk.

6. Komistusi metafooridega. Koost. Asta Õim. 2011. 58 lk.

7. Mäearu, Sirje. Valik rektsioone. 2011. 48 lk.

9. Kern, Katrin. Nõuandeid toimetajale. 2012. 47 lk.

10. Komistusi metafooridega II. Koost. Asta Õim. 2013. 44 lk.

11. Mäekivi, Helika. Mund Argo. Rehema, Tuuli. Õigekirjutuse näpunäiteid. 2013. 63 lk.

12. Pullerits, Egle. Jõks, Maris. Keelesäutsud I. 2014. 64 lk.

13. Pullerits, Egle. Jõks, Maris. Keelesäutsud II. 2015. 68 lk.

14. Kern, Katrin. Kuidas sellest kirjutada. 2015. 68 lk.

15. Kraut, Einar. Võõrnimed eesti häälduses: praktilisi vihjeid üleüldse ja keeliti: üldalused. Inglise keel. Vene keel. 2015. 124 lk.

- Книгамъ бо есть неищетная глубина:** essays in honour of Irina Lysén. Edited by Hanne Martine Eckhoff and Thomas Rosén. Uppsala: Uppsala universitet, 2015. 223 lk.
- Leppik, Peep. **Kolleegid, miks on õpetajatöö aluseks ikkagi pedagoogika ja psühholoogiateadus?** Tartu: Eesti Ülikoolide Kirjastus, 2016. 41 lk.
- Liivaku, Uno. Meriste, Henno. **Kuidas seda tõlkida: järeltormatusest eestinduseni.** Tallinn: Valgus, 1975. 228 lk.
- Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki.** Helsinki: Société Néophilologique.
- XCVI.** Palmujoki, Katri. Edición y comentario filológico del Libro del arte de las comadres o madrinas y del regimiento de las preñadas y paridas y de los niños de Damián Carbón, publicado en Mallorca en 1541. 2015. xii, 450 lk.
- XCVII.** Lehto, Anu. The genre of early modern English statutes: complexity in historical legal language. 2015. xvi, 404 lk.
- XCVIII.** Sprache im Comic = Il linguaggio dei fumetti = La lengua de los comics. Herausgegeben von Hartmut E. H. Lenk & Elina Suomela-Härmä. 2016. 244 lk.
- C.** Collocations cross-linguistically: corpora, dictionaries and language teaching. Edited by Begoña Sanromán Vilas. 2016. 265 lk.
- CI.** Vartiainen, Turo. Challenges in categorization: corpus-based studies of adjectival premodifiers in English. 2016. xii, 217 lk.
- Praakli, Kristiina. **Eesti keel Saksamaal: ELDIA uuringu lühikokkuvõte.** Tartu: Tartu Ülikool, 2015. 28 lk.
- Sinisalo, Hannu. **Kolme artikkelia valokuvasta.** Tampere: Tampereen yliopisto, 1994. 76 lk.
- Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia.** Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura. **273.** Feist, Timothy. A grammar of Skolt Saami. 2015. 414 lk.
- Sutrop, Urmas. **Die estnische Sprache.** 2005. 27 lk.
- Sutrop, Urmas. **Estonian language.** 2000. 27 lk.
- Tietolipas.** Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. **248.** Häyrynen, Simo. Kulttuuripoliitikan liikuvat rajat: kulttuuri suomalaisessa yhteiskuntapolitiikassa. 2015. 251 lk.

249. Uskonto ja kehitys: näkökulmia suomalaiseen kehitysyhteistyöhön ja –tutkimukseen. Toimittanut Elina Vuola. 2015. 230 lk.
250. Kortti, Jukka. Mediahistoria: viestinnän merkityksiä ja muodonmuutoksia puheesta bitteihin. 2016. 383 lk.
252. Castrén, Matias Aleksanteri. Luentoja suomalaisesta mytologiasta. 2016. 334 lk.
- Valge, Jüri. **Kas siis selle maa keel...?** 2013. 87 lk.
- Vare, Silvi. **Eesti keele sõnapered**: tänapäeva eesti keele sõnavara struktuurianalüüs. I köide, A–M. 2012. LXVI, 1170 lk.
- Vare, Silvi. **Eesti keele sõnapered**: tänapäeva eesti keele sõnavara struktuurianalüüs. II köide, N–Ü. 2012. 1256 lk.

Koostanud ANNIKA OHERDE

2016. AASTAL MANALATEELE LÄINUD EMAKEELE SELTSI LIIKMED

Helju **Nigols** (21.09.1926–07.02.2016)

Leo **Uuspõld** (20.11.1921–04.05.2106)

Ellen **Kross (Niit)** (13.07.1928–30.05.2016)

Lilian **Laur-Kurvits** (22.02.1927–24.07.2016)

Endel **Vingissaar** (23.09.1928–23.09.2016)

Eleonora **Mäger** (05.09.1935–10.11.2016)

Jaak **Peebo** (25.10.1933–02.12.2016)

IN MEMORIAM

JAAK PEEBO

25. X 1933 – 2. XII 2016

Emakeele Selts kaotas 2. detsembril 2016 oma teeneka auliikme, 1963. aastast seltsi kuulunud Jaak Peebo.

Sündinud 1933. aastal tislari pojana Tartus ning elanud kogu elu (väikeste vaheaegadega) Elvas, jäi tema põhitöökohaks Tartu ülikool. Selle aja ette mahtus õpetajatöö Pukas ning sisse lektoriaastad Helsingi ja Oulu ülikoolis. Elvas elamist ning kodulinna heaks toimetamist kroonis 2013. aastal Elva aukodaniku tiitel.

Väga lühidalt ja ametlikult, kuid siiski suurt osa Jaak Peebo tööst kokku võttes kirjeldavad seda lõigud tekstist, mille toel ta 2012. aastal Vabariigi Presidendilt Valgetähe teenetemärgi sai:

„Õpetanud põhierialana morfoloogiat, kasvas Jaak Peebo terve põlvkonna kõrge kvalifikatsiooniga ja rahvuslikke väärtusi hindavaid eesti filoloogide (k.a oma töö otseseid jätkajaid). Tema isiklik uurimistöö käsitleb eelkõige eesti kirjakeele ajalugu, sh eriti lõunaestlaste kirjakeelt (tippudeks väitekirj „Kalevipoja“ sõnavara“ (1973) ja 2001. a ilmunud „Wastse Testamendi lugu“) ning tänapäeva eesti keele vormiõpetust (lisaks

teadusartiklitele ka kõrgkooliõpik „Eesti keele muutkonnad“ (1997)). Jaak Peebo on pika aja vältel korraldanud vana kirjakeele kartoteeki ja võtnud osa eesti vana kirjakeele uurimisrühma tööst (avaldades käsitlusi H. Stahl, A. Virginiuse jt sõnavara ja keelekasutuse kohta). Jaak Peebo toimetajatöö silmapaistev näide on Kalevi Wiigi mahuka teose „Eurooplaste juured“ (2005) tõlke ulatuslikku materjali kontrolliv ja täpsustav töötlus.

Kuulunud Emakeele Seltsi juhatusse ja vabariiklikku õigekeelsuskomisjoni ning juhtinud ESi keeleteimkonda, on ta osa võtnud eesti keelekorralduse aluspõhimõtete fikseerimisest ja eesti kirjakeele normi puudutavate konkreetsete soovitude koostamisest. Jaak Peebo osales 1988. a ka keeleseaduse pingelises koostamisprotsessis.

Tööperioodi algusest kuni praeguse ajani on Jaak Peebo paistnud silma täpse, tasakaaluka, kõrgete eetiliste, rahvuslust, kultuuri järjepidevust ning kodu väärtustavate põhimõtetega ning äärmiselt tagasihoidliku inimesena.“

Jaak Peebo tegevuse Emakeele Seltsis – mille kohta ta ise ilmselt ütleks, et üht-teist sai ju tehtud, aga mis sest tühjust ikka rääkida – saab jagada neljaks: esinemised keelepäevadel, kõnekoosolekutel ja konverentsidel; artiklid Emakeele Seltsi aastaraamatus; töö keeleteimkonnas ja seltsi juhatuses ning esindajana.

Värske Emakeele Seltsi liikmena pidas ta 26. juunil 1963 Emakeele Seltsi, Tartu ülikooli ning Keele ja Kirjanduse Instituudi korraldatud Johannes Voldemar Veski 90. sünnipäeva konverentsil ettekande „Murretest ja rahvalauludest pärinev sõnavara Kreutzwaldi „Kalevipojas““. „Kalevipoja“ teemat käsitles ta ka neliteist aastat hiljem toimunud Veski päeval: „Fr. R. Kreutzwaldi „Kalevipoeg“ ja eesti kirjakeele sõnavara“ (Tartu, 1977). Teise olulise valdkonnana vaatles Jaak Peebo oma ettekannetes vana kirjakeelt: „XVII sajandi lõunaeesti kirjakeele sõnavara murdepärasusest“ (Tallinn ja Tartu, 1987); „Huvitavat lõunaeesti kirjakeeles 300 aastat tagasi“ (Pikakannu, 1991) ja „Kas juba 1686. aasta Wastses Testamendis oli Soome laene“ (Tartu, 1994). Selgelt suurima osa tema ettekannetest moodustasid aga nii teemade kui ka esinemiste arvult keelekorraldusega, eelkõige morfoloogiaga seotud ülesastumised: „Morfoloogianormidest „Õigekeelsuse sõnaraamatus“ (1960) õpetamise seisukohalt“ (Tartu, 1974); „Vabariikliku õigekeelsuskomisjoni otsustest morfoloogia valdkonnas (1979–1981)“ (Võru, Tartu ja Pärnu, 1981); „Vabariikliku õigekeelsuskomisjoni kaalutlustest uute normide kehtestamisel“ (Viljandi, 1982); „Keelekorraldus ja VÕK-i otsused“ (Elva, 1982),

„Kas praegu veel *ahtrates pastlates*, aga varsti päris *paljate varbatega*?“ (Tartu ja Tallinn, 1990); „Grammatilise info esitamise võimalustest“ (Tallinn, 1996). Ettekandeteemade neljandasse rühma kuuluvad esinemised käsitlevad eesti keele õpetamise ja uurimise lugu: „Jooni TRÜ eesti keele kateedri tegevusest möödunud veerandsajandi jooksul“ (Tartu, 1969) ja eesti vana kirjakeele uurimiserühma juhi Valve-Liivi Kingisepa juubelile pühendatud „Valve-Liivi Kingisepp 80“ (Tartu, 2015). See ettekanne jäi paraku Jaak Peebo viimaseks esinemiseks Emakeele Seltsis.

Teisteski väljaannetes (Keel ja Kirjandus, Sõnasõel) käsitletud väitekirjateemat, „Kalevipoja“ sõnavara puudutavad kaks Emakeele Seltsi aastaraamatus avaldatud artiklit: „Kreutzwaldi loodud verbid „Kalevipojas““ (ESA nr 12, 1966) ja „Kreutzwaldi loodud noomenid „Kalevipojas““ (ESA nr 16, 1970). Kahtlemata tunnistavad needki artiklid Jaak Peebo põhjalikust: esimesed uurimused eeposest ilmusid kuuekümnendatel, väitekirj valmis 1973 ning viimistletud ja täiendatud „„Kalevipoja“ sõnastik“ 1980.

Jaak Peebo on Emakeele Seltsile raskel perioodil kuulunud selle juhatusse (1988–1991), täites aastail 1989 abiesimehe ning 1990–1991 abikirjatoimetaja ülesandeid, ka kuulus ta 1994. aastast alates seltsi esinajajana keeleasjade komisjoni ning oli varem osa võtnud keeleseaduse koostamisest.

1979. aastal reformiti vabariikliku õigekeelsuskomisjoni koosseisu ja töökorda. Et VÕKi kolmas tegevusperiood kujunes nii tulemusrohkeks, selles oli suur osa ka Jaak Peebol. Aastail 1979–1983 tehtud kümnest otsusest oli kahe tarvis silmapaistvalt põhjalikult ja täpselt esildise koostanud just tema: *muuseum*-tüüpi sõnade käänamine (1982) ja *kõnelema*-tüüpi verbide pööramine (1981) (vt Kirjakeele teataja 1979–1983. Õigekeelsuskomisjoni otsused. Tallinn, 1985).

Kui 1993. aastal asutati tegevuse lõpetanud vabariikliku õigekeelsuskomisjoni töö jätkamiseks Emakeele Seltsi keeleteimkond, siis valiti selle esimeheks Jaak Peebo. Keeleteimkonna ülesandeks on koordineerida keelekorralduslikku tegevust Eestis ning lahendada keelehoolde aktuaalseid probleeme. Jaak Peebo juhtimisel (1993–1995) arutas toimkond läbi ja esitas väga olulised soovitusel järgmiste teemade kohta: algustähe ortograafia ja jutumärgid; *magistrant*, *doktorant* jt; numbrite kirjutamine; *gi-* ja *ki-*liite õigekiri; põhiarvsõnade käänamine; kuupäevafraas õigusaktides; murdepäraste (eeskätt Võrumaa) kohanime fikseerimine; eesti kohanime kokku- ja lahkukirjutus; eesti-vene ümberkirjutustabelid; teksti

lõikude märkimine ja punkti kasutamine (enamik ette valmistatud Eesti Keele Instituudis). Keeletoimkonna liikmeks jäi Jaak Peebo edaspidigi (1995–2003), osaledes aktuaalsete keeleprobleemide arutamisel.

Kõiki oma ülesandeid – nii Emakeele Seltsis kui ka mujal – täitis Jaak Peebo harva nähtava kohusetunde ja pühendumusega. Tema jaoks oli ajakulust olulisem tulemus, olgu tööks siis loeng või juhendamine, oma uurimus või kolleegi kirjutatu toimetamine, aga ka Toomemäelt heina niitmine või lekkiva süsta paikamine. Kui Emakeele Seltsil oleksid tegev- ja auliikmete kõrval olemas ka ideaalliikmed, siis üks neist oleks kindlasti Jaak Peebo, kes talle omasel vaikselt moel suutis ühendada seltsi akadeemilisuse ja nimele vastava maaläheduse. Ta ühendas muudki esmapilgul ühendamatuna näivat: lõunaeesti murrete patrioodina tunnetas ta täiesti selgelt, et „kui murded oleksid lahku jäänud, oleks meil kaks rahvast kahe kirjakeelega. See on ka küsimus, kas Eesti üldse oleks siis olemas“. Olles keelekorraldaja ja keelekorralduse tulemuste elluviija, ei muutunud ta iialgi jäigaks norminõudlikuks diktaatoriks: „Võitlus normide eest ei anna tihti tulemust ja norme tuleb muuta. [---] Aga ilma normideta ei tule ka ühtset keelt. Mina ei tea ühtegi kultuurirahva kirjakeelt, kus ei ole püütud keelt juhtida.“ Eks peitu nendes Merilyn Merisalu 80. sünnipäeva puhul antud intervjuuvastustes kindel alus ka Jaak Peebo optimismile eesti keele püsijäämise kohta: „Mina küll ei näe, et siin lõpp lähedal oleks. Loomulikult viisil võtab eesti keele kadumine küll vähemalt sajandeid aega. See võib ajaga muutuda, aga jääb ikkagi eesti keeleks.“

Jaak Peebo töö Emakeele Seltsis on eesti keele uuritust süvendanud ja kestmist pikendanud. Mitte järskude sөөstude, vaid vaikselt ja põhjaliku nikerdamise kaudu. Nagu taskunoaga, mis Jaagul alati kaasas oli ning millega ta oskas tunduvalt rohkem teha kui ainult pliatsit teritada. Keele kõrval ei unustanud Jaak neid, kes seda keelt koos temaga iga päev kasutasid: noorpõlves sõlmitud suhted kestsid viimse võimaluseni ning lähikolleegide sünnipäevapuhusel õnnitlemisel ei jäänud Jaak kunagi paarist päevast hilisemaks.

Kui kellelgi üldse tervet talupojamõistust on olnud, siis Jaagul. See tarkus koos siira otseütlemisega oli alus, millest lähtus Jaagu kolleegide ja sõprade arvamus temast: Jaak oli mees, kelle peale võis kindel olla. Samuti arvab Emakeele Selts.

JÜRI VALGE

Jaak Peebo foto: Andres Tennus

EMAKEELE SELTSI JUUBILARID 2016. AASTAL

JAANUAR	08.01	Margit Langemets	55
	14.01	Mari Tarand	75
		Karin Kaldamäe	55
	17.01	Marju Märtson	80
VEEBRUAR	04.02	Anu Nurk	55
	06.02	Taima Kiisverk	70
	15.02	Urve Pirso	45
	16.02	Rogier Blokland	45
MÄRTS	01.03	Mihhail Kremez	40
	05.03	Marta Raisma	90
	09.03	Anu-Reet Hausenberg	75
	12.03	Mati Erelt	75
	13.03	Kalli-Merike Karise	80
	15.03	Peeter Päll	55
	16.03	Madis Paide	70
	17.03	Priit Järve	75
APRILL	11.04	Hille Pajupuu	60
MAI	05.05	Merle Leppik	80
		Reet Kasik	70
		Heinike Heinsoo	60
		Udo Uiho	60
	07.05	Rutt Hinrikus	70
	14.05	Katrin Piller	45
	20.05	Uno Liivaku	90

JUUNI	02.06	Mare Valge	60
	03.06	Peep Leppik	75
	04.06	Ain Kaalep	90
	05.06	Helgi Vihma	85
	07.06	Urmas Sutrop	60
	16.06	Sirje Ootsing	75
	30.06	Siiri Soidro	40
JUULI	01.07	Tiina Halling	60
	13.07	Helle Leemets	80
	19.07	Krista Mihkels	40
	21.07	Andriela Rääbis	50
	23.07	Ago Künnap	75
AUGUST	10.08	Eino Koponen	60
	14.08	Ene Sepp	70
	29.08	Anu Haak	75
		Toomas Help	55
	30.08	Piret Järvela	60
SEPTEMBER	30.09	Tiit Maksim	75
OKTOOBER	02.10	Paul Hagu	70
	05.10	Eva Liina Asu-Garcia	45
	11.10	Mari Kõiv	55
	17.10	Einar Kraut	70
		Rein Veidemann	70
	20.10	Tiia Valdre	60
	28.10	August Eelmäe	85
		Annika Hussar	50
NOVEMBER	01.11	Marje Joalaid	70
	08.11	Ele Süvalep	65
	26.11	Kadri Tamm	55
DETSEMBER	16.12	Ülle Hendrikson	50
	26.12	Helga Laanpere	85

EMAKEELE SELTSI LIIKMETE NIMESTIK

SEISUGA 31.12.2016

AULIIKMED

Mati **Erelt** (Tallinn)
Enn **Ernits** (Tartu)
Mati **Hint** (Tallinn)
Helju **Kaal** (Tallinn)
Reet **Kasik** (Tartu)
Valve-Liivi **Kingisepp** (Tartu)
Arvo **Krikmann** (Tartu)
Uno **Liivaku** (Tallinn)
Viivi **Maanso** (Tallinn)
Helmi **Neetar** (Tallinn)
Huno **Rätsep** (Tartu)
Ellen **Uuspõld** (Tartu)
Lembit **Vaba** (Saku, Harjumaa)
Tiit-Rein **Viitso** (Tartu)
Asta **Õim** (Harjumaa)

TEGEVLIIKMED

Kätlin Aare (Tartu)	August Eelmäe (Tallinn)
Katrin Aava (Tallinn)	Kaja Eenlaid (Tartu)
Kai Adamson (Tallinn)	Martin Ehala (Tallinn)
Aino Admann (Tallinn)	Mart Eiman (Tallinn)
Sirje Ainsaar (Harjumaa)	Maret Einmann (Tallinn)
Marit Alas (Tallinn)	Pekka Erelt (Tallinn)
Tiina Alekõrs (Tartu)	Tiiu Erelt (Tallinn)
Pilvi Alp (Tallinn)	Liis Ermus (Tallinn)
Jaan Alver (Tallinn)	Pille Eslon (Tallinn)
Reili Argus (Tallinn)	Mariko Faster (Võru)
Madis Arukask (Tartu)	Linda Freienthal (Vinni)
Eva Liina Asu-Garcia (Tartu)	Jingyi Gao (Tartu)

Olga **Gerassimenko** (Tartu)
 Anu **Haak** (Tallinn)
 Külli **Habicht** (Tartu)
 Paul **Hagu** (Tartu)
 Tiina **Halling** (Tartu)
 Andres **Hallmägi** (Tallinn)
 Anu-Reet **Hausenberg** (Tallinn)
 Egle **Heinsar** (Tallinn)
 Heinike **Heinsoo** (Tartu)
 Toomas **Help** (Tallinn)
 Ülle **Hendrikson** (Tartu)
 Tiit **Hennoste** (Tartu)
 Mall **Hiimäe** (Tartu)
 Rutt **Hinrikus** (Tartu)
 Annika **Hussar** (Tallinn)
 Anu **Ilus** (Tallinn)
 Sulev **Iva** (Tartu)
 Tiiu **Jaago** (Tartu)
 Marje **Joalaid** (Tallinn)
 Piret **Joalaid** (Tallinn)
 Maris **Johannes** (Tallinn)
 Evi **Juhkam** (Tallinn)
 Laura **Jõe** (Tõstamaa)
 Maris **Jõks** (Tallinn)
 Priit **Järve** (Tallinn)
 Piret **Järvela** (Tallinn)
 Lea **Jürgenstein** (Tartu)
 Maria **Jürimäe** (Tartu)
 Anni **Jürine** (Tartu)
 Ain **Kaalep** (Elva)
 Brita **Kaasik** (Tallinn)
 Üllar **Kadai** (Valgamaa)
 Mall **Kaevats** (Tallinn)
 Annekatrin **Kaivapalu** (Tallinn)
 Karin **Kaldamäe** (Tallinn)
 Marja **Kallasmaa** (Tallinn)
 Mervi **Kalmus** (Tartu)
 Aldo **Kals** (Tartu)
 Mari-Liis **Kalvik** (Läänemaa)
 Kalli-Merike **Karise** (Tallinn)
 Andres **Karjus** (Tartu)

Karl **Karlep** (Tartu)
 Ellen **Karu** (Tallinn)
 Maarja **Kasema** (Tallinn)
 Aleks **Kasepalu** (Tartu)
 Ann **Kask** (Tartu)
 Kristin **Kaskema** (Jõhvi)
 Riina **Kasterpalu** (Tartu)
 Tiina **Kattel** (Tartu)
 Petar **Kehayov** (Tartu)
 Mari **Kendla** (Tallinn)
 Krista **Kerge** (Tallinn)
 Katrin **Kern** (Tartu)
 Tiiu **Keskpaik** (Tartu)
 Liina **Kesküla** (Tallinn)
 Aili **Kiin** (Viljandi)
 Taima **Kiisverk** (Tallinn)
 Tiina **Kikerpill** (Tartu)
 Leelo **Kingisepp** (Tallinn)
 Pille **Kippar** (Tallinn)
 Mare **Kitsnik** (Tallinn)
 Birute **Klaas-Lang** (Tartu)
 Aime **Klandorf** (Kehtna, Raplamaa)
 Väino **Klaus** (Tallinn)
 Mari **Koik** (Tallinn)
 Paul **Kokla** (Tallinn)
 Kaidi **Kolsar** (Tartu)
 Kristina **Koppel** (Tallinn)
 Ekaterina **Kornilitsina** (Tartu)
 Ingrid **Krall** (Harjumaa)
 Einar **Kraut** (Tallinn)
 Mihhail **Kremez** (Tallinn)
 Piret **Kriivan** (Tallinn)
 Reet **Kroll** (Tartu)
 Valve **Kullus** (Tallinn)
 Ott **Kurs** (Tartu)
 Katrin **Kuusik** (Harjumaa)
 Margit **Kuusk** (Tartu)
 Kristin **Kuutma** (Tallinn)
 Mari **Kõiv** (Tallinn)
 Mare **Kõiva** (Tartu)
 Otilie **Kõiva** (Tallinn)

Marju **Kõivupuu** (Tallinn)
 Helen **Kõrgesaar** (Tallinn)
 Inge **Käsi** (Tartu)
 Irina **Külmoja** (Tartu)
 Ago **Künnap** (Tartu)
 Aili **Künstler** (Tallinn)
 Andra **Kütt** (Tallinn)
 Astrid **Küüts** (Laagri)
 Heli **Laanekask** (Tartu)
 Kirsi **Laanesoo** (Tartu)
 Helga **Laanpere** (Tallinn)
 Tiina **Laansalu** (Tallinn)
 Triinu **Laar** (Tartu)
 Helje **Laas** (Tartu)
 Ilmari **Lahti** (Tallinn)
 Vahur **Laiapea** (Tallinn)
 Kaisa **Lamsoo** (Tallinn)
 Margit **Langemets** (Tallinn)
 Olaf **Langsepp** (Tartu)
 Helle **Leemets** (Lääne-Virumaa)
 Tiina **Leemets** (Tallinn)
 Maeve **Leivo** (Põlvamaa)
 Kersti **Lepajõe** (Tartu)
 Jane **Lepasaar** (Tallinn)
 Merle **Leppik** (Võrumaa)
 Nansi **Leppik** (Tallinn)
 Peep **Leppik** (Valgamaa)
 Tiina **Lias** (Tallinn)
 Sander **Liivak** (Rakvere)
 Liina **Lindström** (Tartu)
 Maria-Maren **Linkgreim** (Tallinn)
 Anna-Olga **Luga** (Narva)
 Aita **Maasik** (Tartu)
 Sirje **Maasikamäe** (Tallinn)
 Tiit **Maksim** (Tallinn)
 Piret **Malv** (Tallinn)
 Margit **Maran** (Tallinn)
 Tiia **Margus** (Tartu)
 Mart **Meri** (Tallinn)
 Alo **Merilo** (Tallinn)
 Helle **Mets** (Harjumaa)

Mari **Mets** (Põlva)
 Helena **Metslang** (Tallinn)
 Helle **Metslang** (Tallinn)
 Iris **Metsmägi** (Tallinn)
 Andres **Mihkels** (Tallinn)
 Krista **Mihkels** (Tartumaa)
 Meelis **Mihkla** (Tallinn)
 Merilin **Miljan** (Tallinn)
 Ruth **Mirov** (Tallinn)
 Kadri **Muischnek** (Tartu)
 Argo **Mund** (Rakvere)
 Sirje **Mäearu** (Tallinn)
 Helika **Mäekivi** (Tartu)
 Marju **Märtson** (Tallinn)
 Peep **Nemvalts** (Uppsala-Tallinn)
 Silvi **Nemvalts** (Uppsala-Tallinn)
 Tiia **Neuvonen** (Tartu)
 Ellen **Niit** (Tartu)
 Sirje **Nilbe** (Tartu)
 Miina **Norvik** (Tallinn)
 Piret **Norvik** (Tallinn)
 Anu **Nurk** (Tartu)
 Eduard **Odinets** (Tallinn)
 Anni **Oja** (Tartu)
 Vilja **Oja** (Tallinn)
 Tiiu **Ojanurme** (Tartu)
 Peeter **Olesk** (Tartu)
 Sirje **Olesk** (Tartu)
 Martin **Ollisaar** (Tallinn)
 Mare **Onga** (Tartu)
 Sirje **Ootsing** (Tallinn)
 Heili **Orav** (Tartu)
 Mart **Orav** (Tartu)
 Heido **Ots** (Tallinn)
 Leelo **Padari** (Tartu)
 Tiina **Paet** (Tallinn)
 Madis **Paide** (Tartu)
 Elsa **Pajumaa** (Tallinn)
 Hille **Pajupuu** (Tallinn)
 Jaan **Pajupuu** (Tallinn)
 Karl **Pajusalu** (Tartu)

Renate **Pajusalu** (Tartu)
 Killu **Paldrok** (Tallinn)
 Toomas **Paul** (Tallinn)
 Pille **Penjam** (Tartu)
 Mare **Piho** (Tartu)
 Liisi **Piits** (Tallinn)
 Katrin **Piller** (Tartu)
 Urve **Pirso** (Tallinn)
 Helen **Plado** (Tartumaa)
 Raili **Pool** (Tartu)
 Vaike **Potseps** (Tartu)
 Kristiina **Praakli** (Tartu)
 Esta **Prangel** (Tallinn)
 Külvi **Pruuli** (Tartu)
 Helin **Puksand** (Tallinn)
 Leili **Punga** (Tartu)
 Halliki **Põlda** (Tallinn)
 Aivar **Põldvee** (Järvamaa)
 Peeter **Päll** (Tallinn)
 Linda **Püssa** (Viljandi)
 Maire **Raadik** (Tallinn)
 Marta **Raisma** (Tartu)
 Helju **Rajando** (Tartu)
 Sirje **Rammo** (Tartu)
 Øyvind **Rangøy** (Tartu)
 Sirje **Ratso** (Tallinn)
 Pärle **Raud** (Tallinn)
 Stella **Raudsepp** (Pärnu)
 Tuuli **Rehema** (Tallinn)
 Nele **Reimann-Truija** (Võru)
 Riina **Reinsalu** (Tartu)
 Nikolai **Repän** (Tartu)
 Kristel **Ress** (Tartu)
 Anne **Romet** (Tallinn)
 Ethel **Roosna** (Tallinn)
 Eevi **Ross** (Tallinn)
 Jaan **Ross** (Tallinn)
 Kristiina **Ross** (Tallinn)
 Margit **Ross** (Tallinn)
 Andra **Rumm** (Tartu)
 Ingrid **Rummo** (Tartu)

Maia **Rõigas** (Tartu)
 Andriela **Rääbis** (Tartu)
 Ingrid **Rüütel** (Tartu-Tallinn)
 Tiina **Rüütmaa** (Tallinn)
 Edgar **Saar** (Tartu)
 Eva **Saar** (Tartu)
 Evar **Saar** (Võru)
 Heete **Sahkai** (Tallinn)
 Age **Salo** (Tartu)
 Monika **Salo** (Tartu)
 Urve **Salus** (Tallinn)
 Anu **Saluäär** (Tallinn)
 Kristi **Salve** (Tartu)
 Joel **Sang** (Tallinn)
 Mari **Sarv** (Tartu)
 Mikk **Sarv** (Rapla)
 Õie **Sarv** (Võrumaa)
 Rein **Saukas** (Tartu)
 Meeli **Sedrik** (Tartu)
 Tõnu **Seilenthal** (Tartu)
 Elena **Selge** (Tartu)
 Arvi **Sepp** (Raplamaa)
 Ene **Sepp** (Tallinn)
 Ann **Siiman** (Jõgevamaa)
 Maarja **Siiner** (Tartu)
 Sillen **Sillar** (Rapla)
 Hanna **Sinijärv** (Tallinn)
 Siiri **Soidro** (Tallinn)
 Karin **Soodla** (Tartu)
 Sven-Erik **Soosaar** (Tallinn)
 Urmas **Sutrop** (Tartu)
 Kadri **Sõrmus** (Tartu)
 Ele **Süvalep** (Tartu)
 Anastassia **Zabrodschkaja** (Tallinn-Tartu)
 Sirli **Zupping** (Tartumaa)
 Kaja **Tael** (Tallinn)
 Kadri **Tamm** (Elva)
 Vally **Tamm** (Tartu)
 Eha **Tammo** (Võru)
 Kairi **Tamuri** (Tallinn)

Mari **Tarand** (Tallinn)
 Lehte **Tavel** (Harjumaa)
 Tõnu **Tender** (Tallinn)
 Silvi **Tenjes** (Tartu)
 Elery **Teor** (Pärnu)
 Maarika **Teral** (Tartu)
 Pire **Teras** (Tartu)
 Mai **Tiits** (Tallinn)
 Silva **Tomingas** (Harjumaa)
 Ülle **Tomson** (Valga)
 Ilmar **Tomusk** (Tallinn)
 Maren **Toom** (Tallinn)
 Veljo **Tormis** (Tallinn)
 Reeli **Torn-Leesik** (Tartu)
 Peeter **Torop** (Tartu)
 Szilárd Tibor **Tóth** (Tartu)
 Jekaterina **Trainis** (Tallinn)
 Tuuli **Tuisk** (Tartu)
 Maria **Tuulik** (Tallinn)
 Igor **Tõnurist** (Tallinn)
 Udo **Uibo** (Tallinn)
 Kristel **Uiboaed** (Tartu)
 Jaan **Undusk** (Tallinn)
 Rein **Undusk** (Tallinn)
 Anne **Uusen** (Keila vald)
 Mari **Uusküla** (Tallinn)
 Marja **Vaba** (Harjumaa)
 Piret **Vahtra** (Tallinn)
 Elle **Vaimann** (Tartu)
 Ene **Vainik** (Tallinn)
 Tiia **Valdre** (Tallinn)
 Jüri **Valge** (Tartu)

Mare **Valge** (Tartu)
 Anu **Vane** (Tallinn)
 Silvi **Vare** (Tallinn)
 Reet **Varik** (Tallinn)
 Andra **Veidemann** (Tallinn)
 Rein **Veidemann** (Tallinn)
 Ann **Veismann** (Tartu)
 Eva **Velsker** (Tartu)
 Kullo **Vende** (Tallinn)
 Anna **Verschik** (Tallinn)
 Leidi **Veski** (Tallinn)
 Aime **Vettik** (Harjumaa)
 Kadri **Vider** (Tartu)
 Helgi **Vihma** (Tallinn)
 Mati **Vihman** (Tallinn)
 Virve-Anneli **Vihman** (Tartu)
 Annika **Viht** (Tallinn-Tartu)
 Jüri **Viikberg** (Tallinn)
 Maigi **Vija** (Tartu)
 Ülle **Viks** (Tallinn)
 Marju **Vilbaste** (Tallinn)
 Eha **Viluoja** (Tallinn)
 Piret **Voll** (Tallinn)
 Kai **Võlli** (Tallinn)
 Maia-Ülle **Väkram** (Tallinn)
 Toomas **Väljataga** (Tallinn)
 Reet **Vääri** (Tartu)
 Haldur **Õim** (Tartu)
 Sirje **Õim** (Tartu)
 Jaan **Õispuu** (Harjumaa)
 Eliisa **Ülevain** (Tartu)

VÄLISLIHKMED

Kari **Aro** (Turu, Soome)
 Rogier **Blokland** (Uppsala, Rootsi)
 Kersti **Boiko** (Riia, Läti)
 Antoine **Chalvin** (Pariis, Prantsusmaa)
 Valts **Ernštreits** (Carnikava, Läti)

Riho **Grünthal** (Helsingi, Soome)
 Satu **Grünthal** (Helsingi, Soome)
 Sirje **Hassinen** (Vantaa, Soome)
 Katrin **Hiietam** (Manchester, Suurbritannia)
 Jussi **Kallio** (Helsingi, Soome)

Leelo **Keevallik** (Linköping, Rootsi)
Eino **Koponen** (Helsingi, Soome)
Annika **Küngas** (Kopenhaagen, Taani)
Johanna **Laakso** (Helsingi, Soome)
Klaus **Laalo** (Helsingi, Soome)
Kari **Laukkanen** (Helsingi, Soome)
Irja **Lindström** (Vantaa, Soome)
Järvi **Lipasti** (Helsingi, Soome)
Tauno **Lähteenkorva** (Oulu, Soome)
Alo **Malt** (Luxembourg, Luksem-
burg)
Tiina **Malt** (Luxembourg, Luksem-
burg)

Leena **Nissilä** (Oulu, Soome)
Matti **Puntila** (Vantaa, Soome)
Raimo **Raag** (Uppsala, Rootsi)
Raag, **Virve** (Uppsala, Rootsi)
Hannu **Remes** (Kajaani, Soome)
Tiiu **Salasoo** (Roseville, Austraalia)
Claudia Maria **Steinhardt** (Hamburg,
Saksamaa)
Helena **Sulkala** (Kempele, Soome)
Tiina **Södermann** (Helsingi,
Soome)
Eberhard **Winkler** (Göttingen,
Saksamaa)

LÜHENDID

a) Arhiivid, asutused, kogud, väljaanded

ACUT = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), Tartu

EEW = J. Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch, Helsinki, 1982–1983, 2000

EK = Eesti Keel, Tartu

EKI = Eesti Keele Instituut

EKirj = Eesti Kirjandus, Tartu

EKG = Eesti keele grammatika (II – 1993, I – 1995), Tallinn

EKK = Eesti keele käsiraamat. 3. tr 2007, Tallinn

EKM = Eesti Kirjandusmuuseum

EKMS = A. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat, Stockholm, 1958–1979

EKmS = Eesti Kirjameeste Selts

EKS = Eesti Kirjanduse Selts

EKSA = Eesti Keele Sihtasutus

EKSS = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat, 1988–2007; Eesti keele seletav sõnaraamat [täiendatud uuustrükk], 2009, Tallinn

EMS = Eesti murrete sõnaraamat, 1994–, Tallinn

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiiv

ES = Emakeele Selts

ES KS = Emakeele Seltsi murdekorrespondentide sõnavarakogu (1940–1999) eesti murdearhiivis

ES KT = Emakeele Seltsi murdekorrespondentide tekstid (1941–2000) eesti murdearhiivis

ES MT = Emakeele Seltsi murdetekstide kogu (1923–1991) eesti murdearhiivis

ESA = Emakeele Seltsi aastaraamat, Tallinn–Tartu

EST = Emakeele Seltsi toimetised, Tallinn

EÕS = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat, Tartu, 1925–1937

EV = Eesti vanasõnad, Tallinn 1980–1983

FU = Fenno-ugristica, Tartu

FUF = Finnisch-ugrische Forschungen, Helsinki

Km = Kodumurre, Tallinn

KK = Keel ja Kirjandus, Tallinn

KKI = Keele ja Kirjanduse Instituut

KKIU = Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused, Tallinn

KM = ENSV TA F. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum
KM KO = kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond
KM RO = kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond
LSFU = Lexica Societatis Fenno-Ugricae, Helsinki
LU = Linguistica Uralica, Tallinn
RAKA = ENSV Riiklik Ajaloo Keskariiv (praegu Eesti Ajalooarhiiv)
SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja, Helsinki, 1955–1981
SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, Helsinki
SMS = Suomen murteiden sanakirja, Helsinki
SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja, Helsinki, 1992–2000
SUS = Suomalais-ugrilainen Seura
SUSA = Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja, Helsinki
SUST = Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, Helsinki
СФУ = Советское финно-угроведение, Таллинн
TA = Eesti Teaduste Akadeemia
TLÜ = Tallinna Ülikool
TPÜ = Tallinna Pedagoogikaülikool
TRÜ = Tartu Riiklik Ülikool
TÜ = Tartu Ülikool
UAJb = Ural-altaische Jahrbücher, Wiesbaden
Ujb = Ungarische Jahrbücher, Berlin–Leipzig
VhGEG = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Dorpat (Tartu)
VI = Võru Instituut
Vir = Virittäjä, Helsinki
VÕS = E. Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat
Wied = F. J. Wiedemann, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch
VVS = Ü. Viks, Väike vormisõnastik, Tallinn
ÕES = Õpetatud Eesti Selts
ÕEST = Õpetatud Eesti Seltsi toimetused, Dorpat (Tartu)
ÕS 1999 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999
ÕS 2006 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006
ÕS 2013 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013

b) Keeled, murdered, murrakud

Amb = Ambla	bsks = baltisaksa keel
Ann = Anna	bulg = bulgaaria keel
asks = alamsaksa keel	e = eesti keel
Aud = Audru	eL = Lõuna-Eesti murdered
blt = balti algkeel, balti keeled	Emm = Emmaste

eP = Põhja-Eesti murded
er (mdE) = ersa (~ ersamordva) keel
eR = eesti rannikumurre (~ kirderannikumurre)
eRI = eesti rannikumurde idaosa (~ kirderannikumurde idaosa)
erts = eestirootsi murded
germ = germaani keeled
h = handi keel
Hag = Hageri
Han = Hanila
Har = Hargla
Hel = Helme
Hi = Hiiumaa
hisp = hispaania keel
HJn = Harju-Jaani
Hlj = Haljala
Hls = Halliste
HMd = Harju-Madise
holl = hollandi keel
Hää = Häädemeeste
I (ePI) = idamurre
i-e = indoeuroopa keeled
Iis = Iisaku
ingl = inglise keel
is = isuri keel
isAL = isuri keele Alam-Lauga murre
isH = isuri keele Hevaha murre
isO = isuri keele Oredeži murre
isS = isuri keele Soikola murre
it = itaalia keel
Jaa = Jaani
JJn = Järva-Jaani
JMd = Järva-Madise
Juu = Juuru
Jõe = Jõelähtme
Jõh = Jõhvi
Jäm = Jämaja
Jür = Jüri
k = komi keel

K (ePK) = eesti keskmurre
Kaa = Kaarma
Kad = Kadrina
Kam = Kambja
kam = kamassi keel
Kan = Kanepi
kasks = keskalamaksa keel
Kei = Keila
Khk = Kihelkonna
Khñ = Kihnu
kholl = keskhollandi keel
Kir = Kirbla
KJn = Kolga-Jaani
Kod = Kodavere
Koe = Koeru
Kos = Kose
kr = kreeka keel
Kra = Kraasna
Krj = Karja
krj = karjala keel
krjA = Aunuse murre
krjK = Tveri murre ~ murrakud
krjL = lõunamurre (lõunakarjala m)
krjLü = lüüdi murre
krjP = põhjamurre (põhjakarjala m)
Krk = Karksi
Krl = Karula
Kse = Karuse
Ksi = Kursi
Kul = Kullamaa
Kuu = Kuusalu
Kõp = Kõpu
Käi = Käina
Kär = Kärla
küsks = keskülemsaksa keel
L (ePL) = eesti läänemurre
lad = ladina keel
Lai = Laiuse
ld = leedu keel
Lei = Leivu

Lih = Lihula
lms = läänemeresoome algkeel,
 läänemeresoome keeled
LNg = Lääne-Nigula
lp = lapi keel
lpN = Norra murre (norralapi m)
lt = läti keel
Lut = Lutsi
lv = liivi keel
Lüg = Lügänu
M (eLM) = Mulgi murre
Mar = Martna
md = mordva keeled
mdE vt er
mdM vt mo
Mih = Mihkli
MMg = Maarja-Magdaleena
mns = mansi keel
mo (mdM) = mokša (~ mokšamordva
 keel)
mr = mari keel
Muh = Muhu
Mus = Mustjala
Mär = Märjamaa
Nai = Naissaare
Nis = Nissi
Noa = Noarootsi
Nõo = Nõo
Ote = Otepää
ou = obiugri keeled
Pai = Paide
Pal = Palamuse
Pee = Peetri
Pha = Püha
Phl = Pühalepa
Pil = Pilistvere
PJg = Pärnu-Jaagupi
Plt = Põltsamaa
Plv = Põlva
pm = Permi keeled
pr = prantsuse keel

prov = provantsaal
Pst = Paistu
Puh = Puhja
Pä = Pärnumaa
Pär = Pärnu
Pöi = Pöide
Rak = Rakvere
Ran = Rannu
Rap = Rapla
Rei = Reigi
Rid = Ridala
Ris = Risti
rts = rootsi keel
Ruh = Ruhnu
Rõn = Rõngu
Rõu = Rõuge
Räp = Räpina
S (ePS) = saarte murre
Sa = Saaremaa
Saa = Saarde
sam = samojeedi keeled
San = Sangaste
Se = Setumaa
Sim = Simuna
SJn = Suure-Jaani
skr = sanskriti keel
sks = saksa keel
sm = soome keel
srts = soomerootsi murded
s-u = soome-ugri keeled
T (eLT) = Tartu murre
Tln = Tallinn
TMr = Tartu-Maarja
Tor = Tori
Trm = Torma
Trt = Tartu
Trv = Tarvastu
Tõs = Tõstamaa
Tür = Türi
udm = udmurdi keel
ug = ugri keeled

ukr = ukraina keel
ung = ungari keel
Urv = Urvaste
uu = Uurali keeled
uüsk = uusülemsaksa keel
V (eL) = Võru murre
Vai = Vaivara
Var = Varbla
Vas = Vastseliina
vdj = vadja keel
Vi = Virumaa
VId = Võru murde idaosa
Vig = Vigala
Vil = Viljandi
VJg = Viru-Jaagupi
vlg = Volga keeled
vlgvn = valgevene keel

Vll = Valjala
VMr = Väike-Maarja
vn = vene keel
VNg = Viru-Nigula
Vor = Vormsi
vpr = vanaprantsuse keel
vprs = vanapreisi keel
vprov = vanaprovanssaal
vps = vepsa keel
vrts = vanarootsi keel
vvn = vanavene keel
Võn = Võnnu
Vän = Vändra
vüsk = vanaülemsaksa keel
Äks = Äksi
üsk = ülemsaksa keel

